

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیهما الصلوة والسلام

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

میراث حوزہ اصغریہ

مکتبہ المدینہ

۴

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

میراث حوزه اصفهان

نویسنده:

مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیه اصفهان

ناشر چاپی:

موسسه فرهنگی مطالعاتی الزهرا (سلام الله علیها)

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۲۰	میراث حوزه اصفهان جلد ۴
۲۰	مشخصات کتاب
۲۱	اشاره
۲۸	هو الشکور
۲۹	فهرست
۴۴	مقدمه
۵۰	رسالة احکام المیاه
۵۰	اشاره
۵۰	مقدمه
۵۰	اشاره
۵۰	الف: درباره تقریرات
۵۱	ب: حیات علمی و اجتماعی علامه نجفی اصفهانی
۵۱	اشاره
۵۲	۱- تولد و خاندان
۵۳	۲- تحصیلات و استادان
۵۴	۳- آثار و تألیفات
۵۴	۴- شاگردان
۵۵	۵- تقریرات
۵۶	۶- علامه نجفی از نگاه دیگران
۵۶	۷- وفات
۵۷	ج: حیات علمی و اجتماعی آیه الله سید احمد حسینی زنجانی
۵۷	اشاره
۵۷	۱- تولد و خاندان

٥٧	٢-تحصيلات و استادان
٥٨	٣-آيه الله زنجاني در كلام ديگران
٥٩	٤-آثار و تأليفات
٥٩	٥-وفات
٦٠	سخني درباره اين اثر
٦٤	[الماء الراكد القليل]
٦٧	[انفعال ماء القليل و المضاف]
٦٨	[الماء الجارى]
٧٢	[ماء البئر]
٧٤	[ماء الحمام]
٧٤	[فى ألسن الأعلام ماء الحمام حكمه حكم الجارى]
٧٥	و أما النصوص الواردة فيه فكتيره:
٧٩	[ماء المطر]
٨٣	[ماء الكر، تعريفه، تحديده و بعض أحكامه]
٨٨	فهرست مصادر الرساله و التقدمه
٨٨	اشاره
٨٨	المصادر العربيه
٩٤	المصادر الفارسيه
٩٥	المجلّات
٩٦	رساله شرب القليان فى شهر رمضان
٩٦	اشاره
٩٦	مقدمه
١٠٢	[متن رساله]
١٠٨	اللؤلؤ المكنون
١٠٨	اشاره
١٠٨	مقدمه

- ١٠٨ ..... اشاره
- ١١٠ ..... شناخت مؤلف
- ١١٢ ..... آثار مؤلف
- ١١٤ ....و أما درباره درون مایه رساله اللؤلؤ المكنون
- ١٢٠ ..... [اللؤلؤ المكنون فى وقت فضيله الظهرين]
- ١٢٠ ..... اشاره
- ١٢٠ ..... [الأقوال فى وقت فضيله الظهرين و نافتليهما]
- ١٢٣ ..... [مختار المصنف من بين الأقوال]
- ١٢٣ ..... [تعريف الظلّ و ازدياد بعد الزوال]
- ١٢٤ ..... [قسم من كلام العلامة المجلسى قدس سره]
- ١٢٤ ..... [إشكال صاحب مطالع الأنوار عليه]
- ١٢٤ ..... [دفع الإشكال من المؤلف]
- ١٢٧ ..... [نقل كلام العلامة المجلسى قدس سره بتمامه]
- ١٣٠ ..... [اعتراض صاحب مطالع الأنوار عليه]
- ١٣٣ ..... [اجواب المؤلف عن الاعتراض إجمالاً]
- ١٣٣ ..... [مقدمه الجواب التفصيلى]
- ١٣٥ ..... [الجواب التفصيلى]
- ١٣٦ ..... [الاستشهاد بروايه الشيخ الصدوق قدس سره فى المقام]
- ١٣٨ ..... [المقصود من الحديث فى كلام صاحب البحار]
- ١٣٨ ..... [نقل كلام الشيخ البهائى قدس سره فى المقام]
- ١٣٩ ..... [النقوض الأربعة فى المقام]
- ١٤٣ ..... [فائده معرفه الزوال]
- ١٤٤ ..... [وجه الاحتياط بالنسبه إلى أواخر الأوقات المذكوره]
- ١٤٥ ..... [وقوع نظير هذا الاحتياط فى بعض الأخبار]
- ١٤٥ ..... [أما يقال فى المقصود من الحديث]
- ١٤٨ ..... [أفروع فى المقام و المقدمات الخمسه لها]

۱۴۹	..... [التعرض لتوضيح الفروع]
۱۵۵	..... فهرست مصادر الرساله و التقدمه
۱۵۵	..... المصادر العربيه
۱۵۸	..... المصادر الفارسيه
۱۶۰	..... ديوان قدرته
۱۶۰	..... اشاره
۱۶۰	..... مقدمه
۱۶۰	..... اشاره
۱۶۶	..... شرح حالات و زندگى حكيم متأله آيت الله حاج سيد ناصر الدين حجت نجف آبادى
۱۶۶	..... اشاره
۱۶۶	..... والد حكيم
۱۶۷	..... تولد و حيات علمى
۱۷۰	..... مكانت توحيدى و معرفتى
۱۷۲	..... تأليفات
۱۷۲	..... اشاره
۱۷۳	..... ۱-ديوان اشعار
۱۷۳	..... ۲-الحجه البالغه فى تنبيه القلوب الزائقه
۱۷۴	..... ۳-رساله اى در طهارت آب قليل
۱۷۴	..... ۴-تفسير سورة تين
۱۷۴	..... ۵-صراط مستقيم در ردّ بهائيت
۱۷۴	..... حفظ ميراث گذشتگان
۱۷۵	..... رحلت
۱۷۶	..... [ديوان قدرته]
۱۷۶	..... [غزليات]
۱۷۶	..... (۱) [شمع امشب مى فروزد طلعت جانانه را
۱۷۷	..... (۲) [امشب از ناخن برآور كوه سخت سينه را

- (۳) | من ان شا الله از قالب اگر آیم برون امشب ----- ۱۷۹
- (۴) | دیگر امشب روز روشن می شود مهمان شب ----- ۱۸۱
- (۵) ----- ۱۸۳
- (۶) | می کند باد صبا مشک فشانی امشب ----- ۱۸۵
- (۷) ----- ۱۸۷
- (۸) | شب وصل است و دلم را خفقانی عجب است ----- ۱۸۹
- (۹) | امشب ای مرغ سحر کار تو خاطر خواه است ----- ۱۹۱
- (۱۰) ----- ۱۹۳
- (۱۱) | امشب ای باد سحر خوش نفست مشکین است ----- ۱۹۴
- (۱۲) | اقتضای جلوه دارد دیگر امشب حسن دوست ----- ۱۹۶
- (۱۳) | آتشی افروخت عشق و جسم و جان من بسوخت ----- ۱۹۶
- (۱۴) ----- ۱۹۸
- (۱۵) ----- ۲۰۲
- (۱۶) | جنبشی باز نسیم سحر آغاز کند ----- ۲۰۲
- (۱۷) ----- ۲۰۴
- (۱۸) | امشب آن محبوب زیبا، جلوه سازی می کند ----- ۲۰۶
- (۱۹) ----- ۲۰۸
- (۲۰) ----- ۲۱۰
- (۲۱) | حسن و عشق امشب به یگدیگر برابر می شود ----- ۲۱۳
- (۲۲) | کثرت امشب غرق در دریای وحدت می شود ----- ۲۱۵
- (۲۳) | جبرئیل امشب پیام از حق داور می برد ----- ۲۱۷
- (۲۴) | درد بی درمان ما امشب به درمان می رسد ----- ۲۱۹
- (۲۵) ----- ۲۲۱
- (۲۶) | هر که یک ساعت به یاد دوست سر در سینه کرد ----- ۲۲۲
- (۲۷) ----- ۲۲۴
- (۲۸) | دامن خیمه لیلا است که بالا زده اند ----- ۲۲۶

۲۲۸	(۲۹) دیگر امشب، صفت دل را چراغان کرده اند
۲۲۸	(۳۰)
۲۳۰	(۳۱) می گشاید یار امشب گوشه ابرو به ناز
۲۳۲	(۳۲) تا تو بهر این و آن از بهر این و آن بسوز
۲۳۴	(۳۳) نعره های عشق مجنون رفت تا بنگاه عشق
۲۳۶	(۳۴)
۲۳۸	(۳۵) دیگر امشب تا به گردون می رود فریاد دل
۲۴۰	(۳۶) هله ای عاشقان کنید قیام
۲۴۲	(۳۷)
۲۴۴	(۳۸)
۲۴۶	(۳۹)
۲۴۸	(۴۰) دیگر امشب بر سرم گل کرده از سودا جنون
۲۵۲	(۴۱) مدت تنگ دلیهات سرآمد غنچه
۲۵۴	(۴۲) پیک جانان می رسد ای همدم از بهر خدای
۲۵۶	(۴۳) [سوره قدر]
۲۵۷	منابع تحقیق
۲۶۰	رساله حجیه الأخبار و الإجماع
۲۶۰	اشاره
۲۶۰	[مقدمه محقق]
۲۶۰	اشاره
۲۶۰	[شرح حال مؤلف]
۲۶۱	مشایخ اجازه
۲۶۲	شاگردان و مجازین
۲۶۳	تألیفات
۲۶۶	رساله حجیه الاخبار و الإجماع
۲۶۶	نسخ مورد اعتماد در تصحیح

٢٧٢	..... [حجيه الاخبار و الإجماع]
٢٧٢	..... اشاره
٢٧٢	..... [المقدمه]
٢٧٢	..... الفصل الأول
٢٧٢	..... اشاره
٢٧٤	..... [الدليل الاول على جواز العمل بخبر الواحد]
٢٨٠	..... [الدليل الثانى على جواز العمل بخبر الواحد]
٢٨٢	..... [الدليل الثالث على جواز العمل بخبر الواحد]
٢٨٢	..... اشاره
٢٨٣	..... [التقرير الأول من الدليل الثالث]
٢٨٧	..... [التقرير الثانى من الدليل الثالث]
٢٨٩	..... [الدليل الرابع على جواز العمل بخبر الواحد]
٣٠٦	..... [تنبيهات]
٣٠٦	..... اشاره
٣٠٦	..... [فى الروايه الصحيحه]
٣٠٧	..... [فى الروايه الحسنه]
٣٠٨	..... [الحسنه و المؤتفه أيهما يقدم؟]
٣٠٨	..... [فى الروايه المجهوله]
٣١٠	..... [فى الروايه الضعيفه]
٣١٠	..... [فى الذين لم يوتقا فى كتب الرجال]
٣١٣	..... [فى الرجال الذين لهم حالتين]
٣١٤	..... الفصل الثانى فى الإجماع
٣١٤	..... اشاره
٣١٥	..... و هنا مسائل :
٣١٥	..... [الأولى]: [فى امكان الاتفاق عند ظهور الأئمه عليهم السلام]
٣١٨	..... [المسأله الثانيه]: [فى شرطيه دخول مجهول النسب و عدمه]

۳۲۳	المسأله الثالثه: [فى جواز احداث القول الثالث و عدمه]
۳۲۷	المسأله الرابعه: [فى جواز الفصل بين المسألتين اذا لم يفصل الامه و عدمه]
۳۳۰	المسأله الخامسه: [فتوى الاصحاب بلا مخالف هل هو اجماع أو لا؟]
۳۳۲	المسأله السادسه: أنه هل المشهور تلحق بالمجمع عليه فى الحجته أم لا؟
۳۳۶	المسأله السابعه: [هل الظن بتحقيق الاجماع حجه أم لا؟]
۳۳۶	المسأله الثامنه: [هل الاجماع حجه بالنسبه إلى من نقل إليه أم لا؟]
۳۳۷	المسأله التاسعه: [فى ادعاء الثقة الاجماع اذا لم يشهد القرائن على الحقيقه]
۳۷۷	فهرست منابع
۳۸۱	منشآت و مكاتبات
۳۸۱	اشاره
۳۸۱	مقدمه:
۳۸۱	اشاره
۳۸۱	منشآت در فهرست ها و پژوهش ها
۳۸۶	مجموعه منشآت آقا حسين خوانسارى
۳۹۲	نقدى بر يك تصحيح از منشآت
۳۹۸	نگاهى به زندگى ملا محمد مسيح فسائى و ملا محمد مسيح كاشانى
۴۰۲	هفت قصيده در مدح آقا حسين به عربى
۴۰۲	اشاره
۴۰۲	[۱] يا غزالا لحظه للضارم القتال تال
۴۰۸	[۲] ضلّ سبيل الهدى وبانا
۴۱۰	[۳] خليلي عوجا ساعه و تبصرا
۴۱۲	[۴] الام خليلي لا أرى من احبته
۴۱۲	[۵] خليلي مالى فى بنى الدهر اربه
۴۱۴	[۶] شوقى إلى تقبيل رب نعالكم
۴۱۵	[۷] هذا و ميض سرى أو برق اسنان
۴۱۸	صورت رقعه اى كه نواب خاقان، خلد آشيان طاب نراه شاه عباس ثانى

۴۱۸ ----- اشاره

۴۱۹ ----- [۱]

۴۱۹ ----- [۲]

۴۲۰ ----- [۳]

۴۲۲ ----- [۴]

۴۲۲ ----- [۵]

۴۲۳ ----- [۶]

۴۲۳ ----- [۷]

۴۲۴ ----- [۸]

۴۲۴ ----- [۹]

۴۲۴ ----- [۱۰]

۴۲۵ ----- [۱۱]

۴۲۶ ----- [۱۲]

۴۲۶ ----- [۱۳]

۴۲۸ ----- [۱۴]

۴۳۰ ----- [۱۵]

۴۳۳ ----- [۱۶]

۴۳۳ ----- [۱۷]

۴۳۴ ----- [۱۸]

۴۳۶ ----- [۱۹]

۴۳۶ ----- [۲۰]

۴۳۶ ----- [۲۱]

۴۳۷ ----- [۲۲]

۴۳۷ ----- [۲۳]

۴۳۷ ----- [۲۴]

۴۳۷	.....	[۲۵]
۴۳۸	.....	[۲۶]
۴۳۸	.....	[۲۷]
۴۳۹	.....	[۲۸]
۴۴۱	.....	[۲۹]
۴۴۱	.....	[۳۰]
۴۴۲	.....	[۳۱]
۴۴۲	.....	[۳۲]
۴۴۲	.....	[۳۳]
۴۴۲	.....	[۳۴]
۴۴۳	.....	[۳۵]
۴۴۳	.....	[۳۶]
۴۴۳	.....	[۳۷]
۴۴۴	.....	[۳۸]
۴۴۴	.....	[۳۹]و[۴۰]
۴۴۴	.....	[سایر منشآت منسوبه به آقا حسین خوانساری]
۴۴۴	.....	اشاره
۴۴۵	.....	۱- «نامه آقا حسین به ملا غلامرضا تجلی»
۴۴۵	.....	۲- «دیوان آقا حسین»
۴۴۵	.....	۳- «مراسله آقا حسینا خوانساری»
۴۴۶	.....	۴- «ترسل و منشآت از آقا حسین»
۴۴۶	.....	۵- «بیاضی شکل صورت وقفنامه ها و منشآت و اجازات...»
۴۴۶	.....	۶- «وقفنامهچه آقا حسینا»
۴۴۶	.....	۷- «وقف نامه انشاء آقا حسین»
۴۴۶	.....	۸- «دیباجه که آقا حسین بر مجموعه یکی از اعزه نوشته»
۴۴۶	.....	۹- «دیباجه قواما آقا حسین»

۴۴۷	«انشاء آقا حسین خوانساری»	۱۰
۴۴۷	«انشاء آقا حسینا در ایام شکار به شبکه نواب اشرف در مازندران»	۱۱
۴۴۷	«منشآت آقا حسین»	۱۲
۴۴۸	«منشآت»	۱۳
۴۴۸	«جواب نامه شریف مکه به شاه سلیمان به انشای وی»	۱۴
۴۴۹	«نامه آقا حسینا به یکی از خویشاوندان»	۱۵
۴۴۹	«وقف نامه مدرسه مریم بیگم اصفهان به انشای وی»	۱۶
۴۴۹	«نامه آقا حسین به [ستید] ماجد بحرانی»	۱۷
۴۴۹	«نامه های آقا حسین به شاه سلیمان»	۱۸
۴۴۹	تذکرات	
۴۵۱	تقدیر	
۴۵۶	[مجموعه منشآت آقا حسین خوانساری]	
۴۵۶		(۱)
۴۵۸		(۲)
۴۶۶		(۳)
۴۷۰		(۴)
۴۷۳		(۵)
۴۷۷		(۶)
۴۷۸		(۷)
۴۸۰		(۸)
۴۸۳		(۹)
۴۸۴		(۱۰)
۴۸۵		(۱۱)
۴۸۷		(۱۲)
۴۸۸		(۱۳)
۴۹۴		(۱۴)

۵۰۵ ..... (۱۵)

۵۱۲ ..... (۱۶)

۵۱۹ ..... (۱۷)

۵۲۰ ..... (۱۸)

۵۲۴ ..... (۱۹)

۵۲۷ ..... (۲۰)

۵۲۸ ..... (۲۱)

۵۲۸ ..... (۲۲)

۵۲۹ ..... (۲۳)

۵۲۹ ..... (۲۴)

۵۳۱ ..... (۲۵)

۵۳۵ ..... (۲۶)

۵۳۸ ..... (۲۷)

۵۴۱ ..... (۲۸)

۵۵۱ ..... (۲۹)

۵۵۱ ..... اشاره

۵۵۲ ..... و فی موضع آخر من القبه مكتوب و هو من إملاء المحقق الخوانساری

۵۵۳ ..... (۳۰)

۵۵۳ ..... اشاره

۵۵۳ ..... [۱] اصل ایمان، عین عرفان، مظهر اسماء علی است

۵۵۳ ..... [۲] زمزم و خیف و منا و کعبه و بطحا علی است

۵۵۵ ..... [۳] باعث ایجاد عالم، قاضی یوم الحساب

۵۵۵ ..... [۴] اولیاء، انوار ذات آفتاب وحدتند

۵۵۵ ..... [۵] عکسها گردید در عالم ز یک صورت عیان

۵۵۷ ..... [۶] احمد مرسل که شد معراج او عرش مجید

۵۵۷ ..... [۷] دست تقدیر الهی، باعث موت و حیات

۵۵۷ ..... [۸] راز دان لو کشف، داماد خیر المرسلین

۵۵۹ ..... (۳۱)

۵۵۹ ..... (۳۲)

۵۶۱ ..... (۳۳)

۵۶۱ ..... (۳۴)

۵۶۲ ..... (۳۵)

۵۶۳ ..... (۳۶)

۵۶۴ ..... (۳۷)

۵۶۵ ..... (۳۸)

۵۶۵ ..... (۳۹)

۵۶۶ ..... (۴۰)

۵۶۷ ..... وقف نامه کتاب از نوه آقا حسین خوانساری

۵۶۸ ..... وقف نامه قرآن-دختر آقا حسین خوانساری

۵۷۰ ..... فهرست منابع و مصادر

۵۷۳ ..... اجازات خاندان روضاتیان (۲)

۵۷۳ ..... اشاره

۵۷۳ ..... مقدمه محقق

۵۷۳ ..... درآمد:

۵۸۱ ..... اجازات

۵۸۱ ..... (۱)

۵۹۸ ..... (۲)

۶۰۱ ..... (۳)

۶۰۳ ..... (۴)

۶۰۴ ..... (۵)

۶۱۰ ..... (۶)

۶۱۱ ..... (۷)

۶۱۴	(۸)
۶۱۷	فهارس فنی:
۶۱۷	اشاره
۶۱۹	آیات
۶۲۵	روایات
۶۲۵	روایات عربی
۶۲۷	روایات فارسی
۶۲۸	چهارده معصوم و پیامبران علیهم السلام
۶۳۱	اشخاص
۶۳۱	اشاره
۶۳۱	الف،ب،پ،ت
۶۴۰	ث،ج،چ،ح
۶۴۵	خ،د،ذ،ر
۶۴۷	ز،ژ،س،ش
۶۵۲	ص،ض،ط،ظ
۶۵۴	ع،غ،ف،ق
۶۵۹	ک،گ،ل،م
۶۶۸	ن،و،ه،ی
۶۷۲	کتابها
۶۷۲	الف،ب،پ،ت
۶۸۴	ث،ج،چ،ح
۶۸۷	خ،د،ذ،ر
۶۹۳	ز،ژ،س،ش
۶۹۷	ص،ض،ط،ظ
۶۹۷	ع،غ،ف،ق
۷۰۲	ک،گ،ل،م

۷۰۹ ----- ن‌و‌ه‌ی

۷۱۲ ----- مکان‌ها

۷۲۱ ----- فرق، مذاهب، سلسله‌ها

۷۲۳ ----- درباره مرکز

شابک : ۳۰۰۰۰ ریال : ج. ۱. ۹۶۴-۹۲۹۷۴-۹-۹ ؛ ۳۰۰۰۰ ریال : ج. ۲. ۹۶۴-۹۶۰۸-۴-۰ ؛ ۳۰۰۰۰ ریال : ج. ۳. ۹۶۴-۹۶۱۰۸-۹-۹۶۱۰۸-۹۶۴-۹۶۰۸-۶۱۴۶-۶۰۰-۹۷۸ ۶. ج. ۶. ۹۷۸-۶۱۴۶-۹-۰۸-۹-۰ ؛ ۳-۶ ؛ ج. ۴. ۹۶۴-۹۶۵۶۷-۴-X ؛ ۵۰۰۰۰ ریال (ج. ۴) ؛ ۷۰۰۰۰ ریال (ج. ۵) ؛ ۸۰۰۰۰ ریال : ج. ۶. ۹۷۸-۶۱۴۶-۶۰۰-۹۷۸ ۷. ج. ۷. ۹۷۸-۶۱۴۶-۶۰۰-۰۲-۷-۰ ؛ ۱۰۰۰۰۰ ریال : ج. ۸. ۹۷۸-۶۱۴۶-۶۰۰-۱۱-۹-۰ ؛ ۲۰۰۰۰۰ ریال : ج. ۹. ۹۷۸-۶۱۴۶-۶۰۰-۳۳-۶۱۴۶-۶۰۰-۰۲-۷-۰ ؛ ج. ۱۰. ۹۷۸-۶۱۴۶-۶۰۰-۴۲-۳-۰ ؛ ج. ۱۱. ۹۷۸-۶۱۴۶-۶۰۰-۴۵-۴-۰ ؛ ۳۵۰۰۰ ریال (ج. ۱۲).

شماره کتابشناسی ملی : م ۸۳-۳۵۱۷۲

عنوان و نام پدیدآور : میراث حوزه اصفهان/ به اهتمام احمد سجادی، رحیم قاسمی؛ [برای] مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیه اصفهان.

مشخصات نشر : قم : موسسه فرهنگی مطالعاتی الزهرا (س)، ۱۳۸۳ -

مشخصات ظاهری : ج.

فروست : مجموعه منشورات ؛ ۲، ۱۴، ۱۷، ۲۴، ۱۸، ۲۸، ۳۰

یادداشت : جلد سوم تا دهم به اهتمام محمدجواد نورمحمدی تألیف است.

یادداشت : جلد یازدهم به اهتمام محمدجواد نورمحمدی و سید محمود نریمانی تألیف است.

یادداشت : ج. ۲ (چاپ اول: زمستان ۱۳۸۴).

یادداشت : ج. ۳ (چاپ اول: ۱۳۸۶).

یادداشت : ج. ۴ (چاپ اول: زمستان ۱۳۸۶).

یادداشت : ج. ۵ (چاپ اول: ۱۳۸۷).

یادداشت : ج. ۶ (چاپ اول: ۱۳۸۹).

یادداشت : ج. ۷ (چاپ اول: ۱۳۸۹) (فپا).

یادداشت : ج. ۸ (چاپ اول: ۱۳۹۰).

یادداشت : ج. ۹ (چاپ اول: زمستان ۱۳۹۱).

یادداشت : ج. ۱۰ (چاپ اول: ۱۳۹۲ (فیبا)).

یادداشت : ج. ۱۱ (چاپ اول: ۱۳۹۳ (فیبا)).

یادداشت : ج. ۱۲ (چاپ اول: تابستان ۱۳۹۴).

یادداشت : وضعیت نشر جلد چهارم تا دوازدهم: اصفهان: حوزه علمیه اصفهان، مرکز تحقیقات رایانه ای.

موضوع : اسلام -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع : فلسفه اسلامی -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع : کلام -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع : فقه جعفری -- متون قدیمی تا قرن ۱۴

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۰۴

رده بندی کنگره : BP۱۱/س ۳۹۳/۱۳۸۳

سرشناسه : سجادی، احمد، ۱۳۴۴ - ، گردآورنده

شناسه افزوده : قاسمی، رحیم، ۱۳۵۱ - ، گردآورنده

شناسه افزوده : حوزه علمیه اصفهان. مرکز تحقیقات رایانه ای

وضعیت فهرست نویسی : فیبا

ص : ۱

اشاره

این دفتر از مجموعه میراث گران بهای دانشمندان مکتب اصفهان- که به عنوان دفتر هفتم «میراث حوزه اصفهان» به ارباب خرد و معرفت پیشکش شده است- به رسم معهود این مجموعه، به حکیم الهی و عالم ربانی، فقیه، محدث و متکلم بزرگ شیعی قرن دوازدهم «ملا اسماعیل خواجه‌ی مازندرانی»- صاحب آثار علمی فراوان- تقدیم می گردد.

عنوان صفحه

مقدمه ۱۹

احکام المیاه تقریرات علامه فقیه شیخ محمد رضا نجفی اصفهانی قدس سره مقرر: آیه الله سید احمد حسینی زنجانی قدس سره تصحیح و تحقیق: مهدی باقری سیانی ۲۵

مقدمه ۲۵

الف: پیرامون تقریرات ۲۵

ب: حیات علمی و اجتماعی علامه نجفی اصفهانی ۲۶

۱- تولد و خاندان ۲۷

۲- تحصیلات و اساتید ۲۸

۳- آثار و تألیفات ۲۹

۴- شاگردان ۲۹

۵- تقریرات ۳۰

۶- علامه نجفی از نگاه دیگران ۳۱

۷- وفات ۳۱

ج: حیات علمی و اجتماعی آیت الله سید احمد حسینی زنجانی ۳۲

۱- تولد و خاندان ۳۲

ص: ۹

۲-تحصیلات و اساتید ۳۲

۳-آیت الله زنجانی در کلام دیگران ۳۳

۴-آثار و تألیفات ۳۴

۵-وفات ۳۴

د:سخنی پیرامون این اثر ۳۵

احکام المیاه ۳۹-۶۲

[الماء الراكد القلیل] ۳۹

[انفعال ماء القلیل و المضاف] ۴۲

[الماء الجاری] ۴۳

[ماء البئر] ۴۷

[ماء الحمام] ۴۹

[ماء المطر] ۵۴

[ماء الكر، تعریفه، تحدیده و بعض احكامه] ۵۸

فهرست مصادر الرساله و التقدمه ۶۳-۷۰

المصادر العربیه ۶۳

المصادر الفارسیه ۶۹

رساله شرب الغلیان فی شهر رمضان فقیه محقق و اصولی کبیر شیخ محمد تقی رازی نجفی اصفهانی تحقیق و تصحیح:مجید

هادی زاده ۷۱

مقدمه ۷۱

متن رساله ۷۷

اللؤلؤ المكنون فى وقت فضيله الظهرين مؤلف:علامه ميرزا محمد شهادى مصاحبى نائينى تحقيق و تصحيح:مهدي باقرى

سيانى ٨٣

مقدمه ٨٣

شناخت مؤلف ٨٥

آثار مؤلف ٨٧

درومايه رساله اللؤلؤ المكنون ٨٩

اللؤلؤ المكنون فى وقت فضيله الظهرين ١٢٤-٩٥

[الأقوال فى وقت فضيله الظهرين و نافلتيهما] ٩٥

[مختار المصنف من بين الأقوال] ٩٨

[تعريف الظلّ و ازدياد بعد الزوال] ٩٨

[قسم من كلام العلامة المجلسى قدس سرّه] ٩٩

[إشكال صاحب مطالع الأنوار عليه] ٩٩

[دفع الإشكال من المؤلف] ١٠١

[نقل كلام العلامة المجلسى قدس سرّه بتمامه] ١٠٢

[اعتراض صاحب مطالع الأنوار عليه] ١٠٥

[جواب المؤلف عن الاعتراض إجمالاً] ١٠٨

[مقدمه الجواب التفصيلى] ١٠٨

[الجواب التفصيلى] ١١٠

[الاستشهاد بروايه الشيخ الصدوق قدس سرّه فى المقام] ١١١

[المقصود من الحديث فى كلام صاحب البحار] ١١٣

[نقل كلام الشيخ البهائي قدس سره في المقام] ١١٣

[النقوض الأربعة في المقام] ١١٤

ص: ١١

[فائده معرفه الزوال] ۱۱۸

[وجه الاحتياط بالنسبه إلى أواخر الأوقات المذكوره] ۱۱۹

[وقوع نظير هذا الاحتياط فى بعض الأخبار] ۱۲۰

[ما يقال فى المقصود من الحديث] ۱۲۰

[فروع فى المقام و المقدمات الخمسه لها] ۱۲۳

[التعرض لتوضيح الفروع] ۱۲۴

فهرست مصادر الرساله و التقدمه ۱۳۴-۱۳۰

المصادر العربيه ۱۳۰

المصادر الفارسيه ۱۳۳

ديوان قدریّه غزل های عارفانه ای پیرامون شب های نورانی قدر سروده: آیت الله سید ناصر الدین حجّت نجف آبادی تحقیق و

تصحیح: محمد جواد نور محمدی ۱۳۵

مقدمه ۱۳۵

شرح حالات و زندگی حکیم متأله آیت الله حاج سید ناصر الدین نجف آبادی ۱۴۱

والد حکیم ۱۴۱

تولد و حیات علمی ۱۴۲

مکان توحیدی و معرفتی ۱۴۵

تألیفات ۱۴۷

حفظ میراث گذشتگان ۱۴۹

رحلت ۱۵۰

ديوان قدریّه ۱۹۳-۱۵۱

متن غزلیات ۱۵۱

ص: ۱۲

حجیه الأخبار و الإجماع به قلم: محمد بن عبد الفتاح تنكابنی «فاضل سراب» تحقیق و تصحیح: مهدی رضوی ۱۹۷

شرح حال مؤلف ۱۹۷

مشایخ اجازة ۱۹۸

شاگردان و مجازین ۱۹۹

تألیفات ۲۰۰

رسالة حجیه الاخبار و الاجماع ۲۰۳

نسخه های استفاده شده در تصحیح ۲۰۳

حجیه الأخبار و الإجماع ۲۰۹-۳۰۲

المقدمه ۲۰۹

الفصل الاول فی بیان حجیه خبر واحد ۲۰۹-۲۵۱

[الدلیل الاول علی جواز العمل بخبر الواحد] ۲۱۱

[الدلیل الثانی علی جواز العمل بخبر الواحد] ۲۱۷

[الدلیل الثالث علی جواز العمل بخبر الواحد] ۲۱۹

[التقرير الاول من الدلیل الثالث] ۲۲۰

[التقرير الثانی من الدلیل الثالث] ۲۲۴

[الدلیل الرابع علی جواز العمل بخبر الواحد] ۲۲۶

تنبيهات ۲۴۳

الاولی: [فی الروایة الصحیحہ] ۲۴۳

الثانی: [فی الروایة الحسنه] ۲۴۴

الثالث: [الحسنه و الموثقه ايهما يقدم؟] ٢٤٥

الرابع: [فى الروايه المجهوله] ٢٤٥

الخامس: [فى الروايه الضعيفه] ٢٤٧

السادس: [فى الذين لم يوثقا فى كتب الرجال] ٢٤٧

السابع: [فى الرجال الذين لهم حالتين] ٢٥٠

الفصل الثانى فى الإجماع ٣٠٣-٢٥١

المسأله الاوّل: [فى امكان الاتفاق عند ظهور الاثمه عليهم السلام] ٢٥٢

المسأله الثانى: [فى شرطيه دخول مجهول النسب و عدمه] ٢٥٥

المسأله الثالثه: [فى جواز احداث العقول الثالث و عدمه] ٢٦٠

المسأله الرابعه: [فى جواز الفصل بين المسألتين اذا لم يفصل الاثمه و عدمه] ٢٦٤

المسأله الخامسه: [فتوى الاصحاب بلا مخالف هل هو اجماع اولاً؟] ٢٦٧

المسأله السادسه: [أنه هل المشهور تلحق بالمجمع عليه فى الحجّيه ام لا؟] ٢٦٩

المسأله السابعه: [هل الظن بتحقيق الاجماع حجه ام لا؟] ٢٧٣

المسأله الثامنه: [هل الاجماع حجه بالنسبه الى من نقل اليه ام لا؟] ٢٧٣

المسأله التاسعه: [فى إدعاء الثقه الاجماع اذا لم يشهد القرائن على الحقيّه] ٢٧٤

فهرست منابع تحقيق ٣٠٤

ص: ١٤

منشآت در فهرست ها و پژوهش ها ۳۰۷

نقدی بر یک تصحیح از منشآت ۳۱۸

نگاهی به زندگی ملا محمد مسیح فسائی و ملا محمد مسیح کاشانی ۳۲۴

هفت قصیده در مدح آقا حسین خوانساری ۳۲۸

رقعه شاه عباس دوم به آقا حسین خوانساری ۳۳۷

نسخه پژوهشی منشآت آقا حسین خوانساری ۳۳۷

چند تذکر ۳۶۸

تقدیر ۳۷۰

مجموعه منشآت آقا حسین خوانساری ۳۷۵-۴۸۵

۱-مکتوبی به عالیحضرت افصح الفصحاء میرزا صائب رحمه الله ۳۷۵

۲-مکتوبی برای عنوان کتاب پادشاه هند ۳۷۷

۳-نامه آقا حسین خوانساری از طرف شاه عباس دوم به شریف مکه ۳۸۵

۴-نامه ای به شریف زید از زبان میرزا مهدی اعتماد الدوله. ۳۸۹

۵-نامه ای از جانب اعتماد الدوله به وزیر اعظم صوابه کار روم ۳۹۲

- ۶-مکتوب آقا حسین خوانساری ۳۹۶
- ۷-سواد کتابتی به افضل الفضلانی مولانا خلیل الله ۳۹۷
- ۸-مکتوبی به مولانا میرزا شروانی ۳۹۹
- ۹-رقعه ای به میر غیاث حکیم ۴۰۲
- ۱۰-رقعه ای به میر ذو الفقار ۴۰۳
- ۱۱-رقعه ای به میرزا ابو الفتوح ۴۰۴
- ۱۲-دیباچه رساله اسطراب ۴۰۶
- ۱۳-دیباچه مطلع الانوار ملا محمد باقر یزدی ۴۰۷
- ۱۴-قورق شراب ۴۱۳
- ۱۵-وصف سخن ۴۲۴
- ۱۶-مکتوبی از آقا حسین خوانساری ۴۳۱
- ۱۷-دیباچه بیاض ۴۳۸
- ۱۸-در تعریف بهار ۴۳۹
- ۱۹-مکتوبی به یکی از اهل هند ۴۴۳
- ۲۰-رقعه ای به قاضی نظاما ۴۴۶
- ۲۱-رقعه ای در باب سرما به قاضی نظاما ۴۴۷
- ۲۲-رقعه ای به عزیزی ۴۴۷
- ۲۳-رقعه ای در اصطلاح گنجفه ۴۴۸
- ۲۴-در جواب کاغذ سفید ۴۴۸
- ۲۵-وقف نامه قرآن ۴۵۰

۲۶-قباله خانۀ میرزا شفیع ۴۵۴

۲۷-وقف قرآن از طرف صفی قلی بیگ ۴۵۷

ص: ۱۶

- ۲۸-وقف نامه آقا حسین برای میرزا رضیاء ۴۶۰
- ۲۹-منه ایضا دام ظلّه از جهه کتابه روضه مقدسه ۴۷۰
- ۳۰-مخمس من کلام آقا حسین خوانساری(ره) ۴۷۱
- ۳۱-شعری از آقا حسین خوانساری(ره) ۴۷۴
- ۳۲-وقفنامه ۴۷۴
- ۳۳-از جانب آقا حسین به میرزا محمد حسین و میرزا محمد سعید نوشته اند ۴۷۶
- ۳۴-از جانب آقا حسین به واقفه نویس در سفارش شخصی نوشته اند ۴۷۷
- ۳۵-در جواب کتابت میرزا نظام که به صایب نوشته اند ۴۷۷
- ۳۶-نامه ای به جمشید خان حاکم استرآباد ۴۷۸
- ۳۷-نامه ای که از جانب شخصی در باب قبول تکلفی به بزرگی نوشته اند ۴۸۰
- ۳۸-نامه به محمد بیک ۴۸۰
- ۳۹-مکتوبی از جانب آقا اشرف به محمد بیک ۴۸۱
- ۴۰-نامه ای از جانب شیخ علی خان به حسین پاشا در جواب کتابت از هند ۴۸۱
- وقف نامه کتاب از نوه آقا حسین خوانساری ۴۸۲
- وقف نامه قرآن از دختر آقا حسین خوانساری ۴۸۳
- اجازات خاندان روضاتیان(۲) اجازات فقیه بارع آیت الله میرزا محمد هاشم چهار سوقی تحقیق و تصحیح:سید جعفر حسینی
اشکوری ۴۸۹

مقدمه ۴۸۹

اجازات ۴۹۷

اجازه به میرزا محمد بن عبد الوهاب همدانی ۴۹۷

اجازه به میرزا علی اکبر یزدی ۵۱۴

اجازه به سید فخر الدین بن جمال الدین موسوی خوانساری ۵۱۷

اجازه به میرزا محمود خوانساری ۵۱۹

اجازه به محمد حسن بن محمد باقر یزدی ۵۲۰

اجازه به سید محمد باقر بن محمد علی أبطحی سدهی اصفهانی ۵۲۶

اجازه به میرزا ابو القاسم بن محمد باقر موسوی زنجانی ۵۲۷

عریضه در تأیید اجتهاد ملا محمد ۵۳۰

فهرست های فنی ۵۳۵

آیات ۵۳۵

روایات عربی ۵۳۷

روایات فارسی ۵۳۸

چهارده معصوم و پیامبران علیهم السلام ۵۳۹

اشخاص ۵۴۱

کتاب ها ۵۶۱

مکان ها ۵۸۰

فرقه ها، سلسله ها، ادیان ۵۸۴

ص: ۱۸

پژوهش نشانه حیات جامعه است، و جامعه زنده، جامعه ای پژوهشگر و پرتحقیق است. قرآن کریم، تحقیق، تفکر و پژوهش در حقیقت های آفاقی و انفسی را یکی از راههای هدایت و دستیابی به حیات طیبه انسانیت دانسته است. راز هشدارها و ندهای آسمانی أَفَلَا- يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا (۱)، لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (۲) و لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ (۳) در همین نکته لطیف نهفته است.

یکی از مهمترین راههای شناخت هر فرهنگ و تمدنی، پیشینه ثروت و اندوخته علمی آن تمدن است. رساله ها و پژوهش های متنوعی که بزرگان و عالمان یک ملت در علوم مختلف خلق می کنند، نشان حیات علمی و روح تکاپوگر فرهیختگان و فرزندان آن تمدن است. عظمت و اقتدار تحسین برانگیز تمدن کهن اسلامی رهین همین حیات بالنده و پرخروش اندیشمندان مسلمان در طول قرن ها است.

فرصت و فراغت که شیعه در قرن حاضر به دست آورده، پس از سالیان پی در پی و خون دل خوردن ها و تحمل مشقت ها و رنج ها به دست آمده است و نباید به آسانی از آن روی برگرداند بلکه باید از لحظه لحظه آن به بهترین شکل استفاده کرد.

ص: ۱۹

۱- (۱) -سوره مبارکه محمد، آیه ۲۴.

۲- (۲) -سوره مبارکه بقره، آیه ۷۳ و ۲۴۲؛ سوره مبارکه یوسف، آیه ۲؛ سوره مبارکه نور، آیه ۶۱؛ سوره مبارکه زخرف، آیه ۳.

۳- (۳) -سوره مبارکه بقره، آیه ۲۱۹.

اکنون به همت و تلاش علاقمندان به تراث و گنجینه فرهنگی اسلامی فهرست بسیاری از نسخه های اسلامی آماده و چاپ شده است و به حمد الهی زمینه پژوهش های تراثی فراهم شده است و بر جامعه علمی ما و به خصوص حوزه های علمیّه واجب است که تراث علمی خویش را با بهترین کیفیت تحقیق، تصحیح و ارائه کنند.

در اندیشه بزرگان حوزه و زعمای شیعه نیز توجه به این گنجینه پرافتخار تأکید شده است. از جمله مقام معظم رهبری در این باره می فرمایند: بسیاری از کتابهای دوران اسلامی هنوز در جامعه ما شناخته شده نیست. بسیاری از کتابها مطرود شده است و روی آن، کار علمی و کار فرهنگی و کار تحقیقی انجام نمی گیرد. بسیاری از کتابها نسخش در اختیار خود ما نیست و در موزه ها یا در دست افرادی است که حتی کتاب شناس هم نیستند. آنچه که در میان خود ما هم هست. مورد بی اعتنایی است. یکی از ره آوردهای انقلاب اسلامی این است که ما این بی اعتنایی را پایان بدهیم. به این جذب فرهنگ بیگانه شدن - که حقیقتاً یک توفیق بزرگ برای فرهنگهای بیگانه در کشورهای جهان سوم بود - مهر پایان بزنیم. (۱)

ایشان در جایی دیگر می فرمایند: من از کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد خواستم که فهرست کتب فقهی چاپ نشده شان را برای من بفرستند؛ حدود سیصد و خرده یی عنوان کتاب برای من فرستادند. آدم بعضی از این کتابها را می بیند، ولی نمی شناسد؛ اما پیدا است که کتاب مهمی باید باشد. فرض کنید ملای معروفی مثل شیخ جعفر کاشف الغطاء، مثلاً درباره مسأله ای تحقیق کرده؛ این قاعدتاً پر مطلب است. در میان آن کتابها، هم از قدما و هم از متأخرین کتاب دیده می شود. کتابهایی هست که

ص: ۲۰

۱- ((۱)) - سخنرانی در مراسم افتتاحیه اولین نمایشگاه بین المللی کتاب تهران در تاریخ ۱۳۶۶/۸/۱۴.

کسی آنها را نمی شناسد و از آنها خبر ندارد؛ اما همین طور آن جا مانده است. ما باید اینها را در بیاوریم و رویشان کار کنیم. یا کتابهای رایجی که در اختیار ماست- اینهایی که حتی چاپ شده و بد چاپ شده- به همین شکل باید تجدید نظری نسبت به آنها صورت گیرد. (۱)

امروز هنوز هزاران رساله و کتاب ارزشمند از دانشمندان شیعه باقی مانده است که به شکل مناسب تحقیق و چاپ نشده است؛ رساله هایی که به حقیقت جزء افتخارات عالم علم و مورد نیاز است، اما در غربت کتابخانه ها همچنان باقی مانده است.

حوزه علمی اصفهان یکی از حوزه های مقتدری است که استعدادها و زمینه های مناسبی برای رشد دارد. رسالت امروز متولیان حوزه، رشد و شکوفایی و ایجاد زمینه های بروز این توانمندیها است. اصفهان در دوره صفویه یکی از بزرگترین مراکز ثروت علمی اسلام بوده است و این گنجینه بی بدیل و ذخیره لایزال از آثار و میراث مکتوب دانشمندان شیعه، امروز در اختیار ماست و با کمال تأسف بسیاری از این آثار تاکنون تحقیقی شایسته نشده و ارائه نگردیده است.

اکنون تصحیح و تحقیق رساله های عالمان اصفهان در دستور کار مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمی اصفهان قرار دارد و ما امیدواریم در مقدمه یکی از دفترهای میراث حوزه علمی اصفهان به بررسی آثار دانشمندان اصفهان و وابستگان مکتب اصفهان از نظر ارزش علمی و نیز تنوع آن پردازیم. پس از آن به بررسی حجم آثار تصحیح و تحقیق شده بزرگان علمی حوزه اصفهان نائل شویم. و علاوه بر آن به بررسی و تعیین آثار تحقیق و تصحیح نشده فرزندان مکتب اصفهان همت گمارده، و سهم عالمان و محققین حوزه علمی اصفهان را در احیای تراث علمی عالمان این سامان

ص: ۲۱

۱- (۱) - بیانات در دیدار با اعضای شورای عالی مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام در تاریخ ۱۳۷۰/۷/۴.

روشن کنیم. این تحقیق می‌تواند راهکارهای رشد احیاء تراث و شیوه‌های گسترش تصحیح و تحقیق نسخ خطی دانشمندان اصفهان را بر ما معلوم کند. امید که بتوانیم نظرات مکتوب سروران عزیز و محققین ارجمند را در مقدمه‌ای در یک میزگرد مجازی بیاوریم و به بررسی «بایسته‌ها و موانع تحقیق و پژوهش در عرصه تراث علمی دانشمندان در حوزه علمی اصفهان»، بپردازیم.

***** آنچه در این دفتر ارائه شده است مجموعه هفت رساله گرانبار و پرگهر است که به خامه پاک و نورانی تنی چند از عالمان فرزانه شیعه به نگارش درآمده و به همت محققین مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمی اصفهان تصحیح و تحقیق گردیده است.

رساله اول این دفتر «احکام المیاه» که از تقریرات درس فقیه بزرگ و علامه سترگ شیخ محمد رضا نجفی اصفهانی است که به تقریر روان و استوار آیت الله حاج سید احمد حسینی زنجانی قدس سره انجام پذیرفته است. محقق گرامی جناب حاج شیخ مهدی باقری سیانی اثر حاضر را که در احکام آب‌ها و به خصوص آب کر می باشد براساس تنها نسخه موجود به خط مقرر بزرگوار آن، تحقیق و تصحیح نموده است. در مقدمه رساله حاضر بحثی کوتاه و پرسود در تاریخچه تقریرات، گسترده آثاری با این عنوان و جهات اختلاف و اشتراک تقریرات و امالی آمده است.

دومین رساله، اثر زیبا و کوتاه «شرب الغلیان فی شهر رمضان» از فقیه محقق و اصولی کبیر، شیخ محمد تقی رازی نجفی اصفهانی است و به همت محقق ارجمند استاد مجید هادی زاده تحقیق گردیده است. تنها دستنوشته این اثر از نجف اشرف به دست محقق رسیده و محقق فاضل آن، در مقدمه‌ای مناسب به صورت گذرا به پژوهشهای مستقل در موضوع رساله پرداخته است.

«اللؤلؤ المكنون في وقت فضيله الظهرين» اثر علامه فقيه ميرزا محمّد شهدادی مصاحبی نائینی است که سؤمین رساله این دفتر است و براساس نسخه ای که ظاهراً توسط مرحوم آیت الله سید احمد صفائی خوانساری به سال ۱۳۴۸ ق کتابت شده، تصحیح و تحقیق گردیده است، محقق گرامی جناب حاج شیخ مهدی باقری سیانی با سعی مشکور خویش به تصحیح آن پرداخته و بحمد الله و المنّه به شایستگی از عهده این کار برآمده اند.

چهارمین رساله این دفتر گرانبار «دیوان قدریه» می باشد که به خامه حکیم متألّه و فقیه وارسته آیت الله سید ناصر الدین حجّت نجف آبادی رنگ حیات گرفته است.

زیبایی این رساله گرامی آن است که درباره شبهای قدر و همه نیز در شبهای قدر سروده شده است. این رساله در ضمن مجموعه ای از اشعار مؤلف، بیش از نیم قرن پیش به شکل نامناسب و مغلوطی در اصفهان چاپ شده است و از آنجا که احیاء تراث علمی آن بزرگوار دستخوش حوادث گردیده و همین باعث مجهول ماندن قدر و منزلت آن بزرگوار شده است به تصحیح و تحقیق آن پرداخته ایم.

«حجیه الاخبار و الاجماع» اثر عالم و فقیه سترگ محمّد بن عبد الفتاح مشهور به فاضل سراب، رساله دیگر این مجموعه می باشد که براساس دو نسخه؛ یکی در کتابخانه ملی و کتابت آن به سال ۱۱۲۱ ق، سه سال قبل از فوت مؤلف و دیگری در کتابخانه مدرسه آیت الله خویی در مشهد مقدّس موجود بوده، توسط محقق گرامی جناب آقای مهدی رضوی تحقیق و تصحیح گردیده است.

«منشآت و مکاتبات» فقیه ارجمند و فرزانه آقا حسین خوانساری ششمین رساله دفتر حاضر و به همت محقق پرتلاش جناب آقای علی اکبر زمانی نژاد تحقیق و تصحیح گردیده است. جناب محقق در مقدمه ای پر مطلب به بررسی منشآت و مکاتبات پرداخته و با بررسی گزارش های کوتاهی که از این مجموعه گرانبها در کتب تراجم

و کتابشناسی‌ها آماده ضرورت پرداختن به این تحقیق را مطرح ساخته، نسخه‌های همه مکاتبات و منشآت را معرفی کرده است. به خواست پروردگار مجموعه رساله‌های چاپ نشده فقیه بزرگوار آیت الله آقا حسین خوانساری نیز در دفترهای بعدی میراث حوزه علمیه اصفهان به محضر اهل ادب و تحقیق تقدیم خواهد شد.

و رساله پایانی دفتر حاضر «اجازات خاندان روضاتیان» است؛ این اجازات، دومین مجموعه از اجازات خاندان روضاتیان است که قسمت اول آن در دفتر دوم میراث حوزه علمیه اصفهان به چاپ رسیده است. این اجازات در بردارنده هفت اجازه و یک عریضه در تأیید اجتهاد ملا- محمد است که به همت محقق فاضل جناب سید جعفر حسینی اشکوری تصحیح گردیده است. محقق گرامی در مقدمه‌ای نیکو ضرورت احیاء اجازات و تصحیح آنها و ثمرات مترتب بر آن را خاطر نشان کرده است.

در پایان از همه همکاران و سروران ارجمندی که در این مجموعه ما را یاری رساندند، سپاسگزارم. به خصوص از محققین گرامی که با دقت و حوصله به این کار علمی همت گماردند، همچنین از دفتر آیت الله العظمی مظاهری- دام ظلّه العالی- و سرور مکرم حضرت حجه الاسلام و المسلمین حاج سید احمد سجادی مسئول مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان سپاس و تقدیر خود را ابراز می‌دارم.

از حجه الاسلام قاسم ترکی و حجه الاسلام سید علی اکبر حسینی و جناب مصطفی صادقی که در تطبیق نهایی و بخشی از فهارس فنی مساعدت فرمودند سپاسگزاری می‌نمایم. از خانم صدی حروف نگار و صفحه‌آرای اثر که با حوصله، امور رایانه دفتر چهارم میراث حوزه علمیه اصفهان را عهده دار بودند نیز تشکر می‌نمایم. امیدوارم که حضرت ولی عصر- ارواح من سواه فداه- این تلاش اندک را از ما به احسن وجه بپذیرد.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین محمد جواد نور محمدی- ۲۰ جمادی الثانیه ۱۴۲۸

اشاره

تقریرات درس علامه فقیه شیخ محمد رضا نجفی اصفهانی

«به قلم: آیه الله سید احمد حسینی زنجانی»

تحقیق و تصحیح: مهدی باقری سیانی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقدمه

اشاره

رسالة حاضر که به انشای دلپذیر فقیه و ارسته آیه الله سید احمد حسینی زنجانی سمت تحریر پذیرفته قسمتی از تقریرات فقهی علامه ذوفنون آیه الله العظمی شیخ محمد رضا نجفی اصفهانی است و به دوران حضور وی در حوزه علمیه قم (به سال ۱۳۴۶ قمری مطابق با ۱۳۰۶ شمسی) بازمی گردد. ما در این مقال ابتدا متذکر معنای تقریرات، تاریخ پیدائی و نکاتی درباره آن گردیده، سپس به اختصار، به معرفی علامه نجفی، آیه الله زنجانی و ایراد سخنی درباره این اثر می پردازیم.

الف: درباره تقریرات

تقریرات عنوانی است که بخشی کلان از میراث علمی دانشمندان و عالمان شیعی

را-بویره در گستره دانش فقه-دربرمی گیرد. جان کلام بزرگ کتاب شناس شیعه، مرحوم علامه آقا بزرگ طهرانی، در این باره چنین است: «تقریرات عنوانی است که در پایان قرن دوازدهم هجری و پس از آن رایج گردید و از برخی جهات شبیه به آمالی-در کتب حدیثی و در اصطلاح قدما-است و از جهاتی نیز با آن اختلاف دارد.

نحوه پیدائی تقریرات، این چنین بوده که استاد در مجلس درس مطالبی را با تکیه بر حافظه خویش و یا از روی کتاب برای شاگردان مطرح می نموده و آن ها مطالب استاد را یادداشت می کرده (خواه در مجلس درس یا پس از آن) و گاه آن مطالب را، مورد نقد و بررسی قرار می داده و نظر خویش را نیز ذکر می نموده و مجموع آن را در کتاب یا رساله ای به عنوان تقریرات و به نام خویش منتشر می کردند.» (۱) علامه طهرانی در ادامه، بیش از صد کتاب را با نام «تقریرات» ذکر می کند.

البته تذکر این نکته لازم و ضرور است که بخشی انبوه از این تقریرات در گذر زمان دستخوش حوادث گردیده و به ما نرسید است، و این مطلب آنگاه نمود بیش تری می یابد که توجه کنیم بزرگانی چون شیخ اعظم انصاری، مجدّد شیرازی و آخوند خراسانی در دوره های درسی خویش شاگردان فاضل فراوانی داشته اند که بسیاری از آنان خود را به نوشتن تقریرات درس استاد مقید می دانسته اند. (۲)

ب: حیات علمی و اجتماعی علامه نجفی اصفهانی

اشاره

علامه ذو فنون، فقیه و اصولی نامدار، متکلم و ادیب برجسته، آیه الله العظمی ابوالمجد شیخ محمد رضا نجفی اصفهانی- که از نوابغ روزگار و مفاخر علمی شیعه

ص: ۲۶

۱- ((۱)) -الذریعه، ج ۴، ص ۳۶۶-۳۶۷.

۲- ((۲)) -نمونه را، نگر: هدیه الرّازی، ص ۴۹-۱۷۷.

و مدرّسان بزرگ حوزه علمی اصفهان بوده-از چنان شهرت و آوازه ای برخوردار است که وی را بی نیاز از معرفی می سازد و ما در این مقام تنها به ذکر چند نکته بسنده می نمائیم:

۱- تولّد و خاندان

وی در بیستم ماه محرم ۱۲۸۷ هجری قمری در نجف اشرف به دنیا آمد. (۱) پدر وی، علامه، فقیه آیه الله شیخ محمد حسین اصفهانی، صاحب تفسیر گرانسنگ مجد البیان می باشد که محدّث قمی از وی با این تعبیرات یاد می کند «عالم ربّانی و فاضل صمدانی، وحید بلا ثانی، جامع کمالات نفسانیّه در علم و عمل، شیخ مجاهدین و افضل سالکین...» (۲)

جدّ وی، فقیه و اصولی بزرگ، آیه الله العظمی شیخ محمد باقر نجفی اصفهانی، از چهره های نامور حوزه علمی اصفهان، از موفق ترین کسان در رسیدگی به محرومان اجتماع در عصر خویش، و از شاگردان خصوصی شیخ اعظم انصاری، و نیز صاحب آثاری چون شرح هدایه المسترشدین (۳) است (۴)؛ فقیه محقق و اصولی بزرگ مرحوم علامه میرزا محمد حسین نائینی که در ایام حضور خود در اصفهان در شمار نزدیکان شیخ محمد باقر بوده و در بیرونی منزل وی سکونت داشته، راجع به حالات عبادی استاد خویش نقل می کند که وی در شب های ماه مبارک رمضان در قنوت نماز شب خویش با اشک و آه بر دعای ابو حمزه ثمالی مداومت داشته است. (۵)

ص: ۲۷

-
- ۱- ((۱)) - نقباء البشر، ج ۲، ص ۷۴۸.
  - ۲- ((۲)) - فوائد الرضویه، ۵۲۹.
  - ۳- ((۳)) - این کتاب در سال ۱۳۸۵ شمسی به اهتمام نگارنده این سطور به زیور طبع آراسته گردید.
  - ۴- ((۴)) - شرح حال وی را نگر در: قبیلۀ عالمان دین، ص ۴۰-۶۲؛ شرح هدایه المسترشدین، ص ۱۵-۵۴.
  - ۵- ((۵)) - نگر: مجلۀ حوزه، شماره ۳۰، ص ۳۹-۴۰ (مصاحبه با مرحوم آیه الله سید محمد - حسینی همدانی صاحب تفسیر انوار درخشان).

جدّ اعلای وی، علامه فقیه و اصولی نامدار، آیه الله العظمی شیخ محمد تقی رازی نجفی اصفهانی، است که از اسطوانه های علمی شیعه، به شمار می رود و کتاب هدایه المسترشدين وی پیوسته مورد توجه و رجوع عالمان و دانشمندان اصول اندیش و اصول آموز بوده (۱) و صاحب روضات الجنّات از وی با تعابیری چون «خاتمه المجتهدین و رئیس الموحّدين» یاد می کند (۲).

۲- تحصیلات و استادان

علامه شیخ محمد رضا نجفی نه سال آغازین عمر را در نجف اشرف گذرانده و سپس همراه پدر ارجمندش به سمت اصفهان رهسپار گشته و پس از درنگی پنج ساله در این شهر در سن ۱۴ سالگی دوباره به نجف هجرت نموده است و به مدت ۳۲ سال در این شهر مقدّس ماندگار گشته و توشه های ارجمند از علوم مختلف عصر خویش مانند فقه، اصول، حدیث، تفسیر، علم عروض، فنّ شعر و... فراهم آورده است. برخی از استادان وی عبارتند از حضرات آیات:

سید محمد فشارکی، ملا محمد کاظم خراسانی (صاحب کفایه الأصول)، سید محمد کاظم یزدی (صاحب العروه الوثقی)، حاج آقا رضا همدانی (صاحب مصباح الفقیه)، سید اسماعیل صدر، شیخ الشرعیه اصفهانی (صاحب إفاضه القدير فی أحكام العصیر)، شیخ محمد حسین اصفهانی (صاحب تفسیر مجد البیان)، میرزا حسین نوری (صاحب مستدرک الوسائل)، سید مرتضی کشمیری، علامه سید ابراهیم قزوینی، علامه میرزا حبیب الله اراکی، علامه سید جعفر حلّی و...

ص: ۲۸

۱- (۱) - شرح حال وی را نگر در: قبیلۀ عالمان دین، ص ۱۱-۴۰؛ گلشن اهل سلوک، ص ۳۳-۶۷؛ رسالۀ صلاتیه، ص ۲۵-۵۸.

۲- (۲) - علماء الأسره، ص ۱۸۰، و نیز نگر: روضات الجنّات، ج ۲، ص ۱۲۳.

وی در میدان تألیف و آفرینش آثار ارزشمند از توفیقاتی بلند برخوردار بوده است.

گستره آثار وی در حوزه های مختلف علوم اسلامی چون فقه، اصول، عرفان، فلسفه و کلام، ادبیات عرب، حدیث، تراجم و... قابل دقت و بررسی است. وی در اصول فقه دارای شاهکاری بس بلند چون «وقایه الأذهان» است و در ادبیات عرب صاحب بنیانی رفیع چون «السیف الصنیع» (۱)، در کارنامه خویش درباره عرفان و معارف الهی اثری چون «رسالة أمجدیه» دارد و در مباحث فقهی خالق آثاری چون «نجمه المرتاد» و «ذخائر المجتهدین» (۲) است. در میدان فلسفه و کلام نظریه داروین را به نقد می کشد و «نقد فلسفه داروین» را عرضه می نماید. در تراجم، مالک «حلی الدهر العاطل» است که بزرگانی چون محدث قمی، آقا بزرگ طهرانی، و شیخ علی کاشف الغطاء از آن در آثار خود بهره برده اند. (۳)

۴- شاگردان

علامه نجفی پس از فراهم آوردن توشه ای بس گران قدر از حضور در درس درخشان ترین چهره های علمی نجف اشرف، بر کرسی تدرسی تکیه زد و انبوهی از تشنگان معارف اهل البیت: را از چشمه فیاض و جوشان کلام و بیان خویش سیراب نمود.

ص: ۲۹

۱- (۱) - نگارنده را درباره این اثر و مؤلف آن، مقاله ای است به نام «ز آنکه شمشیر آشنائی می زند»؛ نگر: آینه پژوهش، شماره ۱۰۱.

۲- (۲) - متأسفانه این اثر بسیار ارزشمند مفقود می باشد.

۳- (۳) - برای کتاب شناسی آثار مرحوم علامه نجفی نگر: السیف الصنیع، ص ۲۵-۲۸.

شاگردان وی را در دو حوزه می توان سراغ کرد: حوزه علمی اصفهان، حوزه علمیه قم.

وی از زمان ورود به اصفهان (محرم الحرام ۱۳۳۴ قمری) تدریس را آغاز کرد و این درس و بحث پرثمر تا پایان عمر وی (سال ۱۳۶۲) به مدت ۲۸ سال بدون وقفه ادامه داشت. محقق فرزانه مرحوم سید مصلح الدین مهدوی در کتاب «تاریخ علمی اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر» از حدود یک صد و پنجاه نفر از شاگردان وی در این دوره نام می برد که برخی از آنان عبارتند از حضرات آیات: شیخ احمد فیاض فروشانی، شیخ حیدر علی محقق، شیخ عباسعلی ادیب حبیب آبادی، شیخ علی مشکاه سیدی، سید مجتبی میر محمد صادقی، سید مصطفی مهدوی هُستانی.

وی پس از هجرت به قم حدود یک سال در این شهر می ماند و به اصرار دوست فرزانه خویش، مؤسس حوزه علمیه قم، مرحوم حاج شیخ عبد الکریم حائری یزدی، حوزه تدریس تشکیل می دهد. شاگردان وی در این دوره عده ای از طلاب فاضل آن زمان بودند که بعدها هریک به مقامات بلند علمی و دینی نائل گشتند، از آن جمله حضرات آیات عظام: امام خمینی، سید محمّد رضا گلپایگانی، سید شهاب الدین مرعشی نجفی، حاج آقا رضا مدنی کاشانی، سید احمد زنجانی، میرزا محمّد تقی طهرانی، شیخ محمّد باقر کمره ای، حاج میرزا خلیل کمره ای.

۵-تقریرات

همان گونه که در مقدمه گذشت، «تقریرات» قسمتی از میراث علمی شیعه را تشکیل می دهد. برخی از شاگردان علامه نجفی نیز تقریرات استاد خویش را نگاشته اند. این عده عبارتند از حضرات آیات: شیخ محمّد باقر نجفی، شیخ حیدر علی محقق، سید عطاء الله فقیه امامی (۱)، سید احمد حسینی زنجانی (نویسنده تقریرات حاضر) (۲).

ص: ۳۰

۱- (۱) -نگر: قبیلۀ عالمان دین، ص ۱۱۱؛ گلشن اهل سلوک، ص ۱۳۳.

۲- (۲) -نگر: الذریعه، ج ۱۱، ص ۱۰۰، شماره ۶۱۳.

۶- علامه نجفی از نگاه دیگران

علامه فقیه آیه الله العظمی سید حسن صدر کاظمی با چنین تعابیرین از وی یاد می کند: «الفاضل النبیل، نابغه العصر و وحید الدهر، الفقیه علی التحقیق و المحقق لكل غامض دقیق...» (۱)

مؤسس حوزه علمیه قم مرحوم آیه الله العظمی حاج شیخ عبد الکریم حائری یزدی، می فرماید: «اگر آقا شیخ محمد رضا ذی فنون نبود شیخ مرتضای زمان ما بود» (۲) و یا «آقا شیخ محمد رضا، شیخ بهائی زمان ما می باشد» (۳).

بنیان گذار انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی، در اربعین حدیث خویش می فرماید: «...الشیخ العلامة المتکلم الفقیه الأصولی الأدیب المتبحر الشیخ محمد رضا آل العلامة الوفی الشیخ محمد تقی الأصفهانی- ادام الله توفیقه-...» (۴). (۵)

۷- وفات

سرانجام این فقیه و اصولی نامور در بامداد روز یکشنبه ۲۴ محرم الحرام ۱۳۲۶ قمری، پس از عمری پر بار که به سرپرستی ایتام آل محمد صلی الله علیه و آله و ترویج احکام و معارف

ص: ۳۱

۱- ((۱)) - نجعه المرتاد (میراث حوزه اصفهان، دفتر اول) ص ۳۲۷.

۲- ((۲)) - رساله أمجدیه، ص ۲۷.

۳- ((۳)) - همان، و نیز نگر: مجله حوزه، شماره ۵۳، ص ۴۷.

۴- ((۴)) - اربعین حدیث (امام خمینی)، ص ۳.

۵- ((۵)) - سخنان بزرگان در توصیف مقام علمی و ادبی وی را نگر در: مقدمه السیف الصنیع، ص ۲۲-۲۵ و گلشن اهل سلوک، ص ۱۲۱-۱۲۵.

إلهی سپری شد، رخت از جهان به سرای آخرت کشید و پس از تشییعی عظیم در تکیه جَدّ بزرگوار (صاحب هدایه المسترشدين) خویش به خاک سپرده شد. (۱)

ج: حیات علمی و اجتماعی آیه الله سید احمد حسینی زنجانی

اشاره

فقیه و اصولی بزرگ، ادیب نامدار، حضرت آیه الله سید احمد حسینی زنجانی، یکی از چهره های درخشان حوزه علمی زنجان و قم در قرن چهاردهم هجری است. وی با اخلاق و رفتار إلهی خویش مصداق «من یدکرکم الله رؤیته» (۲) بود و در برآوردن حوائج برادران دینی از هیچ کوششی فروگذار نمی نمود.

ما در این مجال کوتاه به ذکر نکاتی از زندگی و حیات وی اکتفا نموده و خواننده را به مآخذ شرح حال وی ارجاع می دهیم.

۱- تولّد و خاندان

وی در هنگام ظهر چهارمین روز از ماه صفر المظفر ۱۳۰۸ هجری قمری در زنجان چشم به جهان هستی گشود. پدرش مرحوم سید عنایت الله، از شاگردان و نزدیکان فقیه نامور خطّه زنجان، آخوند ملا قربانعلی زنجانی (متوفای ۱۳۲۸ قمری)، (۳) بوده. از نظر تقوا و ملکات نفسانی از افراد کم نظیر و در حسن نیت و تقید به جهات شرع، بسیار ممتاز بوده است. (۴)

۲- تحصیلات و استادان

وی بسیاری از علوم متداول عصر خویش را در زادگاهش زنجان فراگرفت و برای

ص: ۳۲

۱- ((۱)) - درباره مدفونان در این بقعه نگر: کتاب گلشن اهل سلوک.

۲- ((۲)) - الکافی، ج ۱، ص ۳۹، ح ۳.

۳- ((۳)) - درباره این فقیه مجاهد نگر: سلطنت علم و دولت فقر اثر علی ابو الحسنی «منذر».

۴- ((۴)) - مجله نور علم شماره ۲۶، ص ۱۱۳؛ تربت پاکان قم، جواهر کلام، ج ۱، ص ۳۳۷.

تکمیل تحصیلات خویش، سفری به مشهد مقدس نمود و از آن پس به شهر مقدس قم کوچید و تا پایان عمر در آنجا بماند و از استادان بنام آن روز، بهره ها برد.

برخی از استادان وی در زنجان عبارتند از حضرات آیات: شیخ زین العابدین زنجانی، میرزا عبد الرّحیم فقاہتی، میرزا ابراهیم فلکی حکمی زنجانی، آقا شیخ عبد الحریم خوئینی زنجانی، میرزا احمد زنجانی، حاج سید حسن زنجانی.

وی در مشهد مقدس در درس مرحوم آیه الله آقا محمد آقازاده، فرزند صاحب کفایه الأصول، حاضر شد و تقریرات این درس را نگاشت.

در شهر مقدس قم در درس آیه الله مؤسس حائری شرکت نمود و تقریرات این درس را در مجموعه ای به نام «أفواه الرجال» نگاشت. (۱) وی همچنین در درس آیه الله میرزا محمد صادق خاتون آبادی و آیه الله حاج شیخ محمد رضا نجفی اصفهانی شرکت نمود.

۳- آیه الله زنجانی در کلام دیگران

علامه آقا بزرگ طهرانی درباره وی می فرماید: «عالم مصنف و رع تقی» (۲). و مرحوم آیه الله العظمی شیخ محمد علی اراکی در مورد مقام علمی و حافظه فوق العاده وی می فرمودند: «آقای زنجانی یک شبه تمام قسمت صلاه از یک کتاب فقهی را از حفظ حاشیه زد. شش جلد جواهر (۳) مانند انگشتر در دست های ایشان است که آن را به هر طرف که بخواهد می گرداند».

(۴)

ص: ۳۳

۱- ((۱)) - نگر: الذریعه، ج ۱۱، ص ۱۰۰، شماره ۶۱۳؛ آشنائی با چند نسخه خطی، ۱۶۰.

۲- ((۲)) - نقباء البشر، ج ۱، ص ۱۱۶، شماره ۲۵۶.

۳- ((۳)) - جواهر الکلام مفصل ترین شرح بر شرایع الاسلام است. طبع حجری آن در ۶ مجلد بوده و اولین طبع حروفی آن در ۴۳ جلد می باشد که اخیراً با تحقیقی شایسته، توسط مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، شانزده جلد از آن به زیور طبع آراسته گردیده است.

۴- ((۴)) - مجله نور علم، شماره ۲۶، ص ۱۱۷.

۴- آثار و تألیفات

آثار این فقیه فرزانه که در رشته های مختلف علوم اسلامی است در مجموع به ۶۰ عنوان می رسد (۱) و برخی از آن ها عبارتند از:

- ۱- أفواه الرجال- که تقریرات فقهی قم به اضافه تقریرات درس مرحوم آیه الله شیخ محمد آقازاده در مشهد مقدس می باشد.
- ۲- اربعین حدیث در چهار جلد.
- ۳- الکلام یجز الکلام- که چهار مجلد است و تنها دو جلد اول آن چاپ شده است.
- این اثر بسیار ارزشمند و خواندنی، سال هاست که در بازار کتاب نایاب است. امید است که صاحب همتی سلسله جنیان شده به نشر آن دست یازد.
- ۴- مستثنیات الأحکام- که در سال ۱۳۶۸ به چاپ رسید است.
- ۵- ایمان و رجعت.
- ۱۰- ۶- حواشی بر درر الاصول، فرائد الاصول، کفایه الاصول، عروه الوثقی، و وسیله النجاه. (۲)

۵- وفات

سرانجام این فقیه وارسته پس از ۸۵ سال عمر با برکت پس از نیمه شب ۲۹ ماه مبارک رمضان سال ۱۳۹۳ قمری مطابق با پنجم آبان ۱۳۵۲ شمسی، در شهر مقدس قم دیده از جهان خاکی فروبست و پس از تشییع جنازه ای باشکوه در جوار حضرت معصومه علیها السلام به خاک سپرده شد. (۳)

ص: ۳۴

۱- (۱) - همان: ۱۲۶.

۲- (۲) - برای کتاب شناسی علامه زنجانی نگر: آشنائی با چند نسخه خطی، ص ۱۵۷-۱۸۷؛ موسوعه مؤلفی الإمامیه، ج ۴، ص ۳۱۵-۳۲۸.

۳- (۳) - شرح حال مفصّل وی را نگر در: «الفهرست لمشاهیر و علماء زنجان»، ص ۲۲، شماره- ۷۶؛ مجله نور علم شماره، ج ۲۶، ص ۱۱۲-۱۳۲.

۱- رسالهٔ حاضر قسمتی از جلد دوم کتاب ارزشمند «أفواه الرجال» می باشد. نسخهٔ اصل این کتاب که هنوز به زیور طبع آراسته نگردیده و مانند بسیاری از آثار مرحوم علامه آیه الله سید احمد زنجانی مخلوط است، نزد فرزند مؤلف، فقیه مدقق و رجالی محقق حضرت آیه الله العظمی سید موسی شبیری زنجانی -مد ظله العالی-، نگهداری می شود. ایشان تصویر این قسمت را در اختیار استاد معظم، آیه الله شیخ هادی نجفی -دام ظلّه- قرار دادند.

۲- نگارنده پس از اطلاع از چنین اثری ارزشمند، در پی احیای آن برآمد و پس از تحویل گرفتن نسخه از حضرت استاد نجفی، نسخه را استنساخ نمود و سپس مواردی چون آیات، روایات، اقوال عامه و خاصه، اجماعات و... را که در متن رساله ذکر شده بود، استخراج کرد.

۳- علامه فقیه سید احمد زنجانی حواشی بسیار ارزشمندی نیز بر این رساله دارد.

در برخی موارد حاشیه با امضای «سید احمد حسینی زنجانی» پایان پذیرفته که ما نیز آن را در حاشیه به همین صورت ذکر کرده ایم. در برخی موارد نیز بدون امضا بود که آن را با تعبیر «المقرّر» مشخص ساخته ایم.

۴- اقوالی را که مقرّر محترم در حاشیه ذکر فرموده اند، استخراج کرده ایم مگر دو مورد که متأسفانه آنها را نیافتیم: یکی از آن دو مورد نقل کلامی از صاحب «المواهب السّنيه» بود که علی رغم تفحص و جست و جو در این کتاب، آن را نیافتیم.

مورد دیگر کلامی است که وی از یکی از استادان خود نقل می نماید و متأسفانه آن قول نیز در مآخذ پیش روی ما دستیاب نشد.

۵-مقرّر محترم در مورد اندازه آب کر به مساحت، و تعیین محیط و مساحت دائره، در پایان رساله محاسباتی دارد که بنا بر سبک رایج در بین گذشتگان (مانند آنچه در خلاصه الحساب شیخ بهائی-اعلی الله مقامه- دیده می شود) سمت تحریر یافته است لیک ما در پاورقی روش محاسبه آن را به سبک محاسبات امروزی نیز ذکر کرده ایم.

۶-در ابتدای رساله، یادداشتی این چنین، از مقرّر محترم، چشم را می نوازد:

«تقریرات حضرت مستطاب حجه الاسلام آقای آقا شیخ محمد رضا اصفهانی- مدّ ظلّه العالی- است که این بنده، سید احمد زنجانی در بدو تشرف قم استفاده کردم، شهر جمادی الآخری ۱۳۴۶، حرّره: الأحرر سید أحمد الحسینی الزنجانی».

۷-استاد معظّم، حضرت آیه الله حاج آقا هادی نجفی، را در به انجام رسیدن این تحقیق سهمی است وافر. پس محقق بر عهده خود می داند که از ایشان تشکر نموده از درگاه حضرت حق-جلّ و علا-توفیقات روزافزون ایشان را در جهت احیاء آثاری از این دست، طلب نماید.

۸-و سخن پایانی این که نگارنده، امید آن دارد که سایر تقریرات نوشته شده به دست علامه فقیه آیه الله سید احمد زنجانی به زودی به زیور طبع آراسته گردد؛ بویژه که به خطّی خوش و قلمی روان تحریر گردیده است.

و آخر دعوانا أن الحمد لله ربّ العالمین

اصفهان، حوزه علمیه، مدرسه جدّه کوچک

مهدی باقری سیانی

۱۱ ربیع الآخر ۱۴۲۸ قمری برابر با ۹ اردیبهشت ۱۳۸۶ شمسی

ص: ۳۶

[الماء الراكد القليل]

قد عرفت قوه القول بانفعال الراكد القليل من الماء بملاقاه النجاسه. (١)

و اعلم: أنّ ظاهر الأصحاب تسريه الحكم بملاقاه المنتجس و ملاقى ملاقيه و لو بوسائط عديده (٢) لكنّ الأصل مع اختصاص الأدلّه بتنجيس نفس النجس يرشدنا إلى

ص: ٣٩

١- (١) - و إلى نصّ كلام بعض الأعلام «قدّس سرّهم» كالشيخ البهائي في الاثنا عشرية [ص ٩١]: «و نجاسه الراكد دون الكر هو المعروف و قول ابن أبي عقيل شاذّ»، و المحقّق السبزواري في الكافية [ج ١، ص ٥٠]: «الماء القليل غير البثر إذا لاقته نجاسه و لم تغيره فالأقرب المشهور بين الأصحاب أنّه ينجس...»، و المحقّق القمي في الغنائم [ج ١، ص ٤٨٩]: «فالمعروف من مذهب الأصحاب، بل متفق عليه من غير ابن أبي عقيل، الانفعال [في القليل الراكد] بمجرّد ملاقاه النجاسه...»، و الوحيد البهبهاني في المصابيح [ج ٥، ص ٢٦٣]: «أجمع علماؤنا على انفعال القليل بالملاقاه...» و عمّ المقرّر له آيه الله الشيخ محمّد تقي الآقا نجفي الأصفهاني في كتابه فقه الإماميه [المجلّد الأوّل من الطهاره، ص ٤٩] «لا شكّ و لا شبهه في نجاسه الماء القليل بمجرّد الملاقاه إلّا ما استثنى و هو المعروف من المذهب و قد توافقت كلمه الأعاظم من علمائنا قدّس سرّهم على نقل الإجماع على ذلك و ذهب جماعه كالعمّاني و غيره إلى...».

٢- (٢) - ممّن وافق هذا القول جماعه من الأعلام ذكره آيه الله الميرزا محمّد الفيض القمي في كتابه الفيض [ص ١٠٢] قال: «قد خالف المشهور ممّن تقدّم عصره علينا في ما نعلم ابن إدريس - [في السرائر، ج ١، ص ١٦٣] و السيّد صدر الدين و المولى المحدّث الكاشاني [في المفاتيح، ج ١، ص ٧٥].. و ممّن عاصرناه المحقّق الأستاذ المولى محمّد كاظم الخراساني [في اللمعات الثّيرة، ص ٢٤] و الفقيه النبيه الآغا رضا الهمداني [في مصباح الفقيه، ج ٨، ص ٣٤-٣٥] و الشيخ مهدي الخالصى، و نقل عن شيخ الشريعه المولى فتح الله الشيرازي الغروي».

العدم (١)، نعم تنجيس المنتجس خصوص إنائه ممّا لا ريب فيه.

ثمّ إنهم استثنوا من كليه انفعال القليل بالملاقاه موارد بعضها ممّا لا شبهه فيه.

فمنهما: ماء الاستنجاء (٢)، فسيجيء في محلّه إن شاء الله تعالى (٣)ى و منها: الجزء العالى ممّا يرد على النجس فإنّه لا ينفعل بملاقاه الجزء السافل، كما هو المقطوع به في كلام الأصحاب (٤)و ذكر السيّد قدّس سرّه في منظومته:

و ما جرى فكان فوق الوارد فهو على الطهر بقول واحد (٥)

و لعلّ هذا مراد السيّد المرتضى قدّس سرّه في الناصريات (٦)حيث حكم بطهاره الوارد، إذ

ص: ٤٠

١- (١) -و للمقرّر له في هذا المجال رساله في عدم تنجيس المنتجس (طبعت في مجله فقه أهل البيت عليهم السّلام الرقم ٤٤)و هو قدّس سرّه يقول في ختام رسالته هذا: «...هذا مقام النظر العلمى، و أمّا في مقام العمل فأقول كما قاله صاحب نجاه العباد في مسأله ماء الغساله و عملى على التجنّب» و تبعه الإمام الخمينى قدّس سرّه الشريف [في كتاب الطهاره، ج ٤، ص ٣٨] في عدم تنجيس المنتجس، لكن مع تقييده بالوسائط الكثيره لا مطلقا و قال: «...و الإنصاف أنّ الفتوى بالنجاسه - سيّما مع الوسائط الكثيره - جرأه على المولى، و الأشبه عدم النجاسه مع الوسائط الكثيره، و الاحتياط - سيّما فيما علم تفصيلا بالملاقاه و لو مع الوسائط - لا ينبغى تركه».

٢- (٢) - انظر: قواعد الأحكام، ج ١، ص ١٨٦، تحرير الأحكام، ج ١، ص ٥٢، ذكرى الشيعة، ج ١، ص ٨٢؛ جامع المقاصد، ج ١، ص ١٢٩.

٣- (٣) - و لعلّ في ثيه المقرّر أن يبحث عنها و لكنّه لم يتمكّن منه لأجل ما ذكره المقرّر في ختام هذه التقريرات.

٤- (٤) - ادّعى الشيخ الأعظم قدّس سرّه في كتاب الطهاره [ج ١، ص ٨٤] الإجماع عليه.

٥- (٥) - الدرّه النجفيّه، ص ٣.

٦- (٦) - المسائل الناصريات، ص ٧٢، م ٣.

الظاهر أنّ الوارد يقال على المتلبس بالفعل لا على ما استقرّ بعد الانقطاع؛ كما أنّ المطر يقال عليه حين نزوله؛ وإلاّ فبعد الانقطاع لا- يقال عليه المطر ولا- يعامل معه معاملة المطر؛ فما نسب إليه من التفصيل بين الورودين غير وجه (1) واستثنى الشيخ قدّس سرّه (2) ما لا يدركه الطرف من خصوص الدم لصحيحه عليّ بن جعفر عن أخيه

[قال: «سألته»] ٢/ A عن رجل [رعى ف] امتخط فصار [بعض ذلك] الدم قطعاً صغاراً فأصاب إناءه، هل يصلح الوضوء منه؟ فقال: إن لم يكن شيء يستين في الماء فلا بأس». (3)

و حملها المشهور على إصابه الماء (4)، لكن لا وجه لهذا الحمل بعد كون ظهر الإناء و باطنه الحاوي للماء من الشبهه المحصوره المحكومه عقلا- بوجوب الاجتناب لكون كليهما مورد الابتلاء، والذى يقوى فى نظرى (5) هو ما ذهب إليه الشيخ قدّس سرّه (6) من الفرق فى

ص: ٤١

١- (١) - أقول: والإنصاف صحّه النسبه المذكوره إلى السيد قدّس سرّه لأنّ كلامه ظاهر فى أنّه أراد من الوارد خصوص جزء الملاقى؛ لا- ما فوقه- كما حمل عليه الأستاذ- دام ظلّه لأنّه قال: «و الوجه فى ذلك أنّه لو حكمنا بنجاسه [الماء] القليل الوارد على النجاسه لأدى ذلك إلى أنّ الثوب لا- يطهر من النجاسه إلاّ- بإيراد كثر من الماء عليه» حيث أنّ ظاهر التعليل اختصاص الحكم بخصوص الجزء الملاقى و إلاّ لذكرها محذور تاليه أشدّ من هذا عن أنّه بعد حكاية الفرق عن جدّه الناصر قال: «و هذه المسأله لا أعرف فيها نصّاً لأصحابنا ولا- قولاً صريحاً»، ثمّ اختار الفرق إذ الفرق بين ما فوق الجز الوارد و غيره ليس فيه خفاء حتّى يتأمّل السيد قدّس سرّه و يبعد عنه أن لا يعرف فيه نصّاً و قولاً مع حكاية قضاء الضروره بذلك عن غير واحد، هكذا أفهم من ظاهر عبارته و إن كانت قلّه بضاعتي برهاناً على سقوط ما يصل إليه فهمى القاصر من الاعتبار. «أحمد الحسينى الزنجانى»

٢- (٢) - المبسوط، ج ١، ص ٧؛ الاستبصار، ج ١، ص ٢٣، ذيل الحديث، ٥٧.

٣- (٣) - الكافي، ج ٣، ص ٧٤، ح ١٦؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٥٠، ح ١.

٤- (٤) - انظر: المعتمد، ج ١، ص ٥٠؛ التنقيح الرائع، ج ١، ص ٦٣.

٥- (٥) - يحتمل أن يكون ظهر الإناء معلوم الإصابه بتصريح قول السائل أصاب إناءه و باطنه مشكوكاً فحينئذ لا يكون المورد من الشبهه المحصوره؛ لكن يفيد هذا الاحتمال جلاله مقام السائل من أن يسأل عن حكم المشكوك بالشك البدوى؛ وإلاّ هذا الاحتمال بنفسه ليس بذلك البعيد. «أحمد الحسينى»

٦- (٦) - لكن فرق بين قول الشيخ و ما أفاده الأستاذ العلّامه- دام ظلّه لأنّ الشيخ قدّس سرّه على ما حكى شيخ مشايخنا فى رساله البراءه [فرائد الاصول، ج ٢، ص ٣٢٦-٣٣٧] تأويل بالعفو عنه للصحيحه المذكوره؛ لا عدم الانفعال، و كذا حكى فى الطهاره [ج ١، ص ٢٨٠] عن المبسوط العفو لعدم إمكان التحرّز و إن نسب فيها عدم الانفعال أيضاً، و أمّا على ما استدللّ به الأستاذ لا يكون منفعلاً أصلاً حتى يحتاج إلى العفو و إلاّ مقتضى استدلاله اختصاص الحكم بالعدم، و أمّا استدلال الأستاذ فمعناه عموميه الحكم بجميع النجاسات، نعم قضيه عدم إمكان التحرّز كما عن ظاهر العموم أيضاً- كما حكى تصريح المبسوط- «أحمد الحسينى».

النجاسات بين ما يدركه الطرف وغيره لأنّ ما لا يدركه الطرف و غيره لأنّ ما لا يدركه الطرف و لا يدخل تحت حيطه الحواس منصرف عنه الأدلّه.

ألا ترى أنّ التراب حرام أكله و الغبار و مفسد للصوم مع أنّ الأجزاء اليسيره منهما منصرف عن دليلى الحرمة و الإبطال؛ و هكذا سائر الموضوعات الشرعيّه و العرفيه فالحكم يدور فيها مدار التحقّق عرفاً، فغير المدرك ملحق بالعدم فلا يكون منشئاً للأثر.

[انفعال ماء القليل و المضاف]

ثمّ إنّ فى كيفيه نجاسه الماء القليل أو المضاف بمجموعها بملاقاه جزءٍ منها النجاسه وجوها ذكرها شيخ مشايخنا قدّس سرّه فى الطهاره (١)

أحدها: السرايه من حيث الحكم بأن يلاقى الجزء الأوّل النجس فينجس و ينجس ملاقيه بما يليه؛ و هكذا لأنّ كلّ جزء ملاقى بالفعل لما يليه فينجس جميع الأجزاء فى زمان واحد.

و فيه: أنّ الأجزاء لا- يتلاقيان بتمامها بل بسطحيهما، كما [٢/ B] تقرّر فى محلّه و من المعلوم عدم ملاقاه أحد السطحين الملاقى للنجس للسطح الآخر.

ص: ٤٢

١- (١) - و هو الشيخ الأعظم الأنصارى قدّس سرّه فى كتاب الطهاره، ج ١، ص ١١٤-١١٥.

الثاني: السرايه من حيث نفس المتنجس فإنّ الجزء الملاقي للنجس يسرى بنفسه إلى ما حوله من الأجزاء.

و فيه ما فيه (١)

الثالث: أن يكون الوجه تعبد الشارع بذلك.

و فيه: إننا نرى التنفّر و الاجتناب -مع قطع النظر عن الشرع- عن جميع الماء بمجرد ملاقاه جزء منه النجس و القدر، كما نرى ذلك ممّن لا يتدينون بالدين؛ فالأظهر أنّ الاستقذار و الاستخبات أمر عرفي لا شرعي، نعم للشارع بيان الموضوع و أنّ هذا نجس، أمّا كيفية الاستقذار فهو عرفي، و العرف يعدّ مجموع الماء أو المائع الآخر متنجساً لا يزم الاجتناب موجبا للتنفّر بملاقاه جزء منه النجاسه، فبعد و كول الأمر في الاستقذار إلى العرف تعلم أنّ ما ذهب إليه المشهور من انفعال كروور من الجلاب بملاقاه قطره من البول منظور فيه لعدم الاستقذار العرفي فيه.

[الماء الجارى]

مسأله: المشهور (٢) أنّ الجارى -قليلا كان أو كثيراً- لا ينفعل بالملاقاه (٣)، و اصطالحوا (٤)

ص: ٤٣

١- ((١)) قال الشيخ الأعظم في ردّ هذا الوجه: «و هذا أكثر نقضا من الوجه الأول، لانتقاضه بالكثرة مع إحساس السرايه فيه، و بما ذكر في الوجه السابق؛ و يلزم عليه أن يكون انفعال مجموع الماء على التدريج، و أن يتفاوت زمان السرايه بالنسبه إلى المائع الرقيق و الغليظ؛ مع أنّ التدريج باطل إجماعاً، فضلاً عن تفاوت المائعات في ذلك» [كتاب الطهاره، ج ١، ص ١١٥]

٢- ((٢)) - و ممّن صرح بالشهره في المقام: الف: العلّامه السيّد مهدي بحر العلوم في مصابيح الأحكام، ج ١، ص ٣٠٧ ب: المحقق السيّد محسن الكاظمي البغدادي في وسائل الشيعه، ص ٨٤ ج: تلميذهما الشيخ محمّد تقى صاحب هدايه المسترشدين و جدّ الأعلى للمقرّر له في تبصره الفقهاء، ج ١، ص ٩٢. - الفقيه الشيخ آغا رضا الهمداني في مصباح الفقيه، ج ١، ص ٣٠-٣١ ه: الشيخ الأعظم الأنصاري في كتاب الطهاره، ج ١، ص ٧٣ و إليك نصّ كلامه الشريف: «...فهو الذي اختصّ عند المشهور بأنّه لا ينجس كثيره و لا قليله بمجرد الملاقاه...»

٣- ((٣)) - ادّعى الإجماع عليه في شرح جمل العلم و العمل [ص ٥٦] و الغنيه [ص ٤٦] و المعبر [ج ١، ص ٤١] و الذكرى [ج ١، ص ٧٩] و الغنائم [ج ١، ص ٥١٧]؛

٤- ((٤)) - و إليك نصّ بعض الأعلام قدس سرهم في هذا الاصطلاح: في الروضه [ج ١، ص ٣١]: «الجارى هو النابع من الأرض مطلقاً غير البئر على المشهور»، و في المسالك [ج ١، ص ١٢] «الجارى هو النابع غير البئر...»، و في المدارك [ج ١، ص ٢٨] «الجارى هو النابع...»، و في الذخيره [ج ١، ص ١١٦] «الجارى هو النابع غير البئر...»؛ و راجع: مفتاح الكرامه، ج ١، ص ٢٦٥.

فى تفسيره بالنابع (١)، ثم أخذوا فى تحقيق معنى النابع فى مراجعه كتب اللغة و نقل أربابها؛ و لعلّ هذا الاصطلاح ناش لهم عن
تعليل حكم البئر فى صحيحه (٢) ابن بزيع (٣) بأنّ له مادّه (٤) حيث أخذوا المادّه بمعنى المنبع نظرا إلى انحصار الاعتصام بالنبعان
و دورانها مداره.

ص: ٤٤

- ١- (١) - حتى أنّ العلامة الطباطبائى فى منظومه [-الدّره النجفيّه، ص ٣] اقتصر فى التعبير عنه بالنابع فى بيته هذا: «و يستوى الكرّ و
ما عن ذاك شف فى نابع الماء ما جرى و ما وقف»
- ٢- (٢) - صحيحه ابن بزيع؛ قال فى مواهب السنيه فى شأنها: «هذا الخبر قلّما يوجد مثله فى علوّ السند»؛ [المواهب السنيه فى شرح
الدّره النجفيه؛ و ما وجدته فى مظانّها بالرغم من تفحصى]. قال الأستاذ-دام ظلّه-: «توصيفه بالعلوّ خلاف اصطلاح أرباب
الدرايه؛ لأنّ العالى السند فى اصطلاحهم ما قلّت وسائله مع الاتّصال. [انظر: الرعايه، ٢٨؛ الرواشح السماويه، ص ١٩٨ - ١٩٧].
أقول: لا يعتبر فى رواته العدله، نعم يزيد شرافه. «المقرّر»
- ٣- (٣) - الاستبصار، ج ١، ص ٣٣، ح ٨٨، وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٧٢، ح ٦.
- ٤- (٤) - بناء على رجوع التعليل إلى قوله «لا تفسده شىء إلا» إلى قوله «يطيب [طعمه]»، كما احتمله البهائى قدّس سرّه: [انظر: الجبل
المتين، ج ١، ص ٥٠٦]

أقول: فما اصطَلحوا عليه من أخذ النبعان في [A ٣/] مفهوم الجارى و إن كان لا مشاحه في الاصطلاح لكننا نقول: إن الجارى بهذا الاصطلاح أى دليل على كونه مخصوصا بالموضوعية لأحكام المترتبة على عنوان الجارى؛ و أى حاصر للاعتصام على خصوص النبعان مع أن ماء الحمام أيضا كذلك و علل بالمادّه و ليس له النبعان.

فالأظهر أن الجارى بمعنى المتحرّك؛ كما أن الراكد في قبالة بمعنى الساكن (١) على ما هو المتعارف في الاستعمال كما يقال: جرت الريح أن تحرّكت (٢)، جرى الميزاب، جرى النسيم، وهكذا كلّ ذلك من مصاديق الجريان مع عدم اعتبار النبعان فيها فبعد عدم ظهور نقل أو تقييد من الشارع يكون هذا المعنى المتعارف مناطا في الأحكام مثلا لو كان لسان الدليل هكذا بأن يقول: إذا جرى فلا بأس؛ فيصدق بهذا اللسان على أى نحو من أنحاء الجريان و لو كان بالانصباب من الإبريق؛ نعم لو تعلق الحكم على عنوان الجارى فصدقه على ما يصبّ من الإبريق بالمنع حقيق؛ إذا الجارى بصيغته الفاعل مأخوذ فيه عرفا الامتداد و المزاوله شبه الملكة كالشاعر و الحائك؛ إذ لا- يقال شاعر على من قال شعرا و الحائك على من حاك مرّه؛ بل اعتبر [A ٣/] فى صدقهما التكرار و الملكة و كذا الجارى؛ و لذا ينصرف هذا العنوان عمّا ينصبّ من الإبريق و نحوه فما احتمله التراقي من صدقه على المنصبّ من الإبريق خال عن التحقيق.

و الحاصل: أن الجارى هو ما يسيل و يتحرّك و إن لم يكن له منبع ينبع عنه (٣) ألا ترى أن

ص: ٤٥

-
- ١- (١) - انظر في هذا المجال ما أفاده الفقيه البارع السيّد مصطفى الخميني قدّس سرّه في كتاب الطهاره، ج ١، ص ١٨٧.
- ٢- (٢) - و منه: وَ الشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا [سوره يس، الآية ٣٨]، و قول الفقهاء: يعتبر في غسلات الوضوء الجريان. «المقرّر»
- ٣- (٣) - هذا تحقيق متين في غايه المتانّه إلاّ- أنّه جعل في الأخبار ماء الحمام إذا كانت له مادّه بمنزله الجارى بمعنى أنّه جار بهذا المعنى حقيقه لا منزل منزله؛ كما أجاب به شيخ مشايخنا قدّس سرّه هذا القول المحكى عن بعض [راجع: كتاب الطهاره، ج ١، ص ٧١]. «أحمد الحسيني».

العرف إذا رأى ماء يسيل فى الأرض يحكم بكونه جاريا و لا- يتوقف فى الحكم بذلك على تحقيق مجراه من أنه ينبع عن الأرض فيحكم؛ أو يذوب من الثلج فلا- يحكم؛ كما أن الماء الغير المتحرك و لو كان له منبع ينبع عنه لا- يقال فى العرف أنه جار؛ بل يقال أنه عين راكمه فلا يترتب عليه أحكام الجارى.

و التعجب من صاحب الجواهر رحمه الله مع تبته لما ذكرنا حكم فى ما يسيل فى الأرض بكونه جاريا حتى يثبت خلافه (١)، ليت شعرى من أتى له هذا الحكم بعد أخذ النبعان فى مفهومه مع الشك فى تحقق النبعان، و لا أصل له حتى يكون هو المرجع، و عرفت أن العرف لا- يعتبر فيه عدا الجريان الفعلى دائرا مدار الامتداد و المزاولة فالحكم على كونه جاريا من حكم العرف بذلك فىناط الأحكام مناطه، فافهم و اغتتم. (٢)

ثم إن العلامة قدس سره (٣) و بعض من تأخر عنه اعتبروا الكزيه فى الجارى أيضا [A ٤/] كالراكد (٤) لإطلاق الأخبار الداله على اعتبارها فى عدم انفعال الماء.

و يضعف (٥) بظهور بعضها فى غير الجارى و على فرض تماميه إطلاقه أو عمومه فالنسبه بينها و بين ما دلّ بإطلاقه أو عمومه على عدم انفعال الجارى العموم من وجه؛

ص: ٤٦

١- (١) - جواهر الكلام، ج ١، ص ٢١٢.

٢- (٢) - لما كان الغالب فى المياه الجارويه فى الأرض النبعان فىكون مشكوكها ملحقه بالغالب، و لعل الجواهر حكم به لهذا الأصل. «أحمد الحسينى».

٣- (٣) - راجع: تذكرة الفقهاء، ج ١، ص ١٧، نهايه الأحكام، ج ١، ص ٢٢٨-٢٢٩.

٤- (٤) - كالشهيد الثانى فى روض الجنان [ج ١، ص ٣٦٢-٣٦٤] و الشيخ الأكبر فى كشف الغطاء [ج ١، ص ٤٠٠]

٥- (٥) - أجاب بعض الأساتيد قدس سره فى مجلس الدرس عن استدلال العلامة قدس سره بأن نفس تقدير الكثره بالكز قرينه على اختصاصه بالراكد؛ لأن القله و الكثره فى كل شىء بحسبه فالجارى قلته و كثرته لا- يعتبر بالوزن و المسامحه، بل بضيق المجرى و سعته بخلاف الراكد فيعتبر بالوزن و المسامحه، فعلى هذا يكون أخبار اعتبار الكز ظاهرا فى الراكد. «أحمد الحسينى».

فلا ريب أنّ الترجيح مع الأخير من وجوه عديده، و على فرض التكافؤ و التساقط فالمرجع عموم
«خلق الله الماء طهورا لا ينجسه شيء إلا ما غير...» (١) و مع التنزل عن ذلك فالرجوع إلى الأصل متعين.

[ماء البئر]

ماء البئر و عرفوها بأنه (٢) مجمع ماء نابع من الأرض لا يتعداها غالبا و لا يخرج عن مسماها عرفا (٣)

قال شيخنا الأنصاري قدس سره: «و لا يخلوا هذا التعريف عن خدشات فالأولى و كوله إلى العرف» (٤)

أقول: قد أوكل بالقيّد الأخير- أعنى قوله لا- يخرج عن مسماها عرفا- إلى العرف فحيثئذ يكون التعريف سالما عن الخدشات
المتوجهه إليه.

اعلم: أنّ في انفعال ماء البئر بالملاقاه و عدمه قولان مشهوران بالشهره العظيمه بين المتقدمين بالانفعال و بين المتأخرين بعدمه
(٥) و ربما فصل بعض (٦) بين الكثر و عدمه جمعا بين الأخبار و الأدله للطرفين من الأخبار [B ٤] أو غيره في غايه الكثره و إن
كان

ص: ٤٧

-
- ١- (١) -المعتبر، ج ١، ص ٤٤؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٣٥، ح ٩؛ و انظر: السرائر ج ١، ص ٦٤.
  - ٢- (٢) -في تذكير الضمير حال الخبر و إلا فمرجعه البئر و هو مؤنث سماعي و لذا أنّ الضمائر الأخيره. «المقرّر».
  - ٣- (٣) -راجع: غايه المراد، ج ١، ص ٦٥؛ كشف الالتباس، ص ٤٩؛ الروضه البهيّه، ج ١، ص ٣٤.
  - ٤- (٤) -كتاب الطهاره، ج ١، ص ١٩٣.
  - ٥- (٥) -راجع: مختلف الشيعه، ج ١، ص ٢٥، م ٧؛ مفتاح الكرامه، ج ١، ص ٣٢٠؛ مصباح الفقيه، ج ١، ص ١٥٣.
  - ٦- (٦) -و هو الشيخ أبو الحسن محمّد بن محمّد البصروي على ما نقل عنه في غايه المراد، ج ١، ص ٧٢؛ و انظر: قواعد الأحكام، ج ١، ص ٥، مجمع الفائده و البرهان، ج ١، ص ٢٦٦.

للخدشه في كثير منها مجال (١) إلا- أن مجموعها في كل واحد من الطرفين لو لا- المعارض- مما يوجب الاطمئنان بما راموا الاستدلال عليه من الانفعال و عدمه، و الجمع بينها بحمل أخبار الترح على الاستحباب مما يأباه بعض تلك الأخبار الناصه من حيث النص فيه على كون الترح مطهرا، (٢) و إن كان في بعضها إشعار بهذا الحمل؛ فغايه ما يمكن لنا من التوجيه الجمع بينها بالفصل بين الكثر و عدمه، و في روايه حسن بن صالح الثوري عن أبي عبد الله عليه السلام: «إذا كان الماء في الركي كرا لم ينجسه شيء» (٣) شاهد عليه، الركي جمع الكريه بمعنى البئر (٤)، إلا- أنه يبيد أن حمل أخبار النجاسه على القليل لا يلتئم بعض أخبار الترح كتر في بعضها (٥) و نرح سبعين دلوا في بعضها (٦)، مضافا إلى أخبار التراوح الناصه بغزاره (٧) الماء (٨).

اللهم إلا- أن يقال: لا تنافي في ذلك إذ يمكن أن يكون الماء حين الملاقاه قليلا؛ و مع ذلك ينرح من البئر الكثر و ما فوجه لإمكان ترشح بدل ما ينرح من المنبع.

و على تقدير التنزل عن ذلك.

ص: ٤٨

١- (١) - منها استبعاد المصايح بأنه في صورته النجاسه لا يطهر بغير الترح، و الترح لا يصلح لذلك إذ لم يعهد شرعا تطهير شيء بإعدام بعضه، و اعترض عليه الأستاذ- مدّ ظله- بالنقض بطهاره العصير بذهاب ثلثه. «أحمد الحسيني».

٢- (٢) - كصحيحتي محمد بن إسماعيل بن بزيع و علي بن يقطين؛ راجع: وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٧٩-١٩٦، باب ١٥ من أبواب الماء المطلق إلى باب ٢٣ منها.

٣- (٣) - الكافي، ج ٣، ص ٢، ح ٤؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٦٠، ح ٨.

٤- (٤) - النهايه، ح ٢، ص ٢٦١.

٥- (٥) - كروايه عمرو بن سعيد؛ التهذيب، ج ١، ص ٢٣٥، ح ٦٧٩؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٨٠، ح ٥.

٦- (٦) - كموثقه عمّار الساباطي؛ التهذيب، ج ١، ص ٢٣٤، ح ٦٧٨، ووسائل الشيعه، ج ١، ص ١٩٤، ح ٢.

٧- (٧) - غزر الماء بالضم غزاره: كثر؛ المصباح المنير، ص ٤٤٦؛ لسان العرب ج ٥، ص ٢٢.

٨- (٨) - كمعتبره عمّار الساباطي؛ التهذيب، ج ١، ص ٢٨٤، ح ٨٣٢؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٩٦، ح ١.

فنقول:لما كان الأخبار الداله على عدم انفعال في البثر معتضده بالعمومات الخاصه و العامه (1)مضافا إلى أصاله البراءه من وجوب الاجتناب و وجوب نزع الماء و استصحاب الطهاره السابقه عن اللقاء فلا- جرم نحكم بالطهاره إلى أن يثبت [A 5/] الخلاف؛فلو سلّم دليل النجاسه في مورد خاص سندا و دلالة من الخدشه و احتوى شرائط الحجّيه خرجنا (2)عن تلك القاعده مقتصرا به،عكس الماء القليل حيث حكموا فيه بالانفعال؛و استثنوا موارد لدليل خاص.

هذا غايه ما تيسّر لنا من وجه الجمع في المقام؛و على الله التوكّل و الاعتصام.

[ماء الحّمّام]

[في ألسن الأعلام ماء الحّمّام حكمه حكم الجارى]

و من المياهِ الدائره في ألسن الأعلام ماء الحّمّام مصرّحين بأنّ حكمه حكم الجارى (3)، و ورد به بالخصوص النصوص عن أئمتنا الكرام عليهم السلام (4)

أقول:أمّا موضوع الحّمّام فهو من الموضوعات الواضحه العرفيه فلا يعتريه ريب، (5)فما

ص: ٤٩

١- (١) -راجع في هذا المجال ما أفاده البهبهاني في المصاييح، ج ٥، ص ٣٠٤-٣١٠.

٢- (٢) لكن يكون ذلك قول بالفصل بين موارد النزع مع عدم القول به فبعد خروج شىء منها يلحق به باقيها بعدم القول بالفصل.

٣- (٣) -إليك نصوص بعض كلماتهم. في كشف اللثام [ج ١، ص ٢٦٠]:«...اتفاقا منّا كما هو الظاهر». في مصاييح الظلام [ج ٥، ص ٢٩٥]:«فإنّ المشهور المعروف أنّ حكمه حكم الجارى...». في غنائم الأيام [ج ١، ص ٥٢١]:«...المعروف من مذهب الأصحاب». و في منتقد المنافع [ج ١، ص ١٨٧]:«و المسأله في الجملة ممّا لا- خلاف فيه على الظاهر». و انظر:تبصره الفقهاء [ج ١، ص ٢٠٦]

٤- (٤) -راجع وسائل الشيعه [ج ١، ص ١٤٨-١٥٠] الباب ٧ من أبواب الماء المطلق؛و منها صحيحه داود بن سرحان و روايه ابن أبى يعفور.

٥- (٥) -راجع في هذا المجال ما أفاده عمّ المقرّر له آيه الله الشيخ محمّد تقي الآقا نجفى -الأصفهاني في كتابه فقه الإماميه [المجلّد الأوّل من الطهاره، ص ٢٤]

نقل في الجواهر عن بعض -و لعله قواه أيضا على ما هو بيالى- «من أن منصرف الحمام في الأخبار ما هو المتعارف في عهدهم عليهم السلام فلعله على كفيته مخصوصه غير كفيته الحمامات المتعارفه في عصرنا فحينئذ لا- وجه للحكم للتسويه بينهما في الحكم» (1) مردود بأن فتح باب هذا الاحتمال يسدنا باب الاستدلال في غالب أبواب الفقه؛ مثلا يقال في مسأله حرمان الزوجه من إرث العقار: لعل الدور و العقارات في عهد المعصوم عليه السلام كانت على كفيته مخصوصه [B 5] فلا يستلزم حرمانها منها حرمانها مما هو المتعارف الآن، نعم لو أراد أن احتمال وضعها على كفيته خاصه يحتمل أن يكون لها خصوصيه في الحكم يمنعنا عن الحكم فيما هو المتعارف الآن لعدم علمنا بتلك الخصوصيه في هذه الحمامات فلا وجه؛ لكننا نعلم من الأخبار إجمالا كفيته حمامات عصر المعصوم عليه السلام بما لا تحوى على خصوصيه تكون هي المناط في الحكم كما سيأتى.

و أما النصوص الوارده فيه فكثيره:

منها: صحيحه داود بن سرحان قال:

«قلت لأبى عبد الله عليه السلام ما تقول في ماء الحمام؟ قال: هو بمنزله الجارى» (2)

و خبر ابن أبى يعفور عن أبى عبد الله عليه السلام قال:

«إن ماء الحمام كماء النهر يطهر بعضه بعضا» (3)

و غيرهما مما هو خال عن قيد الماده.

و خبر بكر بن حبيب عن الباقر عليه السلام [قال]:

«ماء الحمام لا بأس به إذا كانت له ماده» (4)

ص: ٥٠

١- (١) - الجواهر، ج ١، ص ٢٢١.

٢- (٢) - التهذيب، ج ١، ص ٣٧٨، ح ١١٧٠؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٤٨، ح ١.

٣- (٣) - الكافي، ج ٣، ص ١٤، ح ١؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٥٠، ح ٧.

٤- (٤) - الكافي، ج ٣، ص ١٤، ح ٢؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٤٩، ح ٤.

و حمل الأصحاب مطلقها على مقتيدها (١)؛ لكن ابن حبيب (٢) مرمي بالجهالة (٣)؛ كما عن المدارك (٤) فالعجب من شيخنا الأنصاري-أعلى الله درجاته (٥)- حيث استظهر «أنه بكر بن محمد بن حبيب الذي ظاهر المحكي عن النجاشي و صريح الخلاصه أنه من علماء الإماميه؛ لأن بكر بن محمد هو أبو عثمان المازني المعروف النحوي؛ و هو من علماء الإماميه» (٦) لكنه ما أدرك زمان الباقر عليه السلام إذ هو من علماء زمان الهادي عليه السلام؛ بل العسكري عليه السلام؛ و له قصه معروفه مع الواثق بالله العباسي، (٧) مضافا [A ٦/]. إلى أنه لم يعهد

ص: ٥١

١- (١) - منهم الشهيد قدس سره في الذكرى [ج ١، ص ٧٩]؛ و إليك نص كلامه الشريف: «.. و ماء الحمام بالماده... و الأظهر اشتراط كثرتها حملا للمطلق على المقتيد».

٢- (٢) - قال شيخ الطائفة قدس سره في رجال الباقر عليه السلام [رجال الطوسي، ص ١٢٧، الرقم ١٢٨٨]: «بكر بن حبيب الأحمسي البجلي الكوفي أبو مريم»؛ و ذكره في رجال الصادق عليه السلام [ص ١٧١، الرقم ١٩٧٧]، و روى عنها عليهما السلام أحد عشر موردا في الكافي و التهذيبين؛ و روى عن منصور بن حازم. راجع: معجم رجال الحديث، ج ٣، ص ٣٤٣، الرقم ١٨٤٠؛ و قاموس الرجال، ج ٢، ص ٣٦٦، الرقم ١١٧٧؛ و موسوعه الرجاليه الميسره، ص ٩٤، الرقم ١٠٥٠.

٣- (٣) - لكن القدح غير مضر؛ لأن بعد البكر منصور و بعده صفوان بن يحيى و هو من أصحاب الإجماع. «المقرر».

٤- (٤) - مدارك الأحكام، ج ١، ص ٣٤.

٥- (٥) - كتاب الطهاره، ج ١، ص ١٠٠؛ و انظر: رجال النجاشي، ص ١١٠، الرقم ٢٧٩ و خلاصه الأقوال، ص ٨١، الرقم ١٦٠.

٦- (٦) - لمزيد البحث و الأطلاع حول بكر بن محمد بن حبيب، راجع ما أفاده العلامة المحقق التستري في تراثه الرجالي القيم قاموس الرجال، ج ٢، ص ٣٧٦، الرقم ١١٩٠ و الفقيه المحقق السيد محمد علي الأبطحي في تهذيب المقال، ج ٤، ص ١٥١-١٦١.

٧- (٧) - راجع: وفيات الأعيان، ج ١، ص ٢٨٤، الرقم ١١٨؛ سير أعلام النبلاء، ج ١٢، ص ٢٧٠، الرقم ١٠٣؛ البدايه و النهايه، ج ١٠، ص ٣٨٩؛ و إليك نص كلام المحدث القمي في الكنى و الألقاب، ج ٣، ص ١٣١ «... و مما رواه المبرّد عنه أنّ بعض أهل الذمه قصده ليقرا عليه كتاب سيبويه و بذل له مائه دينار، في تدريسه إياه فامتنع أبو عثمان من ذلك، قال: قلت له جعلت فداك أ ترد هذه المنفعه مع فافتك و شدّه إضاقتك؟ فقال: إنّ هذا الكتاب يشتمل على ثلاثمائه كذا و كذا آيه من كتاب الله- عز و جل-، و لست أرى أن أمكن منها ذميا غيره على كتاب الله و حميه له. قال: فاتفق أن غنت جاريه بحضره الواثق بقول العرجي: «أ ظلوم إن مصابكم رجلا أهدى السلام تحيه ظلم» فاختلف من كان في المجلس في إعراب «رجلا»، فمنهم من نصبه و جعله اسم إن و منهم من رفعه على أنه خبرها، و الجاريه مصرّه على أنّ شيخها أبا عثمان المازني لّقنها إياه بالنصب، فأمر الواثق بإشخاصه. قال أبو عثمان: فلما مثلت بين يديه قال: ممّن الرجل؟ قلت: من بني مازن. قال: ثمّ سألتني عن الشعر فقال: أ ترفع «رجلا» أم تنصبه؟ قلت: الوجه النصب. قال: لم؟ قلت: إن مصابكم مصدر بمعنى إصابكم فهو بمنزله قولك إن ضربك زيدا ظلم، فالرجل مفعول مصابكم و الدليل عليه أنّ الكلام معلق إلى أن تقول ظلم فاستحسنه الواثق، ثم أمر له بألف دينار و ردّه مكرما. قال المبرّد: فلما عاد إلى البصره قال لي: كيف رأيت يا أبا العباس رددنا لله مائه فعوضنا ألفا؟ نقلت ذلك من الوفيات، و في ذلك كان معجزه للقرآن الكريم.

منه الروايه (١)؛ وكيف كان (٢) لا- ريب في أنّ المراد من الحمّام ما له مادّه؛ لا من باب حمل المطلق على المقيد كما ارتكبه المشهور حتى يتأمل في سند المقيد بما في المدارك من

ص: ٥٢

١- ((١)) لكن تعرّض العلّامه في الخلاصه لحاله يكشف عن كونه من رجال الروايه «المقرّر»؛ و لتأييد ما ذكره المقرّر له لعدم دخوله (بكر بن محمّد بن حبيب) في أسناد الروايات راجع إلى قاموس الرجال، ج ٢، ص ٣٧٦-٣٨٠، الرقم ١١٩٠ و معجم الرجال الحديث، ج ٣، ص ٣٥٢، الرقم ١٨٦٥.

٢- ((٢)) - و لكن مع هذا كلّه يمكن تصحيح السند بما قاله الشيخ بهاء الدين العاملي قدّس سرّه في الحبل المتين [ج ١، ص ٤٩٨] أو إليك نصّ كلامه الشريف: «... و ابن حبيب و إن كان مجهول الحال إلّا- أنّ جمهور الأصحاب تلقّوا روايته هذه بالقبول؛ فلعلّ ضعفها منجبر بذلك» فتأمل فيه.

نسبه الجهاله إليه؛ أو يقال: لم يقو قوه انصراف المطلقات الكثيره عن الظهور كما هو الظاهر؛ بل لأنّ الأخبار منصرف إلى ما هو المتعارف في عصرهم عليهم السّلام من كونه ذا مادّه يستمدّ منه و لا يستظهر من قوله

«إذا كان له مادّه» عدم تعارف ذلك بخصوصه؛ بل كونه قسمين لأنّ معنى

«إذا كان له مادّه» أى اتصل بها؛ و إلاّ- لا- يكون لها مادّه فعلا؛ أو ذكر لإخراج بعض الحّمّات النادره التى يصبّ إليه باليد و الآله، فوجه ترتّب أحكام الجارى عليه لكونه بسبب اتصاله بالمادّه من أقسام الجارى حقيقه، كما حقّقناه سابقا من أنّ الجارى هو ما كان سائلا بالفعل أعمّ من أن يكون سيلانه عنه المنبع أو المادّه؛ أم لا.

فإن قلت: هذا ينافى ما فى صحيحه ابن سرحان من

«أنّه بمنزله الجارى» لا أنّه نفس الجارى.

قلت: لما كان الجارى فى تعارف العوام يقال لما يجرى فى سطح الأرض، لا ما كان نازلا من العلوّ؛ و إن يقال: جرى الميزاب أيضا، لكن عنوان الجارى بهذا الاشتقاق مخصوص فى تعارفهم بما يجرى [B 6/] على السطح.

و بعبارة أخرى يكون خطّ سيره أفقيًا لا عموديًا فمشى الإمام عليه السّلام فى هذا التعبير ممّشاهم؛ و إن كان بحسب الواقع جاريا حقيقه؛ فافهم. (1)

فقد انقح ممّا حقّقنا: أنّ حكم الحّمّام جار على وفق القاعده و وجه اعتصامه اتّصاله

ص: ٥٣

١- (١) -إنّه- دام ظلّه- قد أدار حكم الجارى فيما سبق مدار الصدق العرفى فلو اختصّ الصدق العرفى بما ذكر فلازمه خروج نحو مياه الميزاب عن موضوع الجارى فينفى حكمه؛ فهو كما ترى، على أنّ مشى الإمام عليه السّلام فى بيان الحكم الشرعى ممّشى الغير إنّما يجوز لو لم يوقعهم على خلاف الواقع فى الحكم الشرعى؛ مع أنّ أعظم العلماء وقع فى خلاف الواقع بزعمه فى عدم ترتّب أحكام الجارى عليه. فالحاصل: لو كان مراده- دام ظلّه- من العوام هو أهل العرف فيرد الإيراد الأوّل و الثانى كلاهما، و لو كان المراد جهّالهم فيرد الإيراد الثانى فقط. «أحمد الحسينى».

بالمادّه بالجريان منها إليه و كونه جاريا حقيقه، و فى روايه ابن أبى يعفور

«ماء الحمّام كماء النهر يطهر بعضه بعضا» إشعار بأنّ العاصم له هو الجريان.

و العجب من شيخ المشايخ العظام-قدس الله تربته الزاكيه- (١) حيث جعل روايه ابن أبى يعفور مشيرا؛ بل دالا على أنّ العاصم له هى الكثره، مع أنّها على ما ذكرنا أدل.

فبالجمله: أنّ لنا القطع بأنّ البنيان المخصوص لا دخل له فى الحكم؛ و إنّ الماء بوصف كونه فيه لا يتحصّل له اعتصام فما بقى إلّا انطباقه على المياه المعتصمه من الجارى أو الكثير، و علمت أنّ الأظهر اعتصامه من خصوص الجريان لا الكثره.

ثمّ إنّ ماء الحوضين بالاتّصال يعدّ ماءً و التعدّد فى ظرفه و مكانه لا فيه نفسه؛ أ لا ترى أنّه لو جمّد ماء الإنائين بعد الاتّصال لا يرتاب أحد فى عدّه واحدا سواء كان سطحاهما متساويين أم مختلفين (٢)؛ نعم لو كان المجرى بينهما ضيقا بحيث [A ٧] يلحقه العرف بالعدم لا يؤثّر ذلك فى صدق الوحده.

[ماء المطر]

ماء المطر لا اشكال فى أنّه بعد الانقطاع فى حكم الراكد (٣) قليله ينفعل و كثيره يعتصم،

ص: ٥٤

١- (١) - و هو الشيخ الأعظم الأنصارى قدّس سرّه فى كتاب الطهاره، ج ١، ص ١٠١.

٢- (٢) - لا- يقال: إنّ اعتصام الحوض الصغير فى الحمّام-على ما حقّقه الأستاذ دام عزّه-بواسطة الجريان من المادّه إليه، و أمّا اعتصام الحوض الكبير بسبب الكثره فيلزم أن يكون الماء الواحد مُعَنَوَنًا بِعُنَوَانَيْنِ و محكوما بحُكْمَيْنِ. لأنّنا نقول: ذلك بمجرّده لا يضرّ فى صدق الوحده؛ أ لا ترى أنّ الماء الواحد إذا تغيّر لونه بالنجاسه فى بعض أطرافه فهو لو كان كثيرا يختصّ نجاسته فيما يتغيّر و يبقى باقيه فى الطهاره؛ مع أنّ ذاك لا يخرجّه عن الوحده. «أحمد الحسينى الزنجانى».

٣- (٣) - و إليك نصّ كلمات بعض الأصحاب-قدس سرهم-: الف: الفاضل الأصفهاني فى كشف اللثام [ج ١، ص ٢٦٠]: «..فإن لاقته نجاسه بعد انقطاع- تقاطره فكالواقف إجماعا» ب: الفاضل النراقى فى المستند [ج ١، ص ٣٠]: «..إذا انقطع تقاطره فإن لم يبق جريانه على الأرض فكالواقف إجماعا» ج: الفقيه الهمداني فى مصباح الفقيه [ج ٨، ص ٣٤٠]: «..بعد انقطاع المطر فإنّ حاله بعد وقوف المطر حال سائر المياه القليله...بلا خلاف فيه».

و لا- فى أنه حين النزول فى حكم الجارى يطهر ما لاقاه و لا- ينفعل منه (١)، إنما الإشكال فى شرطه هل يشترط فى القوه المصححه لإطلاق اسم المطر، أو الكثره، أو الجريان بالقوه، أو بالفعل من الشعب أو من خصوص الميزاب، أو لم يشترط شىء من ذلك، بل هو معصوم مطلقا و لو كان قطره واحده؛ أقوال: (٢)

أقواها الأول (٣) و أضعفها الأخير (٤)، و وجه ضعف الأخير واضح لأنه لا يصدق اسم

ص: ٥٥

١- (١) - و إليك نصّ بعض كلماتهم الف: المحقق السبزواري فى الذخيره [ج ١، ص ١٢٠]: «..و هو أنّ ماء الغيث حال تقاطره كالجارى فهو المشهور بين الأصحاب» ب: الوحيد البهبهاني فى المصاييح [ج ٥، ٣١٢]: «و أمّا ماء الغيب فحال تقاطره حكمه حكم الجارى على المشهور بين الأصحاب» ج: الفاضل النراقى فى المستند [ج ١، ص ٢٦-٢٧]: «..لا- خلاف فى أنه حال التقاطر مع الجريان كالجارى... و كذا بدون الجريان على الحقّ المشهور»، د: جدّ الأعلى للمقرّر له فى كتابه تبصره الفقهاء [ج ١، ص ١١٠]: «لا خلاف بين الأصحاب فى عدم انفعال ماء الغيث فى الجملة بمجرد ملاقاه النجاسه، و الظاهر انعقاد إجماع الأمة عليه كذلك»

٢- (٢) ((للعثور على هذه الأقوال، راجع ما أفاده الفقيه المحقق السيّد علىّ القزوينى فى ينابيع الأحكام [ج ١، ص ٤٨٨-٤٨٩] و العلامه الفقيه الشيخ منير الدين البروجردى الأصفهاني فى رساله أسئله و أجوبه فقهيّه [ميراث حوزة اصفهان، المجلد الثالث، ص ٢٠٥] فإنّه قدّس سرّه بلغ الأقوال إلى الستة مع ذكر أصحاب الأقوال، و الفقيه الماهر الشيخ محمّد تقى آقا نجفى الأصفهاني فى فقه الإماميّة [المجلد الأول من كتاب الطهاره، ص ١٣]

٣- (٣) - أى يشترط فيه القوه المصححه لإطلاق اسم المطر عليه.

٤- (٤) - أى الاكتفاء بقطره واحده؛ و حكى هذا القول ثانى الشهيدين فى روض الجنان [ج ١، ص ٣٧٢] عن بعض معاصريه و هو- كما فى هامش الحدائق [ج ١، ص ٢٢١]- السيّد حسن بن السيّد جعفر المتوفى ٩٣٣ ق، و من المشايخ و المعاصرين لشيخنا الشهيد الثانى و الشهيد يعبر عنه بعبائر ك «شيخنا الأجلّ الأعلّم الأكمل ذى النفس الطاهره الزكيّه، أفضل المتأخرين فى قوّته العلميه و العلميه...» انظر: رسائل الشهيد الثانى، ج ٢، ص ١١١٦-١١١٧.

المطر فى العرف إلا على ما فيه فضل قوّه، و يسلبون اسمه عن القطرات؛ كما تراهم لو سئلوا حين نزول القطرات اليسيره هل يمسر السماء؟ يقولون: لا؛ بل يقطر.

و منه بضميمه الأصل يظهر قوّه الأوّل لإطلاق (1) قوله عليه السّلام

«كل شىء يراه المطر فقد طهر» فى مرسل الكاهلى المروى فى الكافى عن الصادق عليه السّلام قال:

«قلت: أمرّ فى الطريق فيسيل على الميزاب فى أوقات أعلم أنّ الناس يتوضّون. قال: ليس به بأس؛ لا تسأل عنه.

قلت: فيسيل على من ماء المطر أرى فيه التغير، و أرى فيه آثار القدر، فتقطر القطرات على و ينتضح على منه، و البيت يتوضّأ على سطحه [B 7] فيكفّ على ثيابنا؟ قال: ما بهذا بأس، [لا تغسله] كلّ شىء يراه المطر فقد طهر» (2)

قال فى المستدرک: صدر هذا السؤال لا يلائم ذيله، فإنّ السيلان غير القطرات (3) ثمّ نقل عن الوافى و عن نسخه من الكافى هكذا

«يسيل (4) على الماء المطر» بحذف «من» و خفض «الماء» و رفع «المطر» فحينئذ يلىثم الذيل و يصلح المتن من إشكال نفى البأس بالتغير.

ص: ٥٦

١- (١) - الظاهر أنّه إطلاق لا- عموم- كما توهمه بعض- إلا- أن يكون مراده من العموم، العموم بحسب الحكمة لا- بحسب الوضع. «أحمد الحسينى الزنجانى»

٢- (٢) - الكافى، ج ٣، ص ١٣، ح ٣؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٤٦، ح ٥.

٣- (٣) - فى المصدر «غير القطر و النضح» بدل «غير القطرات»

٤- (٤) - و العبارة فى المصدر هكذا: «و متن الخبر فى بعض نسخ الكافى و نسخه صاحب الوافى هكذا...»

و أما ما استدلّ به شرط الكثرة من صحيحه هشام بن سالم:

«سئل الصادق عليه السّلام عن السطح يبال عليه فيصيبه السماء فيكفّ الثوب؟ فقال: لا بأس به ما أصاب به من الماء أكثر منه». (١)

يرد عليه: أنّ المراد بالأكثرية الغلبة- كما هو واضح- وإنّ يحتمل ضعيفا أن يكون المراد أنّ القطره الواصله إلى الثوب أكثر من البول الذي أصابه.

حجّه اشتراط الجريان أخبار لا يخلوا شيء منها عن شيء:

منها: روايه

علّي بن جعفر عن أخيه موسى عليه السّلام قال: «سألته عن المطر يجري في المكان فيه العذره فيصيب الثوب، أ يصلّي فيه قبل أن يغسل؟ قال: إذا جرى به المطر فلا بأس». (٢)

إذ من المحتمل؛ بل الظاهر أن يكون المراد من الجريان، الجريان من المساء أى النزول بقريته «الباء» في «جرى به» وإلا- لكان المناسب «في» بدلها.

و روايته الأخرى عن أخيه عليه السّلام قال:

«سألته عن الكنيف يكون فوق البيت، فيصيبه المطر [A ٨] فيكفّ فيصيب الثياب أ يصلّي فيه قبل أن تغسل؟ قال: إذا جرى به [من ماء] المطر فلا بأس». (٣)

إذ الظاهر (٤) أن يجري من ماء المطر على ثيابه، لا أن يجري على الأرض؛ كما هو دعواهم.

و منها: صحيحه الآخر [قال]:

سألته عن البيت يبال على ظهره، و يغتسل فيه من

ص: ٥٧

١- (١) - وسائل الشيعة، ج ١، ص ١٤٤، ح ١، الوافي، ج ٦، ص ٤٦، ح ٣٧٢٦.

٢- (٢) - مسائل علّي بن جعفر، ص ١٣٠، ح ١١٥؛ وسائل الشيعة، ج ١، ص ١٤٨، ح ٩.

٣- (٣) - قرب الإسناد، ص ١٩٢، ص ٧٢٤؛ مسائل علّي بن جعفر، ص ١٩٢، ح ٣٩٨؛ وسائل الشيعة، ج ١، ص ١٤٥، ح ٣.

٤- (٤) - و لا أقلّ من الاحتمال المانع عن الاستدلال. «المقرّر»

الجنابه، ثم يصيبه المطر، أو يؤخذ من مائه فيتوضأ به للصلاه؟ فقال: إذا جرى فلا بأس [به]. (١)

إذ يحتمل أن يكون (٢) بمعنى النزول من السماء، أى حين الجريان لا بأس به؛ لا بعد الانقطاع لتنجسه بالمكان النجس.

ثم إنهم قد تمسكوا فى أصل المسأله ببعض الأخبار الوارده فى طين المطر، كمرسله محمد بن اسماعيل عنه

«فى طين المطر، أنه لا- بأس به أن يصيب الثوب ثلاثه أيام، إلا أن يعلم أنه قد نجسه شىء بعد المطر، فإن أصابه بعد ثلاثه أيام فاغسله، وإن كان الطريق نظيفا لم تغسله». (٣)

و الظاهر أنه ليس من أخبار الباب، والحكم فى المرسله بالطهاره فى ثلاثه أيام على وفق الأصل، وبعده بالغسل على خلافه و لعله من باب تقديم الظاهر عليه؛ وإلا فلو اختص حكم الغسل فى صورته العلم [B ٨] بالنجاسه لا يبقى التقييد بالثلاثه فائده، وهذا نظير إلحاق الماء المشتبه قبل الاستبراء بالبول أو المنى تبعيدا لهذا فقه الحديث مع قطع النظر عما يعارضه، وإلا يطرح أو يؤول بما لا يعارضه فهو موكول إلى محله ليس هنا مقام ذكره.

[ماء الكر، تعريفه، تحديده و بعض أحكامه]

قد اتفق المسلمون العامه عامتهم عدى المالک، و الخاصه كافتهم إلا العماني على اعتبار وزن ما فى عصمه الماء (٤)؛ وإن اختلفوا فى مقدارها، (٥) و عبّر عن ذاك الوزن فى أكثر

ص: ٥٨

١- (١) -الفقيه، ج ١، ص ٧، ح ٦؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٤٥، ح ٢.

٢- (٢) -و ذكر وجوه آخر أيضا فى الجواب عن ذلك، منها: احتمال أن يكون المنع حينئذ لكونه غساله غير رافعه للحدث لكون مورد السؤال جواز الوضوء بماء. «المقرر»

٣- (٣) -الكافي، ج ٣، ص ١٣، ح ٤؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٤٧، ح ٦.

٤- (٤) -قال العلامة فى المختلف [ج ١، ص ١٣، م ١]: اتفق علماءنا-إلا- ابن أبى عقيل-على أن الماء القليل-و هو ما نقص عن الكر-ينجس بملاقاه النجاسه له، سواء تغير أو لم يتغير، وقال -ابن أبى عقيل: «لا- ينجس إلا- بتغيره بالنجاسه» و ساوى بينه و بين الكثير و قال به مالک بن أنس من الجمهور. [راجع: بدايه المجتهد، ج ١، ص ٢٤؛ المغنى، ج ١، ص ٥٤؛ الشرح الكبير، ج ١، ص ٥٣؛ و انظر: الفقه على المذاهب الخمسه، ص ١٨ و ١٩]

٥- (٥) -انظر فى هذا المجال ما أفاده المحقق الخواجوي فى أربعون حديثا (٤٥) و المحقق التستري فى النجعه (ج ١، ص ٢٣).

الأخبار بالكُرّ الذي فسّره في بعضها (١) و في أخبار آخر بما سيأتي، و عبّر عنه في بعضها بالقلتين اللتين فسّرهما بالجرتين (٢)، و في آخر بأنه أكثر من راويه (٣). (٤).

و يمكن إرجاعها إلى ما يوافق الكُرّ بالتفسير الذي سنذكره حسبما استفدناه من كلام أهل العصمة -سلام الله عليهم- فنقول:

إنّ الكُرّ في معرفته طريقتان مأخوذتان من النصوص:

إحداهما باعتبار الوزن، و الأخرى بملاحظه المسامحه.

و المشهور جمعوا بين الأخبار في كلّ واحد من الطريقتين بما لا- يمكن التوفيق بينهما فوقعوا في وجه التوفيق في إشكال عظيم [A ٩/] و حيث أنّهم قدّروه باعتبار الوزن بألف و مأتى رطل بالعراقي، و بالمساحه بما كان كلّ واحد من طوله و عرضه و عمقه ثلاثه أشبار و نصف و رأوا (٥) أنّ الوزنى (٦) منها ينقص عن المساحى دائما بما يصعب تطبيقهما

ص: ٥٩

١- ((١)) - كصحيحى محمّد بن مسلم و معاويه بن عمّار، التهذيب، ج ١، ص ٣٩ و ٤٠ ح ١٠٧ و ١٠٨؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٥٨، ح ١ و ٢.

٢- ((٢)) - كمرسله عبد الله بن المغيره، التهذيب، ج ١، ص ٤١٤، ح ١٣٠٨؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٦، ح ٨.

٣- ((٣)) - كصحيحه زراره، التهذيب، ج ١، ص ٤١٢، ح ١٢٩٨؛ الكافى ج ٣، ص ٢، ح ٣؛ وسائل الشيعه، ج ١، ص ١٣٩ و ١٤٠، ح ٨ و ٩.

٤- ((٤)) - و في بعضهات «الجب» كمرسله ابن مغيره عن بعض أصحابه عن الصادق عليه السلام قال: الله من الماء نحو حبي هذا و أشار إلى حب من الحباب التى تكون بالمدينه؛ التهذيب، ج ١، ص ٤٢، ح ٥٧.

٥- ((٥)) - راجع فى هذا المجال ما أفاده الفقيه المحقق السيد مصطفى الخمينى فى «تحريرات فى - الفقه» [كتاب الطهاره، ج ١، ص ٣٠٧-٣٠٩] فإنه قدّس سرّه قد بلغ الأقوال فى المسأله إلى السبعه مع ذكر أصحاب الأقوال.

٦- ((٦)) - راجع: غنائم الأيام، ج ١، ص ٥١٥-٥١٦ و مستمسك العروه الوثقى، ج ١، ص ١٥٨.

فوقعوا في الإشكال بأنه لا داعي إلى هذا التقدير المختلف بعد علمهم عليهم السلام بنقص الوزن عن المساحة دائما مع قدره على ضابط منطبق عليه، و أتى بعض الأعمام في مقام بما يشتمر النفس من نقله، والأولى أن نضرب عنه و التعرض لما فيه صفحا.

و نقرّ تقدير المساحي بما يقرب من الوزني فيأتي التوفيق بينهما فنقول:

إنّ الإشكال المذكوره نشأ من أخذ سطح المساحي بشكل المربع فيبلغ مكسره حينئذ إلى اثنين و أربعين شبرا و سبعة أثمان شبر (1) فيكثر التفاوت حينئذ بينه و بين الوزني بما يصعب التطبيق، لكن ظاهر روايه حسن بن صالح أخذ السطح بشكل المستدير، لأنه فرض فيها الماء في الركي بمعنى البئر، والآبار غالبا وضعها على الاستداره، لا- على المربع فحينئذ يقرب من الوزني بما يأتي التوفيق بينهما.

هاهنا ختم مجلس الإفاده لما أصابتهم مصيبه من رحله عمهم الأكرم [B 9/]

-أعلى الله درجاته إلى دار القرار (2)- فاضطرّ لأجله الرجوع من بلده قم إلى أصفهان

ص: ٦٠

١- (١) - و هي باعتبار ضرب الطول في العرض في العمق فيكون النتيجة هكذا: $3 \frac{1}{2} * 3 \frac{1}{2} * 3 \frac{1}{2} = 42 \frac{7}{8}$ ؛ كان في الواقع أباً روحياً للثوره المشروطيه

٢- (٢) - و هو آيه الله الحاج الشيخ نور الله النجفي الأصفهاني (١٢٧٨-١٣٤٦ ق)؛ كان في الواقع أباً روحياً للثوره المشروطيه

بإيران و استشهد بأمر من «رضا خان پهلوي» مسموما بقم و انتقل جثمانه إلى النجف الأشرف و دفن هناك و ترجمته موجوده في كتب التراجم و التواريخ، ذكره العلامة السيد مصلح الدين المهدوي في قريب من مائتي صفحه من كتابه «تاريخ علمي و اجتماعي اصفهان در دو قرن أخير»، ج ٢، ص ٩-١٩٨؛ و قد انتشرت كتابات مستقلات بالفارسيه في ترجمته منها: «انديشه سياسي و تاريخ نهضت بيدارگرانه ي حاج آقا نور الله اصفهاني» و «حاج آقا نور الله اصفهاني، ستاره اصفهان» و «فرازي از زندگي سياسي حاج آقا- نور الله اصفهاني به روايت اسناد»، و أقيمت له حفل تأبيني بمناسبة مرور ثمانين عاما لاستشهاده بمدينة اصفهان في يوم الاثنين، الثاني من رجب المرجب ١٤٢٦ [١٧ مرداد ١٣٨٤]. راجع: شرح هدايه المسترشدين، ص ٣٥-٣٦.

أقول: وجه قرب ما قرّره من المساحى بالوزنى أنّه بناء على ما أفاده-دام ظلّه-من أخذ السطح بشكل المستدير يفرض ثلاثة أشبار ونصف قطرا للدائره (1)، و القطر إذا ضرب في ثلاث و سبع يحصل المحيط، فالمحيط حينئذ يكون أحد عشر شبرا (2) فالقاعدته في تعيين مساحه الدائره (3) أن يضرب نصف قطرها في نصف محيطها فيكون مضروب الواحد و ثلاثة أرباع الواحد (نصف القطر)، في الخمسه و النصف (نصف المحيط) تسعه أشبار و خمسه أثمان الشبر فهو مساحه سطح الدائره فيضرب ذلك في العمق ثلاثة أشبار و نصف فيكون الحاصل ثلاثة و ثلاثين شبرا و أحد عشر جزء من ستة و عشر جزء

ص: ٦١

١- (١) لتفصيل هذه المحاسبات و الأشكال راجع ما أفاده الشيخ محمّد بهاء المله و الدين العاملى المعروف بالشيخ البهائى فى الحبل المتين، ج ١، ص ٤٧٩ و ما بعدها.

٢- (٢) -محيط الدائره القطر*العدد«پى» ١١-١٠/٩٩ ٣/٥*٣/١٤ هذا على القواعد المذكوره فى علم الهندسه، و لكن على ما ذكره المقرّر قدّس سرّه و هو ١٢/٩٥ ٣/٧*٣/٥ و هذا العدد ينافى مع ما ينتجه قدّس سرّه من الحادى عشر؛ و الحاصل أنّ نتيجه صحيحه

٣- (٣) - و أما مساحه الدائره الشعاع [و هو نصف القطر] *نفسه*العدد«پى» ٩/٦١٦٢٥ ٣/١٤*١/٧٥*١/٧٥ و هذا العدد [٩/٦١٦٢٥] يضرب فى العمق [٣/٥] ٣٣/٦٥٦٨٧٥ ٣/٥*٣/٥ ٦١٦٢٥/٩ فمقدار الكّر من حيث المسامحه ٣٣/٦٥٦٨٧٥. و هذا المقدار يعادل مع ما ذكره المقرّر تقريبا لا تحقيقا، و الله العالم.

حرّره الأحقر أحمد الحسينى الزنجانى فى شهر رجب المرجّب عام ست و أربعين بعد ثلاثمائة و الألف ١٣٤٦ هـ

ص: ٦٢

١- (١) - كما أشار إليه الوحيد فى حاشيه المدارك [ج ١، ص ٩٧] بكلامه هذا «..المعهود منه الدورى...فيكون الحاصل منهما ثلاثه و ثلاثين شبرا و نصفا و ثمنا و نصف ثمن». و تبعه فاضل النراقى فى المستند [ج ١ ص ٦٣] و قال: «و الرابع بإمكان إرادته القطر من العرض، بل هو الظاهر لاستداره الركى فيبلغ تكسيره ثلاثه و ثلاثين و نصف تقريبا».

المصادر العربيه

- ١- الاثنا عشريات الخمس، للشيخ البهائي، إعداد مسعود شكوهي، قم، إعجاز، ١٤٢٣ ق.
- ٢- الأربعون حديثاً، للمحقق الخواجوي، تحقيق السيد مهدي الرجائي، مؤسسه النشر الإسلامى، ١٤١٢ ق.
- ٣- الاستبصار، للشيخ الطوسى، تحقيق السيد حسن الموسوى الخراسان، الطبعة الرابعه، طهران، دار الكتب الإسلاميه، ١٣٦٣ ش.
- ٤- أسئلته و أجوبه فقهيه، للشيخ منير الدين البروجردى، تحقيق مهدي الباقرى السيانى، ١٣٨٦ ش «ميراث حوزة ى اصفهان» المجلد الثالث.
- ٥- أعيان الشيعة، للسيد محسن الأمين، إعداد السيد حسن الأمين، الطبعة الخامسة، بيروت، دار التعارف، ١٤٢٠ ق.
- * ٦- بحار الأنوار، للعلامة المجلسى، الطبعة الثانيه، بيروت، مؤسسه الوفاء ١٤٠٣ ق.
- ٧- البدايه و النهايه، لابن أثير، تحقيق على شيرى، بيروت، دار إحياء التراث العربى، ١٤٠٨ ق.
- ٨- تبصره الفقهاء، للشيخ محمد تقى الرازى النجفى الأصفهانى صاحب هدايه المسترشدين، تحقيق السيد صادق الحسينى الإشكورى، قم، مجمع الذخائر الإسلاميه، ١٤٢٧ ق.
- ٩- تحرير الأحكام الشرعيه، للعلامة الحلى، تحقيق ابراهيم البهادرى، قم، مؤسسه الإمام الصادق عليه السلام، ١٤٢٠ ق.
- * ١٠- تذكرة الفقهاء، للعلامة الحلى، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ١٤١٤ ق.

ص: ٦٣

١١-التنقيح الرائع،الفاضل المقداد،تحقيق عبد اللطيف الحسيني،قم،مكتبة السيّد المرعشي،١٤٠٤ ق.

*١٢-تهذيب الأحكام،للشيخ الطوسي،إعداد السيّد حسن الموسوي الخراسان،الطبعة الرابعة،طهران،دار الكتب الإسلامية،١٣٦٥ ش.

١٣-تهذيب المقال،للسيّد محمّد علي الموحّد الأبطحي،الطبعة الثانية،قم،سيّد الشهداء عليه السّلام،١٤١٧ قم.

*١٤-جامع المقاصد،للمحقّق الثاني،قم،مؤسسه آل البيت عليهم السّلام،١٤٠٨ قم.

*١٥-جواهر الكلام،للشيخ محمّد حسن النجفي،قم مؤسسه النشر الإسلامي ١٤١٧ ق.

*١٦-حاشيه إرشاد الأذهان،للمحقّق الثاني،تحقيق الشيخ محمّد الحسون،طهران،١٣٨١ ش.

١٧-الحاشيه على مدارك الأحكام،للوّحيد البهبهاني،مشهد مؤسسه آل البيت عليهم السّلام،١٤١٩ ق.

*١٨-الحبل المتين،للشيخ البهائي،تحقيق السيّد بلاسم الموسوي،مشهد،مكتبة الروضه الرضويه،١٤٢٤ ق.

*١٩-الحدائق الناضرة،للمحدّث البحراني،قم،مؤسسه النشر الإسلامي،١٣٦٣ ش.

*٢٠-حياه المحقّق الكركي و آثاره،للمحقّق الثاني،تحقيق الشيخ محمّد الحسون،طهران،احتجاج،١٣٨١ ش.

٢١-خلاصه الأقوال،للعلامه الحلّي،تحقيق جواد القيومي،قم،نشر الفقاهه،١٤١٧ ق.

٢٢-الدّره النجفيّه،للعلامه بحر العلوم النجفي،قم،مكتبة المفيد،١٠٤٥ ق.

٢٣-ذخيره المعاد،للمحقّق السبزواري،قم،افست مؤسسه آل البيت عليهم السّلام،

٢٤-الذريعه،للشيخ آقا بزرك الطهراني،الطبعة الثالثه،بيروت،دار الأضواء ١٤٠٣ ق.

٢٥-ذكرى الشيعه،للسهيد الأوّل،قم،مؤسسه آل البيت عليهم السّلام،١٤١٨ ق.

- ٢٦-رجال الطوسى، لشيخ الطائفه الطوسى، تحقيق جواد القيوى، قم، مؤسسه النشر الإسلامى، ١٤١٥ ق.
- *٢٧-رجال النجاشى، لأبى العباس النجاشى، تحقيق السيد موسى الشبىرى الزنجانى، قم، مؤسسه النشر الإسلامى، ١٤٠٧ ق.
- ٢٨-رسائل الشهيد الثانى، للشيخ زين الدين العاملى، قم، مكتب الإعلام الإسلامى، ١٤٢١ ق.
- ٢٩-رساله فى عدم تنجيس المتنجس، للشيخ محمد رضا النجفى الأصفهانى، تحقيق رحيم القاسمى، قم، ١٤٢٦ ق؛ مجله فقه أهل البيت عليه السلام، الفارسى، العدد ٤٤.
- ٣٠-الرعايه، للشهيد الثانى، قم، مكتب الإعلام الإسلامى، ١٤٢٣ ق.
- ٣١-الرواشح السماويه، للمير الداماد، تحقيق نعمه الله الجليلى و غلامحسين قيصريه ها، قم دار الحديث، ١٤٢٢ ق.
- ٣٢-روضات الجنات فى أحوال العلماء و السادات، للسيد محمد باقر الخوانسارى، تحقيق أسد الله إسماعيليان، قم، إسماعيليان، ١٣٩٠ ق.
- *٣٣-الروضه البهيّه، للشهيد الثانى، إعداد السيد محمد الكلانتر، الطبعة الثانى، بيروت، دار إحياء التراث العربى، ١٤٠٣ ق.
- *٣٤-روض الجنان، للشهيد الثانى، قم، مكتب الإعلام الإسلامى، ١٤٢٢ ق.
- ٣٥-السرائر، لابن إدريس الحلّى، قم، مؤسسه النشر الإسلامى، ١٤١٠ ق.
- ٣٦-سير أعلام النبلاء للذهبى، الطبعة التاسعه، بيروت، مؤسسه الرساله، ١٤١٣ ق.
- ٣٧-السيف الصنيع لرقاب منكرى علم البديع، للشيخ محمد رضا النجفى الأصفهانى، تحقيق مجيد هادى زاده، قم، مكتبه الأدبىه المختصّه، ١٤٢٧ ق.
- ٣٨-شرح جمل العلم و العمل، للقاضى ابن براج، تحقيق كاظم مدير شانہ چى، مشهد، جامعه مشهد، ١٣٥٢ ش.
- ٣٩-شرح هدايه المسترشدين، للشيخ محمد باقر النجفى الأصفهانى، تحقيق مهدى الباقرى السيانى، قم، عطر عترت، ١٤٢٧ ق.

- ٤٠- علماء الأسره، للسيد محمد باقر الخوانساري، طهران، مكتب القرآن، ١٣٧١ ش.
- ٤١- غايه المراد، للشهيد الأول، تحقيق رضا المختاري، قم، مكتب الإعلام الإسلامي، ١٤١٤ ق.
- ٤٢- غنائم الأيام، للمحقق القمي، قم، مكتب الإعلام الإسلامي، ١٤١٧ ق.
- ٤٣- فرائد الأصول، للشيخ الأنصاري، الطبعة الخامسة، قم، مجمع دار الفكر الإسلامي، ١٤٢٤ ق.
- ٤٤- فقه الإماميه، للشيخ محمد تقى آقا نجفى الأصفهاني، (الطبعة الحجرية) أصفهان ١٢٩٩ ق.
- ٤٥- الفقه على المذاهب الخمسه، للشيخ جواد المغنيه، الطبعة الخامسة، طهران مؤسسه الصادق، ١٣٧٧ ش.
- ٤٦- الفهرست لمشاهير و علماء زنجان، للشيخ موسى الزنجاني، إعداد السيد حسين الجعفرى الزنجاني، قم، آل عبا، ١٣٨٠ ش.
- ٤٧- الفيض، للعلامة الفيض القمي، (الطبعة الحجرية)، ١٣٦٩ ق.
- ٤٨- قاموس الرجال، للمحقق التستري، الطبعة الثانية، قم، مؤسسه النشر الإسلامي، ١٤٢٤ ق.
- ٤٩- قرب الإسناد، لعبد الله بن جعفر الحميري، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ١٤١٣ ق.
- ٥٠- قواعد الأحكام، للعلامة الحلّي، قم، مؤسسه النشر الإسلامي، ١٤١٣ ق.
- * ٥١- الكافي، لثقة الإسلام الكليني، تحقيق على أكبر الغفاري، الطبعة الثامنة، طهران، دار الكتب الإسلامية، ١٣٧٥ ش.
- ٥٢- كتاب الطهاره، للإمام الخميني، طهران، مؤسسه تنظيم و نشر آثار الإمام الخميني، ١٤٢١ ق.
- ٥٣- كتاب الطهاره، للشيخ الأنصاري، إعداد لجنة التحقيق، قم، ١٤١٥ ق.

- ٥٤- كتاب الطهاره، للسيد مصطفى الخميني، طهران، مؤسسه تنظيم و نشر آثار الإمام الخميني، ١٤١٨ ق.
- ٥٥- كشف الالتباس، للشيخ مفلح الصميري، قم، مؤسسه صاحب الأمر (عج) ١٤١٧ ق.
- ٥٦- كشف الغطاء، للشيخ جعفر كاشف الغطاء، مشهد، مكتب الإعلام الإسلامي، ١٤٢٢ ق.
- * ٥٧- كشف اللثام، للفاضل الهندي، قم، مؤسسه النشر الإسلامي، ١٤١٦ ق.
- * ٥٨- كفايه الأحكام، للمحقق السبزواري، تحقيق الشيخ مرتضى الواعظي، قم، مؤسسه النشر الإسلامي، ١٤٢٣ ق.
- * ٥٩- الكنى و الألقاب، للمحدث القمي، الطبعة الخامسة، طهران، مكتبه الصدر، ١٤٠٩ ق.
- ٦٠- لسان العرب، لابن منظور المصري، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ١٤٠٨ ق.
- ٦١- اللمعات النيرة، للأخوند الخراساني، تحقيق السيد صالح المدرسي، قم، مرصاد، ١٣٨٠ ش.
- * ٦٢- المبسوط في فقه الإماميه، للشيخ الطوسي، طهران، مكتبه المرتضويه.
- * ٦٣- مجمع الفوائد و البرهان، للمحقق الأردبيلي، قم، مؤسسه النشر الإسلامي، ١٤٠٢ ق.
- * ٦٤- مختلف الشيعة، للعلامة الحلّي، الطبعة الثانية، قم، مكتب الإعلام الإسلامي، ١٤٢٣ ق.
- ٦٥- مدارك الأحكام، للسيد محمد العاملی، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام ١٤١٠ ق.
- ٦٦- المسائل، لعلّي بن جعفر العريضي، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام ١٤١٠ ق.
- ٦٧- المسائل الناصريات، للسيد المرتضى، طهران، المجمع العالمي للتقريب بين المذاهب الإسلامية، ١٤١٧ ق.
- ٦٨- مسالك الأفهام، للشهيد الثاني، الطبعة الثانية، قم، مؤسسه المعارف الإسلامية، ١٤٢١ ق.
- * ٦٩- مستدرک الوسائل، للمحدث النوري، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام ١٤٠٨ ق.
- ٧٠- مستمسك العروه الوثقى، للسيد محسن الحكيم، قم، إسماعيليان.
- * ٧١- مستند الشيعة، للفاضل النراقي، مشهد، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ١٤١٥ ق.

- ٧٢-مصاييح الأحكام، للعلامة بحر العلوم النجفي، تحقيق السيد مهدي الطباطبائي و فخر الدين الصانعي، قم، فقه الثقلين، ١٤٢٧ ق.
- ٧٣-مصاييح الظلام، للعلامة الوحيد البهبهاني، قم، مؤسسه الوحيد البهبهاني، ١٤٢٤ ق.
- ٧٤-مصباح الفقيه، للفقيه الهمداني، قم، مؤسسه الجعفريه، ١٤١٧ ق.
- ٧٥-المصباح المنير، للفيومي، قم، دار الهجرة ١٠٤٥ ق.
- ٧٦-مصنفي المقال، للشيخ آقا بزرك الطهراني، إعداد أحمد المنزوي، طهران، ١٣٧٨ ق.
- ٧٧-المعتبر، للمحقق الحلّي، قم، مؤسسه سيّد الشهداء عليه السّلام ١٣٦٤ ق.
- *٧٨-معجم رجال الحديث، للمحقق الخوئي، قم، آثار الشيعة، ١٤١٣ ق.
- ٧٩-المغني، لابن قدامه، بيروت، دار الكتاب العربي.
- *٨٠-مفاتيح الشرائع، للفيض الكاشاني، تحقيق السيد مهدي الرجائي، قم، مجمع الذخائر الإسلاميه، ١٤١٠ ق.
- *٨١-مفتاح الكرامه للسيد جواد العاملي، تحقيق الشيخ محمد باقر الخالصي، قم، مؤسسه النشر الإسلامي، ١٤١٩ ق.
- ٨٢-منتقد المنافع، للمولى حبيب الله الكاشاني، قم، مكتب الإعلام الإسلامي، ١٤٢٦ ق.
- *٨٣-منتهى المطلب، للعلامة الحلّي، مشهد، مكتبه الروضه الرضويه، ١٤١٢ ق.
- ٨٤-من لا يحضره الفقيه (كتاب من لا يحضره الفقيه)، للشيخ الصدوق تحقيق علي أكبر الغفّاري، الطبعة الثانيه، قم، مؤسسه النشر الإسلامي، ١٤٠٤ ق.
- ٨٥-المواهب السّنيه في شرح الدرّ النجفيه، للسيد محمود الطباطبائي البروجردي، طهران، (الطبعة الحجرية)، ١٢١٨ ق.
- *٨٦-الموسوعه الرجاليه الميسره، لعلّي أكبر الترابي، الطبعة الثانيه، قم، مؤسسه الإمام الصادق عليه السّلام، ١٤٢٤ ق.
- ٨٧-موسوعه مؤلفي الإماميه، قم، مجمع الفكر الإسلامي، ١٤١٢ ق.
- ٨٨-النجعه في شرح اللمعه، للمحقق التستري، طهران، مكتبه الصدوق، ١٣٦٤ ش.

٨٩- نجعه المرتاد، للشيخ محمّد رضا النجفي الأصفهاني، تحقيق رحيم القاسمي، ١٣٨٣ ش، «ميراث حوزة ي اصفهان» المجلد الأول.

٩٠- نعباء البشر، للشيخ آقا بزرك الطهراني، مشهد، دار المرتضى، ١٤٠٤ ق.

٩١- نهايه الأحكام، للعلامة الحلّي، تحقيق السيّد مهدي الرجائي، الطبعة الثانية، قم، إسماعيليان، ١٤١٠ ق.

٩٢- الوافي، للفيض الكاشاني، أصفهان، مكتبة الإمام أمير المؤمنين عليه السلام، ١٤١٢ ق.

٩٣- وسائل الشيعه إلى تحصيل مسائل الشريعة، للسيّد محسن الكاظمي البغدادي، طهران، مكتبة المصطفوي، ١٣٦٤ ش.

*٩٤- وسائل الشيعه إلى تحصيل مسائل الشريعة، للشيخ حرّ العاملي، الطبعة الثالثة، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ١٤١٦ ق.

٩٥- وفيات الأعيان، لابن خلكان، تحقيق إحسان عباس، بيروت، دار الصادر.

٩٦- هديه الرازي إلى الإمام المجدّد الشيرازي، للشيخ آقا بزرك الطهراني، طهران، مكتبة الميقات، ١٤٠٣ ق.

٩٧- ينابيع الأحكام، للسيّد علي الموسوي القزويني، تحقيق السيّد علي العلوي، قم، مؤسسه النشر الإسلامي، ١٤٢٤ ق.

المصادر الفارسيه

٩٨- آشنائي با چند نسخه خطي، للسيّد المدرسي و الشيخ رضا الأستاذي، قم، مكتبه مهر، ١٣٩٦ ق.

٩٩- اربعين حديث، للإمام الخميني، طهران، مؤسسه تنظيم و نشر آثار الإمام الخميني، الطبعة السادسة، ١٣٧٤ ش.

١٠٠- تاريخ علمي و اجتماعي اصفهان در دو قرن اخير، للسيّد مصلح الدين المهدي، قم، الهدايه، ١٣٦٧ ش.

١٠١- تربت پاكان قم، لعبد الحسين جواهر كلام، قم، انصاريان ١٤٢٤ ق.

١٠٢- رساله أمجديه، للشيخ محمد رضا النجفي الأصفهاني، تحقيق الشيخ هادي النجفي، طهران، حروفيه، ١٤٢٤ ق.

١٠٣- رساله صلاتيه، للشيخ محمد تقى الرازى النجفي الأصفهاني، تحقيق مهدي الباقرى السيانى، قم، ذوى القربى، ١٣١٨١ ش.

١٠٤- قبيله عالمان دين، للشيخ هادي النجفي، قم، عسكريه، ١٤٢٣ ق.

١٠٥- كنز الحساب فى شرح خلاصه الحساب، لفرهاد ميرزا، اصفهان، مكتبه الشيعى (الطبعه الحجرية).

*١٠٦- گلشن اهل سلوك، للشيخ رحيم القاسمى، اصفهان، كانون پژوهش، ١٣٨٥ ش.

١٠٧- ميراث حوزه اصفهان، سنويه، تصدر فى اصفهان، العدد ١ و ٣، سنه ١٣٨٤ و ١٣٨٦.

المجلّات

١٠٨- آينه پژوهش: فارسىه، تصدر كل شهرين من مركز الأبحاث و الدراسات الإسلاميه القم المقدسه، العدد ١٣٨٥، ١٠١ ش.

١٠٩- حوزه: فارسىه: تصدر كل شهرين من مدينه قم المقدسه، العدد ٣٢ سنه ١٣٦٧ ش.

١١٠- فقه: فارسىه: فصليه، تصدر بمدينه قم المقدسه، العدد ٤٤، سنه ١٣٨٤ ش.

١١١- نور علم، فارسىه فصليه، تصدر فى مدينه قم المقدسه، العدد ٢٦، سنه ١٣٦٧ ش.

فقیه محقق و اصولی کبیر شیخ محمد تقی رازی نجفی اصفهانی قدس سره (۱۲۴۸ ق)

تحقیق: مجید هادی زاده

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقدمه

«شرب القلیان فی شهر رمضان» عنوان رساله ای است که هر چند «عدم مفطریت دخان» نیز خوانده شده است، اما گویا هیچیک از این دو نام، نشانگر عنوان واقعی رساله، نیست. دومین نام با توجه به موضوع رساله پدید آمده، و نام نخست - که هم اکنون بر پیشانی آن نشسته است - را، از فهرست یگانه دستنوشته رساله، اخذ کرده ایم. این رساله، که تنها دستنوشته آن هم اکنون در نجف اشرف قرار دارد، و دوست فاضل جناب حجه الاسلام شیخ محمد کرباسی - دامت برکاته - تصویر آن را، از آن شهر عزیز، رهاوردمان کرد، نشانگر یکی از علائق فقه پژوهانه فقیه و اصولی بزرگ شیخ محمد تقی نجفی اصفهانی (متوفی ۱۴۲۸) می باشد. در آن روزگاران، گویا در پی سؤالی، شیخ اصفهانی نجفی بر سر آن می شود که نشان دهد، دخان نه ملحق به اکل و شرب است تا در

شمار مفطرات قرار گیرد، و نه ملحق به غبار غلیظ، تا چنین حکمی بیابد. از این رو با پرداختن رساله حاضر - که بر کناره رساله فقیه سترگ شیخ محمد ابراهیم کلباسی پدید آمد - به توضیح این رأی فقهی خود پرداخت. هر چند نگاشته حاضر را، نمی توان اثر فقهی مستقلی خواند، اما به هر حال نگاشته ای است پیرامون یک فرع، ریخته خامه یکی از بزرگترین اصولیان تاریخ تشیع و از این رو، می پندارم کوتاهی آن را، می توان نادیده انگاشت.

یادآور این نکته ضروری می نماید که رساله حاضر اولین رساله تصنیف شده در این موضوع است و بعد از مصنف فقیه تعدادی چند از اصحاب در این باره رسائلی را پرداخته اند از آن جمله:

- کشف الأوهام فی حیلہ شرب القلیان فی شهر رمضان، از میرزا محمد تقی بن علی محمد نوری طبرسی (متوفی ۱۲۶۳) که رساله خویش را در سال ۱۲۴۶ به پایان رسانده است. پدر عالی مقدار حاج میرزا حسین نوری صاحب مستدرک الوسائل (متوفی ۱۳۲۰).

- دره الأسلاک فی حکم دخان التباک و أنه لا یضر بالصوم، از میرزا محمد بن عبد الوهاب بن داود همدانی کاظمی (متوفی ۱۳۰۴) که از این رساله در سال ۱۲۸۱ فارغ شده است.

- التذخین و الصیام از فاضل معاصر سید محمود مقدس غریفی که در رساله خود عدم مفطرت را تمام دانسته و قائل به استحباب ترک یا کراهت فعل شده است. این رساله در نجف اشرف به طبع رسیده.

همچنین تذکار موافقین مصنف فقیه در این مسئله نیز شایسته است که جماعتی از متقدمین و معاصرین و متأخرین از وی را تشکیل می دهند به جز اصحاب رسائل گذشته و ایشان عبارتند از:

-شیخ محمد تقی مجلسی (متوفی ۱۰۷۰) در صوم مستحبی، سید نعمت الله جزائری از وی نقل می کند که: «کان یشربه فی صوم التطوع و یترك استعماله فی الصوم الواجب حذرا من کلام العوام» (۱).

-محمد اسماعیل مازندرانی معروف به فاضل خواجویی (متوفی ۱۱۷۳) در «التعلیقہ علی الرسالہ الصومیہ».

-شیخ حسن بن شیخ جعفر کاشف الغطاء صاحب أنوار الفقاهه در همین کتابش.

-سید ابراهیم قزوینی صاحب ضوابط، و لکنه کان لا یحب أن ینتشر منه هذه الفتوی.

-شیخ محمد علی هزارجریبی اصفهانی، یکی از دامادهای شیخ جعفر کاشف الغطاء که در اصفهان ساکن بوده است.

-شیخ مهدی بن شیخ علی بن شیخ جعفر کاشف الغطاء نیز در رسالۀ صومیۀ مخطوط خود.

و جماعتی از فقهاء نیز الحاق دخان به غبار را تمام نداسته اند و لذا آنها را نیز می توان ملحق به موافقین مصنف کرد و از ایشان است سید محمد عاملی صاحب مدارک و سبزواری صاحب ذخیره و شیخ یوسف بحرانی صاحب حدائق.

و سلام بر پیامبر ما و خاندان پاکیزه اش.

مجید هادی زاده

۸۶/۷/۴

ص: ۷۳

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

و به الثقة و التكلان

کشیدن قلیان (۱) «به خصوصه» معنون در کتب معروفه نیست؛ و لیکن الحاق دخان به غبار، در کلام متأخرین علماء مذکور است (۲)؛ و در کتب قدمای علماء [ء]، تصریحی در آن خصوص -منعا یا جوازا-، به نظر نرسیده؛ و ظاهر آن، مشعر بر عدم منع ایشان از آن است (۳).

و مختار جمعی از متأخرین علماء، الحاق دخان به غبار است، و حکم به منع از ایصال دخان غلیظ به حلق می نمایند؛ بلکه بعضی از ایشان آن را اسناد به اکثر متأخرین

ص: ۷۷

۱- ((۱)) -

۲- ((۲)) - بنگرید: جامع المقاصد، ج ۳، ص ۷۰؛ مسالک الأفهام، ج ۲، ص ۱۷؛ مدارک الأحكام، ج ۶، ص ۵۲؛ جواهر الکلام، ج ۱۶، ص ۲۳۵.

۳- ((۳)) - واضح است که مصنف عظیم القدر، ثبوت موضوع حاضر نزد متقدمین را، بدیهی دانسته اند؛ از این رو، استدلال حاضر را به این گونه مرتب نموده اند.

داده اند؛ و بعضی تصریح به لزوم قضاء و کفاره در آن نموده اند (۱)؛ چنانچه رحمت و غفران نشان، عَلَّیْنِ اَشْیَانِ عَارِفِ رَبَّانِی شیخ احمد لحسانی (۲) - طاب ثراه! - تصریح به آن می فرمود (۳)؛ و جناب علامه العلماء الأَطْیَابِ، مرحمت و غفران مآب، أْفَقَه المَتَأَخَّرِین، شیخ محمّد جعفر - طاب مرقدہ! -، دَخَانِ غَلِیْظٍ رَا بِه غِبَارِ غَلِیْظٍ مَلْحَقٍ نَمِی دَانَسْتَنْد، و لَیْکَنْ دَر کَشِیْدَنْ غَلِیَان، تَفْصِیْلِ مِی دَادَنْد:

[۱] ما بین کسانی که کشیدن قلیان در مزاج ایشان باعث تقویت شود - چنانچه در جمعی در معتادین به قلیان مشاهده می شود، که به مجرد کشیدن آن، ایشان را قوت و نشاطی حاصل می شود که در صرف غذاء حاصل نمی شود، و اهتمام ایشان به قلیان وقت افطار بیشتر از اکل و شرب است.

[۲] و کسانی که بر این نحو نباشند، و از کشیدن قلیان ایشان را قوت و نشاطی حاصل نشود - چنانچه در جمعی دیگر ملاحظه می شود -؛

پس در قسم اول منع از کشیدن قلیان در حال روزه می فرمودند؛ بخلاف ثانی.

و مستند به آن بودند که:

«منع از اکل و شرب در روزه، به جهت ضعیف نمودن قوه حیوانیه است - چنانچه از بعض روایات مستفاد می شود -، و هرگاه مزاج چنان باشد که تقویت آن به غلیان، مثل غذا بیش از این باشد (۴)، حکم در آن

ص: ۷۸

۱- (۱) - نمونه را بنگرید: جواهر الکلام، ج ۱۶، ص ۲۳۶؛ این رأی، مختار صاحب جواهر می باشد.

۲- (۲) - در دستنوشته، ضبط این کلمه به همین گونه آمده است.

۳- (۳) - مرحوم احسانی، در کتاب «الأقطاب الفقہیّه»، متعرض این فرع نشده است.

۴- (۴) - چنین است در تنها دستنوشته موجود رساله؛ گویا عبارت، در اصل چنین بوده است: «تقویت آن به غلیان، مثل غذائیتش باشد».

مزاج، حکم اکل خواهد بود، و علت مانع از اکل باعث منع از آن نیز می شود» (۱).

لیکن إلى الآن، بر حقیر «علت بودن» امر مذکور، محقق نشده؛ تا در هر امری که آن علت موجود باشد، آن حکم را جاری سازیم؛ غایت امر، آن است که آن را «حکمت» منع از تناول غذا دانیم. و حکمت را تسریه نمی توان نمود - $A/2$ چنانچه اطّراد آن در موارد ثبوت حکم نیز لازم نیست -.

و آنچه به نظر قاصر می رسد، عدم منع از آن است؛ اما:

[۱] چون دلیل واضحی بر منع به نظر نمی آید،

[۲] و دعوی اندراج آن در اکل و شرب بی وجه است،

[۳] و اشتغال آن بر اجزاء صغار - چنانچه هرگاه کرباسی بر لب گذارند و دود را از آن جذب نمایند، محسوس می شود -؛

باعث منع نمی توان (۲) شد؛ چه:

[۱] قطعاً اسم «اکل» عرفاً بر آن صادق نیست،

[۲] و مشارکت آن با غبار - در حصول آنگونه اجزاء در حلق -، باعث تسریه حکم غبار به آن نمی شود - چه آن قیاس [است]، و در مذهب شیعه اعتباری ندارد؛

[۳] و در حدیث صحیح از حضرت امام محمد باقر علیه السلام، مروی است که:

«ضرر به روزه دار نمی رساند آنچه بکند، هرگاه اجتناب نماید از چهار

ص: ۷۹

۱- (۱) - فقیه اعظم شیخ جعفر کاشف الغطاء، در این زمینه می فرماید: «إنه غیر مفطر إلا لمن - اعتاده و تلذذ به، فقام عنده مقام

القوت؛ فإنه أشد من الغبار»؛ بنگرید: «کشف الغطاء» - چاپ سنگی - ص ۴۲۷.

۲- (۲) - چنین است در دستنوشته؛ ظ: «نمی تواند».

امر: خوردن، و آشامیدن، و زنان، و ارتماس در آب» (۱).

و امور چند دیگر را، که باعث افساد روزه می‌دانیم؛ به جهت قیام دلیل بر آن است؛ و در خصوص ایصال دخان به حلق-چنانچه مذکور است-، دلیلی به نظر نرسیده؛ پس به مقتضای حدیث صحیح مذکور، مانعی از آن نخواهد بود؛

[۴] بلکه حدیث موثّق جواز دخول دود عود به حلق وقت تبخیر به آن، در حال روزه از حضرت امام رضا علیه السّلام مروی است (۲).

پس قول به جواز-نظر به ظاهر ادلّه شرعیّه-، خالی از قوّت نیست، خصوصاً هر گاه بسیار کم دود باشد و دود او را غلظتی نباشد؛ چه ایصال غبار یا دخان غیر غلیظ به حلق مانعی ندارد، و قول به منع از آن مطلقاً، خالی از ضعف نیست-چه در منع از آن، عسر و حرج عظیم است، خصوصاً نسبت به طبّاخان-.

و هر گاه در شریعت منعی از آن می‌بود، چون از امور عامّ البلوی است بایست روایات متعدّده در منع از آن وارد شده باشد؛ و حال آنکه اثری از منع در اخبار موجوده وارد نشده؛

سوی یک روایت ضعیفه معلوله، که در «غبار» وارد شده (۳).

ص: ۸۰

۱- (۱) - «... قال: سمعت أبا جعفر عليه السلام يقول: لا يضرّ الصّائم ما صنع إذا اجتنب أربعة خصال: الطّعام، و الشّراب، و النّساء، و الارتماس في الماء»؛ بنگرید: وسائل الشّيعه، چاپ محقّق-ج ۱۰، ص ۳۱، ذیل حدیث ۱۲۷۵۳.

۲- (۲) - «... عن الرّضا عليه السّلام قال: سألته عن الصّائم يتدخّن بعود أو بغير ذلك، فتدخل الدّخنة في حلقة؟ فقال: جائز لا بأس به. قال: و سألته عن الصّائم يدخل الغبار في حلقة؟ قال: لا- بأس»؛ بنگرید: وسائل الشّيعه، چاپ محقّق-ج ۱۰، ص ۶۹، حدیث ۱۲۸۵۱.

۳- (۳) - اشاره است به روایتی مضمرة، که سلیمان بن جعفر المروزی، نقل نموده است: «إذا... كنس بيتا فدخل في أنفه و حلقة غبار، فعليه صوم شهرين متتابعين؛ فإنّ ذلك له مفطر مثل الأكل و الشّرب و النّكاح»؛ بنگرید: «وسائل الشّيعه»- چاپ محقّق-ج ۱۰ ص ۶۹ حدیث ۱۲۸۵۰.

و چون حکم (۱) در غبار غلیظ، منجبر به عمل اصحاب، و اجماع منقول در مسئله است؛ چاره [ای] از عمل به آن روایت، در «خصوص غبار» نیست بعد از حمل إطلاق بر «غبار غلیظ»؛

بلکه دعوی انصراف ظاهر روایت به آن، خالی از وجه نیست؛ و در ما عدای آن - از غبار غیر غلیظ، و دخان مطلقاً - قول به عدم منع، قوی است.

اما از آنجا که احتیاط در دین از امور مهمه است - خصوصاً در عبادتی که اهتمام صاحب شریعت در آن بسیار، و از ارکان دین سید ابرار صلی الله علیه و آله است -، مراعات احتیاط را در این مقام از مهمان شمارند. و به این جهت، عمل شیعه در جمیع بلاد بر ترک کشیدن قلیان است مطلقاً؛ بلی، در نیت روزه، ملاحظه ترک آن را علی سبیل الوجوب نکنند.

و هرگاه در نیت، ملاحظه ترک آن را علی وجه الاحتیاط نماید، کافی خواهد بود؛ بلکه هرگاه ملاحظه ترک آن را بالخصوص در نیت روزه نکنند - و نیت روزه را علی سبیل الاجمال به این نحو نماید که: «قصد تقرب به امساک از امور مخصوصه معینه معتبره در شریعت»، اجمالاً نمایند، و تحقق آن امساک را در امساک از امور [ی] چند، که بعضی معلوم الاعتبار و بعضی مشکوک الاعتبار باشد -، یقیناً حاصل، کافی در تحقق نیت، و در ادای صوم مطلوب است؛ چنانچه تفصیل آن در محلّش مذکور است، و مقام گنجایش تفصیل آن را ندارد.

و الله - سبحانه! - العالم. (۲)

ص: ۸۱

۱- (۱) - چنین است در دستنوشته؛ گویا صحیح: «ضعف» باشد.

۲- (۲) - ترقیمه دستنوشته چنین است: «قد تمت النسخه الشریفه، بید العبد الجانی - غفر الله له و لوالديه! - فی عصر الاثنین من رجب سنه ۱۲۵۸.

اشاره

فی وقت فضیله الظهرین

علامة فقيه ميرزا محمد شهدادی مصاحبی نائینی (م ۱۲۷۸ ه ق)»

تصحیح و تحقیق: مهدی باقری سیانی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقدمه

اشاره

نماز، اتصال ملک است با ملکوت، نجوای عبد است با معبود (۱)، پلی است بین خاک و افلاک.

نماز، زینت قلب نماز گزار است، ارتباط قطره است با دریا، گفت و گوی ذره است با بی نهایت.

نماز، ستون خیمه دین است (۲) و معراج مؤمنین (۳)، اصل ایمان است و نور

ص: ۸۳

۱- (۱) - نگر: جامع الأخبار، ص ۱۸۳، ح ۴۴۶.

۲- (۲) - عوالی اللئالی، ج ۱، ص ۳۲۲، ح ۵۵؛ دعائم الإسلام، ج ۱، ص ۱۳۳؛ و نیز نگر الکافی، ج ۳، ص ۹۹، ح ۴.

۳- (۳) - الاعتقادات، علامه مجلسی، ص ۳۹.

عرفان. (۱) نماز، سر نهادن بر آستان جانان است (۲) و سردادن صلاهی ایمان (۳) و بیزاری جستن از تمامی مظاهر شیطان. (۴)

نماز هماهنگ با همه موجودات، تسبیح حق گفتن است (۵) و روی دل به سوی او نمودن؛ (۶) آری؛ «براق سیر و رفرع عروج اهل معرفت و اصحاب قلوب، نماز است» (۷).

نماز، یاد خداست (۸) و یاد آورنده نماز، یاد آورنده خدا و مضمول این دعای عرشی:

«ذکرت الصلاة جعلک الله من المصلین الذاکرین». (۹)

... و در این میان رسیدن خورشید به میانه آسمان، در هر روز، یاد آور عاشورا و آخرین نماز حماسه ساز جاودان کربلاء، ابا عبد الله الحسین - روحی له الفداء -، همو که برپا دارنده نماز بود و تا قیامت، پیشوای نماز گزاران وضو ساخته از خون جبین که

«أشهد أنك قد أقم الصلاة...» (۱۰).

ص: ۸۴

-
- ۱- (۱) - جامع الأخبار، ص ۱۸۳، ح ۴۴۶.
  - ۲- (۲) - بر آستان جانان گر سر توان نهادن گلبانگ سربلندی بر آسمان توان زد. «حافظ»
  - ۳- (۳) - نگر: جامع الأخبار، ص ۱۸۴، ح ۴۴۸.
  - ۴- (۴) - خلیل آسا در ملک یقین زن ندای لا أُحِبُّ الْآفِلِينَ زن. «جامی»
  - ۵- (۵) - إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ (سوره اسراء، آیه ۴۴).
  - ۶- (۶) - إِنْني وَجَّهْتُ وَجْهِي لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ (سوره انعام، آیه ۷۹).
  - ۷- (۷) - سر الصلاة، امام خمینی، ص ۷.
  - ۸- (۸) - أقم الصلاة لذكركي. (سوره طه، آیه ۱۴).
  - ۹- (۹) - کلام نورانی حضرت ابا عبد الله الحسین علیه السلام خطاب به ابو ثمامه صائدی؛ نگر: الکامل فی التاریخ ابن اثیر، ج ۴، ص ۷۰؛ الکنی و الألقاب، ج ۱، ص ۳۴؛ سخنان حسین بن علی علیه السلام، ص ۲۶۴.
  - ۱۰- (۱۰) - نگر: مصباح المتهدج، ص ۷۲۰، رقم ۸۰۶؛ کامل الزیارات، ص ۲۴۲؛ إقبال الأعمال، ج ۲، ص ۶۳.

این رساله درباره وقت فضیلت نماز ظهر و عصر است و مؤلف آن، علامه فقیه میرزا محمد شهادی مصاحبی نائینی، یکی از چهره های درخشان حوزه کهن و پربرکت اصفهان در قرن سیزدهم هجری می باشد.

شناخت مؤلف

مؤلف در خانواده ای اهل فضل و کمال که اغلب از عالمان، شاعران و خطاطان بوده اند (۱) زاده شد. در سال ۱۲۵۸ قمری با جمعی از اقوام نزدیک خویش از قریه محمدیه نائین به اصفهان نقل مکان کرد و بیست سال پایانی عمر خویش را در این شهر گذراند.

به واسطه کمالات وجودیش، با دو تن از عالمان بزرگ معاصر خویش، یعنی مرحوم حاج محمد جعفر آباچه ای (۲) و مرحوم میر سید محمد شهشهانی (۳) مصاحبت و هم نشینی داشت. و تمام یا اغلب آثار خویش را در این دوران به انجام رسانید.

ص: ۸۵

۱- ((۱)) - نگر: مدینه الأدب، ج ۳، ص ۲۳۳-۲۳۵.

۲- ((۲)) - وی علامه فقیه رجالی محمد جعفر بن محمد صفی فارسی آباچه ای شاگرد سید محمد باقر شفتی، سید محمد مجاهد و حاج محمد ابراهیم کلباسی، و از مشاهیر علماء شیعه است (متوفای ۱۹ رمضان ۱۲۸۰)؛ ر.ک: دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۱، صص ۲۷-۳۰.

۳- ((۳)) - این فقیه بزرگ که از اکابر فقهاء و مدرّسان فقه و اصول [در اصفهان] بوده و حوزه درسش به خواص فضلا و علمای وقت مشحون، همیشه اوقات شبانه روز خود را صرف مطالعه و تألیف می نموده و از محضر حاج محمد ابراهیم کلباسی (صاحب إشارات الأصول)، شیخ محمد تقی رازی نجفی اصفهانی (صاحب هدایه المسترشدین)، سید محمد مجاهد (صاحب مفاتیح الأصول) بهره برده و خود در کرسی تدریس، استاد فرزانه گانی چون مجدد شیرازی، فاضل اردکانی، میرزا محمد باقر خوانساری (صاحب روضات الجنّات) بوده که برجسته ترین آنها آیه الله میرزا بدیع درب امامی است، از وی آثاری چون أنوار الریاض و عروه الوثقی در فقه، و نهاییه القوصی در اصول فقه باقی مانده است. وفات وی در بامداد روز پنج شنبه، عید قربان ۱۲۸۷ قمری بوده است. شرح حال وی را نگر در: روضات الجنّات، ج ۲، ص ۱۰۶؛ تاریخ اصفهان (جلال الدین همائی)، ص ۲۳۶. تذکره القبور، ص ۲۸؛ رجال و مشاهیر اصفهان، ص ۳۲۴؛ تاریخ اصفهان (میرزا حسن خان جابری)، ص ۱۷۲.

وی در رساله الدّره الحمراء یادآور می شود که این تحقیق خود را به یکی از علماء بزرگ زمان خود ارائه کرده و با تلقی به قبول آن دانشور فرزانه مواجه گردیده است.

مؤلف در این باره می فرماید: «...و لقد أعلمت ما أدركته بعض الصواحب العظام من العلماء الكرام و تلقّاه بالقبول». و گویا منظور از «بعض الصواحب العظام»، مرحوم علامه حاج محمد جعفر آباءه ای است.

مرحوم معلّم حبیب آبادی از وی چنین یاد می کند: «...ملاً- میرزا محمّد از بزرگان علماء، فقهاء و أهل فضل و أدب و جامع معقول و منقول بوده است». (۱)

از دوران تحصیل، استادان، و شاگردان این فقیه فرزانه اطلاع چندانی در دست نیست؛ تنها نکته ای که در این باره راهگشا تواند بود، یادداشتی است که وی در ابتدای جلد سوم مهم ترین کتاب خویش، قناطر الوصول إلی [مدائن] علم الأصول، رقم زده و از آن چنین مستفاد می شود که وی آثار خود را به حاج محمد جعفر آباءه ای ارائه کرده و هم او بر آن تقریظ نگاشته و - خوشبختانه - در اثنای این تقریظ نام پنج اثر از آثار مرحوم شهدادی ذکر گردیده است. پس از نقل این تقریظ، دستخط کوتاهی است از مرحوم آباءه ای به تاریخ بیست و چهارم رمضان ۱۲۷۴ که وی در آن تقریظ اول را تأیید کرده است. (۲)

مؤلف فقیه در سال ۱۲۷۸ قمری در اصفهان دیده از جهان فروبست و در تکیه شیخ محمد تقی رازی نجفی، در تخت فولاد اصفهان به خاک سپرده شد. (۳)

ص: ۸۶

۱- ((۱)) - مکارم الآثار، ج ۶، ص ۲۲۳۱، شماره ۱۲۹۶.

۲- ((۲)) - فهرست نسخه های خطی مجلس شورای اسلامی، ج ۸۲، ص ۱۱۶، شماره ۱۴۴۶۵. فهرست نگار محترم در توضیح این کتاب و تقریظ آن، از «محمد جعفر فارسی» یاد کرده که منظور همان حاج محمد جعفر آباءه ای است.

۳- ((۳)) - نگر: مکارم الآثار، ج ۶، ص ۲۲۳۲؛ گلشن أهل سلوک، ص ۱۹۶.

مرحوم صاحب مکارم الآثار در شرح حال مرحوم شهدادی، از یازده نگاشته وی نام می برد که در اینجا گزارش آن آثار را با افزایش توضیحاتی چند به دست خواهیم داد:

۱- قناطر الوصول إلی [مدائن] علم الأصول: این کتاب سه جلدی که تقریرات اصولی یکی از استادان مؤلف، به نام شیخ محمد تقی (۱) و مهم ترین اثر فقیه شهدادی است در یک مقدمه و چهارده صراط و یک خاتمه تنظیم شده. جلد اول آنکه تا پایان صراط پنجم را دربردارد، در سال ۱۲۶۸ قمری به انجام رسید است و نسخه ای از آن به شماره ۵۹۹۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می شود. از جلد دوم آن اطلاعی نداریم. نسخه ای از جلد سوم این کتاب - که تألیف آن در روز جمعه ۱۸ ذی القعدة ۱۲۷۳ قمری به پایان رسیده است - به شماره ۱۴۴۶۵ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است. (۲)

۲- الرساله الهلالیه: رساله ای کوتاه در مباحث نجومی است که تألیف آن را در بیست و هفتم ماه رجب ۱۲۶۶ قمری به پایان برده است. دو سال قبل (۱۳۸۴ شمسی) با همت محقق گرامی، حضرت حجه الاسلام و المسلمین آقای رضا مختاری، در بخش دوم میراث فقهی (جلد اول رؤیت هلال) به زیور طبع آراسته گردیده است. (۳) این رساله تنها اثری است که از مرحوم شهدادی منتشر شده است.

ص: ۸۷

۱- (۱) - فهرست نگار محترم، این کتاب را تقریرات درس شیخ محمد تقی نوری معرفی نموده است؛ لیک این مطلب بسیار بعید می نماید و به احتمال قوی، منظور از شیخ محمد تقی، مرحوم صاحب هدایه المسترشدين باشد.

۲- (۲) - فهرست نسخه های خطی مجلس شورای اسلامی، ج ۱۷، ص ۳۶۵ و ج ۳۸، ص ۶۱۱.

۳- (۳) - ر.ک: رؤیت هلال، ج ۱، ص ۶۱۱-۶۱۸.

۳- الدرّه الحمرء فی کیفیه زیاره العاشوراء: این رساله نکات تازه و بدیعی درباره زیارت عاشورا و کیفیت آن دارد. تألیف آن در ۱۶ محرم الحرام ۱۲۹۶ پایان پذیرفته است. -إن شاء الله الرحمن- بزودی به تحقیق این جانب در مجموعه ارزشمند میراث حدیث شیعه منتشر خواهد شد.

۴- اللؤلؤ المکنون فی وقت فضیله الظهرین- که رساله حاضر است و توضیح آن در ادامه خواهد آمد.

۵- نظم الدرر

تاریخ تألیف این رساله که در مبحث طهارت است (۱) به سال ۱۳۷۱ هجری قمری یا قبل از آن بازمی گردد.

۶- العرائس البکریه فی المحرمات بالمصاهره

مؤلف، این رساله را قبل از نوشتن قناطر الوصول إلی [مدائن] علم الأصول تألیف نموده است.

۷- إصلاح ذات البین

رساله ای است در مبحث شقاق و خلع که مانند دو رساله قبل و با استناد به تقریظ اول مرحوم آبا ده ای در ابتدای جلد سوم کتاب قناطر الوصول، تألیف آن به سال ۱۳۷۱ هجری قمری یا قبل از آن بازمی گردد.

۸- الرساله الکریه

رساله ای است در تعیین مقدار کر به وزن و مساحت.

ص: ۸۸

۱- (۱) -... مرحوم معلّم حبیب آبادی این کتاب را چنین معرفی می نماید: «یازدهم کتاب نظم الدرر در حل و عقد مختصر» و در ادامه می فرماید: «و ظاهراً مقصود کتاب مختصر [در علم معانی و بیان از] محقق تفتازانی باشد...»؛ اما بنا بر آنچه از تقریظ مرحوم حاج محمّد جعفر آبا ده ای بر کتاب قناطر الوصول گذشت، این کتاب (نظم الدرر) مربوط به مبحث طهارت می باشد نه مباحث علم معانی و بیان.

شرح یا تعلیقه ای است بر کتاب مشاعر ملاً صدر. این اثر که نشانگر توان علمی مؤلف در فلسفه و فنون معقول است، در سال ۱۲۶۴ قمری تألیف شده و نسخه آن در کتابخانه جامع گوهرشاد نگهداری می شود. (۱)

۱۰- کشف النهایه فی علم القراءه

متأسفانه از تاریخ تألیف این رساله و دو رساله قبل اطلاعی در دست نیست.

۱۱- بیت الشرف (۲)

رساله مفصلی است در آداب و احکام حج و عمره و آغاز آن بحثی است درباره آداب سفر. این رساله ۲۵۶ صفحه ای که به خط مؤلف موجود است و تألیف آن در روز جمعه ۲۴ ربیع الثانی ۱۲۷۷ به پایان رسیده، گویا آخرین اثر مرحوم شهدادی است و نسخه ای از آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی با شماره ۱۴۴۶۴ نگهداری می شود. (۳)

... و اما درباره درون مایه رساله اللؤلؤ المکنون

الف: مؤلف در این رساله با تذکر به اختلافی بودن وقت فضیلت نماز ظهر و عصر و نافله این دو، ضمن بیان قول مورد اختیار خود در پی اثبات این قول و تعیین وقت دقیق آن است و می فرماید: «إن فقهاءنا-رضوان الله عليهم- اختلفوا فی وقت فضیله الظهرین و نافلتیهما و أردت بیان ما هو المختار مع تعیین الوقتین بالساعات و الدقائق فتصدیت لتحریر تلك الرساله...»

ب: مؤلف در این رساله به قضاوت و محاکمه میان آراء و نظریات علامه محمّد باقر

ص: ۸۹

۱- (۱) - فهرست کتابخانه جامع گوهرشاد ج ۲، ص ۵۸۱.

۲- (۲) - مرحوم معلّم حبیب آبادی از این اثر با عنوان «مسالك النهج» در مناسک حج نام می برد.

۳- (۳) - فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۳۸، ص ۶۱۰.

مجلسی صاحب موسوعه ارزشمند «بحار الأنوار» و علامه سید محمد باقر موسوی شفتی صاحب «مطالع الأنوار» (۱) می پردازد و در پایان، ضمن پذیرفتن نظریه علامه مجلسی، برخی اشکالات وارده از سوی سید شفتی را پاسخ می گوید.

ج: مؤلف پس از اتمام رساله الحمراء در ۱۶ محرم الحرام ۱۲۶۶ قمری، در مدت زمانی کمتر از ۹۰ روز، تألیف دو اثر دیگر خویش - یعنی این رساله و رساله هلالیه - را به پایان می رساند.

د: مؤلف در آثار خود اهتمامی خاص به آراء و نظریات فقیه و رجالی معاصر خویش، مرحوم سید محمد باقر موسوی شفتی دارد و از وی رساله «الدره الحمراء» با تعبیری چون «سید المجتهدین» و «عمده المحققین» نام می برد.

ه: مؤلف بر رساله حاضر، حواشی سودمندی دارد که در برخی موارد با رمز «منه» به آن تصریح گردیده و در برخی موارد نیز چنین تصریحی به چشم نمی آید - که این موارد را با صورت «[منه قدس سره]» مشخص ساخته ایم.

و: شیوه محاسبات ریاضی مؤلف در این رساله به سبک قدما (و مثلاً نظیر شیوه متبع در خلاصه الحساب شیخ بهائی قدس سره) بوده است. ما در پاورقی، شیوه محاسباتی به سبک امروزمین را نیز ذکر کرده ایم.

ز: تنها نسخه شناخته شده این رساله، به سال ۱۳۴۸ قمری و احتمالاً - به دست مرحوم آیه الله سید احمد صفائی خوانساری (متوفای ۱۳۵۹ قمری) کتابت شده و در کتابخانه وی نگهداری می گردیده است که پس از وی به فرزندش مرحوم آیه الله سید مصطفی صفائی خوانساری منتقل گشته، و اکنون نیز به شماره ۱۹۴۹۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می شود. (۲)

ص: ۹۰

۱- (۱) - شرح حال وی را نگر در «بیان المفاخر».

۲- (۲) - ر.ک: فهرست هزار و پانصد نسخه اهدائی رهبر معظم انقلاب اسلامی به کتابخانه آستان قدس رضوی، ص ۲۸۶.

ح: در پایان ضمن آرزوی علو درجات برای علامه فقیه میرزا محمد شهادی مصاحبی نائینی، مؤلف این رساله، از استاد گرانقدر حضرت آیه الله حاج آقا هادی نجفی - که در به انجام رسیدن این تحقیق از ارشادات ایشان بهره مند بوده ام - و همچنین دوست فاضل و گرامی جناب آقای رحیم قاسمی - که ضمن معرفی رساله، تصویر نسخه ای از آن را در اختیار این جانب قرار دادند - تشکر و تقدیر می نمایم.

و آخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین

اصفهان - مهدی باقری سیانی

جمادی الأولى ۱۴۲۸ ه ق.

برابر با خرداد ماه ۱۳۸۶ ه ش.

ص: ۹۱

[اللؤلؤ المكنون فى وقت فضيله الظهرين]

اشاره

الحمد لله الذى جعل الطاعه ذريعه للبلوغ إلى الدرجه العلياء و العباده وسيله للوصول إلى المرتبه القصوى و الصلاه و السلام على صادق الشريعه الغراء و آله الأطايب الأطهار أعلام الهدى.

[الأقوال فى وقت فضيله الظهرين و نافلتيهما]

أما بعد: فيقول أقلّ الناس عملا و أكثرهم أملا محمّد بن أبى الحسين الشهدادى المصاحبى المحمديه النائينى: إنّ فقهاءنا-رضوان الله عليهم-اختلفوا فى وقت فضيله الظهرين و نافلتيهما (1) و أردت بيان ما هو المختار مع تعيين الوقتين بالساعات و الدقائق فتصدت لتحرير تلك الرساله و سميتها باللؤلؤ المكنون و على الله التوكّل و به الاعتصام.

فأقول: الأقوى عندى أنّ وقت فضيله الظهر من أول الزوال إلى أن يصير الظلّ الحادث من الشاخص مثله.

و وقت فضيله العصر بعد الفراغ من الظهر-و لو تقديرا-إلى أن يصير الظلّ الحادث منه مثليه إلا أنّ تأخيره إلى صيروره الظلّ مثل ذى الظلّ أفضل.

ص: ٩٥

١- (١) -راجع: مفتاح الكرامه، ج ٥، ص ١١٢، ١٠٦، ٦٨، ٥٨؛ جواهر الكلام، ج ٧، ص ٢٦٥ - ٢٧٩ و انظر: تحفه الأبرار، ج ١، ص ١٥٠-١٥٧ و ص ١٨١-١٨٢.

و أما وقت نافلتيهما فقليل: في الظهر من أوله إلى أن يذهب الظل الحادث بقدر قدمين. (١)

و في العصر إلى أن يصير بمقدار أربعة أقدام (٢)؛ و على هذا القول لا يمكن الجمع بين نافله العصر و صلاته في وقت هي فيه أفضل لما عرفت [B ١/] أن العصر و إن كان بعد الفراغ من الظهر موصوفاً بالفضل إلا أنه بعد صيروره الظل مثل الشاخص أفضل.

و قيل: إن وقتيهما ممتد إلى آخر وقت فضيلتهما (٣)

ص: ٩٦

١- (١) - قال المحقق العاملى قدس سرّه في المفتاح ما نصّه: «و وقت نافله الظهر من حين الزوال... إلى أن يزيد الفيء قدمين» أى سبعى الشاخص، هذا هو المشهور روايه و فتوى كما في الروض [ج ٢، ص ٤٨٨] و الروضه [ج ١، ٤٨٨] و المشهور كما في حاشيه الإرشاد [٦١] و الكفايه [ج ١، ص ٧٧] و الأشهر كما في الشرائع [ج ١، ص ٥٢] و مذهب الأَكثَر كما في كشف الرموز [ج ١ ص ١٢٦] و هو خيره النهايه [ص ٦٠] و المصباح [ص ٢٤] و مختصره و الوسيله [ص ٨٣] و الشرائع [ج ١، ص ٥٢] و النافع [ص ٢٢] و الإرشاد [ج ١، ص ٢٤٣] و الذكرى [ج ٢ ص ٣٥٧] و البيان [ص ٤٩] و اللمعه [ص ٢٥] و الروضه [ج ١ ص ٤٨٧] و روض الجنان [ج ٢، ص ٤٨٨] و رساله صاحب المعالم و شرحها و المدارك [ج ٣، ص ٦٩] و المفاتيح [ج ١، ص ٩٢] و غيرها؛ مفتاح الكرامه، ج ٥، ص ١٠٥ - ص ١٠٧.

٢- (٢) - راجع: مفتاح الكرامه، ج ٥ ص ١١٢.

٣- (٣) - و عليك ما أفاده صاحب الجواهر قدس سرّه و هذا نصّ كلامه الشريف: و قيل و القائل السيّد أبو المكارم [في الغنيه، ص ٧١] و [ابن إدريس] الحلّي [في السرائر، ج ١ ص ١٩] فيما حكى عنه و الفاضلان [العلامة الحلّي في المنتهى، ج ٤ ص ٩٢ و التذكرة، ج ٢، ص ٣١٦] و المحقق الحلّي في المعبر، ج ٢، ص ٤٨] و العليّان [المحقق الكركي في جامع المقاصد، ج ٢، ص ٢٠ و الميسى في حاشيته] على ما حكى عن الميسى منهما، و مال إلى الشهيدان [في الذكرى، ج ٢، ص ٣٥٧] و الروضه، ج ١، ص ١٨١]، بل و صريح الثاني منهما، بل هو ظاهر المبسوط [ج ١، ص ٧٦] و التهذيب [ج ٢، ص ٢١] و المحكى عن الإصباح [ص ٦٠]؛ في الأوّل و الثالث الامتداد إلى أن يبقى إلى آخر الوقت قدر أداه الفريضة، و الظاهر إرادتهما وقت المختار، فيكون حينئذ عين المحكى عن الجمل و العقود [ص ١٧٥] و المهذب [ج ١، ص ٧٠] و الجامع للشرائع - [ص ٦٢]، بل في ظاهر الغنيه [ص ٧١] الإجماع عليه ما دام وقت الاختيار أو الفضل على القولين باقيا و هو المثل و المثان؛ جواهر الكلام، ج ٧، ص ٢٧٨.

١- (١) - و عليك نصّ كلمات بعض الأعاضم في هذا المجال منهم: «...و بالجمله الظاهر أنّ الأولى فعل صلاه الظهر في أوّل الوقت، إلا مقدار أداء النافله للمتنفّل و كون وقت النافله القديمين في الأولى و الضعف في الثانيه، مع احتمال المثل و المثليين و إن كان خبره غير صحيح... و هو يدلّ على وسعه وقت الفريضتين أيضا: و يمكن جعله مؤيدا لاحتمال المثل و المثليين فتأمل. و بعده الامتداد بامتداد وقت الفريضة، لعموم أدله امتداد وقت صلاه الظهر و العصر، و هما يعمّان الفريضة و النافله و يحمل الباقي مع عدم الصراحه، و عدم صحّه البعض -على الأفضل و الأولى، كما فعل الفريضة و هذا أنسب بالشريعة السهله السمحه، و المساهله في النوافل و قال به بعض و يدلّ عليه أيضا عموم الأخبار الصحيحه...»، مجمع الفائده، ج ٢، ص ١٦. ب: الفاضل النراقي في المستند الشيعه، ج ٤، ص ٥٥. «...لا- خلاف في دخول النافله للظهر بالزوال، و للعصر بالفراغ من الظهر، و اختلفوا في آخرهما. و الحق أنّه يمتدّ إلى وقت الفريضة، وفاقا لجماعه ممّن تأخّر، منهم والدى رحمه الله في المعتمد. و هو المحكى عن الحلبي، بل ظاهر المبسوط و الإصباح و الدروس [الشريعة، ج ١، ص ١٤٠] و البيان [ص ١٠٩]، بل محتمل كلّ من قال ببقاء وقتها إلى المثل و المثليين من القائلين بأنّهما وقتان للمختار، للأصل و العمومات المصرّحه بجواز فعلهما في أيّ وقت أريد...». ج: شيخ المحقّقين في الجواهر (ج ٧، ص ٢٧٩) «... و قيل و القائل غير معروف باسمه و نسبه كما اعترف جماعه [كالسيد السند في المدارك، ج ٣ ص ٦٩ و المحقّق البحراني في الحقائق، ج ٦ ص ٢١٢] يمتدّ وقتها بامتداد وقت الفريضة للإجزاء، و لعلّه الحلبي في الكافي كما قيل، و لكن المحكى عنه كما عرفته أنّ آخر وقت الظهر عنده للمضطر المثل و لغيره أربعة أقسام. راجع: الكافي، ص ١٣٧؛ مفاتيح الشرائع، ج ١، ص ٩٢؛ كشف اللثام، ج ٣، ص ٢٦؛ مفتاح الكرامه، ج ٥، ص ١١١.

[مختار المصنف من بين الأقوال]

و الأوسط عندى هو الأوسط فوق نافله الظهر ممتد إلى أن يصير الظل الحادث مثل الشاخص؛ و وقت نافله العصر إلى أن يصير الظل الحادث مثلى الشاخص كأصليهما.

و لكون تعيين بلوغ الظل بذاك المقدار غير خال عن الصعوبه فالمناسب تشخيص ذلك بحسب الساعات الزمانيه ليصير سهل التناول للمبتدى و المنتهى؛ و قد برهن فى العلوم الأصلية على أن كلما كانت الشمس أبعد عن سمت رءوس البلاد يكون ظلها فى أول الزوال أطول؛ و كلما قربت إليه يصير الظل فى هذا الوقت أقصر؛ و كذلك يختلف زمان ازدياد الظل بحسب اختلاف الفصول و تفاوت الشمس قربا و بعدا؛ و كذلك يختلف ذلك باختلاف البلدان عرضا و طولا.

[تعريف الظل و ازدياد بعد الزوال]

و الذى يجب علينا هو بيان الظل و ازدياد بعد الزوال و مقدار كل منهما فى الفصول الأربعة، بل فى حال كون الشمس فى كل من البروج الاثنى عشر على الطريق الكلى.

فقول: إن ظل الزوال يزداد من أول السرطان إلى أول الجدى و ينتقص من أول الجدى إلى أول السرطان يوما فيوما و شهرا فشهرا [A ٢/] على سبيل التزايد و التناقص بمعنى أن ازدياده و انتقاصه فى اليوم الأول و الشهر الأول أقل من الازدياد و الانتقاص فى اليوم الثانى و الشهر الثانى؛ و هكذا حكم الثانى بالنسبه إلى الثالث؛ و الثالث بالنسبه إلى الرابع؛ و هكذا إلى أن يصل إلى غايه الزيادة أو النقصان و إن لم يكن مقدار أقله الأول من الثانى مساويا لمقدار أقله الثانى من الثالث.

و كذا ما بعدها؛ بل تلك المقادير مختلفه كما سيظهر لك بعد هذا و ذلك مما لا ريب فيه بل أمر مقطوع به فى الجمله.

و أما الخصوصيات التي نذكرها بعد ذلك بحسب الساعات فهي أمر تقريبي يورث الظنّ و هو كاف في أمثال المقام.

فنقول: إنّ مقدار الظلّ الباقي عند الزوال في بلد يكون عرضه اثنتين و ثلاثين درجة كأصهبان و ما والاها في العرض لطوله في حاله كون الشمس في أول الجدى و لقصره في حاله كونها في أول السرطان و بين الحالتين بينهما بل الأمر كذلك في كلّ بلد شمالي سواء كان عرضه أقلّ من ذلك أم أكثر، و الذي يهّمنا بيان الحال بالنظر إلى هذا البلد الذي هو موطننا أعني أصفهان.

توضيح المقام: إنّ المراد بالقدم حيث يطلق في أمثال المقام هو سبع الشاخص؛ و وجهه أنّ قامه إنسان مستوى الخلقه يساوى سبعة أقدامه.

[قسم من كلام العلامة المجلسي قدس سرّه]

إذا عرفت هذا [B ٢/] فاعلم: أنّ مقدار الظلّ الباقي هذا البلد على ما نصّ عليه العلامة المجلسي «أعلى الله مقامه» (١) في أول الجدى عشره أقدام و ثلاث قدم، و في وسطه عشره تقريبا، و في أول الدلو تسعه أقدام و عشر قدم، و في وسطه ثمانية أقدام، و في أول الحوت ستة أقدام و ثلثا قدم، و في وسطه خمسة أقدام و نصف تقريبا، و في أول الثور قدمان و ثلثا قدم، و في وسطه قدمان، و في أول الجوزاء قدم و نصف تقريبا، و في وسطه قدم و خمس، و في أول السرطان قدم و عشر قدم، و في وسطه قدم و خمس قدم، و في أول الأسد قدم و نصف تقريبا، و في وسطه قدمان، و في أول السنبله قدمان و تسعه أعشار قدم تقريبا، و في وسطه خمسة أقدام و نصف تقريبا و في أول العقرب ستة أقدام و ثلاثه أرباع قدم، و في أول القوس تسعه أقدام و سدس قدم، و في وسطه عشره أقدام تقريبا.

[إشكال صاحب مطالع الأنوار عليه]

و بعد تحقيق الحال بالنسبه إلى أول البروج و وسطه يعرف الحال بينهما بالمقايسه

ص: ٩٩

١- (١) - بحار الأنوار، ج ٧٩، ص ٣٧٢.

على جهة التقريب و التخمين؛ و أمثال هذه الأمور-و إن لم يكن تحقيقيه بل تقريبيه- مبيته على الظنون الحاصله من التجريبات المورثه للظنّ إلا- أنّ الذى يقتضيه الاعتبار [A ٣/] تساوى الظن حال كون الشمس فى أوّل الثور معه حال كونها فى أوّل السبله، إذ ارتفاعها فى الحالتين متساويه، و كذا فى أوّل الحوت و أوّل العقرب يلزم تساوى الظلّين، و مثله إذا كانت فى أوّل الدلو و أوّل القوس.

و بالجمله فى كل موضعين يكون بعدهما عن أوّل الجدى و أوّل السرطان متساويا إذا حلّت الشمس فى كلّ منهما فظلّ الشاخص عند الزوال فى هذا الحال مساو للظلّه حاله طلوعها فى موضع آخر إذ ارتفاعها فى ذينك الموضعين واحد غير مختلف و قضيه ذلك لتساوى الظلّ فى الحالتين مع أنّ المنصوص عليه فى البحار اختلافه فيهما فى ثلاثه مواضع- كما عرفت-.

أحدهما: أوّل الثور و أوّل السبله،

ثانيها: أوّل الحوت و أوّل العقرب،

ثالثها: أوّل الدلو و أوّل القوس.

هذا حاصل ما أورد بعض أفاضل المتأخرين (1) على العلامة المجلسى- نور الله مرقده- و يظهر دفعه بأدنى تأمل فى أوضاع الشمس و حرركاتها و صعودها و هبوطها.

فنقول: إنّ الشمس فى نصف مدارها و هو من أوّل السرطان صاعده و فى نصف آخر يقابل ذلك النصف- أعنى من أوّل السرطان إلى أوّل الجدى- هابطه و كلّ من صعودها و هبوطها على سبيل التزايد و التناقص بحيث يظهر كلّ منهما عند الحس فى بعض الأحوال بأقلّ من الزمان [B ٣/] أو لا يظهر فى بعض المقامات إلا بقدر صالح من الزمان على ما هو مقتضى تقاطع مدارها الواقع فى سطح فلك البروج لدائرته معدّل النهار، فإنّ صعودها إذا كانت فى أوّل الدلو أو الحوت أو الثور- مثلا- يظهر حسا على الفور؛ و كذا

ص: ١٠٠

١- (١) - [هو] صاحب مطالع الأنوار [ج ١، ص ٣٩]. منه.

هبوطها إذا حلت في أول السنبلة و العقرب أو القوس -مثلا- فيأته يحس به فوراً، و أما إذا كانت في أول الحمل -مثلا- فهي و إن كانت حينئذ صاعده إلا- أنه لا يظهر حساً إلا بعد مضي ما يعتد به من الزمان، و كان حال هبوطها عند كونها في الميزان فإن ظهوره حساً محتاج إلى مضي قدر صالح من الزمان.

و من البين أن الارتفاع كلما كان أكثر يكون الظل أقصر؛ و كلما كان أقل يكون الظل أطول؛ و أول الزوال هو حال ميل الشمس عن دائره نصف النهار إلى جهه المغرب.

[دفع الإشكال من المؤلف]

و على هذا فنقول في دفع الإيراد: إن الشمس إذا كانت في أول الدلو -مثلا- فعند الزوال في الزمان الذي تميل فيه عن دائره نصف النهار إلى جهه المغرب و يحصل العلم بذلك و بدخول الوقت في نفس الأمر على ما هو الحق و من وضع الألفاظ للمعاني الواقعيه ففي هذا الزمان القليل تصعد الشمس صعوداً ما، و يظهر في الحس، و إذا حلت في أول القوس ففي هذا القدر من الزمان تهبط هبوطاً ما و يظهر عند الحس؛ و إذن فيكون [A ٤/] ظلّ الزوال في الأول أقصر منه في الثاني؛ كما لا يخفى على المتدبر، و قس عليه الحال بالنسبه إلى أول الحوت و العقرب، و كذا أول الثور السنبلة فإن الظلّ في أول كلّ اثنين من المواضع الثلاثه أقصر منه في ثانيهما كما حكم به العلامة المجلسي -رفع الله درجته- باعتبار ما ذكرنا من ظهور الصعود و الهبوط. و أما في أول الحمل و الميزان و إن اختلفا في الصعود و الهبوط إلا أنّهما لا يظهران عند الحس في ذلك الزمان القليل فلذا لا يختلف الظلّ فيهما.

فما حقه العلامة المعظم إليه -عطر الله مرقدّه- موافق للتحقيق غير وارد عليه الإيراد المذكور أصلاً؛ و هو المختار عندي فأقول: كلّ موضعين حكم -نور الله مضجعه- باختلاف الظلّين مع تساوي بعدهما عن رأس الجدى و السرطان فإنّما هو باعتبار ظهور الصعود و الهبوط فيها عن قرب، و كلّ موضعين حكم فيهما بتساوي الظلّين مع تساوي البعدين فإنّما هو من جهه خفاء الصعود و الهبوط و عدم ظهورهما إلا بعد زمان صالح يعتدّ

به و الذى يدلّك على ما ذكرنا أنّ المنصوص عليه فى كلامه-رحمه الله-هو أقصره الظلّ فى حال الصعود و أطولته عند الهبوط.

ولا يخفى على من له دربه و فطانه سقوط الاعتراض عنه؛ بل و عدم إمكان توهم وروده عليه فمناً الإيراد ليس إلاّ قلّه التأمّل فيما حقّقه؛ أو عدم الأطلاق على دقائق ذاك العلم؛ و ليس هذا أول قاروره كسرت فى الإسلام؛ و المعتبر هو ما حقّقه فى بيان الظلّ الباقي للشاخص عند الزوال فى أصبهان و ما يقاربها من العروض فى العرض.

[نقل كلام العلامة المجلسي قدس سرّه بتمامه]

و أمّا ساعات الأقدام و صيروره الفىء بقدر الشاخص و ضعفه فى العرض المذكور فيانها: أنّ الشمس إذا كانت فى أول الحمل يذهب الظلّ الحادث بقدر قدمين فى ساعتين إلاّ ثلاث دقائق، و بقدر أربعة أقدام فى ساعتين و ثلاث و أربعين دقيقة، و بقدر الشاخص فى ثلاث ساعات و ست و عشرين دقيقة، و مثليه فى أربع ساعات و ثمانى عشره دقيقة.

و فى وسط الحمل يصير بمقدار قدمين فى ساعه و سبع (1) و خمسين دقيقة؛ و أربعة فى ساعتين و سبع و أربعين دقيقة؛ و قامه فى ثلاث ساعات و ثلاث و ثلاثين دقيقة؛ و قامتين فى أربع ساعات و إحدى و ثلاثين دقيقة.

و فى أول الثور يزيد الفىء قدمين فى ساعتين إلاّ خمس دقائق و أربعة أقدام فى ساعتين و سبع و أربعين دقيقة، و بقدر الشاخص فى ثلاث ساعات و سبع و ثلاثين دقيقة، و ضعفه فى أربع ساعات و أربعين دقيقة.

و فى وسط الثور يفىء الفىء قدمين فى ساعه [A 5] أو إحدى و خمسين دقيقة؛ و أربعة فى ساعتين و خمسين و أربعين دقيقة، و بقدر القامه فى ثلاث ساعات و أربعين دقيقة و قامتين فى أربع ساعات و ثمان و أربعين دقيقة.

ص: ١٠٢

١- (١) -الصواب عندى «تسع» بدل «سبع» و السبع سهو من الناسخ فلا يرد عليه الاعتراض بأنّ تساوى أول الحمل و وسطه مخالف لما يقتضى له الاعتبار فتدبر؛ منه

و فى أوّل الجوزاء يزىد الظلّ قديمين فى ساعه و تسع و أربعين دقيقه؛ و أربعه أقدام فى ساعتين و اثنتين و أربعين دقيقه؛ و بمقدار الشاخص فى ثلاث ساعات و إحدى و أربعين دقيقه؛ و مثليه فى أربع ساعات و ثلاث و خمسين دقيقه.

و فى وسطه يزىد قديمين فى ساعه و ثمان و ثلاثين دقيقه؛ و أربعه أقدام فى ساعتين و ثمان و ثلاثين دقيقه؛ و قامه فى ثلاث ساعات و تسع و ثلاثين دقيقه؛ و قامتين فى أربع ساعات و ست و خمسين دقيقه.

و فى أوّل السرطان يزىد الظلّ قديمين فى ساعه و إحدى و أربعين دقيقه؛ و أربعه أقدام فى ساعتين و ثمان و ثلاثين دقيقه؛ و قامه فى ثلاث ساعات و سبعه و ثلاثين دقيقه؛ و قامتين فى أربع ساعات و ثلاث و أربعين دقيقه.

و فى نصفه يفى قديمين فى ساعه و ثمان و ثلاثين دقيقه؛ و أربعه فى ساعتين و ثمان و ثلاثين دقيقه؛ و بقدر الشاخص فى ثلاث ساعات و تسع و ثلاثين دقيقه، و مثليه فى خمس ساعات إلا أربع دقائق.

و [B 5/] فى أوّل الأسد يزىد قديمين فى ساعه و تسع و أربعين دقيقه؛ و أربعه فى ساعتين و اثنتين و أربعين دقيقه؛ و قامه فى ثلاث ساعات و إحدى و أربعين دقيقه، و قامتين فى خمس ساعات إلا سبع دقائق.

و فى منتصفه يزىد بمقدار قديمين فى ساعتين إلا تسع دقائق، و أربعه فى ساعتين و خمس و أربعين دقيقه، و مثل القامه فى ثلاث ساعات و أربعين دقيقه، و مثليها فى أربع ساعات و ثمان و أربعين دقيقه.

و فى أوّل السنبله يزىد قديمين فى ساعه و خمس و خمسين دقيقه؛ و أربعه فى ساعتين و سبع و أربعين دقيقه، و بقدر الشاخص فى ثلاث ساعات و سبع و ثلاثين دقيقه؛ و مثليه فى أربع ساعات و أربعين دقيقه.

و فى وسطها يفى قديمين فى ساعه و سبع و خمسين دقيقه؛ و أربعه فى ساعتين و سبع

و أربعين دقيقة؛ و قامه في ثلاث ساعات و ثلاث و ثلاثين دقيقة؛ و قامتين في أربع ساعات و إحدى و ثلاثين دقيقة.

و في أول الميزان يزيد الظل بقدر قدمين في ساعتين إلا ثلاث دقائق؛ و أربعة في ساعتين و ثلاث و أربعين دقيقة، و بقدر القامه في ثلاث ساعات و ست و عشرين دقيقة؛ و بمثلها في أربع ساعات و ثمان عشره دقيقة.

[A ٦/] و في أول العقرب يفي قدمين في ساعه و ست و أربعين دقيقة؛ و أربعة في ساعتين و إحدى و ثلاثين دقيقة، و قامه في ثلاث ساعات و تسع دقائق؛ و قامتين في ثلاث ساعات و تسع دقائق؛ و قامتين في ثلاث ساعات و ثمان و خمسين دقيقة.

و في وسطه يفي قدمين في ساعه و ست و أربعين دقيقة؛ و أربعة في ساعتين و ثلاث و عشرين دقيقة، و قامه في ثلاث ساعات إلا دقيقة؛ و قامتين في ثلاث ساعات و ثلاث و أربعين دقيقة.

و في أول القوس يزيد قدمين في ساعه و أربعين دقيقة؛ و أربعة في ساعتين و سبع عشره دقيقة؛ و مثل الشاخص في ساعتين و تسع و أربعين دقيقة؛ و مثليه في ثلاث ساعات و اثنتين و ثلاثين دقيقة.

و في وسطه يزيد قدمين في ساعه و ثمان و ثلاثين دقيقة؛ و أربعة في ساعتين و اثنتي عشره دقيقة؛ و قامه في ساعتين و أربع و أربعين دقيقة؛ و قامتين في ثلاث ساعات و خمس و عشرين دقيقة.

و في أول الجدى يصير بمقدار قدمين في ساعه و سبع و ثلاثين دقيقة؛ و أربعة في ساعتين و عشر دقائق؛ و مثل الشاخص في ساعتين و اثنتين و أربعين دقيقة؛ و ضعفه في ثلاث ساعات و اثنتين و أربعين دقيقة؛ و ضعفه في ثلاث ساعات و اثنتين و عشرين دقيقة.

و في منتصفه يزيد بقدر قدمين في ساعه و ثمان و ثلاثين [B ٦/] دقيقة؛ و أربعة في

ساعتين و اثنتى عشره دقيقه؛وقامه فى ساعتين و أربع و أربعين دقيقه؛وقامتين فى ثلاث ساعات و خمس و عشرين دقيقه.

و فى أوّل الدلو يفى قدمين فى ساعه و أربعين دقيقه؛و أربعه فى ساعتين و سبع عشره دقيقه؛وقامه فى ساعتين و تسع أربعين دقيقه؛وقامتين فى ثلاث ساعات و اثنتى و ثلاثين دقيقه.

و فى وسطه يزيد قدمين فى ساعه و ست و أربعين دقيقه،و أربعه فى ساعتين و ثلاث و عشرين دقيقه؛و مثل الشاخص فى ساعتين و تسع و خمسين دقيقه؛و مثليه فى ثلاث ساعات و ثلاثين و أربعين دقيقه.

و فى أوّل الحوت يزيد الفىء قدمين فى ساعه و ست و أربعين دقيقه؛و أربعه أقدام فى ساعتين و إحدى و ثلاثين دقيقه؛و بقدر القامه فى ثلاث ساعات و تسع دقائق؛و بمثلها فى أربع ساعات إلاّ دقيقتين.

و فى وسطه يزيد قدمين فى ساعتين إلاّ ست دقائق؛و أربعه فى ساعتين و ثمان و ثلاثين دقيقه؛وقامه فى ثلاث ساعات و تسع عشره دقيقه؛وقامتين فى أربع ساعات و إحدى عشره دقيقه.

و إذ قد عرفت مقادير الأزمان فى الأحوال الأربعة (١)بالنظر إلى أوّل البروج و وسطه تقدر أن تعرف أزمتهما بين الحالين]AV/ أعلى سبيل التقريب.

و هذا الذى ذكرناه من مقادير ساعات الأقدام و القامه و القامتين ممّا قد صرّح به العلامة المجلسى-عطر الله مرقدہ-فى بحار الأنوار. (٢)

[اعتراض صاحب مطالع الأنوار عليه]

و اعترض بعض الأفاضل (٣)بوجوه ينبغى التنبيه عليها و الجواب عنها:

ص: ١٠٥

١- (١) -و هى بلوغ الفى قدر القدمين و أربعه أقدام؛و مثل الشاخص و مثليه؛منه رحمه الله

٢- (٢) -بحار الأنوار، ج ٧٩، ص ٣٧٢-٣٧٣.

٣- (٣) -[و هو]صاحب مطالع الأنوار[ج ١، ص ٣٩].

- [١] منها مساوات الوقت فى أوّل الحمل و وسطه فى زمان بلوغ الفىء مقدار القدمين
- [٢] و منها أقلّيه زمان بلوغه مقدار القدمين فى أوّل الثور منه [و] فى أوّل الحمل و وسطه بدقيقتين.
- [٣] و منها مساوات زمان بلوغه بقدر أربعة أقدام فى أوّل الثور و وسط الحمل.
- [٤] و منها أقلّيه زمان بلوغ الظلّ مقدار القدمين فى وسط الثور من أوّله بأربع دقائق.
- [٥] و منها أقلّيه زمان بلوغه بمقدار القدمين فى وسط الثور من أوّل الحمل و وسطه بست دقائق.
- [٦] و منها أقلّيه زمان وصوله إلى أربعة أقدام فى وسط الثور منه فى أوّله بدقيقتين.
- [٧] و منها أقلّيه زمان بلوغه أربعة أقدام فى وسط الثور منه [و] فى وسط الحمل بدقيقتين.
- [٨] و منها أقلّيه زمان بلوغه مثل الشاخص فى وسط الجوزاء منه فى أوّله بدقيقه.
- [٩] و منها أقلّيه زمان بلوغه بقدر القدمين فى أوّل الجوزاء منه و فى أوّل الحمل و وسطه بثمان دقائق.
- [١٠] و منها أقلّيه زمان بلوغه مقدار القدمين فى أوّل الجوزاء منه و فى أوّل الثور بست دقائق.
- [١١] و منها [B ٧/] أقلّيه زمان بلوغه أربعة أقدام فى أوّل الجوزاء منه و فى أوّل الثور بخمس دقائق.
- [١٢] و منها أقلّيه زمان بلوغه مقدار أربعة أقدام فى أوّل الجوزاء منه [و] فى وسط الحمل بخمس دقائق.
- [١٣] و منها أقلّيه زمان وصوله إلى مقدار القدمين فى وسط الجوزاء منه [و] فى أوّل الحمل و وسطه بتسع عشره دقيقه.
- [١٤] و منها أقلّيه زمان بلوغه قدر القدمين فى أوّل السرطان منه [و] فى أوّل الحمل بست عشره دقيقه.

[١٥] و منها أقلّيه زمان وصوله إلى مقدار القدمين في أول السرطان منه [و] في أول الجوزاء بثمان دقائق.

[١٦] و منها أقلّيه زمان بلوغه أربعة أقدام في أول السرطان منه [و] في أول الجوزاء بأربع دقائق.

[١٧] و منها أقلّيه زمان وصوله إلى مثل الشاخص في أول السرطان منه و في أول الجوزاء بأربع دقائق.

[١٨] و منها أقلّيه زمان وصوله إلى مثلي الشاخص في أول السرطان منه [و] في أول الجوزاء بعشر دقائق.

ثم إنّ العلامة المجلسي -أعلى الله مقامه- لما شبه بعض البروج ببعض و قاس به في الحكم يلزم على زعم المعترض (١) ورود الاعتراض على المشبه و المقيس في كلّ موضع يرد على المشبه به و المقيس عليه.

فعلى زعمه رحمه الله يرد على قول العلامة المعظم إليه -نور الله مرقدته- في مقام بيان أحكام أوائل البروج.

و الأسد كالجوزاء في جميع التقادير و المقادير:

[١] عدم [A ٨/] صحّحه الحكم في أول الأسد لعدم صحّته في أول الجوزاء.

[٢] و على قوله «و السنبله مثل الثور» عدم استقامه الحكم في أول السنبله كأول الثور.

[٣، ٤] و على قوله في مقام بيان أحكام أواسط البروج «و وسط السرطان مثل وسط الجوزاء، وسط الأسد مثل وسط الثور» عدم صحّحه الحكم في وسطى السرطان و الأسد مثل أصبهان -و هما وسطا الجوزاء و الثور-.

و جميع وجوه الاعتراض المذكوره في مطالع الأنوار؛ أغلبها في حواشيه و قليل منها في أصله.

ص: ١٠٧

١- (١) - و هو صاحب مطالع الأنوار قدس سرّه.

و محصّل كلام المعترض -نور الله مضجعه- أنّ تلك بأجمعها مخالفه لما يقتضيه الاعتبار لأنّ الشمس كلّما كانت أبعد عن سمت الرأس يكون زمان وصول الظلّ الحادث إلى قدر معيّن أقلّ منه مع كونها أقرب إلى سمت الرأس إذ ارتفاعها في الحاله الأولى أقلّ منه في الحاله الثانيه، وكلّما كان الارتفاع أقلّ يكون الفء الباقي أطول؛ و زمان حدوث قدر معيّن منه أقصر؛ و كلّما كان الارتفاع أكثر يكون الظلّ الباقي أقصر و زمان حدوث قدر معيّن منه أطول؛ كما يشهد به الوجدان و يقضى به البرهان مع أنّ الأمر في الموارد المذكوره بالعكس.

[جواب المؤلف عن الاعتراض إجمالاً]

و الجواب عن جميعها:

أمّا إجمالاً فبأنّ إطلاق عنان القلم في ميدان الاعتراض على تلك الشدّه و صرف الأمور التي كلّ منها [B ٨] مطابق لما في نفس الأمر و لما يقتضيه الاعتبار إلى خلاف ما يقضى به الاعتبار ليس إلّا من جهه فقد الاطلاع على قواعد الفن، أو قله التأمل فيها مع الغفله عن علو مراتب أفهام الأعلام؛ سبحانه الله إن هذا لشيء عجاب فإنّ مثل العلامه السابق الذكر (١) -رفع الله درجته- من كبار العلماء إن أخطأ فإنّما يخطأ في مقام واحد أو مقامين أو ثلاث مقامات لا مقامات عديده مجاوزه عن العشرين؛ تعالى شأنه عن ذلك علوًا كبيرًا.

[مقدمه الجواب التفصيلي]

و أمّا تفصيلاً فيحتاج إلى رسم مقدمه هي:

أنّ البروج الشماليه كلّما كانت أبعد من معدّل النهار فهي إلى سمت الرأس أقرب؛ و لكنّه باعتبار كون تزايد الميل على سبيل التناقض فربّما لا يحسّ اختلاف أول البروج

ص: ١٠٨

و وسطه فى القرب و البعد فمثل أوّل الحمل و وسطه لا يختلف حكمها-مع كون الشمس فيهما-اختلافاً بينا لدى الحس؛ مضافاً إلى اختلاف حركه الشمس على التوالى سرعه و بطوء لما بها من الأوج و الحضيض حتى أنّها يقطع الحمل فى ثلاثين يوماً و خمس عشره ساعه؛ و الثور فى أحد و ثلاثين يوماً و ساعتين و نصف ساعه تقريباً، و الجوزاء فى أحد و ثلاثين يوماً و تسع ساعات، و السرطان فى أحد و ثلاثين يوماً و عشر ساعات، و الأسد فى أحد و ثلاثين يوماً و خمس [A ٩/] ساعات، و السنبله فى ثلاثين يوماً و تسع عشره ساعات فيكون زمان انتقالها من أوّل الحمل إلى أوّل الميزان مائه و سبعة و ثمانون يوماً تقريباً، و يقطع الميزان فى ثلاثين يوماً و ستّ ساعات، و العقرب فى تسعه و عشرين يوماً و اثنتى عشره ساعه تقريباً، و الجدى فى تسعه و عشرين يوماً و عشر ساعات، و الدلو فى تسعه و عشرين يوماً و ستّ عشره ساعات. و الحوت فى ثلاثين يوماً و ساعتين فيكون زمان سيرها من أوّل الميزان إلى أوّل الحمل مائه و ثمانيه و سبعين يوماً تقريباً.

و ربّما كانت حركتها و هى فى أوّل البرج أسرع منها فى وسطه و فى الوسط أبطأ؛ و من البين أنّ حركتها الطبيعیه الغربیه التى هى على التوالى كلّما كانت أبطأ يكون حركتها القسريه الشرقيه الناشئه عن حركه فلك الأفلاك أسرع فيزيد ظلّ الشاخص إذن بسرعه فى زمن قليل مثلاً إذا كانت الشمس فى الجوزاء فحركتها الطبيعیه أبطأ منها مع كونها فى الحمل و حركتها القسريه أسرع فليسرع فى تلك الحاله زياده الفىء بخلاف ما إذا كانت فى الحمل فيبطؤ حينئذ زياده الظلّ بسرعه حركتها الطبيعیه بالنسبه إلى كونها فى الجوزاء؛ و الحاصل أنّ حركتها على التفصيل المذكور مختلفه.

[B ٩/] و ربّما يختلف فى برج واحد أوّلاً- و وسطاً و آخراً؛ و لا-ريب أنّ حركتها على التوالى كلّما كانت أبطأ تكون حركتها القسريه التى هى العمده فى معرفه الظلّ أسرع؛ و كلّما كانت الأولى أسرع فالثانيه أبطأ لا بمعنى اختلاف حركتها القسريه التى هى من

الشرق إلى الغرب فإنها صادرة من فلك واحد غير مختلفه أصلاً؛ بل بسيطه تحدث في المحيط في أزمنه متساويه نسباً متساويه؛ بل المراد أنّ حركتها الطبيعيه التي هي من المغرب إلى المشرق لما كانت مختلفه لتركيبها من حركه الممثل و خارج المركز ففي زمان بطئها لو فرض ساعه مثلاً و يحركها فلك الأفلاك على خلاف التوالي يكون رجوعها على التوالي أقلّ من زمان سرعتها بقدر الساعه و حينئذ فيكون القوس الحاصل في الأوّل أعظم منه في الثاني فيزيد الفى في الأوّل منه في الثاني فيكون زمان بلوغ الفى بمقدار معين في الأوّل أقلّ منه في الثاني فأسرعيه حركتها القسريه إنّما هو باعتبار بطوء حركتها الطبيعيه و إبطائيتها بالنظر إلى سرعه حركتها الطبيعيه.

و على هذا فرّبما كانت حركتها القسريه في وسط برج أسرع منها في أوّله لبطء حركتها على التوالي و حينئذ باعتبار قربها إلى الأوج فيبلغ [A ١٠/] الظل بمقدار معين في زمان أقلّ من زمان بلوغه إلى هذا القدر مع كونها في أوّله؛ و قس عليه الحال في البرج التالي بالنسبه إلى متلوّه.

و ربّما كانت الأمر بالعكس فيكون حركتها القسريه في أوّل البرج أسرع منها في وسطه فيكون بلوغ الفى إلى قدر معين في الحاله الأولى - أعنى كونها في أوّل البرج - في زمان أقلّ منه في الحاله الثانيه - و هو كونها في وسطه - و كذا الحال في البرج المتقدم بالنظر إلى المتأخر.

[الجواب التفصيلي]

إذا تمهدت هذه المقدمه فنقول في الجواب: إنّ مجرد كون الشمس أبعد عن سمت الرأس لا يستلزم أن يكون زمان وصول الظل الحادث إلى قدر معين أقلّ منه في حال كونها أقرب إلى سمت الرأس؛ بل ذلك مشروط بأن لا يكون الحركه القسريه في الحاله الثانيه أسرع منها في الحاله الأولى كما عرفت إذ لو كانت أسرع لكان الزمان في الحاله الثانيه أقلّ منه في الحاله الأولى أو مساويا له كما حكم به العلامه المعظم إليه رضى عنه الله؛ و إذن

فيندفع الاعتراضات بحذافيرها ففي كلِّ مقام حكم بأقلية زمان بلوغ الفىء إلى قدر معيّن مع كون الشمس أقرب إلى سمت الرأس منه مع كونها أبعد كأقلية زمان بلوغه مقدار القدمين في أوّل الثور منه [و]أفى أوّل الحمل و وسطه مثلاً إنّما هو من جهة بطوء [B ١٠/] حركتها على التوالى و سرعه حركتها القسريه فى تلك الحاله المستوجب لأقلية الزمان بالنسبه إلى عكس ذلك (١)و إن كانت الشمس أبعد عن سمت الرأس، و فى كلِّ موضع حكم عليه بمساواه الزمانين فى حال كونها أقرب و أبعد لبلوغ الظلّ قدراً معيّنًا كمساوات زمان بلوغ الفىء مقدار أربعة أقدام فى أوّل الثور و وسط الحمل مثلاً فإنّما هو باعتبار تكافؤ سرعه حركتها القسريه الموجبه لأقلية الزمان مع قربها إلى سمت الرأس المقتضى لأكثرية الزمان.

فجميع ما حقّقه العلامة المجلسى -أعلى الله مقامه- موافق للواقع و الاعتبار غير مخالف له كما زعمه المعترض و لا يرد عليه شىء من الاعتراضات.

هذا مضافاً إلى أنّ أمثال هذه الأمور الحساييه و نظائرها مبنيّه على التقريب و التخمين لا التحقيق و اليقين فيتأتى فيها التسامح و التساهل و لا يضّرّ فيها تلك الاختلافات.

و هذا الكلام ممّا إنّما هو من باب التنزّل و التماشى مع الخصم و إلّا فقد عرفت أنّ كلّها موافق للتحقيق و مطابق لما يقتضى به الاعتبار و إن جاز فيه البناء على الظنّ و التخمين.

[الاستشهاد بروايه الشيخ الصدوق قدس سرّه فى المقام]

و ممّا يدلّ على جواز البناء فى نظائر ذلك و أمثالها على التقريب و التخمين الحديث الذى رواه

الصدوق محمّد بن بابويه رحمه الله فى الخصال عن أبيه [A ١١/] عن أحمد بن إدريس (٢)، عن محمّد بن أحمد بن يحيى بن عمران الأشعري (٣)، عن الحسن بن موسى

ص: ١١١

- ١- (١) - «و هو سرعه حركتها على التوالى و بطء حركتها القسريه فإنّه يوجب أطوليه الزمان كما لا يخفى». منه
- ٢- (٢) - [أحمد بن إدريس... كان ثقة فقيها فى أصحابنا، كثير الحديث صحيح الروايه... مات - بالقرعاء سنه ست و ثلاثمائه من طريق مكّه على طريق الكوفه. [رجال النجاشى] ص ٩٢، الرقم ٢٢٨]. منه
- ٣- (٣) - فى المخطوطه «محمّد بن يحيى بن عمران الأشعري» و لكن فى المصدر «محمّد بن أحمد بن يحيى بن عمران الأشعري القمى»، و هو من مشايخ النجاشى، كان ثقة فى الحديث، له كتب منها كتاب نواذر الحكمه، كتاب الملاحم، كتاب الإمامه و... انظر: رجال النجاشى، ص ٣٤٨، الرقم ٩٣٩.

الخُشَّاب (١)، عن الحسن بن إسحاق التميمي (٢)، عن الحسن (٣) بن أخي الضبِّي (٤)، عن عبد الله بن سنان قال: سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول: «تزول الشمس في النصف من حزيران على نصف قدم، وفي النصف من تموز على قدم و نصف، وفي النصف من آب على قدمين و نصف، وفي النصف من أيلول على ثلاثه أقدام و نصف، وفي النصف من تشرين الأول على خمسه و نصف، وفي النصف من تشرين الآخر على سبعة و نصف، وفي النصف من كانون الأول على تسعه و نصف، وفي النصف من كانون الآخر على سبعة و نصف، وفي النصف من شباط على خمسه أقدام و نصف، وفي النصف من آذار على ثلاثه و نصف، وفي النصف من نيسان على قدمين و نصف، وفي النصف من أيار على قدم و نصف، وفي النصف من حزيران على نصف قدم». (٥)

ص: ١١٢

- ١- (١) - حسن بن موسى الخُشَّاب من وجوه أصحابنا، رجال النجاشي [ص ٤٢، الرقم ٨٥]. «منه قدس سره».
- ٢- (٢) - حسن بن إسحاق التميمي مهمل [كما في مستدرک تنقيح المقال (للعلامه الشيخ محي الدين المامقاني) ج ١٨، ص ٣٩٥، الرقم ٤٩٩١]، وانظر: الموسوعه الرجاليه الميسره، ص ١٢٤، الرقم ١٤٣٩.
- ٣- (٣) - حسن بن أخي الضبِّي مهمل [و من المضمنون اتحاده مع حسن بن زياد الضبِّي، و على أى حال غير معلوم الحال، مستدرک تنقيح المقال، ج ١٨، ص ٣٩٣، الرقم ٤٩٨٥؛ وانظر: معجم رجال الحديث، ج ٤، ص ٣٣٣، الرقم ٢٨٢٧ - ٢٨٢٩؛ قاموس الرجال، ج ٣، ص ٢٤٣، الرقم ١٨٩٩؛ موسوعه الرجاليه الميسره، ص ١٢٤، الرقم ١٢٣٥].
- ٤- (٤) - ضبه الكوفه و ضبه البصره قبيلتان؛ [راجع: طرائف المقال، ج ٢، ص ١٨٢]. «منه قدس سره».
- ٥- (٥) - الخصال، ص ٤٦٠، ح ٣؛ وسائل الشيعه، ج ٤، ص ١٦٣، ح ٣.

و هذا الحديث نفسه رواه شيخنا الطوسي -نور الله مرقدته- في التهذيب بإسناده عن عبد الله بن سنان (١) وطريقه إليه غير مذكور في مشيخه التهذيب

و كيف كان فيجب أولا- أن يتبّه على المعنى المراد من الحديث، ثم وجه دلالته على جواز الاكتفاء في أمثال تلك الأمور على [B ١١٧] التقريب و التخمين.

[المقصود من الحديث في كلام صاحب البحار]

فقول: قال العلامة المجلسي -رضوان الله عليه- في بحار الأنوار (٢) بعد نقله الحديث عن الصدوق -أعلى الله مقامه-: تبين؛ قوله عليه السلام «على نصف قدم» أي تزول الشمس بعد ما بقي من الظل نصف قدم؛ و القدم على المشهور سبع الشاخص فإن الأكثر يقسمون كل شاخص بسبعة أقسام و يسمون كل قسم قدما بناء على أن قامه الإنسان المستوى الخلفه تساوى سبعة أضعاف قدمه؛ و حكى أولا عن العلامة [الحلي] -أعلى الله مقامه- أنه قال في المنتهى (٣): اعلم أن المقياس قد يقسم مرّه باثني عشر قسما، و مرّه بسبعة أقسام أو بسته و نصف، و مرّه بستين قسما فإن قسم باثني عشر قسما سميت الأقسام أصابع فظله ظل الأصابع، و إن قسم بسبعة أقسام أو بسته و نصف سميت أقداما، و إن قسم بستين قسما سميت أجزاء؛ و نقل عنه ثانيا أنه قال في الكتاب المذكور: (٤) الظاهر أن هذه الرواية مختصه بالعراق و الشام و ما قاربهما.

[نقل كلام الشيخ البهائي قدس سرّه في المقام]

و نقل عن الشيخ البهائي -قدس الله روحه (٥) أنه قال: الظاهر أن هذا الحديث مختص

ص: ١١٣

١- (١) -تهذيب الأحكام، ج ٢، ص ٢٧٦، ح ١٠٩٦؛ وسائل الشيعة، ج ٤، ص ١٦٣، ح ٣.

٢- (٢) -بحار الأنوار، ج ٧٩، ص ٣٦٦.

٣- (٣) -منتهى المطلب، ح ٣، ص ٤٢.

٤- (٤) -نفس المصدر.

٥- (٥) -الحبل المتين، ج ٢، ص ٤١.

بالعراق و ما قاربها كما قاله بعض علمائنا-رضوان الله عليهم (١)- لأنّ عرض البلاد العراقيه يناسب ذلك و لأنّ الراوى لهذا الحديث-و هو عبد الله بن سنان-عراقى فالظاهر أنّه عليه السلام بيّن علامه الزوال فى بلده«انتهى»[A ١٢] و المراد بالعراق،عراق العرب كما لا يخفى.

و ما يقال: إنّ العروض المختلفه فى الآفاق المائله لا يكاد اتفاتها فى هذا التقدير (٢)؛ مدفوع بأنّه لا غائله فى ذلك إذ لا يلزم أن تكون القاعده المنقوله عنهم عليهم السّلام فى تلك الأمور عامّه شامله لجميع البلاد و العروض و الآفاق،بل يمكن أن يكون الغرض بيان حكم خصوص بلد الخطاب أو المخاطب أو غيرهما ممّا هو معهود بين الإمام عليه السلام و بين راويه من البلاد التى كان عرضها أكثر من الميل الكلى إذ ما يساويه فى الميل ينعدم فيه الظلّ يوما واحدا حقيقه،و أيّاما حسّاء؛و ما كان عرضه أقلّ من الميل الكلى ينعدم فيه الظلّ يومين حقيقه،و أيّاما بحسب الحسّ.

[النقوض الأربعة فى المقام]

و كيف كان فالمقصود من الحديث: أنّ الفىء الباقي عند الزوال فى بعض ما يزداد عرضه على الميل من البلاد بقدر نصف قدم فى منتصف حزيران؛و بمقدار قدم و نصف فى منتصف تموز؛و هكذا إلى آخره.

و وجه دلالتة على جواز الاكتفاء فى أمثال تلك الأمور الحساييه بالظنّ و التقريب و التخمين أنّ الحمل على التحقيق و اليقين ممّا لا يكاد يمكن لما يرد عليه إذن من النقوض العديده:

أحدها: أنّ انقسام السنه الشمسيه عند الروم إلى هذه الشهور الاثنى عشر التى بعضها

ص: ١١٤

١- (١) -انظر:الحدائق الناضره، ج ٦، ص ١٥٩؛الوافى، ج ٧ ص ٢٥١(كتاب الطهاره،باب ٣٠، ذيل حديث ٤)؛جواهر الكلام، ج ٧ ص ١٦٧.

٢- (٢) -انظر:بحار الأنوار، ج ٧٩، ص ٣٦٦.

ثمانية و عشرون يوما في غير سنه الكبيسه، و تسعه [B ١٢/] أو عشرون فيها كسباط، و بعضها ثلاثون يوما و هو حزيران و أيلول و تشرين الآخر و نيسان: و بعضها أحد و ثلاثون [يوما] و هو تشرين الأول و كانون الأول و كانون الآخر و آذار و أيار و تموز و آب إنما هو مجرد اصطلاح منهم لم يذكر أحد من المحصلين لهذا الاختلاف و جها أو نكته

ألا ترى أنّ كانون الأول الذي اعتبروه أحدا و ثلاثون يكون بين القوس و الجدى و زمان سير الشمس في كلّ منهما تسعه و عشرون يوما؛ كما مرّ سابقا.

فهذا كلّ يظهر أنّ ازدياد الفء و انتقاصه المبتين على قلّه ارتفاع الشمس و كثرته في البروج و أجزاءها لا يطابق الشهور الروميه تحقيقا، و يدلّك على هذا أنّ انتقال الشمس من أوّل الحمل إلى أوّل الميزان-الذي يعود فيه الظلّ إلى مثل ما كان في أوّل الحمل-إنّما يكون في قريب من مائه و سبعة و ثمانين يوما كما أشرنا إليه و من نصف آذار إلى نصف أيلول الذي جعل في الحديث مطابقا للوقتين إنّما يكون في أقلّ من مائه (١) و أربعة و ثمانين يوما.

ثانيها: أنّه قد مضى آنفا أنّ ظلّ الزوال يزداد من أوّل السرطان يوما فيوما [A ١٣/] و شهرا فشهر على سبيل التزايد و التناقص بمعنى أنّ ازدياده و انتقاصه في اليوم الثاني و الشهر الثاني أزيد منهما في اليوم الأوّل و الشهر الأوّل؛ و هكذا في الثالث بالقياس إلى الثاني؛ و في الرابع بالنسبه إلى الثالث؛ و من هذا القبيل حال ازدياد الساعات و انتقاصها في أيام السنه و لياليها، كما لا يخفى على الخبير الناقد البصير.

ص: ١١٥

١- (١) - لأنّ كلّ من آذار و أيار و تموز و آب أحد و ثلاثون يوما و كلا من نيسان و حزيران ثلاثون، و المجموع مائه و أربعة و ثمانون؛ (منه)

و على هذا فكون ازدياد الظلّ في ثلاثه أشهر قدما قدما، و في ثلاثه أخرى قدمين قدمين؛ كما في الروايه؛ خلاف ما يقضى به الدرايه لفقد زياده الازياد في التالي بالنسبه إلى متلوّه في كلّ من ثلاثه أشهر.

ثالثها: أنّه لما كان نهايه انتقاص الظلّ إلى نصف قدم في أوّل السرطان، و غايه ازدياده إلى تسعه أقدام في أوّل الجدى، و البعد بينهما بقدر ضعف الميل الكلى فالمستفاد من الحديث على هذا أنّه كلّما كانت التفاوت بين ارتفاعى الشمس في وقتين بقدر ضعف الميل الكلى فلا محاله يكون الظلّ في أقلّ الارتفاعين بقدر تسعه أقدام و نصف؛ و في أكثرهما قدر نصف قدم و الأمر ليس كذلك على ما قضت به تجربه فإنّ الظلّ إنّما يكون بقدر نصف قدم إذا كان الارتفاع بقدر ستّ و ثمانين درجه كما في عرض سبع و عشرين درجه على ما علم بالتجارب؛ ألا ترى: أنّ في أصبهان غايه [B ١٣/] الارتفاع في أوّل السرطان أحد و ثمانون درجه و الظلّ حينئذ قدم و عشر قدم- كما مرّت الإشاره إليه؛ و بقدر تسعه أقدام و نصف إذا كان الارتفاع بقدر ستّ و ثلاثين درجه- على ما هو مقتضى تجربه و الاعتبار- و التفاوت بين الارتفاعين خمسون درجه و هو زائد على ضعف الميل الكلى بقدر ثلاثين درجات تقريبا.

رابعها: أنّ كون الظلّ نصف قدم في أوّل السرطان، و تسعه أقدام و نصفا في أوّل الجدى لا يطابق شيئا من العروض و الآفاق و البلدان المشهوره، بل و غير المشهوره أيضا فإنّ ذينك الغائتين لا يجتمعان في بلد لما علمت أنّ صيروره الظلّ نصف قدم في أوّل السرطان إنّما يكون إذا كان غايه الارتفاع ستّا و ثمانين درجه و هو في بلد يكون عرضه سبعا و عشرين درجه، و في هذا البلد يكون غايه الارتفاع في أوّل الجدى أربعين درجه و الظلّ حينئذ ثمانيه أقدام تقريبا، إذ قد علمت أنّ صيرورته تسعه أقدام و نصف إنّما

يتحقّق في موضع يكون في أوّل الجدى غايه الارتفاع ستّا و ثلاثين درجه و هو في بلد يكون عرضه إحدى و ثلاثين درجه فلا يجتمع هذا مع ذلك في بلد.

و لا يوافق هذا الحكم لموضع فضلا عمّا يكون حريا بالموافقه له كالمدينه المشرفه التي هي بلد الخطاب، [A ١٤/] أو الكوفه التي هو بلد المخاطب لأنّ عرض المدينه خمس و عشرون درجه و ارتفاع أوّل السرطان فيها قريب من ثمان و ثمانين درجه و نصف درجه إذ غايه ارتفاع أوّل السرطان في كلّ بلد إنّما هو بقدر تمام عرض البلد و الميل الكلى و الظلّ حينئذ أنقص من خمس قدم و أين هو من نصف قدم و عرض الكوفه إحدى و ثلاثون درجه و غايه ارتفاع أوّل السرطان ثمّ ثنتان و ثمانون درجه و الظلّ حينئذ أزيد من قدم و خمس قدم و نهايه ارتفاع الجدى في المدينه إحدى و أربعين درجه و نصف تقريبا و الظلّ إذن أنقص من ثمانيه أقدام، و في الكوفه قريب من خمس و ثلاثين درجه و الظلّ حينئذ عشره أقدام كما نصّ عليه العلّامه المجلسي-رضوان الله عليه- في بحار الأنوار (١)؛ و نسب استخراج بهذا المقدار إلى بعض أفاضل زمانه.

و الحاصل: إنّ مقدار الظلّين (٢) المصرّح به في الحديث زائد على الواقع بالنسبه إلى المدينه، و ناقص بالنسبه إلى الكوفه؛ و هكذا حال أكثر ما في المراتب؛ بل كلّها عند التحقيق كما يظهر من الرجوع إلى العروض و الارتفاعات و الأطلال في مدوّنات هذا الفن.

و لا- يمكن التفصيلى من هذه الإشكالات إلّا- بالتزام إرادته الإمام- عليه الصلاه و السلام- جواز التسامح و التساهل في تلك الأمور [B ١٤/] الحساييه و ما يضاهيها، و بنائها في المحاورات على التقريب و التخمين دون التحقيق و اليقين، إذ لا- ينفع بيان التحقيق فيها لأنّ السامع العامل بالحكم لا بدّ و أن يبنى أمره على التساهل و التقريب لأنّه لا يخلو إمّا أن

ص: ١١٧

١- (١) - بحار الأنوار، ج ٧٩، ص ٣٦٧.

٢- (٢) - و هما نصف قدم و تسعه أقدام و نصف. «منه».

يتبين ذلك بقامته و قدمه كما هو الغالب؛- و ظاهر أنه لا- يمكن تحقيق حقيقه الأمر فيه بوجه- أو تبينه بالرجوع إلى السطوح المستويه و الشواخص القائمه عليها و هذا مما يتعسر تحصيله على أغلب الناس؛ و على تقدير إمكانه فالأمر فيه أيضا لا محاله على التقريب.

[فأئده معرفه الزوال]

غايه الأمر أنه أقرب إلى التحقيق من الأوّل و النكته فى المسأله بناء الأمر على التقريب فى الحديث المذكور على ما تبّه عليه العلامه المجلسى المعظم إليه- نور الله مرقده- [من] أن فأئده معرفه الزوال إمّا معرفه أوّل وقت فضيله الظهر و نوافلها و ما يتعلّق بها المنوطه بأصل الزوال، و إمّا معرفه آخره، أو الأوّل و الآخر من وقت فضيله العصر و نوافلها المنوطه بمعرفه الفىء الزائد على ظلّ الزوال، و الفأئده الأولى غير مقصوده من الحديث، إذ العلامات العامه المشهوره- كزياده الظلّ بعد نقصانه أو ميله إلى المشرق- مغنيه عنها مع كونها أسهل منها، و هذه غير مغنيه عن العلامه المشهوره، إذ من البين إنّا إذا رأينا الظلّ فى نصف حزيران مثلا [A ١٥/] زائدا على نصف قدم، أو فى نصف تموز زائدا على قدم و نصف لا نعرف بمجرد ذلك دخول الوقت و مضيه إلاّ بإعمال العلامه المشهوره فالمقصود من الخبر هى الفأئده الثانيه التى هى المحتاج إليها كثيرا و لا- تفى بها العلامه العامه المشهوره، إذ بعد معرفه الزوال و زياده الفىء بعد نقصه تمسّ الحاجه لمعرفة آخر فضيله الظهر أو الأوّل و الآخر من فضيله العصر إلى معرفه مقدار الظلّ الزائد على فىء الزوال بحسب الأقدام و التميز بينهما، و لا يتيسّر ذلك لاختلافه بحسب الأزمان إلاّ بمعرفه ما بين فىء الحديث من التفصيل المذكور إذ به يعلم أن الظلّ الزائد هل تجاوز عن قدمين ففات وقت نافله الظهر، أو عن أربعة أقدام ففات وقت نافله العصر على قول، أو زاد على قامه ففات وقت نافله الظهر و فضيلتها، أو على قامتين ففات وقت نافله العصر و فضيلتها على المختار.

و بعد ما علم أنّ المراد من الخبر هي الفائده الثانيه فياذن لا يخلو إمّا أن يكون منساقا لبيان حال المدينه أو لبيان حال الكوفه. (١) و على الأوّل فينبغي أن يوجه ما فيه من التسامح باعتبار زياده الظلّ بالنسبه إلى ما فيها (٢) على ما مرّ لحمله على رعايه الاحتياط بالنسبه إلى أوائل الأوقات المذكوره (٣) إذ بعد مصير [B ١٥/] الفىء بالقدر المذكور في الحديث ليحصل القطع بدخولها، و على الثاني يجب توجيه ما فيه من المساهله باعتبار نقصان الظلّ بالقياس إلى ما فيها (٤) كما مرّ بحمله على ملاحظه الاحتياط بالنسبه إلى أواخر الأوقات المذكوره.

[وجه الاحتياط بالنسبه إلى أواخر الأوقات المذكوره]

و وجه الاحتياط حيثنذ أنّ الظلّ في الكوفه و إن لم يبلغ بهذه النهايه من النقصان، بل هو ثمه في أوّل السرطان و الجدى كما عرفت أزيد ممّا ذكر في الحديث؛ إلاّ أنّ تقدير دخول الوقت قبل الدخول كما هو مقتضى نقصان الفىء المذكور (٥) عن المقدار الحاصل في الكوفه بملاحظه الساعات الماضيه لبلوغ الفىء قدمين أو أربعه أقدام، أو بقدر القامه [أو] القامتين يوجب العلم بعدم وقوع الفعل في آخره خارج الوقت، إذ اعتبار تقديم أوّل الوقت عمّا هو أوّل في نفس الأمر يستلزم اعتبار تقديم آخره عمّا هو آخر كذلك و إذن فالمكلف الناظر المعبر لهذا الاعتبار لا- يوقع الفعل في خارج الوقت يعنى أنّ المكلف في زمن يقرب من آخر الوقت يقدر في نفسه أن الفىء في أوّل الزمان لو كان بقدر نصف قدم

ص: ١١٩

١- (١) - راجع في هذا المجال ما أفاده الشيخ حسن بن الشهيد الثاني في منتقى الجمان، ج ١، ص ٣٩٤، و ما في هامش الوافى من تعليقات المحقق السيّد أبي الحسن الشعراني قدّس سرّه.

٢- (٢) - أي حال المدينه.

٣- (٣) - و هي آخر وقت فضيله الظهر و نوافلها و الأوّل و الآخر من وقت فضيله العصر و نوافلها. «منه».

٤- (٤) - أي في الكوفه.

٥- (٥) - أي في الحديث.

مثلا لكان هذا الزمان آخر الوقت و حينئذ لا يؤخر الفعل عن هذا الزمان و يعلم قطعا أنه وقع في الوقت لا في خارجه.

[وقوع نظير هذا الاحتياط في بعض الأخبار]

و نظير هذا الاحتياط قد وقع في بعض الأخبار مثل الحديث القوي (١) [A ١٦/] الذي رواه الشيخ في التهذيب

عن زراره عن أبي جعفر عليه السلام قال: «كان رسول الله صَلَّى الله عليه و آله لا يصلّي من النهار شيئا حتى تزول الشمس، فإذا زال النهار قدر إصبع صَلَّى ثمانى ركعات...» الحديث (٢) فإنّ الظاهر أنّ اعتبار زياده الإصبع طولا أو عرضا على الاحتمالين لرعايه الاحتياط في دخول الوقت.

[ما يقال في المقصود من الحديث]

هذا و ربّما يقال: إنّ المقصود من الحديث بيان الفائده الأولى يعنى أوّل الزوال و أوّل وقت فضيله الظهر و نوافلها.

و على هذا يجب حملة على بيان حكم المدينة المشرفه ليناسب الاحتياط، إذ ملاحظه زياده الفىء المذكور فيه على ما هو الواقع فى المدينة و رعايتها يوجب القطع بدخول الوقت عند حصول هذا القدر من الزيادة.

و لا- يجوز حملة على حكم الكوفه لأنّه يخالف الاحتياط، لما علمت أنّ الظلّ فى أوّل الزوال فى الكوفه أزيد من المذكور فى الحديث، و لا- ينتهى فيها إلى هذا النقصان فقضيه الاحتياط رعايه الزائد على ما فى الكوفه لا الناقص عنه فالأحسن حملة على الفائده الثانيه مع رعايه الاحتياط بالنسبه إلى أوّل الوقت إن كان المراد بيان حكم المدينة المشرفه، أو آخره إن كان المقصود بيان حكم الكوفه، و كما يجوز.

ص: ١٢٠

١- (١) -سلسله السند كلّهم موثقون أجلاء سوى موسى بن بكر فإنّه واقفى، له كتاب كما فى رجال الشيخ الطوسى [ص ٣٤٣، الرقم ٥١٠٨] فبهذا الاعتبار يكون الحديث قويا «منه».

٢- (٢) -التهذيب، ج ٢، ص ٢٦٢، ح ٨٢.

ثم إنه لما كان بلدنا أصبهان (١) [B ١٦/] مقاربا بالكوفة بحسب العرض و الظل في أول السرطان و الجدى و غيرهما يجرى فيه أيضا (٢) حكم الحديث بالحمل على رعايه الاحتياط في آخر الوقت بمثل ما بينا في حال الكوفه.

و على أى حال (٣) فيجب أن يعلم أن هذا الحكم التقريبي كما أنه لا يشمل جميع البلدان و الأمصار فكذلك يختلف اختلافا يسيرا بمرّ الدهور و الأعصار (٤) لأنّ السنه الشمسيه عند أهل الروم الدائره على شهورهم المذكوره ثلاثمائه و خمسه و ستون يوما و ربع يوم من غير زياده و نقيصه و هو مبنى على مقتضى رصد أبرخس (٥) كما عن بعض أفاضل الأزكياء، مع أنّ الأمر ليس كذلك في نفس الأمر على ما حكى عن المتأخرين، بل الزائد من ثلاثمائه و خمسه و ستين ينقص من الربع بعده دقائق زمانيه مختلفه بحسب الإرصاء

ص: ١٢١

١- (١) - في القاموس [المحيط، ج ٢، ص ٢٩٤-٢٩٥]: أصّت الناقه تؤص و تنص اشتدّت لحمها- إلى أن قال:- و منه أصبهان أصله- أصّت بها أى سمّنت المليهه، سمّيت لحسن هوائها و عذوبه مائها و كثره فواكهها فخففت، و الصواب أنّها أعجميه و قد يكسر همزها و قد تبدل بائها فاء و أصلها إسپاهان أى الأجناد لأنهم لما دعّتهم نمرود إلى محاربه من فى السماء كتبوا فى جوابه «اسپاهان نه كه با خدا جنگ كند» أى هذا الجند ليس مّمن يحارب الله، انتهى كلام القاموس؛ و على الثانى ينبغى أن يكتب اسپاهان بالسین المهمله دون الصاد كما هو المعهود بين الناس، من كلام السيد (ره) فى حاشيته على مطالع الأنوار «منه قدّس سرّه».

٢- (٢) - انظر: مقامع الفضل، ج ٢، ص ٢٧٩، الرقم ٨٦٨.

٣- (٣) - أى سواء حمل الحديث على المدينه المشرفه، أم على الكوفه للاحتياط فى أوّل الوقت فى الأول و فى آخره فى الثانى (منه).

٤- (٤) - انظر: منتقى الجمان، ج ١، ص ٣٩٤.

٥- (٥) - الحكيم أبرخس الزنى الراصد صاحب كتاب أسرار النجوم فى معرفه الدول و الملل و قيل هو أستاذ بطليموس؛ و قال الشيخ البهائى قدّس سرّه فى الحديقّه الهاليله [ص ١٦٠] نقلا عن فرج المهموم للسيد بن طاوس [ص ١٥١] أقولا بأنهما (-أبرخس و بطليموس) كانا من الأنبياء. - انظر الفهرست لابن نديم، ص ٤٣٢؛ كشف الظنون، ج ١، ص ٨٤.

ففى بعضها القدر الناقص سبع دقائق كرصـد (١) محمـد شاه (٢) على ما يستفاد من التقاويم المستخرجه منه، و فى بعضها احدى عشره دقيقه و هو محكى عن رصد البتاني (٣)، و الظاهر من المحكى عن رصد بطليموس (٤) أنه خمس دقائق.

و الحاصل عن الزائد على ثلاثمائه و خمسه و ستون يوما لا يبلغ الربع التام كما بنى عليه الروميون.

و على هذا فما عدّه أهل الروم سنه فهو على الرصد الأوّل سنه و سبع دقائق زمانيه.

ص: ١٢٢

١- (١) - الظاهر أنّ مراد المصنّف من «رصد محمّد شاه» هو زيجه لأنّ الرصد فى اصطلاح الفلكيين اسم لموضع تعيّن فيه حركات الكواكب، و الزيج اسم لكلّ كتاب يتضمّن جداول فلكيه يعرف منها سير النجوم و يستخرج بواسطتها التقويم سنه سنه، (انظر: المعجم الوسيط، ج ١، ص ٣٤٨ و ٤٠٩). و بيان أوضح: الزيج معرّب كلمه «زيك» الفارسيه، هو اسم للخيط المختلفه بالقصر و الطول التى يرتبها النقاشون على و كيفيات خاصه من الاستقامه و الانحناء و التدوير و غيرها من الأوضاع ليكون دستوراً لحياكه الحائكين للأثواب المنقوشه، و لا بدّ لهم من رعايته حتى يتقن صنایعهم على النحو المطلوب منهم فاستعير «زيك» لهذا الكتاب لوجود المشابهه الصوريه بينهما كما هو ظاهر، و كذا المشابهه المعنويه لأنّ الزيج أيضا دستور للمنجمين فى معرفه تقويمات الكواكب و استخراج مواضع السّيارات فى كلّ يوم من السنه و بيان اقتراناتها و الخسوف و الكسوف و الطلوع و الغروب و طوابع السنه و الفصول و غير ذلك مما يحدث فى كلّ سنه فالمنجمون يستخرجون جميع ذلك من الزيجات...». الذريعه، ج ٤، ص ٣٩٨.

٢- (٢) - «زيج محمّد شاهى: [زيج] ألف باسم السلطان محمّد شاه الغازى الهنـدى (المتوفى ١١٦١ ق)، و هذا الزيج فارسى مرتّب على ثلاث مقالات، و قد تمّم بمباشره السيّد نعمه الله بن السيّد نور الدين بن السيّد نعمه الله الجزائرى التستري (المتوفى ١١٥١ ق) فى شاه جهان آباد فى يوم الاثنين أوّل ربيع الآخر ١١٤٠ ق». انظر: الذريعه، ج ٤، ص ٤٠١ و ج ١٢، ص ٨٨ الرقم ٥٨٠.

٣- (٣) - أبو عبد الله محمّد بن جابر بن سنان الحرانى البتاني المعروف ببطليموس العرب و كان أصله من حرّان، صابيا، له من الكتب كتاب الزيج، المتوفى سنه ٣١٧ ق، انظر الفهرست لابن نديم، ص ٤٤٤، وفيات الأعيان، ج ٥، ص ١٦٤-١٦٧، دروس فى معرفه الوقت و القبله، ص ٢٩.

٤- (٤) - بطليموس؛ من حكماء اليونان و صاحب كتاب المجسطى المعروف. انظر: الفهرست لابن نديم ص ٤٣٠.

و على الثانى سنه و إحدى عشره دقيقه كذلك.

و على الثالث سنه و خمس دقائق كذلك.

[A ١٧/] و من البين أن الشمس تتحرك في هذا الزمان الناقص عن الربع بحركتها الخاصه من الجزء الأول من البرج إلى جزئه الثانى، و هكذا و إن كانت تلك الحركه فى غايه القله، و بهذا القدر من الحركه اليسيره فى كل سنه يختلف الحكم المذكور (١) بمزّ الدهور.

نعم إن كان مقتضى رصد أبرخس و حساب الروم حقًا مطابقا للواقع يكون الحكم عامًا شاملًا لجميع الأزمان بغير اختلاف، إلا أن الأمر ليس على هذا و حينئذ فينبغى أن يفرض التفاوت المذكور قدرًا معينًا بحسب رصد من الأرصاد.

[فروع فى المقام و المقدمات الخمسه لها]

ثم يتفرع عليه ما يحصل من الاختلاف فى الأزمنه المتطاوله، و تحقيق ذلك يستدعى رسم مقدمات:

الأولى: أن ساعات اليوم و ليلته (٢) أربع و عشرون و كلّ ساعه ستون دقيقه فكلّ يوم و ليلته ألف و أربعمائه و أربعون دقيقه حاصله من ضرب أربع و عشرين فى ستين (٣)

الثانيه: أن خمس عشره درجه من الأجزاء الفلكيه تساوى ساعه من ساعات الأيام و كلّ درجه منها يساوى أربع دقائق من دقائق الساعات.

الثالثه: أن حركه الشمس فى كلّ يوم و ليله تقرب من درجه واحده و إن اختلفت سرعه و بطوء.

الرابعه: أن المده من زمان مولانا الصادق عليه السلام إلى زماننا هذا-الذى الذى هو سنه ألف

ص: ١٢٣

١- (١) - و هو كون الفىء على نصف قدم فى صنف حزيان...». «منه».

٢- (٢) - فى المخطوطه «اليوم بليته» بدل «اليوم و ليلته».

٣- (٣) - «١٤٤٠» يحصل من ضرب ساعات اليوم و ليلته [-٢٤] على دقائق كلّ ساعه [٦٠] و على المحاسبات الهنديه هكذا: ١٤٤٠

و مائتين و ست و ستين-و ألف و مائه و ثمان عشره سنه(١١١٨)تقريباً،إذ انتقاله -عليه الصلاه و السلام-[B ١٧/] كان فى سنه مائه و ثمان و أربعين(١٤٨)من الهجره المباركه -على هاجرهما ألف ألف السلام و التحية-(١)

الخامسه: أنك قد عرفت سابقاً على سبيل التفصيل أنّ حركه الشمس فى البروج الاثنى عشر مختلفه،فهى فى النصف الأول منها أبطأ منها فى النصف الأخير،لأنّ مده مكثها فى الحمل إلى أول الميزان مائه و سبعة و ثمانون يوماً تقريباً،و فى الميزان إلى آخر الحوت مائه و ثمانيه و سبعون يوماً كذلك.

[التعرض لتوضيح الفروع]

إذا تمهّدت تلك المقدمات فلنفرض لتوضيح المرام أيام السنه على ما يقتضى رصد محمّد شاه المستخرجه منه التقاويم لدى المتأخرين و هى ثلاثمائه و خمس و ستون يوماً و خمس ساعات و تسع و أربعون دقيقه و خمس عشره ثانيه و ثمان و أربعون رابعه كما صرّح به مولانا مظفر الجنابدى (٢) فى شرحه عليه «بيست باب» نظام الدين عبد العلى - البيرجندى (٣) فى موضع بيان التاريخ الجلالى و عبر عنه بالتاريخ الشمسى الحقيقى فالكسر الزائد على الأيام بناء على هذا ينقص عن ربع يوم بقدر إحدى عشره دقيقه

ص: ١٢٤

١- ((١)) -ألف:سنه تأليف الرساله-١٢٦٦ ق ب:سنه شهاده مولانا الإمام الصادق عليه السلام-١٤٨ ق ج:الفاصله بين زمانين- ١١١٨ ١١١٨ ١٤٨-١٢٦٦

٢- ((٢)) -المولى مظفر المنجم الجنابدى المتوفى ١٠٣٨ ق و له كتاب «شرح بيست باب» فى معرفه التقويم فرغ منه سنه ١٠٠٥ ق و قد طبع فى إيران سنه ١٢٧١ ق و على ظهره نقلا عن خطّ الشيخ البهائى تقرّظ فى الثناء على الشرح و الشارح تاريخ سنه ١٠٢٣ ق.انظر:الذريعه، ج ١٣، ص ١٣١، الرقم ٤٣٣.

٣- ((٣)) -بيست باب فى معرفه التقويم للمولى نظام الدين عبد العلى بن محمّد البيرجندى،المتوفى سنه ٩٣٤.فرغ منه سنه ٨٨٣ ق،طبع بإيران مكرراً؛راجع:الذريعه، ج ٣، ص ١٨٨، الرقم ٦٧١.

زمانه تقريباً فالسنه الروميه تزيد على السنه المطابقه لهذا الرصد بقدر إحدى عشره دقيقه، وهذا يوجب اختلاف الحكم المذكور في الحديث بالنسبه إلى زماننا هذا، وإذا أردت معرفه قدر الاختلاف فاضرب الإحدى عشره في ألف و مائه و ثمان عشره [١١١٨]سنه التي هي المدّه الفاصله بين زمان صدور الحكم و الزمان الذي نحن فيه ليحصل اثني عشر ألفاً و مائتان و ثمانيه و تسعون [١٢٢٩٨]هكذا (١):

ثم اقسام الحاصل على ألف و أربعمائه و أربعين [١٤٤٠] الذي هو عدد دقائق يوم و ليلته فخارج القسمه هي عدد أيام يتأخر بقدرها نصف حزيران عن زمان صدور الحكم و هي ثمانيه أيام و نصف يوم بالتقريب كما يشهد به هذه الصوره (٢) فنصف حزيران في زماننا هذا متأخر عن

ص: ١٢٥

١- (١) - و تكون على المحاسبات الهنديه هكذا: ١٢٢٩٨ * ١١ = ١١١٨

٢- (٢) - ما في المخطوطه هكذا و لعلّ الصحيح ما أضبطناه.

زمان صدور الحكم فنصف حريزان في زماننا هذا متأخر عن زمان صدور الحكم بثمانية أيام و نصف يوم تقريبا و قد عرفت في المقدمه الثالثه أنّ حركه الشمس بحركتها الخاصه في كلّ يوم تقرب من درجه و قد كانت حين صدور الحكم في أوّل السرطان مطابقا لنصف حريزان ففي زماننا هذا تكون في منتصف حريزان في الدرجه التاسعه من السرطان، و قس على ذلك ساير البروج بالنسبه إلى بواقي المشهور الروميه إلى أن ينتهي الأمر إلى أيار، و باعتبار اختلاف أيام الشهور الروميه و كون أغلبها أحد و ثلاثون يوما و اختلاف حركه الشمس سرعه و بطوء على وجه علم في المقدمه الخامسه بتفاوت درجات البروج في منتصف [18/ B] الشهور الروميه المتوسطه بين حريزان و أيار حتى أنّها في النصف من تموز تكون في الدرجه الثامنه من الأسد، و في النصف من آب [تكون] في [الدرجه] السابعه من السنبله، و في النصف من أيلول [تكون] في [الدرجه] الثامنه من الميزان، و في النصف من تشرين الأوّل [تكون] في [الدرجه] السابعه من العقرب، و في النصف من تشرين الآخر [تكون] في [الدرجه] التاسعه من القوس، و في النصف من كانون الأوّل [تكون] في [الدرجه] التاسعه من الجدى، و في النصف من كانون الآخر [تكون] في [الدرجه] الحاديه عشره من الدلو،

و فى النصف من الشباط [تكون] فى [الدرجة] الحاديه عشره من الحوت، و فى النصف من آذار [تكون] فى [الدرجة] العاشره من الحمل، و فى النصف من الشباط [تكون] فى [الدرجة] الحاديه عشره من الحوت، و فى النصف من آذار [تكون] فى [الدرجة] العاشره من الثور، و فى النصف من أيار [تكون] فى [الدرجة] العاشره من الجوزاء، و الذى يدلّك على صحّحه ما ذكرنا من تلك الاختلافات فى البروج و الشهور ما حكاه العلامه المجلسى -عطر الله مرقدّه- فى بحار الأنوار (1) عن السيّد الداماد قدّس سرّه أنّه قال: «الشمس فى زماننا هذا درجه تقويمها فى النصف من حزيران بحسب التقريب، الثالثه من سرطان، و فى النصف من تموز، الثانيه من الأسد، و فى النصف من آب، الأولى من السنبله؛ و فى النصف من أيلول، الثانيه من الميزان، و فى النصف من تشرين الأوّل، الأولى من العقرب، و فى النصف من تشرين الآخر، الثالثه من القوس؛ و فى [A 19/] النصف من كانون الأوّل، الثالثه من الجدى؛ و فى النصف من كانون الآخر، الخامسه من الدلو؛ و فى النصف من الشباط، الخامسه من الحوت؛ و فى النصف من آذار، الرابعه من الحمل؛ و فى النصف من نيسان، الرابعه من الثور، و فى النصف من أيار، الرابعه من الجوزاء، و هذا الأمر التقريبي أيضا متغيّر على مرّ الدهور تغييرا يسيرا» انتهى.

و الظاهر أن ما حقّقه -رحمه الله- مبنيّ على مقتضى رصد يكون الكسر الزائد على ثلاثمائه و خمسه و ستون يوما أقلّ من الربع بخمس دقائق زمانيه، و كذلك يدلّ على صحّحه ما ذكرنا أيضا ما حكاه العلامه المعظم إليه قدّس سرّه عن بعض أفاضل الأزكياء أنّه قال:

«إنّ حساب السنه الشمسيه عند الروم -كما مرّ- مبنيّ على مقتضى رصد أبرخس فى كون الكسر الزائد على ثلاثمائه و خمسه و ستين يوما هو الربع التام؛ و عند المتأخّرين على الأرصاد المقتضيه لكونه أقلّ من الربع بعده دقائق فيدور كلّ جزء من إحدى

ص: ١٢٧

السنتين فى الأخرى بمَرّ الدهور، فإذا كان نصف حزيران مطابقاً لأوّل السرطان-مثلاً- فى زمان كما يظهر من الروايه أنه كان فى زمن الصادق عليه السّلام كذلك يصير فى هذه الأزمان على حساب المتأخرين موافقاً تقريباً للدرجه الثالثه من السرطان على رصد بطليموس، و التاسعه منه على [B ١٩/] [رصد البتاني، و ما بينهما على سائر الأرصاد، و على هذا القياس فإن كان حساب الروم حقاً مطابقاً للواقع فلا يختلف حال الأطلال المذكوره فى الروايه بحسب الأزمان فيكون الحكم فيها عاماً؛ و إن كان حساب بعض المتأخرين حقاً فلا- بدّ من أن يكون حكمها خاصاً ببعض الأزمنه و لا- بأس بذلك كما لا بأس بكون حكمها خاصاً ببعض الأزمنه، و لا بأس بذلك كما لا بأس بكون حكمها مختصاً ببعض البلاد دون بعض كما عرفت، و هكذا حال كلّ ما يتعلّق ببعض هذه الشهور فى زمن النّبى و الأئمّه- صلوات الله عليهم- مثل ما روى عنهم من استحباب اتّخاذ ماء المطر فى نيسان بآداب مفضّله فى الاستشفاء، فإنّ الظاهر أنّ نيسان الذى مبدؤه فى زماننا مطابق لثالث و العشرين من فروردين الجلالى إذا خرج بمرور الأيام عن فصل الربيع أو أوائله مطلقاً و انقطع فيه نزول المطر انتهى زمان الحكم المنوط به فلا- يبعد على ذلك احتمال الرجوع فى العمل المذكور إلى أوائل الربيع التى كانت مطابقه فى زمنهم عليهم السّلام لنيسان و العلم عند الله و أهله» (١)

و مقتضى رصد محمّد شاه أنه يتأخّر الشهور الروميه عن الشهور الجلاليه التى عليها مدار السنه الشمسيه الحقيقيه فى كلّ مائه و ثلاثين سنه بمقدار يوم واحد تقريباً و الشمس منه تنتقل من موضعها بقدر درجه كذلك، و الظاهر أنّ هذا الرصد مطابق لرصد [A ٢٠/] [بطليموس، و كيف كان فقضيّه هذا الرصد أنّ أوّل نيسان فى زمن

ص: ١٢٨

١- (١) -بحار الأنوار، ج ٧٩، ص ٣٧١؛ و حلول استحباب اتّخاذ ماء المطر فى نيسان انظر: مهج الدعوات، ص ٣٥٥؛ مستدرک الوسائل، ج ١٧، ص ٣٢، ح ٥.

الرسول صلّى الله عليه و آله قد كان فى منتصف حزيران مطابقا للدرجه السادسه من السرطان و هذا ممّا لا يكاد يصحّ فتأمل
جدّا.

قد اختتمت الرساله الموسومه باللؤلؤ المكنون بخط مؤلّفه تراب أقدام المحصّلين محمّد بن أبى الحسن الشهدادى المصاحبى
المحمدية النائينى فى صبيحه خامس شوال المكرّم من شهور سنه ست و ستين و مائتين بعد ألف ١٢٦٦ هـ

ص: ١٢٩

المصادر العربيه

- ١- إرشاد الأذهان إلى أحكام الإيمان، للعلامة الحلّي، تحقيق الشيخ فارس الحسّون، قم، مؤسسه النشر الإسلامی، ١٤١٠ ق.
- ٢- إصباح الشيعة بمصباح الشريعة، لقطب الدين البيهقي الكيدري، تحقيق إبراهيم البهادري، قم، مؤسسه الإمام الصادق عليه السلام، ١٤١٦ ق.
- ٣- الاعتقادات، للعلامة محمد باقر المجلسي، أصفهان، مكتبه العلامة المجلسي، ١٤٢٠ ق.
- ٤- إقبال الأعمال، للسيد بن طاوس، تحقيق جواد القتيومي الأصفهاني، قم، مكتب الإعلام الإسلامی، ١٤١٤ ق.
- ٥- البيان، للشهيد الأول، تحقيق الشيخ محمد الحسّون، طهران، بنياد فرهنگي امام المهدي (عج)، ١٤١٢ ق.
- ٦- تنقيح المقال في علم الرجال، للعلامة المامقاني، تحقيق و استدراك الشيخ محي الدين المامقاني، قم، مؤسسه آل البيت عليه السلام، ١٤٢٣ ق.
- ٧- جامع الأخبار، للشيخ محمد السبزواري، تحقيق علاء آل جعفر، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ١٤١٤ ق.
- ٨- الجامع للشرائع، ليحيى بن سعيد الحلّي، قم، مؤسسه سيد الشهداء عليه السلام، ١٤٠٥ ق.
- ٩- الجمل و العقود، للشيخ الطوسي، تحقيق محمد واعظزاده الخراساني، قم، مؤسسه النشر الإسلامی «الرسائل العشر».
- ١٠- الحديقته الهالقيه، للشيخ بهاء الدين العاملي، تحقيق السيد علي الخراساني، قم، مؤسسه آل البيت عليه السلام، ١٤١٠ ق.

- ١١- الخصال، للشيخ الصدوق، إعداد علي أكبر الغفاري، قم، مؤسسه النشر الإسلامى، ١٤٠٣.ق.
- ١٢- الدروس الشرعيه فى فقه الإماميّه، للشهيد الأول، قم، مؤسسه النشر الإسلامى، ١٤١٢.ق.
- ١٣- دروس فى معرفه الوقت و القبلة، للعلامة حسن زاده الآملى، قم، مؤسسه النشر الإسلامى، ١٤٠٦.ق.
- ١٤- دعائم الإسلام، للقاضى نعمان المصرى، تحقيق آصف بن على أصغر الفيضى، مصر، دار المعارف ١٣٨٩.ق.
- ١٥- رسائل الشريف المرتضى، لعلم الهدى السيد المرتضى، تحقيق السيد أحمد الحسينى الإشكورى، و السيد مهدي الرجائى، قم، دار القرآن الكريم، ١٤٠٥.ق.
- ١٦- الرسائل العشر، للشيخ الطوسى، إعداد عدّه من الفضلاء، قم، مؤسسه النشر الإسلامى.
- ١٧- رؤيت هلال، (مجموعه الرسائل)، إعداد الشيخ رضا المختارى و الشيخ محسن الصادقى، قم، مكتب الإعلام الإسلامى، ١٣٨٤.ش.
- ١٨- شرايع الإسلام فى مسائل الحلال و الحرام، للمحقق الحلى، تحقيق عبد الحسين محمد على بقال، الطبعة الثانيه، قم، إسماعيليان، ١٤٠٨.ق.
- ١٩- طرائف المقال فى معرفه طبقات الرجال، للسيد على أصغر الجابلقى البروجردى، تحقيق السيد مهدي الرجائى، قم، مكتبه آيه الله المرعشى، ١٤١٠.ق.
- ٢٠- عوالى اللتالى، لابن أبى جمهور الأحسائى، قم، سيد الشهداء، ١٤٠٥.ق.
- ٢١- غنيه النزوح إلى علمى الأصول و الفروع، لابن زهره الحلبي، تحقيق الشيخ إبراهيم البهادرى، قم، مؤسسه الإمام الصادق عليه السلام ١٤١٧.ق.
- ٢٢- فرج المهموم فى تاريخ علماء النجوم، للسيد بن طاوس، النجف الأشرف، الحيدريه، ١٣٦٨.ق.

٢٣-الفهرست لابن نديم، إعداد الدكتور يوسف على طويل، بيروت، دار الكتب، العلميّه، ١٤١٦ ق.

٢٤-القاموس المحيط، لمجد الدين فيروز آبادي، بيروت، دار الجيل.

٢٥-الكافي في الفقه، لأبي الصلاح الحلبي، تحقيق رضا الأستاذي، أصفهان، مكتبه أمير المؤمنين عليه السلام ١٤٠٣ ق.

٢٦-كامل الزيارات، لابن قولويه القمي، تحقيق بهراد الجعفري، طهران، نشر الصدوق، ١٣٧٥ ش.

٢٧-الكامل في التاريخ، لابن أثير الجزري، بيروت، دار الصادر، ١٣٨٥ ق.

٢٨-كشف الرموز في شرح مختصر النافع، للفاضل الآبي، قم، مؤسسه النشر الإسلامى، ١٤٠٨ ق.

٢٩-كشف الظنون عن أسامى الكتب و الفنون، للحاجي خليفه، بيروت، دار إحياء التراث العربى،

٣٠-اللمعه الدمشقيه، للشهيد الأوّل، تحقيق الشيخ على الكوراني، قم، دار الفكر، ١٤١١ ق.

٣١-مجمع الرجال، للمولى عنايه الله القهپائي، تحقيق السيّد ضياء الدين العلامه، قم، إسماعيليان،

٣٢-المختصر النافع في فقه الإماميه، للمحقّق الحليّ، الطبعة الثالثه، طهران، مؤسسه بعثت، ١٤١٠ ق.

٣٣-مصباح المتهدّد و سلاح المتهدّد، للشيخ الطوسى، إعداد. محمّد على الأنصاري.

٣٤-مطالع الأنوار في شرح شرايع الإسلام، للسيّد محمّد باقر الشفتى الشهير بحجه الإسلام، أصفهان، مكتبه مسجد السيّد.

٣٥-منتقى الجمان في الأحاديث الصحيح و الحسان، للشيخ حسن بن زين الدين العاملى، تحقيق على أكبر الغفّارى، قم، مؤسسه النشر الإسلامى، ١٣٦٢ ش.

٣٦-المهذب، قاضي ابن بزاج، قم، مؤسسه النشر الإسلامى، ١٤٠٦ ق.

٣٧-النهايه فى مجرّد الفقه و الفتاوى، شيخ طوسى، قم، قدس محمّدى.

٣٨-الوافى بالوفيات، لصفدى، بيروت، دار إحياء التراث العربى، ١٤٢٠ ق.

٣٩-الوسيله إلى نيل الفضيله، لابن حمزه الطوسى، تحقيق الشيخ محمّد الحسون، قم، مكتبه آيه الله المرعى، ١٤٠٨ ق.

المصادر الفارسيه

٤٠-بيان المفآخر، للسيد مصلح الدين المهودى، أصفهان، مكتبه «مسجد السيد»، ١٣٦٨ ش.

٤١-تاريخ أصفهان، لجلال الدين الهمائى، إعداد ماهدخت همائى، طهران، هما، ١٣٨١ ق.

٤٢-تاريخ أصفهان، لميرزا حسن خان الجابرى، إعداد المظاهرى، أصفهان، مشعل، ١٣٧٨ ش.

٤٣-تحفه الأبرار الملتقط من آثار الأئمه الأطهار عليهم السلام، للسيد حجه الإسلام الشفتى، تحقيق السيد مهدي الرجائى، أصفهان، مكتبه مسجد السيد، ١٤٠٩ ق.

٤٤-تذكره القبور، للشيخ عبد الكريم كزى الأصفهانى، إعداد ناصر الباقرى البيدهندى، قم، مكتبه آيه الله المرعى، ١٣٧١ ش.

٤٥-تذكره مدينه الأدب، لعبرت النائينى، طهران، مكتبه مجلس شورى اسلامى، ١٣٧٦ ش.

٤٦-دانشمندان و بزرگان اصفهان، للسيد مصلح الدين المهودى، تحقيق رحيم القاسمى و محمّد رضا نيلفروشان، اصفهان، گلدسته، ١٣٨٤ ش.

٤٧-رجال و مشاهير اصفهان، للسيد على جناب، إعداد رضوان پور عصّار، اصفهان، ١٣٨٥ ش.

٤٨-سخنان حسين بن علي عليه السلام، لمحمد صادق النجومي، الطبعة التاسعة، قم، مكتبة الإعلام الإسلامي، ١٣٨١ ش.

٤٩-سر الصلاة (معراج السالكين و صلاة الخاشعين) للإمام الخميني، الطبعة العاشرة، طهران، مؤسسه تنظيم و نشر آثار الإمام الخميني، ١٣٨٥ ش.

٥٠-فهرست نسخه های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد، لاجواد الفاضل، مشهد، مكتبه جامع گوهرشاد، ١٣٦٥ ش.

٥١-فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ١٧، إعداد عبد الحسين الحائري، تهران ١٣٨٤ ش.

٥٢-فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (ج ٢٦)، إعداد علي الصدرائي الخوئي، قم، مكتب الإعلام الإسلامي، ١٣٧٧ ش.

٥٣-فهرست هزار و پانصد نسخه خطی، إعداد رضا الأستادي، قم مؤسسه إسماعيليان، ١٣٧٣ ش.

٥٤-مقام الفضل، للعلامة آقا محمد علي الكرمانشاهي، قم، مؤسسه العلامة وحيد البهبهاني، ١٤٢١ ق.

٥٥-مكارم الآثار، للميرزا محمّد علي معلّم حبيب آبادي، إعداد السيد محمّد علي الروضاتي، اصفهان، نشر نفائس مخطوطات اصفهان.

غزل های عارفانه ای پیرامون شب های نورانی قدر

حکیم و فقیه متأله آیت الله سید ناصر الدین حجت نجف آبادی قدس سره

تحقیق و تصحیح: محمد جواد نورمحمدی بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

اشاره

آنچه در این رساله ذی قیمت به محضر بزرگان ادب و معرفت ارائه می گردد غزلیات شورانگیز و فرح بخش حکیم عارف مسلک و شاعر فقیه آیت الله حاج سید ناصر الدین حجت نجف آبادی می باشد که به خامه قلم آن سید بزرگوار در مقاطع مختلف زندگی پربرکتشان رنگ حیات گرفته و سروده شده است. زیبایی این سروده ها در آن است که شاعر وارسته آن، این اشعار را پیرامون شب های نورانی قدر و همه را نیز در شب های قدر سروده است و همین خصیصه بر غنا و ثروتمندی آن افزوده است. گو اینکه فضای

معطر و معنوی نزول ملائکه بر قلب مبارک حضرت ولی عصر علیه السلام در ذائقه این سلاله اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام نیز اثر کرده و از آسمان قلب ایشان بر قلم مبارکشان جاری گردیده است.

این اشعار در شناخت ابعاد معنوی آیت الله ناصرالدین حجت نجف آبادی اهمیت ویژه ای دارد و شایسته بود به صورت مناسب به آن پرداخته شود. مشرب عرفانی آن بزرگوار در این غزلیات ظهور و بروزی ویژه دارد و غلبه حالات معنوی در سرودن آن و ریختن مضامین بلند معرفتی در غالب غزلیات تأثیری فراوان داشته است. به تعبیری دیگر انسان در متن این اشعار عصاره سیر و سلوک عارفان و فیلسوفان متأله شیعه را ذوق می کند و درس معرفت و توحید در محضر آخوند کاشی را از زبان این شاگرد شیرین سخنش می آموزد. از آیات و روایات برداشت های توحیدی لطیفی نموده و در غزل های شورانگیزش از کلام وحی و مظاهر ما یُنطَقُ عَنِ الْهَوَى (۱) - که درود خدای بزرگ بر آنان باد - به شایستگی فیض برده است. در اینجا لازم است برای مشخص شدن ارزش این مجموعه به آن پردازیم.

در غزل چهاردهم فرماید:

از فراز کوه عقل آبی چو اندر دشت روح

هر طرف «جنات تجری تحتها الانهار» هست

در غزل نوزدهم فرماید:

در هوای مژده «احبته» دل دادگان

جدّ و جهد امشب پی قرب نوافل می کنند

در غزل سی و سوم فرماید:

ص: ۱۳۶

سوخت جان سید ناصر ز نار «لا اله»

تا دمید از مشرق دل نور «الا الله» عشق

در غزل سی و چهارم فرماید:

عشق بگزین ای بلند اختر که فرّ عشق برد

با پر همت محمد را به او آذنی عشق

لا تَخَفْ إِنِّي أَنَا اللَّهُ نَشُودُ مُوسَى جَان

خلع نعلین تعلق گر نکرد از پای عشق

همچنین در غزل سی و هفتم می فرماید:

مصقل «لا» را به قوت آن قدر بر دل زخم

تا که دل را مستعدّ جلوه «الا» کنم

طور قلبم چون شود از نور «الا» منصدع

بی خود از «انا» شوم تاویل «انزلنا» کنم

باری از این گوهرها و برداشت های لطیف معرفتی در غزلیات و دیگر اشعار ایشان کم نیست و نشان از منزلت آن سید بزرگوار دارد. حال که عنان قلم گسیخته شد و سمند سخن به عرصه فضائل نورانی سلاله السادات حضرت سید ناصر الدین حجت نجف آبادی باریافت، کلام را با ابیاتی از غزل چهلم که معارفی بلند از توحید حضرت سبحان را در بردارد، به پایان می بریم. از سخن و سروده شاعر معرفت کیش در این غزل به دست می آید که وی در حالی از مشاهدات قرار می گرفته و از عوالم غیبی اسراری را به عیان شهود می کرده است و او همه این حقایق را در زمان حیاتش کتمان کرده است و پس از رحلتش با جمع آوری برگ نوشته هایش این اثر نورانی به دست ما

رسیده است. اکنون چند بیتی از این غزل را به گوش جان می شنویم و به زبان حقیقت واگویه می کنیم:

هر زمان می آیدم اشکال غیبی در نظر

رنگ رنگ و گونه گون، [□]یا لیت قومی یغلمون

طوطی جان در قفس گاهی به بالا گه به زیر

می پرد «هوهو» کنان «و الناس حولی غافلون»

گاه بهرم می کند ز «انا» و «انزلنا» شرح

وز جنون خواهد کند توضیح بطنی از بطون

گوید آن روزی که بد ایام، در آن روز شب

و آن شبی بد تار و روشن تو نمی دانی که چون

بد کتاب الله یکسر جمع در حرف الف

و آن الف هم بود ناپیدا و مستور از عیون

همزه ظاهر گشت و شد بهر الف نایب مناب

همچنین قائم مقام او است در کل قرون

نقطه آمد در تنزل وز پی قوس نزول

رسم قوسی کرد و نام قوس او گردید نون

همزه شد مکسور و آنگه سوی نون آورد رو

چون قلم در جنبش و نون چون دواتی در سکون

نون ساکن شد مشدد تا گشاید سر به فتح

تا به فتح سر دهد مدّ مداد از دل برون

فتحه چون اشباع شد ز اشباع ظاهر شد الف

برد نون را فتحه بالا تا الف شده رهنمون

با الف چون متصل شد نون به اوج خود رسید

لفظ انا تا به این جا آمد از این ها برون

دیوان قدریّه در سال ۱۳۳۵ ش در اصفهان در مجموعه اشعار ایشان به همت برادرزاده آن جناب حضرت حجه الاسلام حاج سید حسن حجتی (ره) عرضه شده است و الحق باید گفت سعی و همتشان مشکور باد. اما آن چاپ با همه سعی و تلاشی که شده غلطهای زیادی پیدا کرده است و چون برگ نوشته های اشعار نیز موجود نیست چاپ تصحیح شده آن را در حال حاضر در عرصه احیاء تراث ضروری می نمود.

در این تحقیق گذشته از اصلاح اشکال های اشعار و انجام حروف نگاری جدید دو کار اساسی درباره این رساله انجام داده ایم: اول؛ شرح حال آن بزرگوار را در ابتدای رساله آورده ایم و سعی کرده ایم ابعاد شخصیتی ایشان را تا حد امکان روشن نماییم.

دوم، آیات و روایاتی را که مؤلف بزرگوار در متن به آنها استناد کرده و یا اشاره فرموده اند در پاورقی توضیح داده و منابع آن را بیاوریم. علاوه بر این لغات کلیدی و اصطلاحات ادبی و عرفانی اشعار را در حد توان و مجال این رساله توضیح داده ایم.

این توضیح را در اینجا اضافه کنم: بخشی از غزل ها از سوی سراینده بزرگوار آن مشخص شده است که در چه شبی از شبهای قدر سروده شده است و بخشی دیگر را فقط می دانیم سروده شب قدر است. این توضیح را در ابتدای هر غزل آورده ایم.

خواهش کمترین از اهل ادب و توجه این است که اگر قصور و تقصیری در این رساله انجام گرفته تذکر دهند و اگر پیشنهادی در تکمیل آن یا توضیح بیشتری در نظر

مبارکشان دارند برای ما ارسال دارند. از همه کسانی که ما را مورد لطف خویش قرار می دهند پیشاپیش سپاسگزارم. همچنین از همه کسانی که نظر تشویق و همکاری و مساعدتشان به این رساله رنگ حیات بخشیده تقدیر و تشکر می کنم. خداوند را به پاس این توفیق سپاس می گویم و از درگاه احدیتش توفیق معرفت و عاقبت به خیری خواستارم.

و السلام

مرکز تحقیقات مهر خوبان

محمد جواد نورمحمدی

جمعه ۲۹ ذی الحجه ۱۴۲۷

ص: ۱۴۰

اشاره

حکیم متأله و وارسته حضرت آیت الله حاج سید ناصر الدین حجت حسینی نجف آبادی از شخصیت های بلند منزلت نجف آباد است. حیات این فرزانه آسمان علم و معرفت متأسفانه در جایی به صورت مناسب نگارش نشده است و به همین جهت ما در این مقال در حد امکان به بررسی و تحقیق ابعاد شخصیتی ایشان می پردازیم.

والد حکیم

نام آن جناب بنا بر آنچه خود در اول کتاب «خلیجه المقال» از کتاب های کتابخانه شخصی اش نگاشته، سید ناصر الدین حسینی فرزند سید هاشم فرزند سید حسین نجف آبادی مشهور به حسین آبادی است. پدرش آقا سید هاشم حسینی نجف آبادی نیز از علمای این دیار بوده است که گویا به دستور یکی از علمای اصفهان برای تبلیغ به روستای اشترجان (۱) فرستاده شده است. از آقا سید هاشم حسینی تفسیری از سوره

ص: ۱۴۱

۱- (۱) - اشترجان (اشترگان) جزء منطقه لنجان که تا شهر اصفهان ۳۶ کیلومتر و تا پیربکران ۱۲ کیلومتر فاصله دارد، واقع گردیده است و وجه تسمیه آن گویا این بوده که در آنجا اشتر زیاد بوده است و لذا آنجا را اشترگان یعنی جایی که اشتر زیاد دارد و سپس در زمان تسلط اعراب بر اصفهان معرب گردیده و اشترجان گفته اند و یا اینکه در لهجه قدیم اصفهان جیم و کاف فارسی شبیه یکدیگر تلفظ می شده است. (آثار ملی اصفهان/ص ۸۲۲، ابو القاسم رفیعی -

جمعه به صورت خطی باقی مانده است که بنابر اطلاعات بنده در کتابخانه آیت الله حاج شیخ احمد حججی نگهداری می شود.

از پدر آن جناب اطلاعات افزون تری در دست نیست.

تولد و حیات علمی

حکیم سید ناصر الدین حجت نجف آبادی بنابه تصریح خویش در نامه ای (۱) در سیزدهم رجب سال ۱۲۹۷ قمری مطابق سال ۱۲۵۷ شمسی (۲) پا به عرصه خاک نهاد.

آن جناب در نجف آباد رشد کرد و پس از آن وارد حوزه تحصیل علم و معرفت و تلاش گردید. پدر، اولین استاد زندگی اش شد و هم چنانکه ادب را از او فراگرفت، خواندن و نوشتن و نیز مقدمات علوم اسلامی را در محضرش آموخت. وی پس از این مقدار تحصیلات راهی حوزه باشکوه اصفهان گردید و علوم اسلامی را در آن جا پی گرفت. حوزه آن روز اصفهان جوشش و رونق فراوانی داشت و انسان های والایی در آن مشغول تحصیل و تکمیل مراتب انسانیّت بودند. ایشان در حوزه اصفهان پس از گذراندن ایامی به درس آقا سید محمد باقر درجه ای (۳) و آخوندکاشی ۴ حاضر شد و ۵ از

ص: ۱۴۲

۱- (۱) - کپی این نامه نزد نگارنده موجود است.

۲- (۲) - آیت الله مرعشی در حاشیه خود بر تذکره القبور علامه گزی تاریخ تولد ایشان را سال ۱۳۵۸ ذکر کرده که بنابر نقل مستند داخل متن، نادرست است.

۳- (۳) - آیت الله محمد باقر درجه ای از اکابر علما و مجتهدین و اعظام فقها و مدرسین اصفهان است. وی در سال ۱۲۶۴ قمری متولد شد و عمده تحصیلاتش را در اصفهان از محضر آقا میرزا محمد باقر چهار سوقی و میرزا محمد حسن نجفی و میرزا ابو المعالی کلباسی بهره برد. ایشان در نجف اشرف نیز نزد میرزا محمد حسن شیرازی و حاج میرزا حبیب الله رشتی و حاج سید حسین کوه کمره ای به شاگردی نشست و از محضر استادان حوزه نجف فیض برد. وی -

خرمن پرفیض آنان بهره های فراوان برد و جانش را به زلال علم و معرفت آرامش بخشید.

پس از آن به قم و مشهد مهاجرت کرد و در هریک از این دو شهر مدتی ماند و از سرآمدان حوزه های قم و مشهد بهره مند گردید. وی پس از آن راهی حوزه بزرگ

ص: ۱۴۳

فقه‌پشت شیعه؛ نجف اشرف؛ گردید و در جوار مولی‌الموحدین علی علیه السّلام با استمداد از روحانیت آن مکان مقدّس به تحصیل و تکمیل مراتب علمی و معنوی پرداخت. (۱) آن جناب پس از آن که از اساتید حوزه‌های مختلف استفاده کرد، به نجف آباد بازگشت و در ارشاد خلق دامن همت به کمر زد. مورّخان درباره‌ی زمان سکونت وی در نجف آباد نکته‌ای برای ما بازگو نکرده‌اند و متأسفانه از تحولات دوران تحصیل و چرایی مهاجرت ایشان به حوزه‌های مختلف نیز اطلاعی در دست نیست.

در نوشته‌ای که آن را در میان کتاب‌های کتابخانه‌اش یافته‌ایم درباره‌ی تحصیلات و مدارج علمی خویش مدارکی را آورده‌اند. این نوشته‌نامه‌ای است که در پی درخواست شرح حالی توسط یکی از مجلات اصفهان قلمی شده است.

وی در بخشی از آن نوشته چنین مرقوم فرموده‌اند: «اگر برای ترجمه‌ی عالم اطلاع بیش تری لازم باشد، به چشم غیر، حال خود را دیده و با کمال انفعال عرض می‌کنم که این بنده در اکثر علوم شرعیّه و عقلیه و قدیمه و جدیده دست انداخته و به قدر خود سهمی اندوخته‌ام و در حکمت و شرعیات و طب و غیره اجازه‌ها داشته و پا از مقام تقلید بالاتر گذاشته‌ام و کتاب «حجه‌البالغه» که در جواب نبیل زاده بهایی نوشته‌ام و به طبع رسیده یک درجه معلومات این بنده را معرفی می‌نماید. آه آه که از نوشتن این چند جمله خجّل و نادم شدم...» (۲)

این نامه در حالی که اطلاعات گرانبهایی را درباره‌ی زوایای پنهان زندگی این حکیم فرزانه دربردارد، نمایی از عظمت روحی و ابعاد اخلاقی و صفای ضمیر آن حکیم را نیز نشان می‌دهد. متأسفانه از اجازاتی که در این نامه آمده است نیز اطلاعی نداریم و اگر به دست می‌آمد بسیار گرانبها و ذی‌قیمت و روشنگر بود. بنده چنین حدس می‌زنم اگر هم

ص: ۱۴۴

۱- (۱) - برخی از این نکات از مضامین و مطالب دیوان اشعار آن جناب بدست آمده است.

۲- (۲) - اصل این نامه نزد نگارنده موجود است.

اکنون نیز تحقیقات میدانی مناسبی در زادگاهش نجف آباد شروع شود باز ممکن است بخشی از زوایای تاریک زندگی ایشان روشن گردد.

مکان توحیدی و معرفتی

از نکاتی که می‌تواند ما را در شناخت ابعاد علمی و معرفتی ایشان یاری کند چند جمله ای است که اول یکی از کتاب‌های خویش آورده است. این کتاب «مشارق انوار الیقین فی اسرار امیر المؤمنین علیه السّلام» اثر عارف شیعی حافظ رجب بررسی (۱) است. این عارف شیعی چنان مجذوب مقامات امیر المؤمنین علیه السّلام و غرق در توجه به انوار امیر المؤمنین علیه السّلام بوده که در سخنان خود مورد طعن برخی از عالمان اسلامی قرار گرفته و او را متهم به غلو کرده اند. البته علامه امینی در «الغدیر» (۲) و نیز آیت الله سید محمد حسین حسینی تهرانی در کتاب «روح مجرد» (۳) دفاع شایسته ای از ایشان نموده و تهمت‌های وارده به شیخ عارف حافظ رجب بررسی را رد کرده اند.

ص: ۱۴۵

۱- (۱) - حافظ شیخ رضی الدین رجب بن محمد بن رجب بررسی حلی از عرفا و فقهای امامیه است علاوه بر فضل واضح او در فن حدیث و تقدّم وی در ادب و سرودن شعر و علوّ رتبه شعری او و تزلّع او در علم حروف و اسرار آن و استخراج فوائد آن، و بدین جهت کتب او پر است از تحقیق و دقت نظر - در علم عرفان و علم حروف مسلک ویژه ای دارد همچنانکه در ولایت و محبت ائمه دین علیهم السّلام آراء و نظریاتی دارد که جمعی از مردم آن را نمی‌پسندند و وی را رمی به مرتبه غلو کرده اند الا اینکه باید دانست: حق مطلب این است که همه آنچه را که وی برای ائمه علیهم السّلام اثبات کرده پائین تر از مرتبه غلو است. عارف شیعی حافظ رجب بررسی دارای تألیفاتی است از جمله: الدر الثمین فی خمسمائه آیه نزلت فی مولانا امیر المؤمنین علیه السّلام، رساله فی الصلوات علی النبی و آله المعصومین، رساله مختصره فی التوحید، کتاب الألفین فی وصف ساده الکونین. آن جناب تا سال ۸۱۳ ق در قید حیات بوده است. گزیده و ترجمه از الغدیر، ج ۷، ص ۳۳-۶۸.

۲- (۲) - الغدیر، علامه امینی، ج ۷، ص ۳۳-۶۸.

۳- (۳) - روح مجرد.

با توجه به این نکات سخنی را که مرحوم حجت نجف آبادی در ابتدای کتاب مشارق انوار الیقین آورده با هم مرور می کنیم: «بسم الله الرحمن الرحيم؛ یا محمد یا علی؛ این کتاب ملک من است و اعتقادات این حقیر هم با اعتقادات صاحب این کتاب خیلی به یکدیگر نزدیک است و حقیر هم مرید این کتاب هستم. هر چند در بعضی مقامات کوتاه گرفته ولی به ملاحظه آنی لاکن من علمی جواهره» (۱) (بی گمان من گوهرهای علم را پنهان می کنم) بوده است. و الله اعلم بالمراد» .

با این بیان شاید بتوان دریافت آن جناب چه اعتقاد عمیقی نسبت به مقام ولایت اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام و به خصوص امیر المؤمنین علیه السلام داشته است و در افقی نورانی از معنویت نسبت به آن بزرگواران سیر می کرده است که دست عالمان ظاهربین از آن کوتاه بوده است.

این دست خط که در حدود سن ۵۸ سالگی آن جناب به خامه قلمش رنگ گرفته، خود نشان از معرفت و طهارت روحی وی دارد. با این حساب او را می توان یکی از مجتهدان عالی مقام و حکمای عارف مشرب این شهر شمرد. این نکته از لابلای مطالب تألیفات آن جناب نیز به دست می آید.

آری در محیط کوچکی مثل نجف آباد آن روز یعنی حدود سال ۱۳۰۰ شمسی کسی نبود که موقعیت و مکانیت او را درک کند و از علوم ظاهری و باطنی او استفاده کند.

تحقیق و بررسی تألیفات مرحوم حجت می تواند مقام علمی و اخلاقی وی را بیش از پیش آشکار سازد و اکنون مجال بررسی تمامی ابعاد علمی و آثار ایشان نیست. کسی که مروری بر دیوان قصائد چاپ شده ایشان بنماید اطلاعاتی مفید درباره اندیشه های ایشان به دست می آورد. بخشی از این دیوان رساله ای در طب می باشد که مهارت ادبی و نیز تخصص ایشان را در علم طب نشان می دهد. همچنین بخشی از این دیوان اشعاری

ص: ۱۴۶

است با عنوان «حکمت الهی فی اثبات الهیولی» که باز زاویه ای از ابعاد علمی و اندیشه ایشان را روشن می نماید.

آن جناب در نجف آباد مورد توجه عامه مردم و نیز بزرگان بوده است و تقریباً منزوی از مردم، روزگار می گذرانده است.

به مثنوی معنوی ملائی رومی علاقه ای وافر داشته و گویا اشعار زیادی از آن را حفظ بوده است. در ابتدای سخنرانی هایش همیشه چند بیت از مثنوی را که تناسبی با موضوع سخن داشته می خوانده است و سپس سخنان خود را شروع می کرده است.

در جریان تصحیح قبله نجف آباد (۱) نیز که به همت آیت الله حاج شیخ احمد حججی انجام گردید یاور و پشتیبان حاج شیخ احمد بوده است. در مقاله «شیخ احمد بت شکن» به قلم ابو القاسم پاینده در وصف مرحوم حاج آقا ناصر حجت در رابطه با تصحیح قبله چنین آمده است: «در شهر نون [نجف آباد] آمیدی نبود، مریدان شیخ [احمد حججی] در انبوه جمع گم بودند. سید ناصر ملائی روشن ضمیر که از رفتار نامردانه مخالفان خوشدل نبود در راه حق تلاشی کرد، یک روز آفتابی زمستان بر بام شبستان مسجد نصیر دایره ای از گچ ساخت و شاخصی بر آورد و قبله درست را نشان داد که با خط برجسته محراب ها یکی بود اما توضیحات وی چنان پیچیده و علمی بود که از فهم مخالفان کوردل دست کمی دو سه سال نوری دور بود.» (۲)

تالیفات

اشاره

از تالیفات آیت الله ناصر الدین حجت چند تألیف سودمند به یادگار مانده است که در زیر به ذکر آن می پردازیم:

ص: ۱۴۷

۱- ((۱)) - بنگرید به: حکایت پارسایی، زندگی آیت الله حاج شیخ احمد حججی، محمّد جواد نور محمّدی، صص ۷۰-

۷۲، کانون پژوهش، اصفهان، ۱۳۸۱.

۲- ((۲)) - همان.

مرحوم حجّت الاسلام و المسلمین حجّتی که وصی ایشان بوده است در شرح حال ایشان که در ابتدای دیوان ایشان آمده از این کتاب با عنوان «نفحات روح القدس» نیز یاد کرده و درباره دیوان اشعار این بزرگمرد چنین فرموده است: ناظم این دیوان با قدرت بیان و طبع روانی که در انشاء ادبیات داشته پیشه اش شعر گفتن و شاعری نبوده، بلکه حضرت معظم له از عنفوان جوانی تا اوان پیری موقعی را که از مباحث علمی و موضوعات فکری خستگی روحی پیدا می نموده و در خلال این احوال می خواسته تجدید حال و نشاط و تحصیل فراغت بال و انبساطی نماید، تفنّنا و تفریحا بالبداهه چند بیتی می سروده و در متون یا حواشی کتبی که در دسترس آن جناب بوده ثبت می فرموده یا بر صفحه کاغذپاره ها و نسخه های مستعمله نوشته و دور می انداخته است و این بنده از نقطه نظر حفظ آثار قلمی این دانشمند نامی آن قطعات منسّده پراکنده را جمع آوری و تبویب نمودم (۱).

بنده خود تمامی کتاب های آیت الله حجّت را در کتابخانه آیت الله حجّجی دیده ام و این اوراق را در میان آن کتابها دیده ام. کاغذهایی که از پاکت های سیگار بود و مرحوم حجّت از آن ها برای نوشتن برخی اشعار استفاده می کرده است. متأسفانه در سال ۱۳۷۳ شمسی که بنده این برگه ها را دیدم موفق نشدم آن ها را با دیوان اشعار آن جناب مطابقت بدهم. و با وضعیت فعلی بعید می دانم آن برگه ها باقی مانده باشد چرا که در همان وقت هم بخشی از این اوراق دور انداخته شده بود.

۲- الحجه البالغه فی تنبيه القلوب الزائقه

آیت الله حجّت این کتاب را در ردّ بهائیت و در جواب نبیل زاده بهایی نوشته و در مشهد چاپخانه خراسان در ۴۸۲ صفحه به چاپ رسیده است.

ص: ۱۴۸

۱- (۱) - مقدمه دیوان قصائد آیت الله حجّت به قلم حجه الاسلام حاج آقا حسن حجّتی.

۳- رساله ای در طهارت آب قلیل

نسخه خطی این اثر به خط مبارک مرحوم حجت بنا به گفته حضرت حجه الاسلام حاج آقا رضا حججی مسئول کتابخانه آیت الله حججی نجف آباد در این کتابخانه موجود می باشد.

۴- تفسیر سوره تین

۵- صراط مستقیم در ردّ بهائیت

از این دو رساله اطلاعی دریافت نکرده ام و نمی دانم نسخ خطی این دو اثر وجود دارد یا نه؟

حفظ میراث گذشتگان

دوره ای بر فرهنگ و علوم اسلامی گذشته است که بی اغراق و گراف مرگب قلم، چون خون بود که جاری می شد تا کتابی رنگ حیات پذیرد. چه خون دل ها که عالمان خداپرست خوردند و چه زحمت ها و مرارت ها که برای یک اثر علمی کشیدند. این کتاب های گرانبها دست به دست امانت داده شده تا به نسل های بعد سپرده شود. صنعت چاپ نبود و همه کتاب ها با قلم و انگشتان عالمان دین و دوستان علم و فرهنگ نوشته و از خطر نابودی حفظ می شد. عالمان دین با چه زحمت و خون دلی کتاب ها را می خریدند و به عنوان میراث فرهنگی گذشتگان و دستور العمل آیندگان نگهداری می کردند. از این نمونه ها در زندگی عالمان دین فراوان است. یکی از این عالمان فرهنگبان مرحوم حاج آقا ناصر حجت است. او برای حفظ میراث گذشتگان با زحمت و تلاشی وصف ناشدنی و با بضاعت اندک خود به خرید کتاب و حفظ و نگهداری و ترمیم آن ها پرداخته است. در ابتدای کتاب «خلیجه المقال فی علم الرجال» نوشته است این کتاب را با سختی و زحمت به چهار قران خریده است و یا در اول یکی از کتاب های دیگر کتابخانه اش که در کتابخانه آیت الله حاج شیخ احمد حججی نجف آباد

نگهداری می شود، چنین نوشته است: «...من بنده شرمنده با گریه و با خنده این کتاب را به مبلغ پانزده قران خریدم...» و یا در ابتدای کتاب «لسان العجم» چنین مرقوم داشته اند:

بسم الله الرحمن الرحيم كتاب لسان العجم را به يك قران سفید خریدم در روز هفتم ماه ذی القعدة این امر عظیم و این واقعه جانگداز رخ داد. چه گویم که ناگفتم بهتر است؛ ۷ ذی القعدة ۱۳۱۸ ق .

علاوه بر این شواهد که گویای زحمت و تلاش ایشان در حفظ میراث گذشتگان و نیز نشانه ای آشکار از عشق به کتاب دارد، خرید و ضبط و نگهداری هفتاد نسخه از نسخه های نفیس خطی است که از ایشان برجای مانده و در کتابخانه ایشان محفوظ بوده است و اکنون به کتابخانه حضرت آیت الله حاج شیخ احمد حججی قدس سره منتقل شده است. کتابخانه شخصی ایشان نیز که دارای حدود ۱۵۰۰ کتاب که در آن نفایس کتب چاپ سنگی فراوانی از دوره قاجاریه موجود است، در گنجینه کتابخانه آیت الله حججی نگهداری می شود.

رحلت

مرحوم آیت الله حاج سید ناصر الدین حجت نجف آبادی در سن ۶۳ سالگی در حالی که عمر چندانی از وی نگذشته بود و تازه هنگام آن فرا رسیده بود که از وجود ارزشمندش استفاده شود در تاریخ هفدهم ربیع الاول (۱) سال هزار و سیصد و شصت هجری قمری به رحمت ایزدی پیوست و عجب اینکه در روز تولد حضرت رسول اکرم صلوات الله و سلامه علیه با سنی برابر سن مبارک آن حضرت سرای غرور را به عالم آخرت ترک گفت و به جوار رحمت و رضوان حق رهسپار شد. جسد مبارک آن جناب را در قبرستان شش جویه نجف آباد به خاک سپردند. روانش شاد و راهش پررهرو باد.

ص: ۱۵۰

۱- ((۱)) - در کتاب «تذکره شعرای معاصر اصفهان» تألیف سید مصلح الدین مهدوی، ص ۹۷، شب ۱۶ ربیع الاول ذکر شده است درحالی که همین مؤلف در کتاب دیگرش و نیز دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۲، ص ۹۷۰ این تاریخ را ۱۶ ربیع الثانی ذکر کرده که نادرست است.

(۱) [شمع امشب می فروزد طلعت جانانه را

[

شمع امشب می فروزد طلعت جانانه را

البشاره البشاره مژده ده پروانه را

برده فانوس تن از برق شمع جان بسوخت

مژده ده پروانه را پروانه دیوانه را

در هوای دانه «کوکو» تا به کی چون فاخته

همچو جغدان تا به کی مسکن کنی ویرانه را؟

یک سحر همچون کبوتر سر بر آور زیر پر

وز سرمستی بر آور هووی مستانه را

جان سپردن، همچو آتشخانه روشن کردن است

جان بیفشان تا همی روشن نمایی خانه را

غوص کن چون ناصر سید (۱) به قعر بحر دل

تا ز قعر بحر دل آری برون دردانه را

ص: ۱۵۱

۱- (۱) - این گونه تعریف و تمجیدهای حکیم سید ناصر الدین حجت را با توجه به سیره اخلاقی آن جناب باید از باب «و اما بنعمه ربّیک فحدّث» دانست. از فضای حاکم بر غزلیات و مطالب معنوی و معارف سروده ها به دست می آید ستایش ها از خداوند سبحان است که فیض این عنایت ها از اوست و مکانت توحیدی عارف جز این اقتضایی ندارد و نباید این گونه سخنان را بر امثال حضرت مولف قدس سرّه خرده گرفت.

مست شو چون وی چنان کامشب بیلعی چون نهنگ

ساقی و پیمانہ را و ساغر و خمخانہ را

(۲) [امشب از ناخن بر آور کوه سخت سینه را

[

امشب از ناخن بر آور کوه سخت سینه را

مغتم دان لیلہ القدر و شب آدینہ را

گنج اسرار محبت (۱) پیش از این بد سر به مهر

شاه معشوقان گشود امشب سر گنجینہ را

خواست تا با چشم خود بیند جمال خویش را

ساخت از انسان کامل بہر خود آیینہ را (۲)

گر تو خواهی روی جانان را بینی جلوه گر

محو کن ز آیینہ دل صورت بوزینہ را

جان بہ جانان آشنا بودہ است در روز ازل (۳)

اللہ اللہ یاد می کن صحبت دیرینہ را

لذت از شہد محبت گیر چون مردان مرد

چند چون طفلان اسیری لذت لوزینہ (۴) را

ص: ۱۵۲

۱- (۱) - اشاره ای لطیف بہ حدیث قدسی معروف دارد کہ می فرماید: کنت کنزاً مخفیاً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لکی

اعرف (اسرار الحکم، ملاہادی سبزواری، ص ۲۰؛ آداب الصلاہ، امام خمینی، ص ۲۸۸، چاپ مؤسسہ نشر آثار امام).

۲- (۲) - در روایت از رسول اکرم وارد شدہ است: خلق اللہ آدم علی صورتہ (شرح اصول کافی، ملا- صالح مازندرانی، با

تصحیح و تعلیق علامہ شعرانی، ج ۴، ص ۱۲۳-۱۲۴).

۳- (۳) - اشاره به آیه اخذ میثاق دارد که می فرماید: وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَن تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ (اعراف ۱۷۲/).

۴- (۴) - نوعی شیرینی، باقلوا.

ناصر سید بدست می دهد سرمشق عشق

گرز لوح دل بشویی نقش بغض و کینه را

(۳) [من ان شا الله از قالب اگر آیم برون امشب

[

من ان شا الله از قالب اگر آیم برون امشب

نهم امشب قدم بالای چرخ واژگون امشب

الا ای عقل دوراندیش، من زنجیر بگسستم

ترا باید حذر از من که گل کرده جنون امشب

چنان مستم که می خواهم که بر تن پوست بشکافم

بنای ملک امکان را نمایم واژگون امشب

کنم یک قطره خون، دل را بیاد روی دلداری

دو گیتی را کنم غرق اندر آن یک قطره خون امشب

بر آرم مست و دیوانه ز دل یک «هو»ی مستانه

کز آن «هو» عرش اعظم را بلرزانم کنون امشب

برای بیستون دل بسازم تیشه از مژگان

بیک برهم زدن از جا کنم این بیستون امشب

اگر با ناصر سید به یاد دوست کوشیدی

ز «ها» و «واو» می بینی اثر چون «کاف» و «نون» امشب (۱)

ص: ۱۵۳

ذات پروردگار باشد، با گفتن «هو» خواسته ات را برآورده می بینی و اثر «کن» به معنی باش را خواهی دید. در آیه ۸۲ سوره یس آمده است: **إِنَّمَا أَمْرُهُ إِذَا أَرَادَ شَيْئًا أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ .**

[

دیگر امشب روز روشن می شود مهمان شب

شب شود قربان روز ای جان من قربان شب

من شوم قربان شب یعنی شوم قربان روز

شب کجا مانده به جا چون روز شد مهمان شب

می نویسد بامداد نور خورشید ظهور

سوره توحید را بر سینه قرآن شب

اهل دل دانند کاخر شاهد زیبای صبح

می گشاید روی روشن از دل دامن شب

هیچ دانی شب چه باشد، نیست جز پایان روز

هیچ دانی روز چو بود، نیست جز پایان شب

حقّ و حقّ مرغ حقّ حقا که تعلیم حق است

تا ز حقا حق بحق الحق رسد حق خوان شب

جلوه برق تجلّی کی توان دیدن به روز

جز میان رعد آه و اشک چون باران شب

شمع جان ای ناصر سید نگرده مشتعل

گر نخیزی ور نریزی اشک در بطنان شب (۱)

ص: ۱۵۴

پروردگار است و در روایات فراوانی به مناجات در دل شب و گریه از ترس خدا توصیه و تأکید شده است که در اینجا به یک روایت نورانی اشاره می‌کنیم: امام حسن عسکری علیه السلام فرمود: انّ الوصول الى الله عزّ و جلّ سفر لا یدرک الا بامتطاء اللیل. من لم یحسن ان یمنح لم یحسن ان یعطی. (بحار الانوار، ج ۷، ص ۳۸۰؛ آثار الصادقین، حاج شیخ صادق احسان بخش، ج ۱۱، ص ۱۹۷، حدیث ۱۶۰۱۳).

[سروده شب نوزدهم ماه رمضان]

دل می طپد از شوق رخت در برم امشب

رحمی بکن ای دوست به چشم ترم امشب

سرفرش رخت کرده ام و چشم براهم

کز راه کرم پا بنهی بر سرم امشب

من جز در لطف تو ندارم در امید

بگشای در لطف و مران از درم امشب

دیوار قفس بشکنم از بس بزخم پر

صیاد اگر باز نماید پرم امشب

زان نشتر پر خون که زدی بر دل پر خون

یک بار دگر زن که بسی بهترم امشب

یا قوت لب خواهم و دارم گهر اشک

بنگر به سوی چشم پر از گوهرم امشب

یکدم سوی من بین که دمی بیش نمانده است

ترسم که نبینی به دم دیگرم امشب

صبر از لب چون قند تو تا چند که تلخ است

بگشا دهن تنک و بده شکرم امشب

دریای عطای تو خدایا نشود کم

گر پر کنی از بحر کرم ساغرم امشب

چون ناصر سید به نبی چشم شفاعت

دارم که ببخشند به پیغمبرم امشب

(۶) [می کند باد صبا مشک فشانی امشب

[

می کند باد صبا مشک فشانی امشب

می گلرنگ بنوش آنچه توانی امشب

ای پسر پیر شوی باده بیاور که فتاد

بر سر پیر خرد عشق جوانی امشب

می ام ای مغیچه در ساغر الفاظ مریز

می روم من به سر خم معانی امشب

وعدۀ وصل تو ای سرو گل اندام رسید

در رخت دیده کند اشک فشانی امشب

شب وصل است و به یاد گل رویت دارم

همچو مرغان سحر زمزمه خوانی امشب

خال ابرو بنما تا که نمایم تفسیر

نکته دیگری از سبع مثنوی (۱) امشب

بگشا سلسله زلف به رخ، تا که کنم

کشف یک سلسله اسرار نهائی امشب

ص: ۱۵۶

الْقُرْآنَ الْعَظِيمَ در روایت است که رسول الله (ص) فرمودند: خداوند به من منت جداگانه گذاشت به فاتحه الكتاب و آن را در کنار قرآن قرار داد. (آداب الصلاة، امام خمینی، ص ۲۹۹ به نقل از عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۳۰۱).

لَنْ تَرَانِي است جواب اَرِنِي طور وجود

محو کن تا شنوی (سوف ترانی) (۱) امشب

آنچه دانی همه از دفتر خاطر بزدای

تا بدانی همه آن ها که ندانی امشب

می کند ناصر سید به دعا دست بلند

به امیدی که تو اش باز بخوانی امشب

(۷)

[سروده شب نوزدهم ماه رمضان]

شکر و (۲) لله که مرا کار به کام است امشب

یارم اندر نظر و باده به جام است امشب

هست اول شب عشر سوم شهر صیام

وین عجب کان مه من بدر تمام است امشب

شب قدر است شب وصل که در مذهب عشق

نزد ارباب بصر خواب حرام است امشب

هر که را باده به جام است و دل آرام به کار

بهرش از قبل ملک عرض سلام است (۳) امشب

ص: ۱۵۷

۱- ((۱)) - اشاره ای به آیه ۱۴۳ سوره مبارکه اعراف است که می فرماید: وَ لَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا وَ كَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ اَرِنِي اَنْظُرْ اِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرَانِي وَ لَكِنْ اَنْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ فَاِذَا سِيَّطَرَ مَكَانَهُ فَسَوْفَ نَرَانِي فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَ خَرَّ مُوسَىٰ صَعِقًا فَلَمَّا اَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ اِلَيْكَ وَ اَنَا اَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ.

۲- ((۲)) - در نسخه چنین است.

٣- (٣) - اشاره به آیه شریفه: سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطَلَعِ الْفَجْرِ.

تا شود سرّ محبت به ملایک مکشوف

قدسیان را به زمین محشر عام است امشب

روح اعظم (۱) که بود قاصد و دلّالة عشق

بر در محضر پرنور امام است امشب

ادب از شمع بیاموز که این سوخته جان

اشک می بارد و در حال قیام است امشب

یا ز پروانه بیاموز که گرد سر شمع

بهر جان باختنش طوف مدام است امشب

گر چو پروانه نسوزد پرت از آتش عشق

آه سردت خنک و طمع تو خام است امشب

این همه ناصر سید چه دهی طول سخن

نظر یار به دل، نی به کلام است امشب (۲)

(۸) [شب وصل است و دلم را خفقانی عجب است

[

شب وصل است و دلم را خفقانی عجب است

ضربان دلم امشب ضربانی عجب است

ص: ۱۵۸

۱- (۱) - در روایت است که ابو بصیر گوید از امام صادق علیه السّلام درباره این کلام خداوند پرسیدم که می فرماید: وَ كَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ (سوره شوری) حضرت فرمودند: روح آفریده ای است از آفریدگان خدای تبارک و تعالی، بزرگتر از جبرئیل و میکائیل. این روح همراه پیامبر صلی الله علیه و اله بود، او را آگاه می ساخت و استوارش می داشت. و پس از پیامبر این روح همراه امامان است. (اصول کافی، ج ۱، ص ۲۷۳، کتاب الحجّه، باب

الروح التي يسدد الله بها الاثمه).

٢- (٢) - اشاره به حدیثی که از حضرت ختمی مرتبت محمد بن عبد الله صلی الله علیه و اله نقل شده است: ان الله لا ينظر الى صوركم و لا الى اموالكم و انما ينظر الى قلوبكم و اعمالكم. (رسائل شهید ثانی، تحقیق رضا مختاری، ج ٢، ص ٨١٣، چاپ دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).

سر سرگشته که دور حرم دل می گشت

دگر امشب دورانش دورانی عجب است

می رسد مزده دیدار ز دلدار به جان

وندر این هیمنه جان را هیمانی عجب است

هر سر موی من از معجز پیغمبر عشق

در بیان صفت حسن، زبانی عجب است

وز سر شوق فغانی که بر آرم ز فؤاد

بر کند کون و مکان را که فغانی عجب است

عشق را غیر نشانی که ز بی نام و نشان

عقل می داد نشان نام و نشانی عجب است

فاش گویم که پس پرده دل در بچه ای است

که اگر باز شود، سوی جهانی عجب است

ناصر سید استاد ز شاگردی عشق

در تمام سخنش لطف و بیانی عجب است

(۹) [امشب ای مرغ سحر کار تو خاطر خواه است

[

امشب ای مرغ سحر کار تو خاطر خواه است

با نسیم سحری نکهت گل همراه است

امشب از شورش مستانه تو شور دگر

افتد اندر دل و جانی که ز عشق آگاه است

نعره زد بلبل و رسوا شد و گل پرده درید

عشق پوشیده کنون، قصه در افواه است

عشق اگر می طلبی طالب رسوایی باش

پرده بر عشق میپوشان که کتان بر ماه است

نور «انا» ز کجا تافته بر گل عجباً

مگر امشب شب قدر است که «انزلناه» است

ص: ۱۵۹

عقده از نطق تو ای مرغ سحرخوان که گشود

تو مگر موسی و گل نخله و امر از شاه است؟

«لا اله» آتش و موسی تو و دل نخله، مترس

لَا تَخَفْ إِنِّي أَنَا اللَّهُ (۱) در «الّا الله» است

همره ناصر سید بگشا بال و بچرخ

دور گل خسته مشو عمر سفر کوتاه است

(۱۰)

[سروده شب بیست و سوم ماه رمضان]

دم جان بخش نسیم سحری مشکین است

مگر امشب گذرش بر موی حور العین است

آمدی باز ز فردوس مگر کز دم تو

عرصه روی زمین غیرت علیین است

باز گو گر خبری باشدت از حضرت دوست

که مرا دم همه از یار و مرادم این است

بگشا غنچه دل را که من از تنگ دلی

همچو گل دامنه از خون جگر رنگین است

ص: ۱۶۰

۱- ((۱)) - اشاره به مشاهدات و سیر معنوی حضرت موسی علیه السلام است که در قرآن در این باره آمده است: فَلَمَّا أَنَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَىٰ إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ وَأَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلِي مُدَبِّرًا وَلَمْ يَعْبَتْ يَا مُوسَىٰ آقْبِلْ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْأَمِينِينَ. (سوره مبارکه قصص/ آیه ۳۰-۳۱).

چشم اگر باز کنم جز به سوی طلعت یار

سر مژگان همه بر دیده من ذوبین (۱) است

سرمه از خاک ره یار گرفته است مگر

دیده ناصر سید که حقیقت بین است

(۱۱) [امشب ای باد سحر خوش نفست مشکین است

[

امشب ای باد سحر خوش نفست مشکین است

دم جان بخش تو امشب همه عطر آگین است

از بهشت آمده ای باز مگر، کز دم تو

در همه روی زمین نگهت حور العین است

بگشا غنچه دل را که من از تنگ دلی

همچو گل دامنم از خون جگر رنگین است

باز گو گر خبری باشدت از حضرت یار

که مرا دم همه از یار و مرادم این است

ای خوشا مردن فرهاد که اندر دم مرگ

سر خود دید که فرش قدم شیرین است

ناصر سید اگر گل نکند خاک ز اشک

خاک عالم به سرش در صف یوم الدین (۲) است

ص: ۱۶۱

۲- (۲) - دین یکی از نام های روز قیامت است که خداوند در قرآن کریم ذکر کرده است؛ از جمله در سوره مبارکه حمد می فرماید: **مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ** .

(۱۲) [اقتضای جلوه دارد دیگر امشب حسن دوست

[

اقتضای جلوه دارد دیگر امشب حسن دوست
چشم بگشا گر تو را دیدار آن رو آرزوست
پرده یک سو می کند آن شاه از روی چو ماه
عاشق بیچاره در خواب است آب آن طرف جوست
جان فدا بایست کردن در طریق عاشقی
جستجو این است ای رهرو دگرها گفتگوست
دم فروکش یک نفس زین های وهوها، مردوار
تا به بینی هر نفس مردان ره را های وهوست
عشق را نبود عیاری غیر چشم اشکبار
اشک چشم از بهر عاشق آری آری آبروست
آهن دل را مجلاً کن به پیش روی یار
تا چو در وی بنگری ای دوست پنداری که اوست
ناصر سید ز مستی هر زمان خواهد کند
کشف اسرار محبت گرچه خاموشی نکوست

(۱۳) [آتشی افروخت عشق و جسم و جان من بسوخت

[

آتشی افروخت عشق و جسم و جان من بسوخت
خواستم آهی کشم کام و زبان من بسوخت

آتش دوزخ ندارد طاقت بار فراق

آه زین آتش که پیدا و نهان من بسوخت

ص: ۱۶۲

تشنه دیدار یارم در بیابان طلب

آتش این تشنگی روح و روان من بسوخت

چون نشان بی نشانی در ره گمنامی است

برق استغنا زد و نام و نشان من بسوخت

چونکه در مرآه جان دیدار جانان شد عیان

ظلمت تن در ظهور نور جان من بسوخت

صد هزاران پرده بود اندر میان ما و دوست

جمله را یک شعله آه و فغان من بسوخت

خواستم چون ناصر سید سخن گویم ز عشق

آتشی جست از دل و نطق و بیان من بسوخت

(۱۴)

مراتب هفتگانه نفس

هفت منزل در ره عشق ای پسر دشوار هست

با تو گویم اندکی لیکن سخن بسیار هست

الحذر ثم الحذر از این خراب آباد جسم

کاندر این مخروبه هر سو عقرب جزّار (۱) هست

باید از چاه طبیعت بگذری با چشم باز

تا نیفتی کاندر این چه موش هست و مار هست

چون از این چه بگذری در وادی پرهول نفس

اژدهای هفت سر با زهر آتشبار هست

۱- (۱) - کژدمی زرد و خبیث که دم کشان رود. (فرهنگ لاروس).

چون رسیدی در میان جنگل تاریک صدر

خرس و میمون و گراز و شیر آدم خوار هست

در میان کشتی دل چون نشینی هر زمان

بیم طوفانت ز موج قلزم زخار (۱) هست

چون برون آیی ز کشتی تا روی بر کوه عقل

راه ها تاریک و سخت و صعب و ناهموار هست

از فراز کوه عقل آیی چو اندر دشت روح

هر طرف جنات تجری تحتها الأنهار (۲) هست

هم به آنجا دل میند و روی کن تا قصر نسر (۳)

پرده یک سو کن که خورشید جمال یار هست

رهروان را از برای این ره پر هول عشق

رهنمایی چون محمد صلی الله علیه و اله سید مختار هست

شمع این ره چیست، دانی هست قرآن مجید؟

چون به هر حرف از حروفش صد هزار انوار هست

ناصر سید نشان راه را سربسته گفت

لیک داند هر که جانش حامل اسرار هست

ص: ۱۶۴

۱- (۱) - دریا و رود بزرگ پر آب و موج؛ قلزم در قدیم نام بندری بوده در ساحل دریای سرخ نزدیک ورودی رود نیل به

دریای سرخ و دریای سرخ را به مناسب نام آن شهر دریای قلزم گفته اند. (فرهنگ عمید).

۲- (۲) - برگرفته از آیه شریفه: وَ بَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا

مِنْ ثَمَرِهِ رُزِقُوا...، سوره مبارکه بقره/ آیه ۲۵.

۳- (۳) - نام دو ستاره است که در نسر طائر و نسر واقع قرار دارد (برهان قاطع، ج ۴، ص ۲۱۳۸)؛ نسر واقع ستاره روشنی که در صورت فلکی چنگال رامی قرار دارد. (فرهنگ معارف اسلامی، سید جعفر سجادی، ج ۴، ص ۴۵۷).

[سروده شب نوزدهم ماه رمضان]

پادشاه حسن امشب خیمه بر دل می زند

لیلی امشب پرده را بالا ز محمل می زند

در هوای آشیان قدس امشب مرغ جان

پر و بال از شوق هم چون مرغ بسمل (۱) می زند

سرنوشت هجر عاشق می شود امشب تمام

طعنه از شور جنون، مجنون به عاقل می زند

بارگاه شوق را لیلی به صد شوق و شعف

با سپاهین چادر مجنون مقابل می زند

عقل کل پروانه آسا پر و بال از روی شوق

بر شعاع طلعت انسان کامل می زند

هر که شد چون ناصر سید شهید راه عشق

بوسه از شادی به دست و تیغ قاتل می زند

(۱۶) [جنبشی باز نسیم سحر آغاز کند

[

جنبشی باز نسیم سحر آغاز کند

وین دل تنگ مرا غنچه صفت باز کند

بشکفد غنچه دل تا ز سر سدره علم

بلبل عقل بشور افتد و پرواز کند

مرغ شب خیز همی گریه جان سوز کند
گل نوخیز همی خنده جان ساز کند
هرچه بلبل به نیاز از پی گل چرخ زند
گل رود در عقب برگ و به او ناز کند
یک نسیم دگر از غیب برآید ناگاه
پرده را از رخ معشوقه گل باز کند
بلبل از شوق فتد در بغل شاهد گل
گل پذیرائی از آن مرغک گل باز کند
گل و بلبل بهم آیند و نشینند به هم
هر دو را عشق به هم محرم و دمساز کند
در بیان کردن آیات محبت چه عجب
ناصر سید اگر دعوی اعجاز کند

(۱۷)

[سروده شب بیست و سوم ماه رمضان]

دیگر امشب جعد جانان را پریشان می کنند

از زمین تا آسمان را سنبلستان می کنند

عکسی از رخساره اش افتاده بر خاک دژم (۱)

خاک را از عکس رخسارش گلستان می کنند

نکته‌ی از زلف پرچینش به دست آورده باد

شش جهت را از شمیمش عنبرافشان می کنند

۱- (۱) - تیره، تاریک، افسرده، دلتنگ، خشمگین، بیمار (برهان قاطع).

بر امید آنکه شاید شاه خوبان بگذرد
بر سر بازار دل امشب چراغان می کنند
تا تجلی به نماید حسن مطلق در ظهور
چار سوی قلب را آینه بندان می کنند
پرده یکسو می کنند از چهره گل نیمه شب
بلبل شوریده را سرگرم افغان می کنند
بر گنه کاران صلا از بهر رحمت می زنند
بر سیه رویان نظر با چشم احسان می کنند
عقل را در پیش عشق امشب به مکتب می برند
عشق را استاد درس عقل نادان می کنند
قلب های تیره را اکسیر اعظم می زنند
سینه های ساده را خورشید تابان می کنند
بسکه بیرون می دهند از پرده راز سر به مهر
هفت بطن از معنی قرآن نمایان می کنند
از زبان ناصر سید سخن سنجان غیب
بهر مشتاقان بیان اسرار قرآن می کنند

(۱۸) [امشب آن محبوب زیبا، جلوه سازی می کند

[

امشب آن محبوب زیبا، جلوه سازی می کند

بر سر مهر آمده، عاشق نوازی می کند

شاهد توحید می گیرد ز عاشق آینه

و ندر این آینه با خود عشق بازی می کند

ص: ۱۶۷

چهر مهرش می فزاید عاشقان را مهر چهر
گرچه مهر چهر او عاشق گدازی می کند
در ریاضت تن چو سوزن کن که بتوانی گشود
آن گره ها را که محکم فخر رازی می کند
طالب علم ار نباشد شوری از عشقش به سر
روز و شب در مدرسه کاهل نمازی می کند
بر پر پروانه زد چون پرتو رخسار شمع
پرزنان پرواز کرده شاهبازی می کند
ای که آواز مخالف می نوازی لب ببند
مطرب امشب ساز آهنگ حجازی می کند
دوست می دارد نیاز و عشق را آن سروناز
گرچه حسنش اقتضای بی نیازی می کند
ناصر سید اگر افکند سر در پای دوست
بر سرافرازان عالم سرفرازی می کند

(۱۹)

[سرودۀ شب نوزدهم ماه رمضان]

رهروان راه امشب طی منزل می کنند
ساکنان کشتی امشب جا به ساحل می کنند
در هوای مژده «احببته» دل دادگان
جدّ و جهد امشب پی قرب نوافل (۱) می کنند

۱- (۱) - اشاره به حدیث مشهور به قرب نوافل است که در آن آمده است: «...و انه لیتقرب الیّ -

ای گدایان الصلا امشب بزرگان از کرم
فضل و رحمت را به هم تقسیم سائل می کنند
خوبرویان شانه بر موی پریشان می زنند
عقده ها را باز کرده حل مشکل می کنند
شاهدان غیب بیرون کرده سر از باغ خلد
جلوه بهر رغبت انسان کامل می کنند
عاشقان را در نظر جز حسن روی یار نیست
عاقلان اثبات حسنش با دلائل می کنند
از کتاب ذات خود عارف سخن گوید و لیک
عالمان نقل مسائل از رسائل می کنند
نکته های عشق را چون ناصر سید به رمز
اندک اندک گوشزد بر گوش عاقل می کنند

(۲۰)

[سروده شب بیست و سوم ماه رمضان]

کیست امشب حلقه بر در می زند

حلقه بر در طور دیگر می زند

حلقه بر در می زند آهسته لیک

ز اضطرابم بر دل آذر میزند

ص: ۱۶۹

دل به خون در تنگ نای سینه ام

همچو مرغ بسملی پر می زند

بند بندم را کند از هم جدا

عضو عضو را به هم برمی زند

بانگ این در تا به گردون می رسد

جنبشش بر هفت پیکر می زند

می زند ارکان عالم را به هم

گر چنین در بار دیگر می زند

حلقهٔ «لا» را به نفی ما سوا

بر سر امکان سراسر می زند

با سرانگشتان دل بند لطیف

این چنین در آن صنم برمی زند

امشب آری آن شه اقلیم حسن

کشتگان عشق را سر می زند

پرتو رویش به هر کشته رسید

سر میان زندگان برمی زند

نور قرآن زد در این شب بر نبی

بعد از آن بر آل اطهر می زند

جبرئیل امشب علم بهر امان

بر سر قبر پیمبر می زند

یک علم در کعبه، یک در بیت قدس

یک علم بر قبر حیدر می زند

ص: ۱۷۰

ناصر سید ز شوق آن علم

نعره الله اکبر می زند

(۲۱) [حسن و عشق امشب به یگدیگر برابر می شود

[

حسن و عشق امشب به یگدیگر برابر می شود

سرنوشت عاشقان امشب مقدر می شود

عقل اگر شیر محبت خورد می گردد چو عشق

اجنبی از ارتضاع آری برادر می شود

ظلمت امکان عاشق سوخت چون در نار عشق

هستیش روشن تر از خورشید انور می شود

هر که می جوید چو درویشان صورت کیمیا

این قلندر آخر اندر ره سلندر می شود

نسخه اکسیری از قرآن بدست آورده ام

هر که داند در کفش هر سنگ گوهر می شود

سنگ دل را خون و خون را اشک و باز آن اشک خون

کن چو مشتاقان که این اکسیر احمر می شود

قطره ای زین کیمیا بر صفحه صورت بریز

مس صورت را ببین دردم که چون زر می شود

آب کن قلب سیه را پس چو استادان به ذکر

دمبدم چندانکه بینی دل چو اخگر می شود

پس از آن اکسیر بر دل زن که چون دل شد طلا

ملک هستی بعد از این بهرت مسخر می شود

ص: ۱۷۱

نسخه این کیمیا از ناصر سید بگیر

هر که این تدبیر داند کیمیاگر می شود

(۲۲) [کثرت امشب غرق در دریای وحدت می شود

[

کثرت امشب غرق در دریای وحدت می شود

وحدت امشب جلوه گر در ضمن کثرت می شود

رحمت موصوله یکتای بی همتای فرد

از برای اهل استحقاق قسمت می شود

ره به بالا گیر امشب ای گدای ره نشین

ز آنکه اندر لا مکان تقسیم رحمت می شود

بر سرن از پله های نردبان «لا اله»

چون به «الاهو» رسی کشف حقیقت می شود

صیقلی کن روی صورت را به مصقل های ذکر

تا به بینی چون عیان معنی ز صورت می شود

راهی از علم الیقین هم هست تا عین الیقین

رفتن این ره به انوار شریعت می شود

می رسد از راه خدمت مرد تا علم الیقین

معرفت چون شد مؤکد علم رؤیت می شود

ناصر سید سخن گر گوید از حق الیقین

کی امانت دار اسرار محبت می شود

این قدر دانم که هر کس ره به این مقصود برد

مستحق حمل اعباء خلافت (۱) می شود

ظلاً امکان می شود مخفی در انوار و جوب

پای تا سر چشم و گوش و علم و قدرت می شود

(۲۳) [جبرئیل امشب پیام از حی داور می برد

[

جبرئیل امشب پیام از حی داور می برد

تحفه تنزیل را نزد پیمبر می برد

یا ز جعد مشکگ بار یار، باد بی قرار

از برای بی قراران مشکگ و عنبر می برد

پاکبازان وفا را عهد الله اشتری (۲) است

هر که ترک سر کند این عهد را سر می برد

در قمار عشق هر شب آنچه عاشق داشت باخت

و آنچه هر شب باخت امشب صد برابر می برد

بی لبان تنگ لیلی بود مجنون تنگ دل

امشب از تنگ دل صد تنگ شکر می برد

ای برادر عشق بگزین زانکه پر و بال عشق

نفس را در یک نفس از عقل برتر می برد

ص: ۱۷۳

۱- (۱) - اشاره ای لطیف به آیه عرض امانت است که می فرماید: **إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ**

يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا (سورة مباركة احزاب/ آية ٧٢).
٢- (٢) - اشاره به آية ١١١ سورة توبه: إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ .

گر بیاد دوست آهی برکشی از روی شوق
آه زارت را ملک در عرش اکبر می برد
عشق بر هر سر فتد همچون حروف مصدری
از ره تأویل مشتق را به مصدر می برد
کیمیای عشق را تا ناصر سید شناخت
می زند بر قلب قلب و قلب چون زر می برد

(۲۴) [درد بی درمان ما امشب به درمان می رسد]

[

درد بی درمان ما امشب به درمان می رسد
کار بی سامان ما امشب به سامان می رسد
دل پیروا از علایق سینه بزدای از هوی
خانه را جاروب کن بهتر که مهمان می رسد
چشم بگشا تا زنی اول به چشم آنگه به دل
هر خدنک غمزه کز ابروی جانان می رسد
خیز ای بلقیس از جای و بیارا بارگاه
هدهدی با نامه از نزد سلیمان می رسد (۱)
چشمت ای یعقوب روشن، می رسد از ره بشیر
بر کفش پیراهن یوسف به کنعان می رسد (۲)

ص: ۱۷۴

ثُمَّ تَوَلَّ عَنْهُمْ فَأَنْظَرْنَا ذَا يُرْجَعُونَ قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأَإِنَّي أَلْقَيْتُ إِلَيْ كِتَابٍ كَرِيمٍ إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
(سوره مبارکه نمل/آیه ۲۸-۳۰).

۲- (۲) - اشاره به داستان حضرت یوسف است که در قرآن کریم فرماید: فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ أَلْقَاهُ عَلَى وَجْهِهِ فَارْتَدَّ بَصِيرًا...
(سوره مبارکه یوسف/آیه ۹۶)

از فراز لا مکان سوی محمد جبرئیل

همر هس خیل ملک بر دست، قرآن می رسد

همچو طفل مکتبی قرآن به دست از بهر درس

حضرت روح الامین تا آن دبستان می رسد

نکته گر مشکل شدت از ناصر سید پیرس

هر شکالت را جواب از نزدش آسان می رسد

(۲۵)

[سروده شب بیست و سوم ماه رمضان]

ساقی امشب جام را از می لبالب می کند

می کشان را نقل می آماده از لب می کند

هر که را با او سر و سرّی است از دلدادگان

از برای بزم قربش دعوت امشب می کند

هر که را رانده است امشب می کند دور از حضور

و آنکه را می خواست است امشب مقرب می کند

ور دلی ز آسیب عشقش در طپش افتاده است

رفع آن آسیب ازو با سبب غبغب می کند

وز برای مهمانان (۱) در حریم قرب خویش

منزل از خوان کرم امشب مرتب می کند

ص: ۱۷۵

از «ایست عند ربّی» (۱) و «سَقَاهُمْ رَبُّهُمْ» (۲)

من سخن گفتم، چه باک از منکری تب می کند

عشق آری عاشقان را می برد تا کوی یار

وز غرور و خود پرستیشان مهذب می کند

چشم دل عارف گشود از های هو بی های و هو

گوش را گر عابد از فریاد یا ربّ می کند

نفس را بایست کشتن تا رهی از شر نفس

کشته عقرب، علاج نیش عقرب می کند

دفتر اخلاق بهر ناصر سید مخوان

عاشقان را عشق در یک دم مؤدب می کند

(۲۶) [هر که یک ساعت به یاد دوست سر در سینه کرد

[

هر که یک ساعت به یاد دوست سر در سینه کرد

کشف سرّ غیب را از شنبه تا آدینه کرد

گرچه دل چون سنگ باشد چون که بگذارد ز عشق

می توان بهر جمال یار از او آئینه کرد

قفل دل بگشا که هر کس قفل از دل بر گرفت

ضبط گنج معرفت از فتح این گنجینه کرد

ص: ۱۷۶

۲- (۲) - اشاره به آیه ۲۱ سوره مبارکه انسان در ذکر نعمت های اهل بهشت: ... وَ سَقَّاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا.

آدمی شو اول، آنگه پشت، خم کن در نماز
ورنه بس چون مرد راکع پشت، خم، بوزینه کرد
عکس روی یار اگر خواهی فتد بر لوح جان
باید او را صیقلی از زنگ بخل و کینه کرد
صوفی آن باشد که از تن بر کند رخت طمع
ورنه آسان است بر تن جبّه پشمینه کرد
بر جین ای ناصر سید ببايد داغ عشق
ورنه حاصل چیست گر صورت ز سجده پینه کرد؟

(۲۷)

[سروده شب بیست و سوم ماه رمضان]

نامه ای امشب از آن ماه لقا می آید
هدهد خوش خبر امشب به صبا می آید
با نسیم سحری نفحه مشک ختن است
مگر آن آهوی مشکین ز ختا می آید
می زند بحر کرم موج و سحاب رحمت
مجتمع گشته و باران عطا می آید
از سرا پرده لیلا به سراغ مجنون
پیک دعوت به سوی بزم لقا می آید
کوه هستی خود از جا بکن و کاهش کن
کز پی بردن او کاهربا می آید

چشمه ای هست درون دل انسان که اگر

بگشائی سر آن، آب بقا می آید

ناصر سید اگر باز ببیند رخ دوست

همچو بلبل به سر شور و نوا می آید

(۲۸) [دامن خیمه لیلاست که بالا زده اند

[

دامن خیمه لیلاست که بالا زده اند

یا مگر دریچه از غیب به دنیا زده اند

چشم مجنون نبود جز سوی آن نقطه خاک

که در او میخ سرا پرده لیلا زده اند

پرده قدس که در طارم اعلا زده بود

کنده اند امشب و بر توده غیرا (۱) زده اند

قدسیان حلقه طاعت که به پیرامن عرش

زده بودند به پیرامن بطحا زده اند

ای خوشا میکده باده فروش بطحا

که ملائک به درش صف پی صهبا زده اند

حلقه خدمتش آنان که نمودند بگوش

پشت پا بر سر دارائی دارا زده اند

می کشانی که از آن میکده سرمست شدند

از طرب عربده در عرش معلّا زده اند

ساغر «لا» همه چون ناصر سید ز نشاط

بشکستند و شراب از خم «الا» زده اند

(۲۹) [دیگر امشب، صفة دل را چراغان کرده اند

[

دیگر امشب، صفة دل را چراغان کرده اند

جاری از سرچشمه جان، آب حیوان کرده اند

با وجود آنکه تاریک است عالم سربه سر

از درون سینه ام خورشید باران کرده اند

چشم حس کور است کوران را نباشد درک نور

نور را روشن کجا در چشم کوران کرده اند

چشم دل بگشا که بینی امشب از نور احد

از دل هر ذره خورشیدی نمایان کرده اند

امشب است آن طرفه شب کز جنبش فیض ازل

بر دل پاک محمد وحی قرآن کرده اند

سرمه روشن دلی از ناصر سید بجوی

تا ببینی آنچه را کز چشم، پنهان کرده اند

(۳۰)

[سروده شب بیست و یکم ماه رمضان]

لیله القدر است امشب مژده ای اهل شعور

شب مگو خورشید روشن گو، شب دریای نور

شب مگو میقات وصل عاشق دل باخته

شب مگو هنگام قرب بنده افتاده دور

ص: ۱۷۹

شب مگو مجموعهٔ تحریر احکام قدر

شب مگو مشروحهٔ تفسیر آیات ظهور

شب مگو وقت تضرع، موسم عجز و بکاء

شب مگو هنگام زاری بهر تقصیر و قصور

شب مگو وقت کشیدن ز آب «کاس من معین» (۱)

شب مگو وقت کشیدن باده از جام طهور (۲)

می رود تا ساحل دریای شیرین بقا

کشتی در ماندگان طبع ازین دریای شور

همچو عیسی می توان رفتن در این شب تا فلک

همچو موسی می توان دیدن در این شب نور طور

تا به کی در خواب غفلت، خیز از جا مردوار

نه قدم بر نفس و جا کن در صف اهل حضور

ناصر سید صفت، رو کن زمانی سوی دل

ره بچو شاید نگردد راه نزدیک تو دور

(۳۱) [می گشاید یار امشب گوشهٔ ابرو به ناز

[

می گشاید یار امشب گوشهٔ ابرو به ناز

سوی این محراب آرید ای نماز آران نماز

از حریم قدس می آید به هامون بهر صید

باز شاه و می فرستد سوی صحرا شاهباز

-
- ۱- (۱) - اقتباسی است از آیه ۱۸ سوره مبارکه واقعه: **بِأَنْبَابٍ وَأَنْبَارٍ وَقَاسٍ مِنْ مَعِينٍ** .
- ۲- (۲) - اشاره به آیه ۲۱ سوره مبارکه انسان: **...وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا** .

سینه پیش آرید یاران تا خورد تیغش به جان

چشم بگشائید تا افتد به چشم آن تیر ناز

ای خوشا آن شب که با سوزش برم شب را به روز

وای بر روزی که بی دردش رسم تا شام، باز

مرده باد آن دل که می خواهد ز پیکانش گریز

کور باد آن چشم کو جوید ز تیرش احتراز

گر خورد تیرش به قلبی می شود آن قلب، خوش

ور رسد تیرش به چشمی می شود آن چشم، باز

کم گریز ای خوگ مدبر کان شه دنیا و دین

صید آهوی ختن خواهد نمی خواهد گراز

بر سر هرکس نشست آن شاهباز خوش نشان

گو بر آور سر به وجد، اکنون که گشتی سرفراز

کردم امشب این سخن از ناصر سید سؤال

کی سخن آرای و معنی سنج و ای دانای راز

دانی این شهباز شاهی در کجا آید فرود؟

گفت: آری می نشیند در بیابان حجاز

گفتم آوخ بعد منزل را چه تدبیر است؟ گفت:

هست در دل راه نزدیکی به آن اقلیم باز

(۳۲) [تا تو بهر این و آن از بهر این و آن بسوز

تا تو بهر این و آن از بهر این و آن بسوز

یا به فکر آب و نان در فکر آب و نان بسوز

ای اسیر خانمان این خانمان ها آتش است

یا بسوز از خانمان یا آنکه خانمان بسوز

ص: ۱۸۱

عقل پروانه است، جان چون شمع، دانش پر و بال

پر دانش در فروغ نور شمع جان بسوز

بال و پر، پروانه را محروم کرد از بال نور

گر تو بال نور خواهی بال و پر، آسان بسوز

کوره ای از عشق جانان در درون دل بساز

آتش «لا» بر فروز و عالم امکان بسوز

دمبدم از نفحه ذکر دمامدم دم بدم

پس به یک دم هر دو عالم زین دم سوزان بسوز

زر هستی را بنه در بوته نفی و بتاب

وندر آن، جز هستی حق هرچه بینی آن بسوز

آن چنانکه ناصر سید به نار عشق سوخت

گر نمی سوزی برو در آتش خذلان بسوز

(۳۳) [نعره های عشق مجنون رفت تا بنگاه عشق

[

نعره های عشق مجنون رفت تا بنگاه عشق

لیلی این سوتر زند امشب دگر خرگاه عشق

عاشق دیوانه، جان بر دست دارد انتظار

رو نما آورده تا ابرو نماید شاه عشق

گریه های شوق مجنون، کرد آخر کار خویش

زانکه امشب برقع از رخ می گشاید ماه عشق

تا به مقصد صد هزاران سال باشد راه عقل

یک قدم بر نفس نه، طی کن ره کوتاه عشق

ص: ۱۸۲

با چراغ عقل، راه عشق نتوان یافتن
تا نسوزد شمع، جان روشن نگردد راه عشق
سوخت جان ناصر سید ز نار «لا اله»
تا دمید از مشرق دل نور «الا الله» عشق

(۳۴)

[سروده شب بیست و یکم ماه رمضان]

حسن مطلق بین که امشب می شود جوای عشق
وین طلاطم بین که افتاده است بر دریای عشق
گرمی حسن است کز شمس حقیقت تافته است
کین چنین افکنده جوشش در خم صهبای عشق
پرتو رخسار ساقی تافت بر مینای می
کین چنین شد صاف و روشن باده در مینای عشق
نیست در بازار معنی نزد معشوق ازل
گوهری ارزنده تر از لؤلؤ لالای عشق
عشق بگزین ای بلند اختر که فر عشق برد
با پر همت محمد را به «أُوْ اَذْنِی» (۱) عشق
خانمان و خاندان و جسم و جان را باختند
پاک بازان طریقت بر سر سودای عشق

ص: ۱۸۳

از جمله در سوره قصص آیه ۳۰-۳۱ آمده است: ... يَا مُوسَىٰ إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ... وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْآمِنِينَ .

لَا تَخَفْ إِنِّي أَنَا اللَّهُ (۱) نشنود موسای جان

خلع نعلین تعلق (۲) گر نکرد از پای عشق

راستی چون ناصر سید نکرده هیچ کس

شرح اسرار محبت، حل مشکل های عشق

(۳۵) [دیگر امشب تا به گردون می رود فریاد دل

[

دیگر امشب تا به گردون می رود فریاد دل

گوئی امشب دل ز دلبر می ستاند داد دل

می زند بر کوه هستی تیشه را دل سخت تر

ترسم امشب تیشه را بر سر زند فرهاد دل

«لا» و «الا» را مکرر می کند دل با نشاط

داده درس دیگری امشب به دل استاد دل

آن چنان کز تیشه دل می جهد امشب شرار

آخر این برق تجلی بر کند بنیاد دل

قصد قاف قرب دارد دل ز بال آراستن

آفرین بر همت دل، به به استعداد دل

هستی خود گر ببازد می برد کنج (۳) وصال

زانکه خوش تر دست بازی می کند نژاد دل

ص: ۱۸۴

۲- (۲) - برداشتی از آیه ۱۲ سوره مبارکه طه است که فرماید: فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ .

۳- (۳) - در نسخه چنین است و ظاهراً گنج وصال صحیح باشد. اگرچه گنج وصال نیز قابل توجیه است.

لیک از اول، گر دهد دل، نفس دون را پرورش

می شود این نفس سرکش عاقبت جلا د دل

ور به دست ناصر سید سپارد دل کسی

نرم می سازد به افسون سختی فولاد دل

(۳۶) [هله ای عاشقان کنید قیام

[

هله ای عاشقان کنید قیام

امشب از دوست می رسد پیغام

نامه سر به مهر یار رسید

که ز مشکش نهاده است ختام

یا رب این نامه چون شود مفتوح

هست عنوان او به نام کدام

از چه دل داده، یاد کرده به خیر؟

به چه شوریده ای رسانده سلام؟

بگشاید نامه ای آسان تر

که نمانده است در دلم آرام

قاصد این نامه چون برون آورد

جان نثارش کنید بر اقدام

نی که یک جان کم است بهر نثار

از که یاران کنیم جان ها وام

مگر آید ز ره فرشته روح

تا کند جان به جان نثار اکرام

ص: ۱۸۵

گوئی این نامه دعوتی دارد

عاشقان را برای جلوۀ عام

لیک بعضی نظر کنند از دور

دگران را مقام قرب مقام

گر شبی بر رخس فتد نظرم

بهتر است از هزار ماه تمام

بهر خاصان در این حدیقه انیس

راح روح است و روح شرب مدام

یا رب آن کن که ناصر سید

اندر این جمله باشد او را نام

(۳۷)

[سروده شب بیست و سوم ماه رمضان]

بسکه امشب یاد روی آن بت رعنا کنم

دل چو کوه طور سازم صدر را سینا کنم

هرچه غیر از مهر رویش، افکنم در پشت سر

هرچه غیر از یاد رویش، جمله زیر پا کنم

نام جعد پرخمش چندان بیارم بر زبان

که زمین تا آسمان پر عنبر سارا کنم

خاک پای پیک وصلش را کشم امشب به چشم

تا از این کحل الجواهر چشم را بینا کنم

وز دو چشم اشک بار از بهر تقدیم رهش

جیب و دامن، مال مال از لؤلؤ لالا کنم

مصقل «لا» را به قوت آن قدر بر دل زنم

تا که دل را مستعدّ جلوه «الّا» کنم

طور قلبم چون شود از نور «الّا» منصدع

بی خود از «انا» شوم تاویل «انزلنا» کنم

پرده از رخساره معشوق جان یک سو کنم

عقده از پیچ و خم گیسوی جانان واکنم

ناصر سید صفت رمز نهران عشق را

با بیان طرفه بهر دوستان انشا کنم

(۳۸)

[سروده شب بیست و یکم ماه رمضان ۱۳۴۸]

امشب آمد بر زمین روح القدس از آسمان

از برای آنکه بیند جلوه معشوق جان

در فلک نبود چو دل، آینه سر تا پا نما

تا مگر سرّ حقیقت روی بنماید در آن

دل چه باشد؟ جام جم، آینه اسرار غیب

کاندر او صورت پذیرد نقش پیدا و نهران

می شود روی زمین از چشم سوزن تنگ تر

بسکه هرسو از دحام آرند خیل قدسیان

می پرد مرغ گمان امشب به یک پر تا یقین
می خورد تیر دعا امشب به یک سر بر نشان
ساعتی بنشین به زانو تا کی این سکر غرور؟
لحظه ای برخیز برپا تا کی این خواب گران؟
موسم کار است ای بیکار دستی زن به کار
لیله القدر است ای بی قدر قدر خود بدان
قطره ای بر رخ بیفشان چند بی سوز و گذار؟
نعره ای از دل بر آور چند بی آه و فغان؟
پیک یار آمد بیا ای عاشق شوریده دل
گل بیار آمد بیا ای بلبل شیرین زبان
گر همی گوئی سخن چون ناصر سید بگوی
ور همی خوانی سخن از ناصر سید بخوان

(۳۹)

[سروده شب قدر رمضان ۱۳۵۴]

می کشم یک آه امشب زین دل تنگ حزین
می کشانم از فلک روحانیان را بر زمین
می زنم یک بار از غم چشم خون پالا به هم
تا که گردد غرق دریا کشتی چرخ برین
خون بیارد چشم اگر بیند به غیر از روی دوست
پاره گردد دل اگر جز یاد او سازد گزین

بلبل باغ شهودم بسته اندر آب و گل

ماهی بحر وجودم خسته اندر ماء و طین

ص: ۱۸۸

پر و بالی می زخم شاید برآیم تا چمن

اضطرابی می کنم شاید درآیم زین چمن

سعی من دانی چه باشد نقش بی معنی بر آب

جهد من حاصل چه دارد داغ باطل بر جبین

جز مگر بهر نجات من از این گلچال سخت

از سر رحمت درآید دست غیب از آستین

می رسد از غیب امشب خدمت سلطان عصر

همره خیل ملائیک حضرت روح الامین

همچنان کاورد بهر جد پاکش مصطفی

تحفه تنزیل را از نزد رب العالمین

صورت تأویل را با سرگذشت حال خلق

می رساند خدمت فرزند خیر المرسلین

می شوم چون ناصر سید به آن شه ملتجی

تا شوم ایمن به یمن آن شه دنیا و دین

(۴۰) [دیگر امشب بر سرم گل کرده از سودا جنون

[

دیگر امشب بر سرم گل کرده از سودا جنون

هر دمم حال دگر، آری جنون دارد فنون

گاه می کوبم به شادی پای عشرت بر زمین

گاه می ریزم به زاری اشک خونین از جفون

هر زمان می آیدم اشکال غیبی در نظر

رنگ رنگ و گونه گون یا لَیْت قَوْمِی یَعْلَمُونَ (۱)

خودبه خود گویم که گر این حالت از دیوانگی است

باشد این دیوانگی از عقل در قیمت فزون

طوطی جان در قفس گاهی بالا گه به زیر

می پرد «هوهو» کنان و الناس حولی غافلون

گاه بهرم می کند ز «انا» و «انزلناه» شرح

وز جنون خواهد کند توضیح بطنی از بطون

گوید آن روزی که بد ایام در آن روز شب

و آن شبی بد تار و روشن تو نمی دانی که چون

بد کتاب الله یکسر جمع در حرف الف

و آن الف هم بود ناپیدا و مستور از عیون

همزه ظاهر گشت و شد بهر الف نایب مناب

همچنین قائم مقام او است در کل قرون

نقطه آمد در تنزل وز پی قوس نزول

رسم قوسی کرد و نام قوس او گردید نون

همزه شد مکسور و آنکه سوی نون آورد رو

چون قلم در جنبش و نون چون دواتی در سکون

ص: ۱۹۰

الْجَنَّةَ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ .

نون ساکن شد مشدد تا گشاید سر به فتح

تا به فتح سردهد مدّ مداد از دل برون

فتحه چون اشباع شد ز اشباع ظاهر شد الف

برد نون را فتحه بالا تا الف شد رهنمون

با الف چون متصل شد، نون به اوج خود رسید

لفظ انا تا به این جا آمد از این ها برون

چون به نزد عاقلان، درس جنون گفتن خطا است

ناصر سید سخن کوتاه می سازد کنون

(۴۱) مدت تنگ دلیهات سرآمد غنچه

[

مدت تنگ دلیهات سرآمد غنچه

مژده فتح ز باد سحر آمد غنچه

بگشای لب به تبسم به شکر خنده بخند

نوبت حاصل خون جگر آمد غنچه

اربعینی به ریاضت بسر زانوی غم

بنهادی سر و وقت اثر آمد غنچه

دم فرو بسته و پیوسته به خود پیچیدی

این گشایش سحر بی خبر آمد غنچه

آب و گل بودی و شاخ شجر طور شدی

گل شدی افسر نورت به سرآمد غنچه

عندلیبانه به پیرامن تو طوف کنان

نغمه زن دور تو با پای سرآمد غنچه

ص: ۱۹۱

تافته بر تو مگر پرتو لعل لب یار

که تراز آن همه لطفی دگر آمد غنچه

جلوه گاه نظر ناصر سید شده ای

ناظر حسن تو با چشم تر آمد غنچه

(۴۲) [بیک جانان می رسد ای همدم از بهر خدای

[

بیک جانان می رسد ای همدم از بهر خدای

دست من گیر ای سرت گردهم که برخیزم به پای

بر سر مجنون به پرسش می نهد لیلا قدم

وای اگر در خواب باشد چشم مجنون وای وای

می رسد شیرین و باید بیستون را کوه کن

بر کند با تیشه مژگان به یک ساعت ز جای

عشق سازد آری آری ناتوانان را قوی

عشق باشد آری آری گمراهان را رهنمای

عشق آری می کند فولاد را مانند موم

عشق آری می دهد گنجشک را فرّ همای

عشق آری می کشد لاهوتیان را تا زمین

عشق آری می برد ناسوتیان را تا خدای

معجزات عشق را چون ناصر سید کسی

کی تواند شرح دادن نکته های جانفزای

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ

هر شب که به عاشق رسد از دوست پیامی

آن شب قدر است ندانی تو که عامی

وَ مَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ بِأَرْسَالِ رَبِّكَ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ

قرآن همه گلدسته گل بود و سلامی

لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ

بهتر ز هزاران مه عمران شب شوق است

کز یار به یاری برسد مژده کامی

تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ

پیکی که ز معشوق رسد روح الامین است

کرده است تنزل ز مقامی به مقامی

سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ

روح است و فتوح است و سلام است و سکون است

تا صبح اگر شب بر آن ماه تمامی

از شاخ محبت به جز از ناصر سید

کس میوه نچیده است مگر نارس و خامی

- ۱- آثار الصادقین، شیخ صادق احسان بخش، ج ۱۱، چاپ صادقین، رشت، ۱۳۷۶.
- ۲- آثار ملی اصفهان، ابو القاسم رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲، تهران، انجمن آثار ملی.
- ۳- آداب الصلوه، حضرت امام خمینی ۱، مرکز نشر آثار امام خمینی، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۲.
- ۴- اسرار الحکم، حاج ملا هادی سبزواری، مقدمه و حواشی حاج میرزا ابو الحسن شعرانی، کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۶۲.
- ۵- اصول کافی، شیخ کلینی، تصحیح علی اکبر غفاری، تهران، اسلامیة، با تعلیقات دانشمندان شیعه در ۲ جلد.
- ۶- الغدیر، علامه امینی، ج ۷، چاپ دار الکتب الإسلامیة، تهران، ۱۳.
- ۷- بحار الأنوار، علامه مجلسی، تحقیق گروهی از محققان، چاپ دار الکتب الاسلامیة، تهران.
- ۸- برهان قاطع، محمد حسین بن خلف تبریزی، به اهتمام دکتر محمد معین، امیر کبیر، ۱۳۷۶.
- ۹- تاریخ حکما و عرفای متأخر بر صدر المتألهین، منوچهر صدوقی «سها»، ص ۸۲.
- ۱۰- تذکره شعرای معاصر اصفهان، سید مصلح الدین مهدوی،
- ۱۱- تذکره القبور، علامه گزی با حواشی آیت الله مرعشی نجفی.
- ۱۲- حکایت پارسایی، محمد جواد نورمحمدی، کانون پژوهش، اصفهان، اول، ۱۳۸.
- ۱۳- دانشمندان و بزرگان اصفهان، سید مصلح الدین مهدوی، تصحیح و اضافات رحیم قاسمی، محمد رضا نیلفروشان، نشر سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

۱۴- دیوان اشعار آیت الله سید ناصر الدین حجت نجف آبادی، چاپ سربی سال ۱۳۳۵ ش، اصفهان چاپخانه خدایی، به اهتمام حجه الاسلام سید حسن حجتی.

۱۵- رجال اصفهان، حواشی بر تذکره القبور علامه گزی، سید مصلح الدین مهدوی.

۱۶- رجال و مشاهیر اصفهان (الاصفهان)، سید علی جناب، تصحیح رضوان پور عصار، نشر سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

۱۷- رسائل شهید ثانی، ج ۲، تحقیق رضا مختاری، چاپ دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، اول، ۱۳۸۰ ق.

۱۸- روح مجرد، آیت الله سید محمد حسین حسینی تهرانی، چاپ حکمت، چهارم، تهران.

۱۹- «ستاره ای از شرق» شرح احوال و وقایع عصر علامه سید محمد باقر درچه ای، سید تقی موسوی درچه ای، چاپ اول، ۱۳۸۳، مؤسسه اطلاعات، تهران.

۲۰- شرح اصول کافی، ملا صالح مازندرانی، با تصحیح و تعلیق علامه شعرانی، ج ۴.

۲۱- فرهنگ بزرگ سخن، دکتر حسن انوری، ج ۵، (دوره ۸ جلدی)، تهران، دوم، ۱۳۸۲، انتشارات سخن.

۲۲- فرهنگ عمید، حسن عمید، امیر کبیر، ۱۳۶۹.

۲۳- فرهنگ لاروس، دکتر خلیل جزّ، ترجمه سید حمید طیبیان، امیر کبیر، ۱۳۷۰، تهران.

۲۴- فرهنگ معارف اسلامی، دکتر سید جعفر سجادی، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، اول، ۱۳۶۲.

۲۵- قصه های خواندنی از چهره ای ماندنی، سید تقی موسوی درچه ای، چاپ مؤسسه اطلاعات، تهران.

محمد بن عبد الفتاح تنکابنی (فاضل سراب) ۱۱۲۴ قمری

تصحیح و تحقیق: مهدی رضوی

[مقدمه محقق]

اشاره

بسم الله الرحمن الرحيم

[شرح حال مؤلف]

محمّد بن عبد الفتاح تنکابنی مازندرانی معروف به «فاضل سراب» از جمله چهره های شاخص و علمای مبرز شیعه است که حیات خود را از سالهای قریب به نیمه قرن یازدهم هجری (احتمالاً ۱۰۴۰) در سراب، یکی از محلات رامسر، آغاز نمود.

وی تحصیلات ابتدایی را در زادگاه خویش گذرانیده و برای طی مدارج عالیّه و کسب فیض از محضر عالمان بنام آن دوران به سمت اصفهان که در آن روزگار از حوزه ای ممتاز برخوردار بود رهسپار گردید.

او در این شهر نزد اساتید بزرگواری چون محقق خراسانی، آقا حسین خوانساری، ملا محمّد تقی مجلسی و ملا رجب علی تبریزی اصفهانی حاضر و از محضر آنان علومی چون فقه و اصول و حکمت را آموخته و به مقام استادی نائل گردید و از آن پس به تدریس و تألیف اشتغال ورزید.

ص: ۱۹۷

در بیان علو مرتبه این عالم جلیل باید گفت: چنان که مرحوم آیت الله العظمی بروجردی رحمه الله در مقدمه جامع الرواه ذکر کرده اند (۱)، بعد از تألیف کتاب جامع الرواه شاه سلیمان صفوی دستور به کتابت نسخه ای از آن کتاب را برای خود صادر می کند و قبل از آن که کاتب شروع به نوشتن نماید، مؤلف جمعی از علمای زمان را به حجره خویش دعوت نموده و از آنان می خواهد که هر یک مقداری از خطبه کتاب را تألیف نمایند که این عالمان به ترتیب زیر شروع به نوشتن می کنند:

علامه مجلسی؛ «بسم الله الرحمن الرحيم»، آقا جمال خوانساری؛ «الحمد لله»، سید علاء الدین گلستانه؛ «الذی»، سید میرزا رحیم عقیلی؛ «زین قلوبنا»، شیخ جعفر قاضی کمره ای؛ «بمعرفه الثقات»، آقا رضی خوانساری؛ «و العدول» و ملا محمد سراب تنکابنی؛ «و الاثبات و الأعیان» و غیرهم.

از این نقل مرحوم بروجردی رحمه الله به خوبی روشن می شود که رتبه فاضل سراب نزد عالمان بزرگ شیعه تا چه اندازه بوده است.

مشایخ اجازه

مرحوم فاضل سراب از دست عده ای از مشاهیر علمای عصر خود اجازه نقل روایت دریافت نموده که از جمله آن مشایخ می توان عالمان زیر را برشمرد:

۱- علامه ملا محمد باقر سبزواری (متوفای ۱۰۹۰ ق) که فاضل سراب در سال ۱۰۸۱ از وی اجازه دریافت نموده است. (۲)

۲- ملا محمد علی بن احمد استرآبادی (متوفای ۱۰۹۴ ق).

۳- شیخ علی مشهدی معروف به شیخ علی صغیر (متوفای ۱۱۰۱ ق).

۴- علامه ملا محمد باقر مجلسی (متوفای ۱۱۱۰ ق). (۳)

ص: ۱۹۸

۱- ((۱)) - جامع الرواه، ج ۱، ص ۴.

۲- ((۲)) - الذریعه، ج ۱، ص ۱۶۰، رقم ۷۹۶.

۳- ((۳)) - الذریعه، ج ۱۱، ص ۳۰۹، رقم ۱۸۴۶.

از جمله شاگردان مرحوم فاضل سراب بزرگان زیر را می توان نام برد:

- ۱-ملاً محمد صادق، فرزند بزرگ فاضل سراب که خود از علمای برجسته بوده است. وی در سال ۱۰۸۲ در اصفهان متولد شده و مدارج عالیہ را نزد پدر خود و ملاً محمد باقر مجلسی گذراند. ایشان در سال ۱۱۳۴ رحلت نمود.
- ۲-شیخ محمد رضا، فرزند دیگر فاضل سراب که او نیز از فضلاء عصر خود بوده است ایشان دوازده سال پس از پدر خود زنده بود و سرانجام در سال ۱۱۳۶ بدرود حیات گفت.
- ۳-ملاً محمد شفیع لاهیجی، داماد فاضل سراب (۱).
- ۴-سید محمد صادق بن محمد باقر حسینی. (۲)
- ۵-شیخ زین الدین بن عین علی خوانساری (۳).
- ۶-شیخ محمد بن حبیب گیلانی.
- ۷-محمد صادق نیشابوری.
- ۸-ملاً محمد جعفر کرمانی خراسانی اصفهانی.
- ۹-میر محمد حسین خاتون آبادی. (۴)
- ۱۰-محمد بن ابی تراب حسینی.
- ۱۱-میر محمد اشرف عاملی.
- ۱۲-سید محمد تنکابنی.

ص: ۱۹۹

۱- ((۱)) - الذریعه، ج ۱، ص ۲۴۱، رقم ۱۲۷۴.

۲- ((۲)) - تلامذه العلامه المجلسی، ص ۶۶.

۳- ((۳)) - همان.

۴- ((۴)) - روضات الجنات، ج ۷، ص ۱۰۷.

۱۳- محمد نصیر بن مولی حسن تنکابنی.

۱۴- ملا عبد الباقي سبزواری.

۱۵- ملا سلیمان سخت سری تنکابنی.

۱۶- ملا شریف سخت سری تنکابنی.

۱۷- ملا محمد طالب بن محمد حسین مازندرانی امیر کلاهی.

۱۸- علامه ملا محمد باقر مجلسی. (۱)

۱۹- محمد باقر گلستانه.

۲۰- محمد باقر نیشابوری. (۲)

۲۱- ملا محمد اکمل اصفهانی، پدر آقا محمد باقر بهبهانی.

۲۲- ملا محمد باقر.

۲۳- محمد باقر بن سلطان محمود.

۲۴- محمد حسین مشهدی.

تألیفات

از این عالم فاضل تألیفات ارزشمندی در زمینه های مختلف به جای مانده است که از آن جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- اثبات الباری در وجود؛ علم، قدرت، عدل و توحید حضرت باری تعالی.

۲- اجسام هندسی به عربی.

۳- اصول الدین و العقائد به عربی.

ص: ۲۰۰

۱- (۱) - بحار الأنوار، ج ۱۰۲، ص ۹۶.

۲- (۲) - طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۲، ص ۲۷۶.

- ۴- پاسخ به شبهه قائلین به وحدت وجود.
- ۵- تفسیر آیه الکرسی به عربی.
- ۶- حاشیه بر شرح مطالع در منطق به عربی.
- ۷- حاشیه بر معالم الاصول.
- ۸- حاشیه بر زبده البیان مرحوم اردبیلی.
- ۹- حاشیه بر شرح لمعه شهید ثانی.
- ۱۰- حاشیه بر ذخیره المعاد استادش محقق سبزواری.
- ۱۱- حاشیه بر آداب البحث قاضی عضد الدین لاهیجی در منطق.
- ۱۲- حجیه الأخبار و الاجماع در اصول؛ (رساله حاضر).
- ۱۳- حجیه الاجماع و خبر الواحد که غیر از رساله فوق الذکر است.
- ۱۴- حکم رؤیت هلال قبل از زوال به زبان عربی.
- ۱۵- الحرکه فی المعقولات در فلسفه.
- ۱۶- تحریر التوحید به عربی.
- ۱۷- سفینه النجاه در اصول دین و عمدت امامت به عربی.
- ۱۸- ضیاء القلوب در اصول دین و عمدت امامت که ظاهراً ترجمه سفینه النجاه است.
- ۱۹- الجمعه و القول بوجوبها العینی به عربی، در رد رساله ملاً عبد الله تونی.
- ۲۰- وجوب عینی نماز جمعه به فارسی.
- ۲۱- وجوب الصلاه الجمعه به فارسی، در رد رساله آقا جمال خوانساری.
- ۲۲- وجوب عینی نماز جمعه به فارسی، در رد رساله ملاً علی رضا تجلی.

۲۳- رساله ای در کلام به عربی.

۲۴- رساله ای در نذر و تصدق.

۲۵- شبهه المیزان به عربی.

۲۶- حرکت و زمان در فلسفه.

۲۷- حل شبهه الجذر الأصم.

۲۸- وقوع حرکت در «آن» در فلسفه.

۲۹- فوائد لطیفه فی ابطال الحرکه.

۳۰- مناسک حج.

این عالم جلیل در روز عید غدیر سال ۱۱۲۴ در اصفهان بدرود حیات گفته و در تخت پولاد اصفهان در تکیه ای که بعداً به نام تکیه سراب و یا جویباری ها معروف گشت به خاک سپرده شد.

بر روی سنگ قبر وی چنین نگاشته شده است:

بسم الله الرحمن الرحيم

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ

قد ارتحل من دار الغرور عابراً، وانتقل إلى مرور مقابر السراء غابراً، المولى العالم العامل و الفاضل الكامل الجامع للمعقول و المنقول، و الراسخ فى الفروع و الاصول، الذى بلغ رتبه الاجتهاد، و صعد عليها مدارج تقويه الاعتقاد و أفصيتها، الموفق المؤيد ابن عبد الفتاح مولانا محمد حشر فى زمره المتقين، و الحق بالشهداء و الصالحين.

و صار تاريخه قول الرضوان و جعل جنتى مثواه سنه ۱۱۲۴.

ص: ۲۰۲

این اثر رساله ای است به زبان عربی که مؤلف گرامی آن را در رمضان المبارک سال ۱۱۰۵ هجری قمری به اتمام رسانیده است.

وی در این رساله ابتدا به اثبات حجیت خبر واحد می پردازد و با طی طریقه ای میانه توضیح می دهد که به همان نحو که قول اخباریون مبنی بر حجیت مطلق اخبار قولی است از سر افراط و باطل، قول به عدم حجیت خبر واحد که منسوب به عدّه ای از فقها است نیز قولی است از روی تفریط و مردود.

مرحوم فاضل سراب در بخش دوم رساله به تحقیق در مسأله حجیت اجماع پرداخته و ابراز می دارد که حجیت اجماع منوط به دخول معصوم علیه السلام در میان مجمعین نیست، بلکه برای احراز حجیت اجماع یقین به نشأت گرفتن اجماع از قول معصوم کافی است.

وی در ادامه به ذکر موارد متعددی می پردازد که در آن موارد ادعای اجماع شده و حال آن که حقیقتاً چنین اجماعی در بین نبوده است، و از همین رو صرف ادعای اجماع را غیر قابل اعتماد دانسته، مگر آن که به واسطه قرائنی اجماع بودن آنها محرز شود.

نسخ مورد اعتماد در تصحیح

نسخه هایی که در این تصحیح بر آن اعتماد کرده ایم و محور تصحیح قرار گرفته دو نسخه ذیل است:

نسخه «الف»: نسخه شماره ۴/۱۸۸۹/۱ کتابخانه ملی، که تاریخ کتابت آن سال ۱۱۲۱ هجری، سه سال قبل از فوت مؤلف می باشد. و کاتب آن مرحوم نور الدین محمد شفیع می باشد.

نسخه «ب»: که نسخه ای است عکسی از مجموعه آثار عکسی مجمع ذخائر اسلامی قم، به شماره ۱۳۸۰ و به خط میر حسین بن شاه رضا سنگپاره پشتی، که از نسخه کتابخانه مدرسه آیت الله خویی مشهد عکس برداری شده است.

در اینجا بر خود فرض می دانم که از محقق ارجمند، آقای رحیم قاسمی که این دو نسخه را در اختیار این جانب قرار داده، و در جهت احیای آن این حقیر را یاری نمودند تشکر وافر کنم.

پنج شنبه ۱۸ صفر المظفر ۱۴۲۸

مطابق با ۱۷ اسفند ۱۳۸۵

مهدی رضوی

ص: ۲۰۴

إشارة

بسم الله الرحمن الرحيم

[المقدمة]

الحمد لله الذي شرفنا بأحسن الملل و الأديان، و فضلنا من أهله بتبعيه أهل العصمة حجج الرحمن، و جعل بقاء طريقتهم المستقيمة بعد غيبه القائم بالأمر خوفاً من أهل الظلم و العدوان بالأخبار المروية عن أرباب العصمة و القرآن، و باتفاق العلماء الكاشف عن قول من يبعد بتبعيته عن النيران. و السلام على من ختم به الرسل و ثقل بإطاعته الميزان، و آله الذين هم سفن النجاه من شبه أهل البغي و الطغيان.

و بعد، فيقول أفقر المحتاجين إلى رحمه ربه الغني، محمّد بن عبد الفتاح التنكابني: لَمَّا كان عمده ما يتمسك به في المسائل الشرعية الفرعية هي الأخبار و الإجماع، لقله الآيات المتعلقة بالأحكام على وجه تظهر لنا به، و ندور إستقلال العقل في شيء من الفروع، خطر ببالي أن أكتب رساله موجزه متعلقه بالأمرين المذكورين، مشتمله على فصلين:

الفصل الأول

إشارة

في بيان حجيه خبر الواحد

اعلم أنّ الأخبار منقسمه إلى: متواتره توجب باعتبار كثره الروايه في كلّ مرتبه العلم القطعي بما تدلّ عليه أو باللفظ؛ و كون الأخبار المتواتره مفيده للعلم أظهر من أن يحتاج

إلى البيان، وتشكيك من أنكره غير قابل للإصغاء و الجواب، و لهذا لم نجعل مندرجا فى المقصود من الفصل

و آحاد لم تبلغ مرتبه التواتر؛ سواء كان الرأوى واحدا فى مرتبه واحده أو فى أكثر، أو متعددا فى جميعها.

و خبر الواحد إما أن يكون محفوظا بقرائن يوجب معها العلم، و إما أن لا يكون كذلك؛ سواء كان مع قرينه أم لا.

و إمكان إفاده خبر الواحد المحفوظ بالقرائن العلم مع ظهوره لم يتعلّق غرضنا بإثباته، لأنّ ما نذكره من وجوب العمل بخبر الواحد يدلّ على وجوب العمل به فى هذا القسم باندارجه فى المدعى و بالأولويّه.

اختلف أهل الإسلام فى جواز التعبد بخبر الواحد و عدمه؛ و نسب الثّانى إلى ابن قبه (١) و جماعه من أهل الخلاف؛ (٢) و المشهور هو الأوّل.

و مع ظهور بطلان القول بعدم الجواز، ما نذكره من الدليل على وقوع التعبد بأخبار الآحاد يدلّ على جوازه من غير حاجه إلى تجشّم بحث عليه.

و اختلف القائلون بجواز التعبد به فى وقوعه و عدمه؛ و نسب الثّانى (٣) إلى السيّد الجليل المرتضى (٤) و ابن زهره (٥) و ابن البراج (٦) و ابن إدريس؛ ٧ و المشهور المعتمد هو

ص: ٢١٠

١- (١) - هو أبو جعفر محمّد بن عبد الرحمن بن قبه الرّازى من متكلمى الإماميه، و كان معتزليا ثمّ تبصر. انظر رجال النجاشى، ص ٣٧٥.

٢- (٢) - معارج الاصول للمحقّق الحلى، ص ١٤١.

٣- (٣) - معالم الدين و ملاذ المجتهدين، ص ١٨٩.

٤- (٤) - هو من أكابر علماء الشّيعه، له تصانيف كثيره، و فضله و رفعة لا تحتاج إلى بيان. انظر الفهرست للطوسى، ص ١٦٤.

٥- (٥) - أبو المكارم حمزه بن على بن زهره العلوى السيّد الجليل من أكابر علماء حلب، و له تصانيف منها قبس الأنوار و غنيه النزوع. انظر معالم العلماء لابن شهر آشوب، ص ٨٢.

٦- (٦) - عبد العزيز بن نحرير بن عبد العزيز ابن البراج كان قاضيا بطرابلس و له مصنفات فى -

الأول؛ ويدل عليه أمور:

[الدليل الأول على جواز العمل بخبر الواحد]

الأول: قوله تعالى: **فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ** (١)، لدلالاتها على وجوب الحذر عند إنذار الطائفة الذين تفقهوا في الدين من أى فرقه كانت، كثيره كانت أو قليله، بدليل عموم «كُلِّ فِرْقَةٍ» .

و لم يعتبر عدد التواتر فى الفرقة، لاندرج الثلاثة فى عموم الفرقة لو لم نقل باندرج الإثنين فيها. و إذا لم يعتبر عدد التواتر فى «الفرقة»، فعدم اعتباره فى «الطائفة» بطريق أولى.

الدليل على وجوب الحذر أمران:

أحدهما: أنه لا يمكن حمل «لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ» على ظاهره الذى هو الترجى، لامتناعه فى حقه تعالى، فالمراد (٢) منه الطلب الذى فى معنى الأمر الظاهر فى الوجوب.

و الاخرى: أن «فَلَوْ لَا نَفَرَ» الى آخر الدال على مذمه عدم التغير للتفقه و الإنذار يدل على وجوب التفقه و الإنذار وجوبا كفاييا، و وجوب الإنذار بغير وجوب الحذر فى غايه البعد.

فإن قلت: يمنع من اندراج الثلاثة فى عموم «كُلِّ فِرْقَةٍ» ههنا ضمير الجميع «لِيَتَفَقَّهُوا» و «لِيُنذِرُوا» الظاهر فى الثلاثة و ما فوقها الرجوع إلى الطائفة؛

ص: ٢١١

١- (١) - التوبه/الآيه ١٢٢.

٢- (٢) - الظاهر من الحذر من الانذار العمل بمقتضاه. منه رحمه الله.

قلت: إنَّما نلزم لو رجع ضمير الجميع الى طائفه، (١) و أمّا إذا رجع إلى كلّ الطائفه فلا؛ ولا بعد في إرجاع ضمير الجميع إلى الطائفه؛ ألا ترى إلى صحّه ضمير الجمع في قول من يقول: أمر الأمير بإرسال رجل واحد من كلّ قريه ليصلحوا بستانه. ومع ذلك لا يعتبر الجمعيه عدد التواتر.

فإن قلت: وإن لم يعتبر في «طائفه» عدد التواتر، لكن يمكن اعتبار عدده في الكلّ.

قلت: ظاهر أنّه يتحقّق الإنذار المطلوب من الآيه بإنذار طائفه من فرقه ما عدا تلك الطائفه من الفرقة، وإن لم ينضم إلى تلك الطائفه طائفه اخرى؛ وقد عرفت عدم اعتبار عدد التواتر في الطائفه.

و يمكن أن يقال أيضا: لو فرضنا اعتبار عدد التواتر في الطائفه - مع ظهور بطلانه - لكان يتحقّق إنذار الطائفه بإنذار بعضهم بعض القوم و بعض آخر بعضا من القوم، كما يتحقّق بإنذار كلّ الطائفه كلّ واحد ممّا عدا هذه الطائفه من القوم؛ والظاهر عدم التقييد.

لا يقال: لا يظهر من الآيه حجّيه خبر الواحد، بل الظاهر منها وجوب الحذر من إنذار من تفقّه، ومآله وجوب عمل المقلّد بفتوى المجتهد، لشيوخ التفقّه في الإجتهد، وهو خارج عمّا نحن فيه.

لأننا نقول: تخصيص الآيه بفتوى المجتهد في غايه البعد إن قيل بإحتماله، لأنّ إرادته الاجتهاد من التفقّه اصطلاح طار لم يظهر في زمان نزول الآيه، ولم يشع الاجتهاد في ذلك الزمان حتّى يفهم من لفظ التفقّه، بل الظاهر أنّ من سمع روايه من (٢) رسول الله صلّى الله عليه و اله، بل من

ص: ٢١٢

١- (١) - في ب: «الراجع إلى الطائفه المندرجه في الفرقة، فالفرقه زائده عنها؛ قلت: إنَّما نلزم لو رجع ضمير الجميع الى طائفه».

٢- (٢) - إن سمع أحد من رسول الله صلّى الله عليه و اله حكما و مضى مدّه يحتمل بحسب العرف تغييره، فلا- يبعد لزوم التفتيش. و يحتمل أيضا الاكتفاء به حتّى يظهر غيره. و إن سمع من بعض الرّواه، فإن نقل منه صلّى الله عليه و اله في وقت أمكن بحسب القانون نسخه، فمثل -

أحد من الأئمة عليهم السّلام- لعدم الفرق بينهما في حجّيه قولهما فيه عند أهل الحقّ- يصدق عليه أنّه تفقّه في الدّين. و الظاهر أنّ سماع آيه واضحة الدّلاله أو حديث رسول الله صلّى الله عليه و اله من أحد من الحجج عليهم السّلام في مقام بيان الحكم مندرج في التفقّه أيضا.

و إنّما قلنا: «في مقام بيان الحكم»، لأنّ سماع أحدهما في غير هذا المقام لا يندرج في التفقّه ما لم يعلم عدم كونه منسوخا؛ فكلّ من روى روايه أو آيه و كانت الآيه أو الرّوايه- إذا كانت نبويّه حال كونها مقارنه لما ذكرته- دالّه على وجوب شيء أو حرمة فقد أنذر السّامع؛ أمّا في الأوّل فعن الترك؛ و أمّا في الثّاني فعن الفعل؛

فظهر جواز العمل بخبر الواحد في الوجوب و الحرمة بالآيه، فجوازه في غيرهما بطريق اولى.

فإن قلت: يرد على الوجه الثّاني لوجوب الحذر أنّه لا بعد في عدم وجوب الحذر مع وجوب الإنذار، كما أنّه يجب على واحد من الشاهدين أن يشهد و لا- يجب الحكم على الحاكم، و يجب على كلّ واحد من عدد التّواتر الإخبار بما طريقه العلم و لا يجب على السّامع قبول خبره، و يجب على من خوّف بالقتل إن لم يدفع المال دفع المال و لا يجوز من المخوّف الأخذ.

قلت: إذا وجب على أحد شيء بلا حاجه إلى ضميمه لغرض هو أن يفعل غيره فعلا باختياره، فالظّاهر هو وجوب الفعل الاختياريّ على الغير إذا صدر عن الأحد الشّيء

المذكور إن لم يجزم بوجوبه، و الظاهر عدم وجوب الضميمة في الإنذار بما ذكرته، و حينئذ لا ينتقض بالمثاليين الأولين لاحتياجهما إلى الضميمة، و الثالث خارج عن المناسبه لما نحن فيه، لأنه ليس الغرض من دفع المال هو أخذه حتى يلزم وجوبه على تقدير حقيقه المدعى، بل الغرض منه محافظه النفس عن الإتلاف ما أمكنت و هي واجبه.

و إن شئت فقل: الغرض من دفع المال هو عدم قتل المخوف و هو واجب.

و بالجمله، يجد العقل الفرق الظاهر بين المطلوب ههنا و الصورة التي نقض بها.

فإن قلت: مقتضى «فلو لا نفر» إلى آخره هو الوجوب الكفائي على كل فرقه، و لا يقول به أحد.

قلت: منع الدليل من بقاء لفظ على ظاهره في أمر لا يصير سببا لصرف اللفظ عن ظاهره فيما لا دليل عليه.

و اعترض بإمكان حمل التفقه على التفقه في أصول الدين؛

و اجيب بما حاصله: أن العرف يدل على اختصاص التفقه بالفروع.

و يمكن أن يقال أيضا: المتبادر من مذمه عدم النفي الظاهر من «لو لا نفر» إلى آخره الحاجه إليه، لعدم استقلال عقل الرعيه فيه، و العلم بالاصول ليس كذلك.

و تخصيص المذمه بجماعه لا يقدر على معرفه الأصول بعقولهم تخصيص بغير ضروره.

و أيضا تخصيص المذمه بعدم النفي لتحصيل الاصول مع استقلال عقل غير المعصوم بكلياتها، مثل الاحتياج إلى النبي أو الإمام في جميع الأزمان، و إمكان حصول الخصوص بدون النفي في كثير من الأمكنه و البلدان، و ترك الترغيب إلى النفي لتحصيل الفروع مع عدم استقلال العقل فيها إلا في قليل من كلياتها، مثل تعظيم المنعم، مع أنه لا يمكن الاكتفاء في شيء من الفروع لا وجه له.

فإن قلت: التفقه في الاصول إنما هو بتحصيلها بالبرهان، و إنذار الزاجع إنما هو ببيان

الدليل و البرهان، و وجوب الحذر ظاهر حينئذ و إن لم يكن المنذر ثقته، فبعد التقييد بالاصول يبقى الطائفه على عمومها، بخلاف التخصيص بالفروع، لاحتياج التخصيص فى الطائفه، لعدم اعتبار خبر غير ثقته فيها لكون الاعتماد حينئذ بالأخبار فقط من غير مدخله العقل و البرهان، و لزوم التخصيص بمن لم يعلم بعقله أو ببيان آخر عند التخصيص بالاصول معارض بمثله إذا خصصت بالفروع، بلزوم التخصيص بمن لم يعلم بسماعه من الشارع أو غيره ممن سمع منه بلا واسطه أو بواسطه.

قلت: ظاهر أنّ المذمّه بترك التّفير إنّما تعلقت بالمؤمنين لترك أمر كان كونهم مكلفين به ظاهرا لهم على ما هو مقتضى «لولا» فى قوله تعالى: «فَلَوْ لَا نَفَر» الى آخره؛ و كونهم مؤمنين على ما هو مقتضى صدر الآيه ظاهر فى كونهم عالمين بما هو معتبر فى الإيمان.

و القول باحتمال ظهور كونهم مكلفين بالتّفير لتحصيل علم الاصول لهم، و كون المذمّه بترك هذا الأمر الظاهر فى غايه البعد؛ (١) فالمذمّه إنّما هى لترك التّفير لتحصيل الفروع الظاهر وجوبه عندهم، لكثرة المسائل الفرعيه التى لا استقلال للعقل فيها.

و على تقدير عدم ظهور اختصاص ترك الفروع بالمذمّه ههنا لا- أقل من اشتراكه مع ترك الاصول فيها. و تخصيص المذمّه المذكوره بالاصول لا وجه له؛

فيحصل من اندارج ترك الفروع فى المذمّه المفهومه من الآيه رعايه مقتضى ظاهر القرآن، و ظاهر أنّه لا يليق جعل رعايه عموم الطائفه معارضا لرعايه ظاهر القرآن.

فإن قلت: قد ظهرت دلالة الآيه على حجّيه خبر الواحد، فهل يدلّ على جواز تقليد المجتهد الذى اجتمع فيه شرائط الفتوى أم لا؟

قلت: نعم، لأنّه يصدق عليه أنّه تفقّه. و ما ذكرته آنفا إنّما يدلّ على عدم اختصاصه به

ص: ٢١٥

١- (١) - لأنّ ما يظهر من صدر الآيه، و هو كونهم مؤمنين حينئذ، إنّما هو باعتبار كونهم عالمين بوجوب التّفير لتحصيل علم الاصول، و التعبير بالإيمان باعتبار علمهم به من بعيد المجاز الذى لا يخفى بعده. منه رحمه الله.

لا على عدم اندراجه فيه؛ كيف و هو حصل من الفقه ما حصله غير المجتهد مع زياده، فإذا رتب الإنذار على التفقه فالأكمل فيه أولى به.

فان قلت: يلزم بظاهر الآيه صحه طريقه الأخباريين الذين لم يعتبروا فى العمل بخبر الواحد القدره على الجميع و بملاحظه دلالة القرآن و موافقه العامه و غيرها ممّا هو مبين فى اصول الفقه.

قلت: لا- استبعاد على قانون أهل الاجتهاد أيضا، إذ يجوز زمان نزول الآيه و سائر زمان رسول الله صلى الله عليه و اله لم يظهر نسخها أن يعمل بمقتضاها، وإن لم يكن من أهل الفضل و الكمال، بل لا وجه للاجتهاد فيما سمعه من ثقه سمعه منه صلى الله عليه و اله؛ نعم، لو اشتبه نسخ ما سمعه ينبغى التفتيش حتى يظهر عليه الحال.

و الظاهر أنّ الحاجه إلى الاجتهاد إنّما طرأت باعتبار اختلاط الروايات الكاذبه اللّاتى تعمّد بعض الرواه فى الكذب أو سهى بعضهم الثقل و الصّداقه بلا امتياز واضح، و من اختلاف العادات و الأمارت اللّاتى كانت فى زمان رسول الله صلى الله عليه و اله، و الوارده تقيّه و غير تقيّه و غيرها مع عدم القدره على عرض المشكل على المعصوم صلى الله عليه و اله.

و بالجملة، لا وجه للعمل بالروايات مع عدم رعايه شىء أصلا مع تحقّق الامور المذكوره و غير المذكوره التى تختلف حالها؛ و ظاهر أنّ رعايه الامور التى يتقوى بها كون مطلوب الشّارع شيئا عند الاشتباه الناشى من الأمور الطّارئه لازم بحسب العقل؛ و يتقوى ببعض الروايات. و الجراء على الحكم بجواز عمل كلّ من يفهم من روايه سمعها شيئا بما فهمه من غير قدره على عرضها على الكتاب و ملاحظه الرواه و المعارضات و موافقه العامه و مخالفتهم و غيرها بالآيه التى وردت فى زمان لم يكن الحاجه التى حدثت لا وجه لها.

الثاني: قوله تعالى: **إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصِحُّوا عَلَيَّ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ** (١).

وجه الدلالة أن الله تعالى علّق وجوب التثبت على مجيء الفاسق بالنبأ، فينتفى الوجوب بانتفائه على ما هو مقتضى مفهوم الشرط العدي ثبت حجّيته في الاصول. وإن شئت فقل: تعليق الحكم العدي هو وجوب التثبت بالمشتق العدي هو الفاسق يدلّ على عليه مبدأ الاشتقاق، فينتفى وجوب التثبت بانتفاء الفسق؛ وليس هذا الانتفاء بالرد لاستلزامه كون غير الفاسق أسوء حالا منه، فانتفاؤه إنّما هو بالقبول؛ وهو المطلوب.

قالوا بأن: سبب نزول الآية أن رسول الله صلى الله عليه و اله بعث وليد بن عقبه بن أبي معيط إلى بنى المصطلق مصدّقا، فلما قرب إلى ديارهم ركبوا مستقبلين فحسبهم مقاتليه فرجع وأخبر رسول الله صلى الله عليه و اله بأنهم إرتدوا، فنزلت الآية؛ (٢) فالأمر بالتثبت إنّما هو في هذه الواقعة.

و يمكن تأييده بأنّ التعليل بقوله: «أَنْ تُصِيبُوا» إلى آخره إنّما يجرى فيها و ما هو من نوعها، لا في مطلق الخبر.

و فيه: أنّ خصوص السبب لا يدلّ على خصوص الحكم، بل مدار الاستدلال على ظاهر اللفظ، و ظاهر تنكير «فاسق» و «بِنَبَأٍ» هو العموم، فكأنه قال: أيّ فاسق جاءكم بأيّ نبأ فتوقّفوا؛ كما ذكره صاحب الكشاف. (٣) و لو كان المقصود هو الخصوص لكان الظاهر هو التعريف.

و التعليل لا يدلّ على اختصاص التثبت بهذه الواقعة و أمثالها، و لعلّ التعليل إنّما هو لكون قبول خبر الفاسق في عرضه المفسده لا استلزامه لها. و هذا الاحتمال ليس بعيد؛ ألا

ص: ٢١٧

١- (١) - الحجرات/الآية ٦.

٢- (٢) - أسباب النزول، ص ٢٦١.

٣- (٣) - الكشاف عن حقائق التنزيل، ج ٣، ص ٥٥٩.

ترى إلى صحّح قول من يقول: لا- يسافر رجل بلا دليل ان يضلّ عن الطّريق فيهلك، مع عدم استلزام سفره كذلك الضّلال و الهلاك، بل المتبادر من هذه العبارة هو كون سفره في عرضتهما.

و نقول أيضا: إمّا أن يراد بالفاسق الوليد، و بالنّبأ النّبأ الّذى نقل في سبب نزول الآيه، و بالأمر بالتّثبت وجوبه في تلك الواقعة مع جريان التّعليل على ظاهره، و يفهم حكم نبأ مثل الوليد بمثل تلك الواقعة في سببه إصابه القوم بجريان التّعليل؛

و إمّا أن يراد بالفاسق و النّبأ مطلقهما، كما هو مقتضى التّنكير، و يحمل التّعليل على كون قبول خبر الفاسق في عرضه هذه المفسده، كما ذكرته آنفا.

و الاحتمال الأوّل مع غايه بعده (1) يدلّ على قبول خبر الفاسق فيما لا يكون فيه مثل تلك المفسده، لأنّ حاصل الآيه حينئذ أنّه إن جاء كم مثل الوليد بمثل هذا النّبأ الّذى يستلزم قبوله قتل النفوس و نهب الأموال و سبى الزّرارى فتثبتوا خوف أن تصيبوا إلى آخره؛ و مفهومه عدم التّثبت في نبأ لا يكون الجائى به مثل الوليد، أو يكون مثله لكن لا يشمل على مثل هذه المفسده؛ و هو إمّا بالرّد أو القبول؛

و لا وجه للأوّل؛

و الثّانى مع ظهور بطلانه و عدم قول أحد به يندرج في مدلوله المطلوب الّذى هو عدم وجوب التّثبت به عند مجيء غير الفاسق بالنّبأ.

ص: ٢١٨

١- (١) - وجه غايه البعد، ظهور كون إرادته فاسق خاص و نبأ خاص من النكرتين في غايه البعد. فان قلت: نزول الآيه بعد إخبار وليد بما أخبره به، فإن إرادته الوليد و الواقعة المذكوره من النكرتين في غايه البعد، كما ذكرت، لكن يحتمل أن يكون نزول الآيه قبل إخبار وليد بما أخبر به، و حينئذ لا بعد في كون الفاسق إشاره إلى وليد و النّبأ إشاره الى واقعه خاصه. و وجه بعد إرادته الخاصتين من النكرتين مع تأخر نزول الآيه عن الإخبار و عدم بعدها مع تقدّمه عليه كون المقام مقام العهد في الأوّل و عدمه في الثّانى. قلت: ما نقل من سبب النزول يدلّ على تأخر النزول عن الإخبار. منه رحمه الله.

و الإحتمال الثاني يدلّ على المطلوب كما ذكرته.

فإن قلت: العمل بمفهوم هذه الآيه الّذى هو جواز العمل بخبر العدل لا- يصحّ فى المورد، لعدم جواز العمل بخبر العدل فى الرّدّه، فكيف يستدلّ بهذا المفهوم على جواز العمل بخبر العدل مطلقاً؟ و يمكن أن يقال: و إن كان المناسب بحسب الظاهر ذكر أحد أو ما هو بمنزلة بدل فاسق، لكن عدل عنه بسبب إرادته التّعير المترتب على التّعير بفاسق (1).

قلت: ما ذكر من عدم جواز العمل بالمفهوم فى المورد لا يدلّ على عدم جواز العمل به مطلقاً، لأنّه كما لا تجوز تخصيص المطلق و العام بسبب عدم صدق أحدهما على فرد هو غير المورد بدليل يدلّ عليه لا يبعد تخصيصهما بعدم صدق أحدهما على فرد هو المورد أيضاً عند الدليل الدال عليه و إن لم يشع هذا التّخصيص شياع التّخصيص الأوّل.

و بالجملة، دلالة تنكير الفاسق و التّبء على جواز العمل بخبر العادل أظهر من دلالة عدم جواز العمل بخبره فى المورد بسبب مانع على عدم جواز العمل بخبره مطلقاً. و لو كان سبب العدول عن الظاهر إرادته التّعير لكان الظاهر بحسب عقولنا التّعريف، كما أوّمت إليه سابقاً، مع منفعه اخرى هى عدم توهم جريان حكم المفهوم الّذى نشأ من التّنكير؛ فترك التّعريف فى فاسق بعد ترك أحد مثلاً، يدلّ على أنّ منفعه التّعير بفاسق ليست هى التّعير، فالمنفعه مخالفه المسكوت للمذكور لعدم ظهور منفعه غيرها؛

فظهر دلالة هذه الآيه على المطلوب و إن كان الاكتفاء بها لو كانت منفردة مشكلاً.

[الدليل الثالث على جواز العمل بخبر الواحد]

إشارة

الثالث: اشتهاى العمل بخبر الواحد فى زمان رسول الله صلّى الله عليه و اله و بعده بحيث يحصل القطع بكونه حجّه شرعيّه فى الأحكام.

ص: ٢١٩

١- (١) - لمّا أبطل السائل إرادته المفهوم لعدم صحته من المورد فلا يحكم بها فى غيره نشأ السؤال بدلالة التّعير بالفاسق على إرادته و إلّا كان المناسب هو التّعير بلفظ يكون نسبته إلى الوليد مثل نسبته إلى غيره. فأجاب السائل بأنّه يمكن أن يكون التّعير بالفاسق بمحض التّعير. منه رحمه الله.

و لبيان هذا طريقان، أحدهما مشترك بين العامته و الخاصه، و الثاني مخصوص بأصحابنا الإماميه، طاب ثراهم.

[التقرير الأول من الدليل الثالث]

و الطريق الأول: هو عمل الصحابه في زمانه صلى الله عليه و اله بخبر الواحد و لم تنكر عليهم أحد، بل كان رسول الله صلى الله عليه و اله يأمر بالعمل بخبر الواحد؛ و يدل عليه أن رسول الله صلى الله عليه و اله كان يبعث رسله إلى القبائل ليعلمهم الأحكام، و ظاهره عدم اعتبار التواتر و رعايته و ال لنقل إلينا؛

و كذلك لم تكن القرائن الموجهه للعلم مرعيه في كل الروايات و ال لنقل إلينا، لتوفر الدواعي و انتفاء الموانع.

و الدليل على عمل الصحابه بأخبار الآحاد على ما ذكره العلامة رحمه الله أنه: رجع أبو بكر في توريث الجدّه إلى خبر المغيره بن شعبه؛ (١) و قضى بين اثنين بقضيه، فأخبره بلال أن النبي صلى الله عليه و اله قضى بخلاف قضائه، فنقضه. (٢)

و جعل عمر في الخنصر ستّه و في البنصر تسعه و في كلّ من الوسطى و السّبابه عشره و في الإبهام خمسة عشر، فلمّا روى له كتاب عمر بن حزم في ذلك أن في كلّ إصبع عشره رجع عن رأيه. (٣)

و قال في المجوس: ما أدري ما ألذى أصنع بهم، فقال له عبد الرحمن بن عوف: إنّ رسول الله صلى الله عليه و اله قال سنّوا بهم سنّه أهل الكتاب، فأخذ منهم الجزية و أقرهم على دينهم. (٤)

و رجع الجماعه إلى قول عايشه في الغسل عند التقاء الختانين، (٥) و في الزّنا إلى خبر أبي سعيد.

ص: ٢٢٠

١- (١) - معارج الاصول، ص ١٤٤؛ مبادئ الوصول، ص ٢٠٥؛ المحصول، ج ٤، ص ٣٦٩.

٢- (٢) - المحصول، ج ٤، ص ٣٦٩.

٣- (٣) - السابق.

٤- (٤) - المستصفى، ص ١١٨.

٥- (٥) - مسند احمد، ج ٦، ص ٦٨.

و قال أنس: إنني كنت أسقى أبا عبيده و أبا طلحه و أبي بن كعب شرابا إذ أتى آت فقال:

حرّمت الخمر، فقال أبو طلحه: قم يا أنس إلى هذه الجرار فاكسرها، فقامت فكسرتها. (١)

و عمل أهل قبا (٢) في التحوّل [عن القبلة] بخبر الواحد (٣). (٤)

و قال العلامة- طاب ثراه- بعد نقل هذه الأخبار و غيرها ممّا هو مذكور في كتابه:

«و الأخبار في ذلك كثيره و إن لم تكن كلّ واحد منها متواترا، لكنّ القدر المشترك بينها هو العمل بمقتضى الخبر المتواتر.

و إذا ثبت أنّهم عملوا بمقتضى هذه الأخبار كان العمل مستندا إليها، و الآ لوجب نقل ما استندوا إليه من خبر سمعوه عن النبيّ صَلَّى الله عليه و اله أو اجتهاد منهم».

إلى آخر ما ذكره. (٥)

و بالجمله، الأخبار الدّالة على العمل بخبر الواحد و عدم تخطئه السّامعين بالعمل و عدم تفتيش العامل عن القرائن المفيدة للعلم أكثر من أن يخفى على أحد ممّن لم يمنعه الشّبهه عن الإذعان بالواضحات.

ص: ٢٢١

١- (١) - صحيح مسلم، ج ٦، ص ٨٨.

٢- (٢) - المستصفى، ص ١٠١.

٣- (٣) - و عمل أهل قبا بخبر الواحد يدلّ على جواز النسخ به، و هو خلاف المشهور، لكن لا بعد في العمل بخبر المعتمد فيه. و إن ثبت عدم الجواز فينبغي حمل العمل بهذا الخبر على كونه محفوفًا بقريته تدلّ على الصدق، و حينئذ لا يدلّ على المطلوب و لا يضرّ. و كثير من الأخبار المذكوره و غير المذكوره ضعيفه في الدّلاله، مثل أحكام الخلفاء. و كذا عدم عدّ عملهم مطعنا في زمانهم و بعده أيضا ضعيف لعدم عموم الطعن في أغلاطهم. و وجه عدم الضرر ظهور شيوع هذه الطريقه بين مطلق الصحابه بحيث لا يمكن القول بخطأ الكل، أو بعد تعمد البعض في الباطل تقيته أو تقربا بالبعض و خطأ الباقي. و يانضمام ما ذكر في إرسال رسول الله صَلَّى الله عليه و اله إلى القبائل ليعلمهم الأحكام يحصل القطع بجواز العمل بخبر المعتمد الخالي عن القرينه، و إن لم يحصل لنا العلم بخلو كثير من الأخبار عن القرينه. منه رحمه الله.

٤- (٤) - نهايه الوصول إلى علم الاصول، ج ٣، ص ٣٩٨.

٥- (٥) - نفس المصدر، ص ٤٠٠.

فإن قلت: كون العمل بخبر الواحد له طريقان شايعان بين الصّحابه و إن كان متواترا، لكن تواتر العمل بينهم لا يدلّ على حجّيه قاطعه، فلعلّ ذلك الاشتهار نشأ من عمل أبي بكر و عمر الذي نشأ من اجتهادهما أو من دواعيهما؛ و عملهما بكثير من الأمور التي لا أساس لها صار سببا لاشتهارها، لتبعيته حجّيتهما و عدم قدره أهل الحق على إنكارها، فلعلّ العمل بخبر الواحد منها!

قلت: أشدّ الأمور بحسب الدّواعى الباطله الذي هو الخلافه انكر في زمان أبي بكر و ظهر عند أهل الحقّ بطلانه، و كذلك ظهرت الاجتهادات الرديّه التي صدرت من عمر في الامور المبتدعه التي ابتدعها، مثل المنع عن حجّ التمتع (1) و عن «حجّ على خير العمل» (2) و غيرهما من الامور المبتدعه التي ابتدعها، و ظهر بطلانها و شاع بين أهل الحق ذكرها في مطاعنه؛ فلو كان العمل بخبر الواحد بلا مأخذ شرعيّ لكان كونه كذلك معروفا في زمانه عند أهل الحق.

و لو فرض عدم شيوع كونه كذلك في زمانه باعتبار الخوف مع ظهور بطلانه، لكان يشيع بعده ألبته، لكون جواز العمل بخبر الواحد و عدمه من أعظم الامور بحسب الدّواعى الشرعيّه، و الابتداع في أمثال تلك الامور لا يحتمل الخفاء عند طالب طريق الحقّ الساعي لتحصيله؛

فظهر بما ذكرته أن هذا الدليل بانفراده يوجب القطع بجواز العمل بخبر الواحد، لو قطع النّظر عن ما ذكر سابقا و ما نذكره بعد إن شاء الله تعالى.

فإن قلت: لا نسلم كون الطّريقه المستمرّه العمل بخبر الواحد، و لعلّ الزاويّ في الأمثله المذكوره و غير المذكوره الموافقه لها في كون المذكور من الزاوي واحدا، كان المذكور منه متمما لما ظهر سابقا، أو كان خبر الواحد في الأمثله المذكوره محفوفاً بالقرائن.

ص: ٢٢٢

١- (١) - مسند احمد، ج ١، ص ٥٢ و ج ٣، ص ٣٢٥.

٢- (٢) - الموطأ، ج ١، ص ٧٢؛ كنز العمال، ج ٨، ص ٣٥٥ و ٣٥٦.

و يؤيد الاحتمال الأول ما اشتهر في الألسن و ذكر في الكتب من أن النبي صَلَّى اللهُ عليه و اله توقّف في خير ذى اليدين إلى أن شهد له أبو بكر و عمر، (١) و ردّ أبو بكر خير المغيرة في توريث الجدّ إلى أن أخبره محمّد بن مسلمه، (٢) و ردّ أبو بكر و عمر خير عثمان فيما رواه من إذن رسول الله صَلَّى اللهُ عليه و اله في ردّ الحكم بن أبي العاص حين طالبا بمن يشهد معه به، (٣) و غيرها من الأمثلة.

قلت: لا منافات بين الأمثلة المذكورة هنا و ما وافقها، و بين العمل بخبر الواحد المقابل للخبر المتواتر حتّى يصحّ ذكرها في سند المنع، بل الأمثلة المذكورة يدلّ على جواز العمل بخبر الواحد، فتؤيد الأخبار المذكورة سابقا، لكن هذا الكلام إنّما يتوجّه لو كان غرض السائل منع جواز العمل بخبر الواحد و يكون غرضه من الأمثلة ذكر السند للمنع المذكور؛ و أمّا إذا كان غرضه أنّ الدليل المذكور للعمل بخبر الواحد يدلّ على عدم اعتبار التعدّد فيه، و هذه الأمثلة تدلّ على اعتبار التعدّد فيه، فلا اتّجاه لهذا الكلام أصلا؛

فالجواب المعتمد أنّ الدليل و إن دلّ على عدم اعتبار التعدّد، لكنّ الأمثلة المذكورة لا يدلّ على اعتبار التعدّد في مطلق الزوايه، بل يمكن أن يكون رعايه التعدّد في بعض الأمثلة للاتّهام الناشئ من بعده بحسب العاده، و المثال الأوّل كذلك؛ أو اتّهام الشاهد بكونه صاحب غرض، و الثالث كذلك، خصوصا على قانون أهل السنه، لأنهم لا يجوزون شهاده قريب لقریب؛ أو اتّهامه بعدم ظهور كونه معتمدا في الزوايه عند سائل شاهد آخر، و لعلّ هذا يجرى في كثير من الأمثلة؛

ص: ٢٢٣

١- (١) - مسند أحمد، ج ٤، ص ٧٧؛ مجمع الزوائد، ج ٢، ص ١٥٠.

٢- (٢) - المغنى لعبد الله بن قدامه، ج ٧، ص ٥٢.

٣- (٣) - الفصول في الاصول، ج ٣، ص ١٠٣؛ المحصول، ج ٤، ص ٣٧٨.

أو الاحتياط و الاستظهار في مواضع مناسبة يمكن بلا مشقه، و لعلّ هذا جار في أكثر الأمثله.

و احتمال كون كلّ الأخبار المنقوله بطريق الآحاد محفوفه بقرائن موجهه للعلم معلوم البطلان.

و احتمال كون بعضها كذلك قويّ، لكن لا ينفعه.

و كون طريقه الأصحاب العمل بخبر واحد معتمد و إن لم يدلّ القرائن على حقيته معلوم، كما أوّمأت اليه بعد نقد كلام العلّامه، طاب ثراه.

[التقرير الثاني من الدليل الثالث]

الطريق الثاني: على ما ذكره بعض العلماء الكرام رحمهم الله مع تقريب منّي هو أنّ عمل الطائفة المحقّقه بخبر الواحد عند الاعتماد بالرواه، و تدوين الأخبار و ضبطها و تصحيح رجالها و تضعيفهم من زمان رسول الله صلّى الله عليه و اله إلى آخر زمان ظهور الائمه عليهم السّلام، و علم الأئمّه الهادين-صلوات الله عليهم أجمعين- بذلك و عدم منعهم إياهم عن ذلك مع ظهور طريقتهم عليهم السّلام حجّه واضحه دالّه على جواز العمل بخبر الواحد؛

كيف و لو كان العمل به ممنوعاً بحسب الشّرع لمنعواهم عن ذلك، و لشاع هذا المنع بحيث لم يخف على طالب الحقّ من هذه الطائفة كونه ممنوعاً، و كان العامل ملوماً متّهماً بالعمل بما هو خارج عن قانون الشّرع، كما منعوا عن العمل بالقياس، و شاع هذا المنع بحيث من اتّهم به ردّوا قوله و أعرضوا عليه بكون طريقته خارجة عن قانون الشّريعه، بل كان الاحتياج إلى منع العمل بأخبار الآحاد أقوى، و ملامه العامل بها أحرى، لكون ما يجرى فيه خبر الواحد أكثر ممّا يجرى فيه القياس، و لاستمرار العمل بخبر الواحد في الأزمنه المتطاوله، ألايلا من يعمل بطريق باطل في جميع زمان تميزه، و لا- يسئل المعصوم عن جوازه و عدمه مع إمكان الاستعلام بأيسر وجه، و سؤالهم عمّا لا يكون

الحاجه إلى العلم به مثل الحاجه إلى العلم بهذا، بل الحاجه إلى الاستعلام هذا أشد من أكثر الأمور التي شاع السؤال فيها؛

فالعمل بخبر الواحد و شيوعه بينهم في زمان الأئمة عليهم السلام يدلّ دلالة واضحة على ظهور جواز العمل به بتقرير الأئمة، بحيث كان جواز العمل مندرجا في الضروريات المستغنية عن السؤال.

فإن قلت: لو كان العمل بخبر الواحد واقعا في زمان الأئمة عليهم السلام شايعا فيه لم يخف على مثل السيد المرتضى -طاب ثراه- مع عدم بعده عن زمان ظهور الأئمة عليهم السلام، وكيف يمكن خفاء هذا الأمر الواضح على مثل السيد؟!

قلت: لو كان ثبوت أمر شرعيّ يستدلّ عليه بالخبر و جواز العمل به موقوفا على حصول اليقين به بالأخبار المتواتره أو خبر الواحد المحفوف بالقرائن الموجبه للعلم لكان هذا معلوما لأصحاب الأئمة الهادين و شايعا بينهم، و لو كان هذا شايعا و معلوما بينهم لكان معلوما لنا أيضا لتوفّر الدواعي؛ و التالي باطل، فالمقدم مثله؛ فالواقع هو العمل بأخبار الآحاد؛

فما ذكرته يدلّ على عدم توقّف ثبوت أمر شرعيّ على الخبر المتواتر مثلا، و يتحقّق العمل بخبر الواحد.

و يمكن أن يكون إنكار من أنكر إنّما نشأ من شبهه دعته إليه، و خفاء الامور الواضحه على بعض العلماء باعتبار بعض الشبه غير عزيز، و لو كان إنكارهم مستندا إلى دليل قاطع، بل إلى مفيد ظنّ راجح لكان يظهر الشيخ -طاب ثراه- و لم ينكره، و على تقدير إنكاره لم يسند خلاف قوله إلى الإجماع، و هو أنكر طريقه المنكرين و أسند جواز العمل

بخبر الواحد إلى الاجماع (١)؛ و الحق معه، لأن ما ذكرته يدل على الاتفاق الكاشف عن قول المعصوم (٢).

و قال العلامة- طاب ثراه- في النهاية:

أما الاماميه، فالأخباريون منهم لم يعولوا في اصول الدين و فروعه إلا إلى أخبار «المرويّه عن الأئمه عليهم السلام.

و الاصوليون كأبي جعفر الطوسي و غيره وافقوا على قبول خبر الواحد، و لم ينكر سوى المرتضى و أتباعه لشبهه حصلت لهم». انتهى (٣).

أشار بلفظ «أتباعه» إلى أنّ هذا القول لم يظهر من أحد من الإماميه قبل السيد، و أنّه صار تبعيته و حسن الظنّ به سبب قول بعض من تأخّر عنه بما قال، و غفلتهم عن ضعف شبهه دعتة إلى هذا القول.

[الدليل الرابع على جواز العمل بخبر الواحد]

نقول إنّ طرق القطع منتفيه في أكثر المسائل الفرعيّه، فإمّا أن يكون التّكليف بهذه المسائل ساقطاً عنّا، و إمّا أن يكون مكلفين بظنّ يحصل بها من أيّ شيء كان، أو بظنّ يحصل من سبب دون سبب.

ص: ٢٢٦

١- (١) - عده الاصول، ج ١، ص ١٢٨.

٢- (٢) - فان قلت: حاصل الجواب هو المعارضه فالحق من كلام السائل و المجيب غير ظاهر. قلت: المعارضه ليست مثل دليل السائل لأنّه إذا لاحظنا مقدماتها يعلم أنّ واحده منها لم يستند إلى شبهه بل كلّها قطعيّ؛ و أما دليل السائل، فالملازمه فيه قابله للمنع. و بالجمله مقتضى المعارضه أمران: حقيه المدعى و بطلان دليل السائل. و ظاهر أنّ بطلانه ليس إلاّ ببطلان الملازمه. و إليه أشار بقوله: «انكار من انكر انما نشأ الى آخره». منه رحمه الله.

٣- (٣) - نهايه الوصول إلى علم الاصول، ج ٣، ص ٤٠٣.

و الأول باطل بالضرورة من الدين.

و الثاني بمعلوميته عدم جواز العمل بالقياس و إن أفاد ظنا قويا؛

فالثالث هو المتعين. و ليس هذا السبب هو الكتاب و الإجماع الذي ثبت حجيته منفردين، لعدم كفايتهما في المسائل التي ليس لنا طريق القطع إليها، بل عدم دلالتها إلا على قليل من تلك المسائل؛

و لا منضمين مع الأمارات و الدلائل العقلية الظنية، لأنه لو فرض كون هذه الضميمة حجة شرعية مع بعده نقول: لا يدل هذه الثلاثة أيضا إلا على قليل من تلك المسائل، و المسائل الباقية التي لا دلالة عليها أضعاف ما يدل عليه؛

فثبت جواز العمل بأخبار الآحاد التي اجتمع فيها شرائط جواز العمل.

قال الفاضل المحقق صاحب المعالم- طاب ثراه- ما حاصله أن باب العلم القطعي منسأ في كثير من المسائل الشرعية، فيجب أن يكون طريقه الظن، و العقل يحكم بقبح العمل بالظن الضعيف مع إمكان القوي، و ظاهر أن كثيرا من الأخبار يحصل بها ظن لا يحصل بغيرها. (١) انتهى مضمون ما أردت نقله.

و فيه نظر، لأنه قد يحصل من القياس في بعض المواضع ظن أقوى من الظن الذي يحصل من روايه معتبره، و على ما ذكره يجب العمل بالقياس حينئذ، و الظاهر أنه لا يقول به. و لو فرض القول به في خصوص هذه الصورة يبطل بأخبار كثيرة لا يمكن تخصيصها بغير هذه الصورة.

أفاد بعض الأفاضل المحققين- زيد توفيقاته- ما حاصله: أنه كما يحكم العقل السليم بوجوب الحذر عن المخوفات القطعية يحكم بوجوبه عن المخوفات الظنية عند انتفاء طرق القطع؛ فما يدل دليل ظني على وجوبه أو على حرمة و انسأ طريق القطع إلى أحدهما يجب فعل الأول و ترك الثاني بمقتضى العقل، لحصول ظن الخوف من ترك الأول

ص: ٢٢٧

و فعل الثانی، كما هو مقتضى الوجوب و الحرمة، ألا يلام الواقع فى بليه بترك أمر أو بفعل أمر يظنّ انجراره إليها، أو تختصّ الملامه بوقوع بليّه دنيويّه، فلا يلام بفعل أمر مثلا يظنّ انجراره إلى بليّه هي أشدّ منها و أدوم مع قدرته على اجتناب هذا الفعل؟ و هل يصحّ معذرتة عن التشنيع بإلقاء نفسه إلى بليّه ظنيّه أنّه إنّما يجب الاجتناب عن الفعل الذى يعلم انجراره إلى البليّه، و أمّا عند ظنّ انجراره فلا؟

فظهر أنّ وجوب العمل بالظنّ فى الواجب و الحرام ممّا يحكم به العقل، إلا أن تبين الشّارع عدم وجوبه أو عدم جوازه، مثل بيانه عدم جواز العمل بالقياس، فلعلّ وجه المنع استنباط العله الّتى هي سبب الحكم و كونها علّه بدون مدخلية المحلّ استنباط ضعيف يكون وقوع الغلط فيه أكثر، و إن حصل ظنّ للنّاظر البصير بقانون القياس، فوجب على الشّارع منع العمل به مطلقا.

و أمّا ما لم يمنع، فيجب العمل بالظنّ بحسب حكم العقل.

إذا عرفت ما ذكرته يمكن أنّ يقال مراد صاحب المعالم من جواز العمل بالظنّ عند انسداد طريق القطع إنّما هو فى غير القياس، لظهور كون المنع من العمل به بمنزله ضروريّات المذهب المغنيه عن الإخراج؛ و موارد المنع عن تبعيه الظنون خارجه عمّا نحن فيه كما يظهر بالتتابع؛ فلا نطيل الكلام بذكر التفصيل.

اعلم أنّه لا ينبغي ترك الاحتياط و الاعتذار (1) بالأمارات الضّعيفه، كما هو شعار كثير من المخالفين.

فإن قلت: ما ذكرته من انتفاء تكليفنا بتحصيل العلم و انتفاء طريق العلم فى أكثر الأحكام الشرعيّه، هل هو مخصوص زماننا و كان القدماء قائلين بوجوب تحصيل العلم

ص: ٢٢٨

١- (١) - فى الف: «عدم الاعتذار».

لافتتاح طريق العلم لهم، أو كانوا قائلين بجواز العمل بظاهر القرآن و الإجماع المنقول بخبر الواحد (١) و بوجوب القطع مما يستنبط من الأخبار، أو كان زمان القدماء مثل زمان السيد و أمثال زمانه أيضا مثل زماننا؟

قلت: يمكن أن يكون في زمانه بعض المسائل التي لم يظهر لنا مأخذ قطعي على وجه يمكن تحصيل المأخذ القطعي بظهور بعض الأخبار التي تعاضد البعض، أو ظهور قرائن يعاضد الأخبار الموجودة في زمانه و انتفاؤها في زماننا؛

و أما كون كل الأحكام في زمانه كذلك، أو كون الأحكام يستدل عليها بالأخبار كذلك، فهو معلوم البطلان، لأنه لو كان اعتقاد القدماء وجوب تحصيل العلم في الأحكام الشرعيه مطلقا، أو فيما لا يندرج في ظواهر الآيات و الإجماع المنقول بخبر الواحد، و كان تحصيل العلم في جميع الأحكام على تقدير، أو فيما لا يندرج في الأمرين المذكورين على تقدير آخر ممكنا لكان الواجب اتفاق الأحكام المستنبطه من الأخبار؛ فلو فرض وقوع الاختلاف في الجملة لوجب عدم الوفور و الكثره فيه لعدم مناسبه الاختلاف بين طائفه واحده في مسائل كثيره مستنبطه من الأخبار مع وجود الأخبار القاطعه فيها؛ و أكثر اختلافات القدماء إنما نشأ من اختلاف الأخبار و الاختلاف في فهم مفادها و تجويز استناد الاختلاف إلى التهاون في المدرك مع وجود القاطع قدح في كلهم أو جلهم. و كيف يجوز المتأمل وجود الروايات القاطعه في زمان السيد و الشيخ - طاب ثراهما - مع غايه الاختلاف بينهما، بل في فتاوى أحدهما في تأليفين، و كذا في فتاوى من عاصرهما و من تقدم عليهما؟!

لا يقال: قال السيد و ابن إدريس بعدم جواز العمل بأخبار الآحاد الخاليه عن القرائن

ص: ٢٢٩

١- (١) - ذكر الاجماع المنقول بخبر الواحد إنما هو بمحض الاحتمال و الآ- سيظهر في مبحث الإجماع عدم حجتيه من خبر الواحد. منه رحمه الله.

مع اختلافات كثيره بينهما،فما تقول فى جواب هذه الاختلافات نقول فى جواب الاختلافات بين السيد و الشيخ و غير الشيخ.

لأننا نقول:عدم قولهما بجواز العمل بأخبار الآحاد الخاليه عن القرائن لا يستلزم عدم عملهما بها؛فلعل السيد عمل بروايه يظن كونها محفوفه بقرائن تفيد العلم بما أفتى به، و ابن إدريس بروايه منافيه لها بزعمهما كذلك؛

أو زعم أحدهما روايه كذلك و الآخر لم يتفطن بتلك الأمازعمهما ضعيفه غير مفيده للعلم؛أو زعما أن إجماعا يدل على خلافها؛

أو زعم أحدهما إجماعا على أمر و الآخر اجماعا على خلافه؛

أو زعم أحدهما ظاهرا يدل على أمر و الآخر أمرا آخر زعمه حججه شرعيه على خلافه.

و بالجملة،الاختلافات الكثيره التى تحققت فى فتاويهما يدل دلالة ظاهره على عدم تحقق الروايات القاطعه على فتاويهما.

فإن قلت:يمكن أن يكون الأخبار التى يصلح الاحتجاج بها هى الأخبار المتواتره أو المحفوف بالقرائن،و كان منشأ الاختلافات غفله بعضهم عن بعض الأخبار المتواتره أو عن بعض القرائن أو عن المدارك التى اطلع عليها الآخر،كما ذكرت بعنوان الاحتمال ههنا.

قلت:ظاهر للمتبع أن أكثر اختلافاتهم إنما نشأت من الأخبار الآحاد الخاليه عن القرائن أو من القول بالإجماع العدى لا دليل على حجتيه،كما سيظهر لك انشاء الله تعالى- و لو فرض بعد ظهور ضعف كثير من الإجماعات التى بينته عدم جواز العمل باخبار الآحاد لخلا الأحكام الكثيره الحاجه التى لا يجوز خلؤها عن المأخذ.

اعلم،أن صاحب المعالم-طاب ثراه-نقل عن الشيخ رحمه الله دعوى الاتفاق على العمل

بخبر الواحد؛ (١)و عن المرتضى رحمه الله في جواب المسائل التباينات: إن أصحابنا لا يعملون بخبر الواحد؛ وإن ادعاء خلاف ذلك عليهم دفع للضرورة؛ قال: لأننا نعلم علما ضروريا لا يدخله في مثله ريب ولا شك أن علماء الشيعة الإمامية يذهبون إلى أن أخبار الآحاد لا يجوز العمل بها في الشريعة ولا التعويل عليها، وأنها ليست حجة ولا دلاله. وقد ملأوا الطوامير و سطورا الأساطير في الاحتجاج على ذلك و النقض على مخالفهم فيه. (٢)

و نقل أيضا أنه (٣)قال في المسألة التي أفردتها في البحث عن العمل بخبر الواحد في جواب المسائل التباينات: إن العلم الضروري حاصل لكل مخالف للإمامية أو موافق، فإنهم لا يعملون في الشريعة بخبر لا يوجب العلم (٤).

و نقل عن تكلم السيد في الدرعية على التعلق بعمل الصحابة و التابعين، بأن الإمامية تدفع ذلك و تقول: إنما عمل بأخبار الآحاد من الصيحابه المتأمرين، ألمدين يحتشم التصريح بخلافهم و الخروج عن جملتهم، فإمسك التكبير عليهم لا يدل على الرضاء بما فعلوه، لأن الشرط في دلاله الإمساك على الرضاء أن لا يكون له وجه سوى الرضاء تقيته خوف و ما أشبه ذلك. (٥) انتهى.

أقول: كلام السيد- طاب ثراه- صريح في إنكار جواز العمل بأخبار الآحاد. و قوله: «إن أصحابنا لا يعملون بخبر الواحد»، و قوله: «لا شك أن علماء الإمامية يذهبون إلى أن أخبار الآحاد لا يجوز» إلى آخره، ظاهر في دعوى الاتفاق على المنع من العمل بأخبار الآحاد، لظهور الجمع المضاف في العموم.

ص: ٢٣١

١- (١) -معالم الدين و ملاذ المجتهدين، ص ١٩١.

٢- (٢) -معالم الدين و ملاذ المجتهدين، ص ١٩٤؛ رسائل المرتضى، ج ١، ص ٢٤.

٣- (٣) -ضمير أنه للسيد نفسه. حاصل الكلام أنه أحال بيان أن العلم الضروري حاصل إلى ما ذكره من جواب المسائل التباينات. منه رحمه الله.

٤- (٤) -معالم الدين و ملاذ المجتهدين، ص ١٩٥.

٥- (٥) -الذريعة، ج ٢، ص ٥٣٧؛ معالم الدين و ملاذ المجتهدين، ص ١٩٥.

و على تقدير عدم إرادته الاتفاق، فلا شك في الدلالة على غايه اشتهاار المنع بين الاصحاب.

و قوله رحمه الله: «و قد ملأوا الطوامير و سطروا الأساطير» إلى آخره، يدل على إشتمال تصانيف كثيره موجوده فى زمانه معلومه له على هذا المدعى؛

و كيف يجتمع هذا مع ما نقلته عن العلامة رحمه الله من أنه لم ينكر، يعنى: قبول خبر الواحد، سوى المرتضى و أتباعه؟! و كيف يجتمع مع ما نقل عن الشيخ؟!!

و قال صاحب المعالم بعد استدلاله على حجّيه خبر الواحد و نقل كلام العلامة و السيد رحمهما الله: «و بقى الكلام فى التدافع الواقع بين ما عزاه إلى الأصحاب و بين ما حكيناه عن العلامة فى التّهايه، فإنّه عجيب». (1)

فجمع أولاً بما حاصله نسبه المنع عن العمل بأخبار الآحاد إلى أوائل المتكلمين من الإماميه، و نسبه العمل بها و مخالفه السيد إلى الفقهاء؛

ثم قال:

«و الإنصاف أنّه لم يتّضح من حالهم المخالفه له أيضاً، إذا كانت أخبار الأصحاب حينئذ قريه العهد بزمان لقاء المعصومين عليهم السلام، و استفاده الأحكام منهم، و كانت القرائن المعاضده لها متيسّره، كما أشار إليه السيد، و لم يعلم أنّهم اعتمدوا على الخبر المجرد ليظهر مخالفتهم لرأيه فيه.

و قد تظنّ المحقّق رحمه الله من كلام الشيخ بما نقلناه بعد أن ذكر عنه فى حكايه الخلاف هنا: أنّه عمل بخبر الواحد إذا كان عدلا فى الطائفه المحقّقه. و أورد احتجاج القوم من الجانيين، فقال: و ذهب شيخنا أبو جعفر رحمه الله إلى العمل بالخبر العدل من رواه أصحابنا، لكن لفظه و إن كان مطلقا، فعند التحقيق يتبين أنّه لا- يعمل بالخبر مطلقا، بل بهذه الأخبار التى رويت عن الأئمّه عليهم السلام و دونها الأصحاب، لا أنّ كلّ خبر يرويه إمامى يجب العمل به.

هذا الذى تبين لى فى كلامه. و يدعى إجماع الأصحاب على العمل بهذه الأخبار،

ص: ٢٣٢

حتى لو رواها غير إمامي و كان الخبر سليما عن المعارض و اشتهر نقله في هذه الكتب الدائرة بين الأصحاب عمل به. (١)

ثم أخذ في نقل احتجاج الشيخ بما حكيناه سابقا من أن قديم الأصحاب و حديثهم إلى آخر ما ذكر هناك، و زاد في تقريبه ما لا حاجة لنا إلى ذكره.

و ما فهمه المحقق رحمه الله من كلام الشيخ هو الذي ينبغي أن يعتمد عليه لا ما نسبه العلامة إليه. (٢) انتهى.

أقول: عدم القول بوجوب رعايه القرينه المفيده للعلم في زمان الصيحابه و الأئمه عليهم السلام معلوم بما ذكرته في الدليل الثالث، و هذا هو المعتمد في الاحتجاج؛ و عدم وجوب رعايه القرينه المذكوره عند كثير من الفقهاء الذين كانوا قبل السيد أيضا ظاهر، لأنه لو كان اعتقادهم وجوب رعايه القرينه المفيده للعلم في أخبار الآحاد لنقل إلينا ألبته، لتوفر الدواعي و انتفاء الموانع؛ فعدم النقل يدل على عدم الوجوب عندهم.

و ما ذكر من كون القرائن متيسره، إن كان المراد تيسرها في كل أخبار الآحاد التي عملوا بها، فهو غير ظاهر؛

و إن كان المراد تيسرها في بعضها، فلا ينفعه.

و على تقدير فرض تيسرها في الكل - مع ظهور البطلان - ما ذكرته يدل على عملهم بأخبار الآحاد التي لم يفتشوا فيها عن القرائن المفيده للعلم، بحيث يوجب العلم بعدم الحاجه إلى التفتيش عن القرائن عندهم؛

فظهر أن الإنصاف يشهد على أن حالهم يدل على مخالفتهم للسيد، و قرب العهد لا يوجب القرينه؛ ألا ترى إلى كثرة المخالفه في المسائل الشرعيه بين العلماء المذنبين قرب عهدهم بزمان الأئمه عليهم السلام، بحيث يوجب العلم بأن القطع كان منتفيا في كثير منها؟

و ما نسب إلى المحقق فكلامه المنقول برىء منه، لأن قوله: «فعدن التحقيق» إلى آخره،

ص: ٢٣٣

١- (١) - معارج الاصول، ص ١٤٧.

٢- (٢) - معالم الدين و ملاذ المجتهدين، ص ١٩٨.

يدلّ على أنّ الشّيخ لا يعمل مطلق الأخبار، بل يراعى فى العمل بها الرّواه عن الأئمّه - صلوات الله عليهم - و تدوين الأصحاب، لا بمحض روايه إماميّ؛ و ظاهر أنّ هذه الأماره ليست ممّا تفيده العلم، و كذلك الأماره الّتى ذكرها بقوله: «حتّى لو رواها غير إماميّ» إلى آخره، يظهر ضعف ما فهم صاحب المعالم من كلام المحقّق.

و على تقدير إرادته المحقّق من هذا الكلام ما فهمه صاحب المعالم من كلامه لا - ينفعه إذا دلّ كلام الشّيخ على خلاف فهمه، فننقل كلامه حتّى يظهر لك حقيقه الحال.

قال - طاب ثراه - فى العده:

«فأمّا ما اخترته من المذهب هو أنّ خبر الواحد إذا كان واردا من طريق أصحابنا القائلين بالإمامه، و كان ذلك مرويا عن النّبى صلى الله عليه و اله أو عن أحد من الأئمّه عليهم السلام، و كان ممّن لا يطعن فى روايته و يكون سديدا فى نقله، و لم تكن هناك قرينه تدلّ على صحّته ما تضمّنه الخبر - لأنّه إذا كان هناك قرينه تدلّ على صحّته ذلك كان الاعتبار بالقرينه - و كان ذلك موجبا للعلم - و نحن نذكر القرائن فيما بعد - جاز العمل به.

و الّذى يدلّ على ذلك إجماع الفرقه المحقّقه، فإنّى وجدتها مجمعه على العمل بهذه الأخبار الّتى رووها فى تصانيفهم و دونوها فى اصولهم، لا - يتناكرون ذلك و لا يتدافعونه، حتّى أنّ واحدا منهم إذا أفتى بشىء سألوه من أين قلت هذا؟ فإذا أحالهم على كتاب معروف و أصل مشهور و كان راويه ثقة لا - ينكر حديثه سكتوا و سلّموا الأمر فى ذلك و قبلوا قوله. و هذه عادتهم و سجيّتهم عن عهد النّبى صلى الله عليه و اله و بعده إلى زمان الصادق، جعفر بن محمّد عليهما السّلام الّذى انتشر عنه العلم و كثرت الرّوايه من جهته؛

فلولا أنّ العمل بهذه الأخبار كان جازيا لما أجمعوا على ذلك و لأنكروه، لأنّ إجماعهم لا يكون إلّا عن معصوم (1) لا يجوز عليه الغلط و السهو.

و الّذى يكشف عن ذلك أنّه لمّا كان العمل بالقياس محظورا فى الشريعة عندهم

ص: ٢٣٤

١- (١) - فى ألف: «لأنّ إجماعهم فيه معصوم».

لم يعملوا به أصلاً، وإذا شدد واحد منهم و عمل به في بعض المسائل أو استعمله على وجه المحاجه لخصمه و إن لم يعلم اعتقاده به، تركوا قوله و أنكروا عليه و تبرءوا من قوله، حتى أنهم يتركون تصانيف من وصفناه و رواياته لما كان عاملاً بالقياس، فلو كان العمل بالخبر الواحد يجرى هذا المجرى لوجب أيضا فيه مثل ذلك و قد علمنا خلافه.

فان قيل: كيف تدعون إجماع الفرقه المحققه في العمل بخبر الواحد، و المعلوم من حالها أنها لا ترى العمل بخبر الواحد، كما أن المعلوم من حالها أنها لا ترى العمل بالقياس، فإن جاز ادعاء أحدهما جاز ادعاء الآخر.

قيل لهم: إن المعلوم من حالها الّذى لا ينكر و لا يدفع أنهم لا يرون العمل بخبر الواحد الّذى يرويه مخالفهم في الاعتقاد و تختص بطريقه؛ فأما ما يكون راويه منهم و طريقه أصحابهم، فقد بينا أن المعلوم خلاف ذلك، و بينا الفرق بين ذلك و بين القياس أيضا؛ و أنه لو كان معلوما حظر العمل بخبر الواحد أيضا لجرى مجرى العلم بحظر القياس، و قد علم خلاف ذلك.

فإن قيل: أليس شيوخكم لا تزال تناظرون خصومهم في أن الخبر الواحد لا يعمل به و يدفعونهم عن صحه ذلك، حتى أن منهم من يقول: «لا يجوز ذلك عقلاً»، و منهم من يقول: «لا يجوز ذلك، لأنّ السمع لم يرد به»، و ما رأينا أحدا تكلم في جواز ذلك و صنّف فيه كتابا و لا أملى فيه مسأله، فكيف تدعون أنتم خلاف ذلك؟

قيل له: من أشرت إليهم من المنكرين لأخبار الأحاد أنما كلموا من خالفهم في الاعتقاد و دفعوهم عن جوب العمل بما يروونه من الأخبار المتضمنه للأحكام التي يروون خلافها، و ذلك صحيح على ما قدمناه، و لم نجدهم اختلفوا فيما بينهم و أنكروا بعضهم على بعض العمل بما يروونه إلا مسائل دلّ الدليل الموجب للعلم على عدم صحتها، فإذا خالفوهم بها أنكروا عليهم لمكان الأدله الموجبه للعلم و الأخبار المتواتره بخلافه.

فأما من أحال ذلك عقلا، فقد دللنا فيما مضى على بطلان قوله، وبيّنا أنّ ذلك جائز، فمن أنكر كان محجوجا بذلك.

على أنّ العذنين اشير إليهم في السؤال أقوالهم متميزه من بين أقوال الطائفة المحقّقه، وقد علمنا أنّهم لم يكونوا أئمه معصومين، وكلّ قول علم قائله و عرف نسبه و تميّز من بين أقاويل سائر الفرقه المحقّقه لم يعتد بذلك القول، لأنّ قول الطائفة إنّما يكون حجّه لأنّ فيهم معصوما، فإذا كان القول صادرا عن غير معصوم علم أنّ قول المعصوم داخل في باقى الأقول و وجب المصير إليه، على ما نبينه في باب الإجماع.

فإن قيل: إذا كان العقل يجوز العمل بخبر الواحد و الشرع قد ورد به، فما الذى حملكم على الفرق بين ما يرويه الطائفة المحقّقه و بين ما يرويه أصحاب الحديث من العامه عن النّبىّ صلى الله عليه و اله؟ و هلاّ عملتم بالجميع، أو منعتم من الكلّ؟

قيل: العمل بخبر الواحد إذا كان دليلا شرعيّا عندنا فينبغى أن نستعمله بحسب ما قرّرتّه الشريعة، و الشرع قرّر العمل بما ترويه طائفة مخصوصه، فليس لنا أن نتعدى إلى غيرها، كما أنّه ليس لنا أن نتعدى من روايه العدل إلى روايه الفاسق. و إن كان العقل مجوّزا لذلك، اجمع على أن من شرط العمل بخبر الواحد أن يكون روايه عدلا بلاخلاف؛

و كلّ من اشير إليه ممّن خالف الحق لم يثبت عدالته، بل ثبت فسقه؛ فلأجل ذلك لم يجز العمل بخبره».

انتهى ما أردت نقله ههنا. (١)

و يدلّ على ما ذكرته من دلالة كلام الشيخ على خلاف ما فهمه صاحب المعالم رحمه الله من كلام المحقّق ما ذكره الشيخ بقوله: «خبر الواحد إذا كان واردا» إلى آخره، لأنّ جواب هذا الشرط هو «جاز العمل»، و قوله: «و لم تكن هناك قرينه تدلّ على صحّه ما تضمّنه الخبر» إلى آخره، من جمله الامور التي اعتبرها في العمل بخبر الواحد؛ و علل هذا القول

ص: ٢٣٦

بخروجه عن المقصود الذي هو العمل بخبر الواحد الذي لا يوجب العلم بقوله: «لأنه إذا كان هناك قرينه» إلى آخره؛ فهذا الكلام صريح في قوله بالعمل بخبر الواحد الذي لا قرينه على حقيقته ما تضمنه الخبر قرينه توجب العلم بها.

و يؤيد ما ذكرته، بل يدل عليه قوله: «و الذي يدل على ذلك» إلى قوله: «و قبلوا قوله»، لأن كون الأخبار في تصانيف الفرقه المحققه و تدوينها في اصولهم و كون راويها ثقه لا ينكر حديثه لا يوجب العلم.

و يدل عليه الاستدلال الذي ذكره بقوله: «فلولا- أن العمل بهذه الأخبار كان جائزا» إلى آخره، لأن مراده لو كان العمل بالأخبار الموجبه لليقين باعتبار القرائن لما كان محتاجا إلى هذا الدليل، لأنه إذا حصل علم قطعي بقول المعصوم لا معنى للتوقف فيه حتى يحتاج إلى الاستدلال، و لو نبه على المدعى لم يكن التنبيه ما ذكره، بل ما أشرت إليه.

و أيضا أي وجه لأول كلامه الذي نقلته و هو قوله: «فأما ما اخترته من المذهب» إلى آخره، مع قطع النظر عن مقتضى الشرط و الجزاء الذي ذكرته أولا- لأن نسبه الاختيار إلى نفسه إنما يناسب المسأله النظرية، و وجوب العمل بما يوجب القطع لا يوجب الاستدلال.

و على تقدير الحاجة إليه الاستدلال لا يدل عليه.

و يدل عليه أيضا ما ذكره في السؤال الأول؛ فإن توهم ما ذكره بقوله: «و المعلوم من حالها أنها لا ترى العمل بخبر الواحد»، إنما يصح لو جعل محل النزاع العمل بخبر الواحد الخالي عن القرينه الموجبه للعلم، و إلا فلا معنى للتوهم أصلا.

و كذلك ما ذكره في جوابه، لأن محل النزاع لو كان خبر الواحد المحفوف بالقرائن الموجبه للعلم لم يكن بين روايه العامه و الخاصه فرق، لأن ما يرويه المخالف إن كان مع القرينه الموجبه للعلم يجب العمل به؛ و ما يرويه غيره لا يجوز العمل به عند خلوه عن القرينه المذكوره حيثئذ؛ فما ذكره في الجواب أيضا يدل على أن محل النزاع إنما هو خبر الواحد الخالي عن القرينه المذكوره.

و يدلّ عليه أيضا السّؤال الثّاني، لأنّ استمرار منازعه شيوخ الإماميّة في عدم جواز العمل بخبر الواحد المحفوف بالقرينه المذكوره لا معنى له، سواء كان الراوى إماميًا أو مخالفا.

و أيضا أى معنى لقوله: «حتّى أنّ منهم من يقول لا يجوز ذلك عقلا»، و أى عقل لا يجوز العمل بالخبر الواحد المحفوف بالقرائن المذكوره؟!

و يدلّ عليه أيضا قوله: «و لم نجدهم اختلفوا فيما بينهم و أنكر بعضهم على بعض العمل بما يروونه إلا مسائل دلّ الدليل» إلى آخره، لأنّ هذا الكلام يدلّ على عدم الخلاف، فيدلّ الكلام على أنّ ما يرويه بعضهم يعمل به إن لم يدلّ الدليل على خلافه. فإمّا أن يراد من عموم «ما» فى «بما يرويه» خبر الواحد المحفوف بالقرينه الموجه للعلم، أو الخالى عنها.

و الاحتمال الأوّل مندفع بقوله: «دلّ الدليل الموجب للعلم على عدم صحّتها»، لا متناع تحقّق موجب العلم فى المتقابلين. و الثّانى هو المطلوب.

و يدلّ السّؤال الثّالث و جوابه أيضا على ما ذكرته و لا تحتاج إلى البيان.

اعلم، أنّ الظاهر من قول الشّيخ رحمه الله: «فإن قيل كيف تدّعون إجماع الفرقه المحقّه» إلى آخره، هو الإشاره إلى ما ذكره السيّد رحمه الله و من وافقه فى المنع عن العمل بخبر الواحد، لكن ما ذكره من الجواب لا يصحّ فى جواب كلام السيّد، لأنّ حاصل الجواب هو الفرق بين خبر الواحد الذى يرويه المخالف و الموافق، و أنّ الذى منعه المانع هو الأول و الذى أثبتته المثبت هو الثّانى؛ و ظاهر كلام السيّد، بل صريحه أنّ المنع من العمل بخبر الواحد إنّما هو لعدم إفاده العلم و عدم جواز العمل بما لا يفيد العلم، و حينئذ لا يختصّ المنع بروايه المخالف.

و يدلّ على ما ذكرته ما ذكره صاحب المعالم بقوله:

«و قال (يعنى السيّد) فى المسأله التى أفردّها فى البحث عن العمل بخبر الواحد: إنّه تبيّن فى جواب المسائل التباينات، أنّ العلم الضّرورى حاصل لكلّ مخالف للإماميّة أو

موافق بأنهم لا يعملون في الشريعة بخبر لا يوجب العلم، وأن ذلك قد صار شعاراً لهم يعرفون به، كما أن نفي القياس في الشريعة من شعارهم الذي يعلمه منهم كل مخالط لهم». (١)

فالجواب المطابق هو المنع من اعتبار العلم في جواز العمل بخبر الواحد، لجواز العمل به في بعض الصور وإن لم يحصل العلم بمقتضاه، لكن لما كان السائل هو المجيب حمل السؤال على معنى يناسبه ما ذكره في الجواب، فيحمل السؤال على ظاهره الذي هو دعوى معلوميه عدم عمل الفرقه المحققه بخبر الواحد مطلقاً، سواء كانت راويه من الطوائف المحققه أم لا، مثل معلوميه عدم عملهم بالقياس، فأجاب بأن معلوميه عدم عملهم بخبر الواحد ليست مطلقه، بل إنما هي في خبر الواحد الذي تختص بطريقه المخالفين و كانت راويه منهم.

و بجوابه عمياً أجاب عنه يظهر الجواب عما ذكره السيد من أنهم لا يعملون بخبر لا يوجب العلم، لأنه ظهر من كلام الشيخ جواز العمل بخبر يكون بطريقه الأصحاب و كانت راويه منهم، و ظاهر أن هذا لا يوجب العلم، فظهر منه عدم (٢) اشتراط العلم في جواز العمل.

و بالجملة، توهم عدم منافاه ما ذكره الشيخ رحمه الله لما ذكره السيد رحمه الله من اعتبار العلم في العمل بالأخبار من التوهمات التي ينشأ من عدم التأويل في كلام الشيخ و مع كفايه بعض ما ذكرته من أن الشيخ رحمه الله لا يعتبر العلم في العمل بخبر الواحد، و ما لم نقله من كلامه الذي يدل على هذا المدعى في غايه الكثره المغنيه عن الذكر نقول:

قال الشيخ طاب ثراه في مبحث القرائن الموجهه للعلم التي بها يعمل بخبر الواحد:

ص: ٢٣٩

١- (١) - معالم الدين و ملاذ المجتهدين، ص ١٩٥.

٢- (٢) - في «الف» اختراط العلم.

«فأما إذا كان مخالفاً في الاعتقاد لأصل المذهب و روى مع ذلك عن الائمه عليهم السلام نظر فيما يرويه؛ فإن كان هناك من طرق الموثوق بهم ما يخالفه وجب إطراح خبره.

و إن لم يكن هناك ما يوجب إطراح خبره، و يكون هناك ما يوافقُه و جب العمل به.

و إن لم يكن من الفرقة المحقَّه خبر يوافق ذلك و لا يخالفه، و لا يعرف لهم قول فيه و جب أيضا العمل به، لما روى عن الصادق عليه السلام أنه قال: «إذا نزلت بكم حادثه لا تجدون حكمها فيما روى عنا فانظروا إلى ما روه عن علي عليه السلام فاعملوا به».

(١)

و لأجل ما قلناه عملت الطائفة بما رواه حفص بن غياث (٢) و غياث بن كلوب (٣) و نوح بن دراج (٤) و السكوني (٥) و غيرهم من العامه عن ائمتنا: و لم ينكروه و لم يكن عندهم خلافه». (٦)

أقول: صرح في قوله: «و إن لم يكن هناك» إلى آخره، بوجوب العمل بخبر مخالف لم يكن من الفرقة المحقَّه خبر يوافقُه و لا يخالفه و لا يعرف لهم قول فيه؛ و ظاهر أنه لا يمكن توهم حصول العلم من مثل هذا الخبر.

فإن قلت: قد ظهر من قول الشيخ ما ذكرته، فهل يصح الاستدلال بخبر المخالف في الصورة المذكوره؟

قلت: لا، لأنه لم يظهر لنا اعتبار هذا الخبر، فليس حجج علينا. و بمحض استدلال الشيخ به لا يظهر الاعتبار.

ص: ٢٤٠

١- (١) - وسائل الشيعه، ج ٢٨، ص ٩١.

٢- (٢) - حفص بن غياث بن طلق بن معاويه القاضي، كان عاميا ثقه، له روايات عن الصادقين عليهما السلام.

٣- (٣) - غياث بن فيهس البجلي، كان عاميا ثقه، له روايات عن أئمه أهل البيت عليهم السلام.

٤- (٤) - نوح بن دراج مولى النخع من أصحاب الصادق عليه السلام و من رواه أحاديثه. قال الخوئي: إن الرجل شيعي صحيح الاعتقاد و كان يفتي و يقضى بالحق، و لكنه مع ذلك فقد عدّه الشيخ في كتاب العده من العامه.

٥- (٥) - اسماعيل بن أبي زياد السكوني، و يعرف أيضا بالشعيري، من أصحاب الصادقين عليهما السلام. عدّه الشيخ و العلامه من العامه.

٦- (٦) - عده الاصول، ج ١، ص ١٤٨.

و على تقدير تسليم اعتباره لا يدلّ على جواز العمل بخبر مخالف واحد في الصّوره المذكوره، كما يظهر من كلام الشيخ، فلعلّ صيغه الجمع في قوله عليه السّلام: «إلى ما رووه» إشاره إلى اعتبار الكثره التي يحصل بها الظنّ حينئذ.

فإن قلت: هل يجوز العمل بروايه المذكورين ههنا بما ذكره رحمه الله من عمل الطائفة برواياتهم؟.

قلت: لا، لأنّ ظاهر الطائفة و إن كان هو الاتّفاق، خصوصاً مع قوله: «و لم يكن عندهم خلافه»، لكن يدلّ كلامه على أنّ مأخذ الحكم بجواز العمل برواياتهم هو الرّوايه المذكوره التي لم يظهر اعتبارها و لا دلالتها على المقصود؛ فإذا ظهر ضعف مأخذ الاتفاق فلا حجّيه فيه، كما يظهر في مبحث الإجماع- إن شاء الله تعالى- و مع ذلك يدلّ تفرّيعه بقوله:

«و لأجل ما قلناه» على كون عملهم برواياتهم في الصّوره المذكوره لا مطلقاً.

و يؤيّد هذا الاحتمال عموم ما ذكره بقوله: «و غيرهم من العامّة»، و إن كان العمل بقولهم في الصّوره المذكوره أيضاً ضعيفاً بما عرفته.

فإن قلت: قد ظهر بما ذكرته عدم إمكان الجمع بين كلام السيّد و الشيخ رحمهما الله، و أنّ الحق مع الشيخ في قوله بالعمل بخبر الواحد و اشتهار العمل به بين الصحابه و أصحاب الائمه و الفقهاء، فأى وجه لمثل هذا الغلط الذي نسب إلى السيّد رحمه الله؟

قلت: بعد التأمّل فيما ذكرته ظهر بطلان كلام السيّد رحمه الله على وجه لا ينبغي الرّيب فيه؛ و عدم العلم بما دعاه إلى هذه السهو لا يضرّنا. و مع ذلك نذكر بعنوان الاحتمال ما يضعف به الاستبعاد في الجملة، و هو أنّ الظاهر من السّؤالين الأوّلين الذين نقلتهما من عدّه الشيخ- طاب ثراه- أنّهما إشارتان إلى قول السيّد رحمه الله، و في جواب السّؤالين ذكر ما يمكن أن يكون منشأً لشبهه السيّد و من وافقه، و هو أنّ الطائفة المحقّقه أنكروا جواز العمل بروايات العامّة.

و يمكن تقريب هذا بأنّ العامّة عدّوا روايات عائشه مع علمهم بأنّها خرجت على من

يدور الحقّ معه و نسبت إليه دم عثمان مع علمها ببراءته عنه صحيحه، و كذا روايات سمره بن جندب الّذى اختلق الرّوايه عن رسول الله صلّى الله عليه و اله بأمر معاويه بعد ما أخذ أربعمأه ألف درهم أنّه اشتملت على مذمه عظيمه نازله فى شأن عليّ، و أنّه اخرى مشتمله على مدح عظيم نازله فى شأن قاتله، (١) و كذلك روايات غيرهما من المعروفين بالكذب؛ فلعلّ إنكار أهل الحقّ حجّيه أخبار الآحاد و قولهم بعدم الحجّيه إنّما كان فى أخبارهم الّتى لم يراعوا فيها شرائط جواز العمل بها!

فلعلّ الاستدلالات الّتى أشار إليها السيّد-طاب ثراه- بقوله: «و قد ملأوا الطوامير» إلى آخره، إنّما كانت متعلّقه بأخبار الآحاد الّتى لم يستجمع شرائط جواز العمل بها على ما هو طريقه العامه! فظنّ-طاب ثراه- أنّها متعلّقه بجواز العمل بأخبار الآحاد مطلقاً؛ و أمثال هذا السّهو غير مسدود عن السيّد-طاب ثراه-.

و بالجمله، عدم صحّحه كلام السيّد فى العمل بخبر الواحد ثابت بما ذكره، سواء كان منشأه ما ذكرته أو غيره ممّا لا علم لنا به.

فان قلت: الدليلان الأوّلان ضعيفان فى أمثال هذا المقام، لا اشتراكهما فى عدم إفاده القطع و عدم كفايه الظنّ فى الاصول، و اختصاص الثّانى بضعف دلاله المفهوم.

قلت: بعد ثبوت جواز العمل بظاهر القرآن تخصيصه بمسائل جزئيه فرعيه لا وجه له، بل يدلّ على جواز العمل به، كما يدلّ على جواز العمل فى القاعده الكلّيه المتعلّقه بامور الشرعيه الفرعيه، و الاصول الّتى يصحّ الاكتفاء بالأدله الظّيه مطلقاً إنّما هى الاصول (٢) لا الفقه، فربّ مسائل من اصول الفقه يستدلّون عليها بالإجماع و الأدله الظّيه و ليس لنا طريق غير الظنّ، مثل الدليل على كون صيغه الأمر و النّهى للوجوب و الحرمة أو غيرهما،

ص: ٢٤٢

١- (١) - شرح نهج البلاغه لإبن أبى الحديد، ج ٤، ص ٧٣.

٢- (٢) - فى «الف»: «اصول الدين».

و لا وجه للبحث عن الأدله المذكوره فى مواضعها بكون الدلاله ظئيه، كما يعلمه المتدبر.

نعم، يشتمل اصول الفقه على مسائل لا يظهر كفايه الظن فيها و ما نحن فيها ليس منها؛ فإذا دلّ روايه يرويها الثقات الإثنى عشرية عن أبان بن عثمان مثلا عن الصادق عليه السلام على شىء، ففتش المجتهد فى الآيات المتعلقة بالأحكام و الروايات الداله عليها و لم يجد فيها معارضا لها، فقال: أمر الله تعالى بالتثبت عند مجيء الفاسق بنأ فتبتنا، فوجدنا أثر الاعتماد على هذه الروايه بتوثيق المعتمد روايتها و إن لم يكن كلها على المذهب الحقّ، بل عدم منع ناووسيه أبان عن توثيقه يدلّ على الاعتماد التام برواياته عند الموثق المعتمد، و لم نر معارضا يدلّ على خلاف مدلولها، فيجب العمل بمقتضاها؛ فهل يليق أن يقول القائل بوجوب العمل بظاهر القرآن: إنّه لا يجوز التمسك ههنا بظاهر هذه الآيه، لكونها داله على قاعده كليّه ظئيه، و هذه المسأله مندرجه فيها؛ و ضعف دلاله المفهوم غير مسلم. و ما يدلّ على جواز العمل بالقرآن و الأخبار المعتمده يدلّ على جواز العمل بظواهرها؛ و كما يكون المنطوق ظاهرا من اللفظ كذلك كثير من المفهومات، و لا دليل على اعتبار مرتبه من مراتب الظهور التى لا يندرج المفهوم فيها؛ و لو اعتبر هذه المرتبه من الدلاله لخرج كثير من مراتب المنطوق أيضا عن الاعتبار و لا يقولون به و لا وجه له أيضا.

[تنبيهات]

إشارة

و ههنا فوائد ينبغى التنبيه عليها.

[فى الروايه الصحيحه]

الأولى: أنّه إذا كانت الروايه صحيحه- و هى ما يكون كلّ واحد من سلسله الرواه ثقّه صحيح العقيد- يجب العمل بها فى الجملة البتّه. و إنّما الإشكال فى صورته وحده المعدل، فهل يعتبر فى عدّ أحد ثقّه إن لم يكن ممّن علم بهذا الوصف و لم يكن مشتهرا به

ص: ٢٤٣

شهره مغينه عن الحاجه إلى التوثيق مثل الصِّدوق رحمه الله تعدّد المعدّل و الموثق أم لا (1)؟ الحقّ هو الثّاني، لجريان الدّليل الثّاني، و هو ظاهر.

و الرّابع، لأنّه لو اعتبر التعدّد في المعدّل في كلّ واحد السّلسله لخلا أكثر الأحكام التي لا يجوز العقل خلوها عن الأدلّه، كما يظهر لمن تتبّع.

و ظاهر الأوّل، لأصّاله عدم اعتبار الزّائد في قبول الإنذار و الحذر.

و الثّالث، لبعدها اعتبار تعدّد المعدّل في من لم يعلم بالعدالة و لم يشتهر بها، و عدم ظهوره من زمان رسول الله صلّى الله عليه و اله إلى آخر أيام ظهور الأئمّه عليهم السّلام، أو ظهوره و عدم نقله في الأزمنه المتطاولة.

و بناء اعتبار التعدّد في المعدّل و عدمه على كون التّعديل شهاده أو روايه كما يظهر من كلام كثير من الاصوليين ضعيف، لخروجه عن الرّوايه الاصطلاحيه، و عدم اعتبار العلم الذي يعتبر في كثير من أفراد الشّهاده و تسميته بالرّوايه و إن لم يكن اصطلاحيه، أو بالشّهاده و القول بعدم اعتبار العلم في كثير منها و يكون هذا منه لا تصير سببا لجريان أحكام المسّمى فيه.

[في الروايه الحسنه]

الثّاني: أنّه إذا كانت الرّوايه حسنه - و هي ما تكون الرّواه مثل الأولى في العقيدته لكن لم يعمّ التوثيق كلّ واحد من أفراد سلسله - سواء كان انتفاؤه في مرتبه واحده أو أزيد،

ص: ٢٤٤

١- (١) - تفسير المعدّل بالموثّق إشارة إلى أنّ العدالة المعتبره في الرّواه إنّما هي بمعنى كون الراوي ثقّه، لا العدالة المعتبره في الامام و الشّهاده و إن كان عبارات كثير من الاصوليين داله على إرادته المعنى الأخير. و إنّما اخترنا المعنى الأول لكفايته في المقام و عدم الدليل على المعنى الثّاني، كما يظهر لمن تدبّر منه رحمه الله.

لكن كان كل من انتفى التوثيق عنه ممدوحا-أو موثقه-و هي ما تكون سلسله الرواه مثل الاولى فى كونهم من فرق أهل الإسلام ثقات، لكن لم يعم صحه العقيدہ أفراد السلسله، سواء كان انتفاؤها فى مرتبه أو أزيد-يجب العمل بها كما يظهر لك بالتأمل فى الأدله الأربعة من غير حاجه إلى التفصيل.

[الحسنه و الموثقه أيهما يقدم؟]

الثالث: أن صنف الروايه الصحيحه أعلا شأنًا و أرفع منزله و مكانا من الأخيرتين، و هو ظاهر؛

فهل المزيه بين الأخيرتين للحسنه أو الموثقه؟ ففيها إشكال، لاختصاص راوى كل من الروايتين الذى به تصير الروايه حسنه و موثقه بمزيه على الآخر.

و الأقوى تقدم الموثقه، لأن الاعتماد الذى يحصل بصنف التوثيق أزيد من الاعتماد الذى يحصل بصنف المدح المقارن لصحه العقيدہ.

و هذا الترتيب إنما هو بحسب الأصناف كما أوأمت إليه، لا بحسب كل فرد من أفراد صنف على كل فرد من أفراد صنف آخر؛ فينبغى التأمل فى المعدل و مرتبه التوثيق و وحدته و تعدده، و كذلك فى المدائح و المادحين، فرب مؤخر بحسب أصل الصنف يصير مقدما بحسب الخصوصيات التى يظهر للمتأمل.

[فى الروايه المجهوله]

الرابع: أنه إذا كانت الروايه مجهوله-و هي ما تكون مرتبه واحده من السلسله أو أزيد منها مجهول الحال-لا يصح الحكم بجواز العمل بها، لفقد الدليل على جواز العمل بها.

لا يقال: يدل على جواز العمل بها أمران:

أولهما: الدليل الثاني، لأنّ الأمر بالتبيين إنّما هو على تقدير فسق الراوى، وهذا الفسق ليس فسقا واقعيا و إن لم نعلم به و إلاّ لزم التّكلف بما لا يطاق، فتعيّن أن يكون المراد بالفسق فسقا معلوما لنا، فالأمر بالتّثبت معلوم بالفسق المعلوم، ففى مجهول الحال ينتفى الأمر بالتّبين بانتفاء الفسق المعلوم، فليس انتفاء الأمر المعلوم بالتّثبت بالردّ فهو بالقبول و هو المطلوب.

و ثانيهما: أصاله عدم الفسق.

لأنّا نقول: إذا علّق أمر بشيء فالظاهر أنّ المراد ما هو مدلول ذلك الشيء بحسب الواقع، فإذا قيل زيد صالح أو فاسق أو شاعر أو كاتب فالمراد اتّصافه بالصّفة المذكوره بحسب نفس الأمر لا بحسب معتقد المخاطب، و إلاّ انتفى من الكلام الذى لا قرينه على إرادته إفاده معنى الخبر المتعارف إفاده معنى الخير، و انحصر الإفاده حينئذ فى إفاده لازم معنى الخير.

و أيضا، لو كان المراد هو مدلول الكلام بحسب معتقد المخاطب، لصحّ للمخاطب الجزم بكذب المتكلّم بمحض عدم اعتقاده بما أخبر به.

و أيضا، ليس إثبات المتكلّم تحقّق صلاح زيد مثلا فى نفس الأمر إثباتا لما أخبر به، لأنّه حينئذ بمنزله أن يقول: «أقم الدليل على أنّى معتقد بصلاح زيد»؛ و بطلان اللّوازم أظهر من أن يحتاج إلى بيان.

فظهر أنّ المتبادر من الفاسق هو الفاسق بحسب نفس الأمر؛ فلما علّق الأمر بالتّبين بالفسق يجب التّبين فى من يجوز كونه فاسقا بحسب نفس الأمر مع عدم صارف شرعى عنه حتّى يظهر عدم فسقه بأماره شرعيه، أو يظهر جواز العمل بروايته بأماره تتقوى بها؛ فإن لم يظهر أحد الأمرين فلا تجوز العمل بها، و لا يلزم حينئذ التّكليف بما لا يطاق الذى توهم.

و أصله عدم الفسق غير مسلم، فلعلّ الفسق تأييد لهذا الاحتمال، فالأصل عدم العدالة.

و مع قطع النظر عن ذلك بناء العمل على مثل هذا الأصل لا دليل عليه (١).

[في الرواية الضعيفة]

الخامس: أنه إذا كانت الرواية ضعيفة -و هي ما يكون راوي مرتبه واحده أو أزيد مقدوحا، سواء كانت باعتبار فساد العقيدة من غير توثيق، أو كونه منسوبا إلى كذب، أو نقص آخر بلا معارض أقوى -لا يجوز العمل بها بانفرادها.

و الغرض من تقييد الانفراد أنّ الظاهر جواز العمل بها إذا انضم إليها قرائن يحصل الظن بمقتضاها لآيه التبين و الدليل الرابع.

إذا ضعف مجهول راويا مجهولا و لم يكن لتضعيفه معارض فالظاهر جريان حكم الضعيف فيه على تقدير الفرق بين المجهول و الضعيف، لأنّه على تقدير جواز العمل بروايه المجهول فهي في أدنى مراتب جواز العمل بها، فالظاهر أنها تنزل عن هذه المرتبه بأدنى صارف. و الأمران اللذان صارا سببين لظنّ جواز العمل بروايه المجهول جاريان في المضعف، فالعمل بالوجهين في الرواه و عدمه في المضعف ليس له وجه يرتضى به العقل السليم، بل إن قيل يضعف الروايه على تقدير تضعيف الضعيف أيضا بلا معارض فليس بعيدا.

[في الذين لم يوثقا في كتب الرجال]

السادس: أنّ عثمان بن عيسى (٢) و علي بن أبي حمزه ٣ أو إن لم يوثقا في كتب الرجال

ص: ٢٤٧

١- (١) -حاصل الجواب أنّ الخبر حقيقه في الاتّصاف النفس الأمرية، و أشرت إليه بقولي: «لأننا نقول» إلى قولي: «فلما علّق» و...للخبر عن التكليف بما لا يطاق على تقدير الحمل على المعنى الحقيقي و هو لا يلزم. و إليه أشرت بقولي: «فلما علّق الأمر بالتبين». منه رحمه الله.

٢- (٢) -عثمان بن عيسى أبو عمر العامريّ كان شيخ الواقفه و من المستبدين بمال موسى بن جعفر عليه السلام ثمّ تاب. انظر رجال النجاشي، ص ٣٠٠.

لكن ذكرهما الشيخ في ضمن كلام يظنّ كونهما ثقتين، لأنه قال في ذيل كلام ذكر عمل الطائفه بما رواه حفص بن غياث إلى آخره، وقد نقلته سابقا:

«و أمّا إذا كان الزاوي من فرق الشيعه، مثل الفطحيه و الناوسيه و الواقفيه و غيرهم نظر فيما يروونه؛ فإن كان هناك قرينه تعضده أو خبر آخر من جهه الموثوق بهم وجب العمل به.

و إن كان هناك خبر يخالفه من طريق الموثوقين وجب إطراح ما اختصوا بروايته و العمل بروايه الثقة.

و إن كان ما رووه ليس هناك ما يخالفه و لا يعرف من الطائفه العمل بخلافه وجب أيضا العمل به إذا كان متحرّجا في روايته موثوقا به في أمانته، و إن كان مخطئا في أصل الاعتقاد.

و لأجل ما قلناه عملت الطائفه بأخبار الفطحيه، مثل عبد الله بن بكير (١) و غيره، و أخبار الواقفيه، مثل سماعه بن مهران (٢) و علي بن أبي حمزه و عثمان بن عيسى، و من بعد هؤلاء بما رواه بنو فضال و الطاطريون و غيرهم في ما لم يكن عندهم فيه خلاف». (٣)

و الظاهر أنه لا يصحّ الحكم بثقتهم بمعنى الاعتماد على روايتهم، لأنه ذكر شرطا في وجوب العمل بروايه أمثالهما بقوله: «و إن كان ما رووه ليس هناك ما يخالفه و لا يعرف من الطائفه العمل بخلافه»؛

فلعلّ الشرط المذكور مجوّز للعمل بروايتهما عند الطائفه و إن لم يكونا ثقتين عندهم؛ فلمّا رأى الشيخ رحمه الله عملهم بروايتهما في بعض الصور ظنّ كونهما ثقتين عندهم، فذكرهما في ذيل قوله: «موثوقا به في أمانته»؛

ص: ٢٤٨

١- (١) - عبد الله بن بكير بن أعين بن سنسن. قال الشيخ رحمه الله: فطحي المذهب إلا أنه ثقة. انظر الفهرست، ص ١٧٣.

٢- (٢) - سماعه بن مهران مولى حضرموت كوفي له كتاب واقفي. انظر رجال الطوسي رحمه الله، ص ٣٣٧.

٣- (٣) - عدّه الاصول، ج ١، ص ١٥٠.

و هذا إن كان خلاف الظاهر، لكنّ القول بكون أبي حمزه مع قول ثقه و هو علي بن الحسن بن فضال بكونه كذاباً، (١) و عثمان بن عيسى مع نسبه تعمّد الكذب إليه (٢) ثقتين لا يخلو من إشكال.

و ظنّ عدم قدح تعمّد الكذب في عثمان لنسبه التّوبه إليه ضعيف، لعدم ظهور اختصاص الزوايه بزمان التّوبه، و عدم معلوميه شيء من الزّوايه المنقوله عنه أنها نقلت عنه في زمان تعمّد الكذب أو التّوبه.

و نقول أيضاً: ذكر الشيخ رحمه الله قبل ذلك بأوراق في جواب الاعتراض على العمل بخبر الواحد الذي رواه أصحاب العقائد الفاسده من فرق الشّيعه التي ذكرها هناك قوله:

«فأما الفرق الذين أشاروا إليهم من الواقفيّه و الفطحيّه و غير ذلك جوابان:

أحدهما: أنّ ما يرويه هؤلاء يجوز العمل به إذا كانوا ثقات في النقل و إن كانوا مخطئين في اعتقاد، إذا علم من اعتقادهم تمسّكهم بالدين و تحرّجهم من الكذب و وضع الأحاديث.

و هذه كانت طريقه جماعه عاصروا الأئمه عليهم السّلام، نحو عبد الله بن بكير و سماعه بن مهران، و نحو بني فضال من المتأخرين عنهم و بني سماعه و من شاكلهم؛

فإذا علمنا أنّ هؤلاء الذين أشرنا إليهم كانوا مخطئين في الاعتقاد من القول بالوقف و غير ذلك و كانوا ثقات في النقل فما كان طريقه هؤلاء جاز العمل به.

و الجواب الثّاني: أنّ جميع ما يرويه هؤلاء إن اقتصوا بروايته لا- تعمل به، و إنّما يعمل به إذا انضاف إلى روايتهم روايه من هو على الطّريقه المستقيمه و الاعتقاد الصّحيح، فحينئذ يجوز العمل به.

فأما إذا انفرد فلا يجوز ذلك فيه على حال.

و على هذا يسقط الاعتراض». (٣)

ص: ٢٤٩

١- (١) - رجال الكشي، الجزء الخامس، ص ٤٠٣.

٢- (٢) - اختيار معرفة الرجال، ج ٢، ص ٨٦٠.

٣- (٣) - عدّه الاصول، ج ١، ص ١٣٤.

و كيف يعلم تمسكك عثمان بالدين و تحرجه من الكذب مع قول جماعه بأن الداعي على اختراع مذهب الواقفي هو أموال الكاظم عليه السلام التي كانت في أيدي جماعه منهم عثمان، و شهاده الحال على صدق الجماعه.

و أيضا في الجواب الثاني صرح بأنه لا- يعمل بروايه هؤلاء إلا اذا انضاف إليها روايه أهل الحق؛ فإن كان مراده رحمه الله من قوله: «عملت الطائفه بأخبار الفطحيه» إلى آخر ما نقلته آنفا من عملهم بها إذا انضاف إليها روايه أهل الحق، فليس هذا عملا برواياتهم.

و إن كان المراد عملهم بها من غير اعتبار الضميمة، فبين كلاميه المنقولين تناف لا يمكن الجمع بحيث يحصل الوثوق بكون عثمان أو ابن أبي حمزه ثقه.

[في الرجال الذين لهم حالين]

السابع: أنه إن كان لرجل حال استقامه و حال انحراف و كان راويا في الحالين فلا يجوز الاعتماد على روايته، لعدم انضباط التاريخ؛ فلعل مراد الشيخ من «الطائفه» في قوله:

«فأما ما يرويه الغلاة و المتهمون و المضعفون و غير هؤلاء، فما يختص الغلاة بروايته فإن كانوا ممن عرف لهم حال استقامه و حال غلو عمل بما رووه في حال الاستقامه و تركوا ما رووه في حال خطأهم؛

فلأجل ذلك عملت الطائفه بما رواه أبو الخطاب محمّد بن أبي زينب (١) في حال استقامته و تركوا ما رواه في حال تخليطه، و كذلك القول في أحمد بن هلال العبرثائي (٢) و ابن أبي العزاقر (٣) و غير هؤلاء؛

فأما ما يروونه في حال تخليطهم فلا يجوز العمل به على كل حال». (٤)

ص: ٢٥٠

١- (١) - هو من الغالين الملعونين. انظر رجال الطوسي، ص ٢٩٦.

٢- (٢) - كان غاليا متهما في الدين. انظر الفهرست للطوسي، ص ٨٣.

٣- (٣) - له كتب و روايات و كان مستقيم الطريقه لم تغير، و ظهرت منه مقالات منكره إلى أن أخذه السلطان فقتله و صلبه ببغداد. انظر رجال ابن داود، ص ٥٠٨.

٤- (٤) - عده الاصول، ج ١، ص ١٥١.

هم الطائفه الذين انضبط عندهم كون روايات الجماعه في حال الاستقامه عن كونها في حال الخطاء و أما الأزمان التي لم ينضبط بروايه حال الاستقامه عن روايه حال الخطاء فيجب ترك الكل.

و مع ذلك فيه نظر واضح، لأن خطأ مثل أبي الخطاب لم يكن بعنوان السهو والغفله، بل دعت الأهواء الفاسده إلى تعمّد الكذب؛ و الظاهر أنّ المدّة التي لم يظهر منه الكفر لم يكن بريئاً من غايه الشقاوه، لكن جعل إخفاء المعصيه و إظهار الطاعة وسيلتين لما أراد من الرّياسه و إضلال الجماعه، فكيف يمكن الاعتماد على روايته و روايه أمثاله في وقت من الأوقات؟ و أيضا كيف يمكن غفله الطائفه عن هذا؟

فعلّ مراده بعمل الطائفه ليس عمل كلّهم، بل تحقّق العمل برواياتهم في الطائفه و إن كان بعيدا بحسب اللفظ، لكن القول بما يقتضيه ظاهر اللفظ في غايه البعد عن الصواب.

و هذا يؤيد ضعف القول بكون عثمان بن عيسى و علي بن أبي حمزه ثقتين.

الفصل الثاني في الإجماع

إشاره

قد يطلق الإجماع لغه على العزم، و على الاتفاق.

و هو في الاصطلاح: اتفاق خاص يدلّ على حقيقته متعلّقه.

و اختلف في تفسيره، فقال بعضهم: هو اتفاق أهل الحلّ و العقد من أمّه محمّد صلّى الله عليه و اله في عصر من الأعصار على شيء. و قال بعضهم: هو اتفاق الصحابه. و قال بعضهم: هو اتفاق أهل المدينه.

و الصّحيح على قانون العامّه هو التفسير الأول، و لا وجه لغيره ممّا ذكر أو لم يذكر، لكون ما يدلّ على حجّيه غير المعنى الأوّل ضعيفا على أصلهم.

و اختلف أيضا في إمكان اتفاق الأمّه على أمر؛ و على تقدير الإمكان في حجّيته.

و ليس لى غرض فى بسط القول فى أمثال هذه الأمور التى ليس لها انتفاع يعتدّ به.

و الإجماع الذى هو حجّجه عند الإماميه الإثنى عشرية و يصحّ أن يتمسك به فى إثبات شىء هو اتفاق جمع من أمه محمّد صلى الله عليه و اله على أمر بحيث يظهر منه أنّ هذا الاتفاق إنّما نشأ من قول المعصوم الذى علم قصده، أو من تقريره الموجب للعلم بكون هذا الأمر على وفق قصده و معتقده عليه السّلام. و لا يشترط أن يكون أحد المتفقين الذين علمنا قولهم معصوما مع عدم علمنا به بخصوصه، كما يؤمى إليه قول من يقول باشتراط تحقّق مجهول النسب فى المجمعين.

و هنا مسائل:

[الأولى:] [فى إمكان الاتفاق عند ظهور الأئمة عليهم السّلام]

الأولى: أنّه يمكن الاتفاق الكاشف عن قول المعصوم فى زمان ظهور أحدهم عليهم السّلام، لأنّه إذا قال أحد من كمل أصحاب الأئمة عليهم السّلام قولاً فى مسأله بتوفّر الدّواعى على علمها، و لم يستدلّ عليها بدليل عقليّ أو دليل استنباطيّ، و لا يتوهم جريان أحدهما فيها، و لم يظهر ببيان الأئمة عليهم السّلام (1) يحصل ظنّ باستفادته من المعصوم عليه السّلام؛ و إذا ضمّ إليه قول كامل آخر يتقوى به الظنّ، و هكذا، حتّى يمكن أن ينتهى إلى العلم بكونه منه عليه السّلام فى بعض المراتب ألته؛ فإذا انتهى إلى العلم بكونه منه فهو الإجماع المعتر عندنا؛

و كذلك الأزمان التى تقرب فى زمان ظهورهم؛ و أمّا الأزمان التى تبعد عن زمان ظهورهم فلا يكشف عن قولهم، و إن فرض المجمعون أضعاف ما فرض أوّلاً.

و إنّما قيدنا المسأله ب«توفّر الدّواعى على علمها»، لأنّها إن لم يكن كذلك فربما يجوز العقل المساهله فى القول بها من غير أن يستند إلى المعصوم بعنوان القطع؛

ص: ٢٥٢

١- (١) - إنّما قال: «و لم يظهر ببيان الأئمة عليهم السّلام»، لأنّ الاستدلال بالدليل العقليّ لا ينافى بيان الأئمة عليهم السّلام. فإن لم يتمّ الدليل العقليّ رجع إلى قولهم عليهم السّلام، فلو فرض عدم تمام الدليل العقليّ على عينيه صفاته تعالى رجع إلى بيان الأئمة عليهم السّلام. منه رحمه الله.

وب«عدم الإستدلال عليها بدليل العقل مثلا» أو «عدم توهم جريانه فيه»، لأنه إن استدل عليها بدليل العقل مثلا أو توهم جريانه فيها، فربما كان منشأ الاتفاق الدليل العقلي فقط، فيجب التأمل في الدليل المذكور و غير المذكور الذي في عرضه الذكر، فإن تم فالقبول؛ وإلا فلا يقبل بمحض الاتفاق، لعدم كشف هذا الاتفاق عن قول المعصوم عليه السلام.

فإن شئت زياده التوضيح فانظر إلى ما يتلى عليك، وهو أنه:

اختلف الاصوليون في وجوب مقدمه الواجب مطلقا؛ فبعضهم قال بوجوبها مطلقا، شرطا كانت أو سببا أو غيرهما؛ وقال بعضهم بوجوبها في السبب فقط دون غيره. ونقل صاحب المعالم استدلال المفصل في وجوب السبب:

«إنه ليس محلّ خلاف يعرف، بل ادعى بعضهم الإجماع و أنّ القدره غير حاصله مع المسببات، فيبعد تعلّق التكليف بها وحدها، بل قد قيل: إنّ الوجوب في الحقيقه لا يتعلّق بالمسببات لعدم القدره بها؛ أمّا بدون الأسباب فلا متناعها؛ و أمّا معها فلكونها حينئذ لازمه لا يمكن تركها؛

فحيثما يرد أمر متعلّق ظاهرا بمسبب فهو بالحقيقه متعلّق بالسبب، فالواجب حقيقه هو و إن كان في الظاهر وسيله له». (١)

انتهى ما أردت نقله.

أقول: إنّ القائل بوجوب المقدمه إمّا أن يقول بوجوبها بالذات و القصد، كوجوب ذى المقدمه؛

و إمّا أن يقول بوجوبها بمعنى حكم العقل باستحقاق تاركها المدمّه و الملامه و إن لم يكن وجوبها بالذات، سواء بقى إلى زمان ذى المقدمه، أو لم يبق إلى ذلك الزمان؛

و إمّا أن يقول بوجوبها بوجه ما، بمعنى أنّ المأمور إذا رأى أمرا مطلقا متعلّقا به و علم أنّ امتثاله له لا يمكن إلاّ بإتيان شيء ما يجب بوجه ما إتيانه به و إن لم يكن مقصودا

ص: ٢٥٣

بالذات و واجبا بالأصالة، ولا يحكم العقل بترتب الإثم بمحض ترك المقدمه إن لم يبق المكلف إلى زمان ذى المقدمه.

و الاحتمال الأول ظاهر البطلان، غير محتاج إلى التكلم فيه.

و أما على الاحتمالين الأخيرين فالحق وجوبها من غير تفصيل.

أما على تقدير أولهما، فلظهور عدم الفرق بين مقدمه و مقدمه فى حكم العقل بقباحه تركها و استحقاق التارك المدمه به.

و أما على الثانى، فلأنه على تقدير عدم وجوبها بوجه ما لا بالذات و لا بالعرض، كما هو المفروض، لا مفسده فى تركها أصلا، و إذا تركها خرج عن وسع المكلف الإتيان بذى المقدمه و لا تكليف إلا وسعه.

و بما ذكرته ظهر لك ضعف القول بالتفصيل، لأنه على الاحتمال الأول لا يجب المقدمه، و على الأخيرتين تجب مطلقا من غير تفصيل.

و إذا عرفت هذا فاعلم أنّ وجوب السبب من مقدمه الواجب ليس مسأله توقيفيه لا يتوهم جريان دليل العقل فيها، و ليس يظهر كثره السؤال و التفتيش عنه بين أصحاب المعصومين عليهم السلام و كثره بناء المسائل عليه حتى يظهر من عدم انتشار المنع عن البناء تصديقهم عليهم السلام إياهم فى هذا البناء، أو يحصل العلم بكون هذا البناء على وفق قصدهم و معتقدهم عليهم السلام، بل استدلوا عليه بما استدلوا؛

فإن تمّ دلاله هذا الاستدلال أو استدلال آخر على هذا المدعى فيجب القبول؛ و إن تمّ دليل آخر على خلافه فالإنكار؛ و إلا فالتوقف.

فظهر أنّ حصول الاتفاق بين الأصوليين أو الفقهاء على مثل هذا لا يكشف عن قول المعصوم عليه السلام، فحينئذ خرج الإجماع الذى ادعى بعضهم فى هذه المسأله عن درجه الاعتبار، فيجب النظر فى الاستدلال؛

فما ذكره فى الاستدلال بقوله: «فبعد تعلق التكليف بها وحدها» ممنوع، بل تمنع

تعلّقه بها وحدها إن أراد بوحده تعلّق التّكليف بالمسبّيات أن لا يتعلّق بالأسباب مطلقا لا بالذّات و لا بالعرض، لكن لا اختصاص لهذا البعد و الامتناع بالمسبّيات، بل سائر ذوى المقدّمات أيضا كذلك.

و إن أراد بوحده تعلّق التّكليف بالمسبّيات أن لا- يتعلّق بالأسباب بالذّات و القصد، فلا- بعد فيها، كما لا- بعد في سائر ذوى المقدّمات. و على هذا فقس، و لا تغتر بمحض دعوى الإجماع فى الكتب الاصولية و الفقهيّة.

و ليس غرضى أنّه لا- يمكن العلم بتحقّق الإجماع فى المسألة الّتى استدلوا عليها بدليل عقلى، بل الغرض أنّه كلّ ما جوّز كون المستند هو الدّليل العقلى مثلا- و كون الاتّفاق ناشئا منه فلا حجّيه فيه. و أمّا إذا حصل العلم بقول المعصوم بها بما يكشف عنه كشفا يقينيا فهو إجماع و حجّيه، و ضمّ دليل عقلى لا يضر به، و إن لم يكن تاما. و قد أوّمت اليه آنفا.

[المسألة الثّانية:] [فى شرطيه دخول مجهول النسب و عدمه]

المسألة الثّانية: أنّ دخول مجهول النسب ليس شرطا فى العلم بتحقّق الإجماع المعتر عندنا، و قال كثير من العلماء الاماميّه رحمه الله باعتباراه. قال الشّيخ- طاب ثراه- فى العده:

«و إذا كان المعتر فى باب كونهم حجّيه قول الإمام المعصوم فالطّريق إلى معرفه قوله شيان:

أحدهما: السّماع منه و المشاهده لقوله.

و الثّانى: النّقل عنه بما يوجب العلم، فيعلم بذلك قوله.

هذا إذا تعيّن لنا قول الإمام. و إذا لم يتعيّن لنا قول الإمام و لا ينقل عنه نقلا يوجب العلم و يكون قوله فى جملة أقوال الأمّه غير متميّز عنها فإنّه يحتاج إلى أن ينظر فى أحوال المختلفين، فكلّ من خالف ممّن يعرف نسبه و يعلم منشأه و يعرف أنّه ليس بالإمام الّذى دلّ الدّليل على عصمته و كونه حجّيه و جب إطراح قوله و لا يعتد به؛ و يعتبر أقوال الّذين

لا يعرف نسبهم، لجواز أن يكون كل واحد منهم الإمام الذي هو الحجّة، و يعتبر أقوالهم في باب كونهم حجّة». (١)

ثمّ قال ما حاصله: عدم اعتبار قول من علم كونه مخالفاً في الاصول، و رعايه قول من جوّز كون إظهار المخالفة للتّقيه مع أقوال المظهرين للحقّ، ليصحّ لنا العلم بدخول قول المعصوم في جملة أقوالهم.

و قال صاحب المعالم رحمه الله:

«فائده الإجماع بعدم عندنا إذا علم الإمام بعينه؛

نعم، نتصوّر وجودها حيث لا يعلم بعينه و لكن يعلم كونه في جملة المجمعين. و لا بدّ في ذلك من وجود من لا يعلم أصله و نسبه في جملتهم، إذ مع علم أصل الكلّ و نسبهم يقطع بخروجه عنهم.

و من ههنا يتّجه أن يقال: إنّ المدار في الحجّيه على العلم بدخول المعصوم في جملة القائلين من غير حاجه إلى اشتراط اتّفاق جميع المجتهدين أو أكثرهم، لا سيّما معروفى الأصل و النسب». (٢) انتهى.

اعلم أنّ مراد الشّيخ من الذين لا يعرف نسبهم في قوله: «و يعتبر أقوال الذين لا يعرف» ليس كلّ من لا يعرف نسبه، سواء كان من أهل الاستدلال و الاجتهاد أو العموم، لظهور تعذّر هذا الاعتبار، بل المراد هو أهل الاستدلال و العلم. و مع ظهور ذلك يدلّ بعض كلماته أيضاً على ذلك.

و مع ذلك نقول: فهل يعتبر أقوال هؤلاء العلماء في زمان الأئمّه عليهم السّلام أو زمان الغيبه؟

فعلى الأوّل نقول: هل تعلم أنّ مؤمنا يعرف بكونه مكلفاً بوجوب إطاعه الإمام و التمسك بقوله لم يعرف الإمام المشتهر بغايه الكمال عند جميع الطوائف، و علم قوله أو

ص: ٢٥٦

١- (١) - عده الاصول، ج ٢، ص ٦٢٨.

٢- (٢) - معالم الدّين و ملاذ المجتهدين، ص ١٧٣.

اعتقاده بأن فتش أقوال العلماء الذين لم يعرف نسبهم، وسمع من كل واحد منهم قولاً واحداً في مسأله، أو سمع من بعضهم قولاً و علم من سكوت الباقيين كون سكوتهم بمحض موافقه من سكت لمن أنطق في الاعتقاد الذي ظهر من القول، و علم بكون الإمام أحدهم؟ أو تظن أن الواقفي الثقة مثلاً اطلع على أقوال المستدلين الذين لم يعرف نسبهم و علم بأن أحد أئمه أهل البيت عليهم السلام فيهم و لم يعرفه بخصوصه مع اشتهاه الذي يعرفه، فنقل أحدهما هذا المعنى الغريب بلفظ الإجماع، من غير بيان كيفية حصول العلم؛ أو بينها لمن نقل إليه و اكتفى الواسطه بلفظ الإجماع، و لم ينقل أحد أن هذا الأمر الغريب حصل لزاره في أوائل سنه أو لبكير، أو لأحد ممن هو مذكور في الألسن و معروف بين علماء الرجال، أو حصل لأحد معاصري الجواد عليه السلام مثلاً و كان رجلاً صدوقاً؟

بل هل تظن بوقوع هذا الأمر الغريب و تعبيره بلفظ الإجماع و عدم نقل الواقعة الغريب و المطلع عليها؟

بل نقول: هل شك فيه، و الظاهر عدم تحقق الشك فيه للمتأمل بعد ملاحظه ما ذكرته؟

و على تقدير فرض تحقق هذا الأمر الغريب إنما يكون في غايه التدره، فكيف يحصل لنا العلم، بل الظن مع كثره دعوى الفقهاء رحمه الله الإجماع بتحقيقه في خصوص واقعه، و يكون هذه الواقعة متعلق هذا الأمر الغريب، و هذا من بعيد الظن!

و على الثاني توهم العلم و غيره من تفتيش المستدلين الذين لم يعرف نسبهم أبعد.

فإن قلت: قال الشيخ رحمه الله في ذيل الكلام المنقول عنه:

«و إن لم يكن على أحد الأقوال دليل (يعنى: من الكتاب و السنيه المقطوع بها) يوجب العلم ننظر في أحوال المختلفين، فكل من عرفناه بعينه و نسبه قائلاً- بقول و الباقيون قائلين بالقول الآخر لم نعتبر قول من عرفناه، لأننا نعلم أنه ليس فيهم قول الإمام المعصوم عليه السلام الذي قوله حجّه.

فإن كان في الفريقين أقوام لا يعرف أعيانهم و لا أنسابهم و هم مع ذلك مختلفون كانت المسألة من باب ما نكون فيها مخيرين بأى القولين شئنا أخذنا، و يجرى ذلك مجرى الخبرين المتعارضين الذين لا ترجيح لأحدهما على الآخر على ما تقدم.

و استدل على التخيير ههنا بقوله:

«و إنما قلنا ذلك لأنه لو كان الحق في أحدهما لوجب أن يكون ممّا يمكن الوصول إليه، فلمّا لم يكن دلّ على أنه من باب التخيير.

و متى فرضنا أن يكون الحق في واحد من الأقوال و لم يكن هناك ما يميّز القول عن غيره فلا- يجوز للإمام المعصوم حينئذ الاستتار، و وجب عليه أن يظهر و يبيّن الحق في تلك المسألة، أو نعلم بعض ثقاته الذى يسكن إليهم الحق من تلك الأقوال حتى يؤدّى ذلك إلى الامّ، و يقترن بقوله علم معجز يدلّ على صدقه، لأنه متى لم يكن كذلك لم يحسن التكليف. و فى علمنا ببقاء التكليف و عدم ظهوره أو ظهور من يجرى مجراه دليل على أن ذلك لم يتفق». (1) انتهى.

فظهر منه تحقّق الإجماع فى زمان الغيبه و عدم بعده.

قلت: لو تمّ هذا الاستدلال لزم حقيته إجماع المعروفين بالنسب أيضا، و هو لا- يقول به؛ و لزم التخيير عند اختلاف المعروفين بالنسب أيضا.

فإن قلت: عند اختلاف الطائفتين المعروفين بالنسب بحسب تبعيه الدليل التام على أحد القولين إن كان له و ظهر، و التوقف على تقدير عدم أحدهما.

قلت: مع كون التوقف خلاف مقتضى دليل الشيخ، ما تقول فى قولى الطائفتين المعروفتين بالنسب نقول فى الطائفتين اللتين لم نعرف بنسبها.

و أيضا، إن أراد بقوله: «لو كان الحق في أحدهما لوجب أن يكون ممّا يمكن الوصول

ص: ٢٥٨

إليه» أنه لو كان في أحدهما لوجب أن يمكن أن يصل كل أهل الاستدلال و التميز إليه، فهو ممنوع.

و على تقدير التسليم، عدم وصول إحدى الطائفتين لا يدل على عدم إمكان وصولها إليه.

و على تقدير الدلالة نقول: الحقّ إمّا مشروعيه الجمعه أو عدمها مثلا، فلم لم يصل إمّا المثبت أو المنكر إلى الحقّ؟

و إن أراد أنه لو كان الحقّ في أحدهما لوجب أن يمكن أن يصل إليه أحد، فبطلان اللازم (1) ممنوع.

و أيضا، هذا الدليل مع ضعفه إنّما يجرى إذا لم يكن الاختلاف بقول إحدى الطائفتين بما يقابل ما قاله الآخر، مثل مشروعيه الجمعه في زمان الغيبه و عدمها، و إلّا فكيف يمكن الجمع، و القول بامتناع كون القولين اللذين قال بكل واحد منهما طائفه مجهوله النسب متقابلين! و إنّما يكونان كذلك إذا لم يشتمل شيء من الطائفتين أو أحدهما على مجهول النسب.

و المثال اللذى ذكرته كذلك في غايه الضعف؛ كيف و الدليل اللذى ذكره جار في الطائفتين اللتين عرف نسبهما أيضا كما ذكرته.

و أيضا قوله: «و متى فرضنا أن يكون الحقّ في واحد من الأقوال» إلى آخره، في غايه الضعف، لأننا لا نسلم عدم جواز الاستتار و وجوب إظهار الحقّ، فلعلّ بعض الموانع مثل التقيه و غيرها ممّا لا إطلاع عليه يمنعه عن الظهور أو الإظهار.

و نقول: القول بحجّيه خبر الواحد و عدمها متقابلان، فأحدهما باطل قطعا، فأى ثقه من ثقات الإمام عليه السّلام أعلم القائلين بها بحقيقه الحال و أثبت صدق مقاله بالمعجز؟

ص: ٢٥٩

١- (١) - في «ب»: «فبطلان التالى ممنوع».

و بالجمله، عدم بيان الاختلافات التي في زمان الغيبه على وجه يظهر حقيته قول أحد القائلين بالمتقابلين و خطأ قول القائل بمقابل آخر أكثر من أن يخفى على من له أدنى تتبع في المسائل الشرعيه؛ و ضعف كلام صاحب المعالم رحمه الله و من وافقه لا يحتاج إلى البيان.

و إذا عرفت ضعف اعتبار مجهول النسب في الإجماع، فاعلم أنّ اتفاق القدماء في مسأله توقيفيه لا يتوهم استنباطها من الدلائل العقلية يوجب العلم بكونها مأخوذه من المعصوم.

فإن شئت فافرض أنّ أحدا سأل المعصوم إرث البنت مع العصبه فأجاب بانقسامه بينهما، فنقل السائل إلى كامل من شيعته فقال: أعطاك جواب الندوه و قال باختصاص البنت بالإرث، فنقل إلى مثله من الشيعة ما سمعه منه عليه السلام فقال ما قال الأول، ففي بعض مراتب التكرير يحصل له اليقين بصدقهم، و كون ما أفتى به بعنوان التقيه.

و إن شئت فافرض نفسك هذا السائل، و زراه و بريد و عبد الملك و محمّد بن مسلم قائلين باختصاص البنت بالإرث بلا توقف، فانظر هل تعلم صدقهم في الفتوى و إن لم ينقلوا لك ما سمعوا منه عليه السلام أم لا؟ و ظاهر أنك لا تقدر على تجويز خطأ مثلهم في مثل هذه المسأله التي لا طريق للعقل فيه أصلا، بل تحكم بكون ما سمعته منه عليه السلام صادرا عنه بعنوان التقيه و بكون قولهم مأخوذا منه عليه السلام.

فظهر بما ذكرته أنّ اتفاق الكل ليس ضرورا في بعض الصور، كما أنّه لا مدخل لدخول مجهول النسب لامتناع اتفاقهم على الباطل، و إلا لوجب على الإمام إظهار خطأهم.

و بعد ما عرفت ضعف كلام الشيخ لا يحتاج إلى بيان ضعف هذا الكلام.

[المسأله الثالثه:] [في جواز احداث القول الثالث و عدمه]

المسأله الثالثه: أنّه هل يجوز إحداث قول ثالث أو فوجه إذا اختلف أهل عصر على قولين أو أزيد لا يتجاوزون القولين على الأول و المرتبه الزائده على الثاني؟

ففيه خلاف بين العامه و ذكر له أمثله، مثل أن يطأ المشتري البكر ثم يجد بها عيبا، فقيل: الوطى يمنع من الرد، وقيل برد مع أرش النقصان، فالقول بردها مجانا قول ثالث؛ و مثل فسخ النكاح بعيوب مخصوصه، فقيل: يفسخ بأكملها، وقيل: لا يفسخ بشيء منها، فالقول بفسخه ببعضها دون بعض قول ثالث. و مثل أمثله اخرى لا غرض في نقلها.

و نسب المنع إلى الأكثر، و التجويز إلى الأقل، و قال بعضهم بالتفصيل، بأن الثالث إن رفع شيئا متفقا عليه فلا يجوز؛ و إن لم يرفع فيجوز.

و الأول: مثل مسأله البكر للإتفاق على أنها لا ترد مجانا.

و الثاني: كمسأله فسخ النكاح ببعض العيوب، لأنه وافق في كل مسأله مذهباً.

و قال العلامة- طاب ثراه- في النهاية:

«كل مسأله اشتملت على موضوع كلي على الإطلاق و الحكم فيها إما بالإيجاب الكلي أو السلب الكلي أو الإيجاب في البعض و السلب في الباقي؛ فإذا اختلف أهل العصر على قولين من هذه الاحتمالات الثلاثة، بأن يقول بعضهم بالإيجاب الكلي و الباقي بالسلب الكلي، أو بالاعتسام أو قال بعضهم بالسلب الكلي و الباقي بالاعتسام، فهل يجوز لمن بعدهم أن يقولوا بالثالث؟

منعه الجمهور و الإماميه- أيدهم الله- و جوزه أهل الظاهر و بعض الحنفيّه، و نقل بعضهم عن بعض الشيعة جوازه و هو غلط.

و حجبتهم في ذلك ظاهره، لأنّ الأمم إذا اختلفت على قولين فالحقّ واحد منهما، و هو الذي اشتمل على قول المعصوم، فيكون الثاني باطلاً؛ فالثالث أولى بالبطان». (1) انتهى.

و فيه نظر، لأنه إذا فرض قول طائفة بالإيجاب الكلي و الأخرى بالسلب الكلي، و إن احتمل أن يكون مأخذ كل واحد من الإيجاب الكلي و السلب الكلي روايه أو روايات

ص: ٢٤١

تدلّ على مدّعى كلّ واحد من الطّائفتين بالتمام، ولا- يوجد من المأخذ الشرعيّة ما يدلّ على غير الكليّة مع توفّر الدّواعى بالمسائل، فيحصل العلم بعدم خروج قول المعصوم عليه السّلام عن قول الطائفتين، لكنّ يحتمل أن يكون الموجه الكليّة التي قالت بها طائفته مشتمله على مسائل يدلّ على كلّ واحد من المسائل المندرجه في الكليّة روايه مثلاً، فحكم الطائفه بالكليّة لا بروايه داله على الكليّة، بل بروايات تدلّ على مسأله من المسائل المندرجه في الكليّة؛ وكذلك السّالبه الكليّة التي قالت بها طائفه أخرى، فحينئذ كما يمكن صدق إحدى الطائفتين في الكليّة التي قالت يمكن كذب كلّ منهما في الكليّة و صدقهما في بعض المسائل المندرجه فيها.

ولعلّ القائل بالاقْتسام تأمّل في أدله كلّ واحد من الطائفتين و فطن بحقيقه ما أصاب كلّ واحد من الطائفتين فيه و خطأ مازلنا فيه، فاختار من قول كلّ واحد من الطائفتين ما أصاب فيه، فكان المصيب المحض حينئذ، و هو القائل بالاقْتسام الذي هو القائل الثالث.

و كذلك إذا فرض إحدى الطائفتين قائله بالموجه الكليّة و اخرى بالاقْتسام، فكما يمكن أن يكون الروايات و المآخذ الوارده في المسائل المتوفّره الدّواعى منحصره في الدّاله على الموجه الكليّة التي قالت بها طائفه الدّاله على الاقْتسام الذي قالت به اخرى، و حينئذ يمكن العلم بعدم خروج قول المعصوم عن أحدهما، فكذلك يمكن أن يكون الروايات المختلفه بالإيجاب و التّليّب وارده في كلّ مسأله من المسائل المندرجه في الكليّة، فترجح إحدى الطائفتين الروايات الدّاله على الإيجاب فرجح الإيجاب الكلي، و الاخرى بعض الروايات الدّاله على الإيجاب و البعض الدّاله على التّليّب، فيمكن خطأ كلّ واحد من الطائفتين بحقيقه كلّ الروايات الدّاله على التّليّب، أو بعض الروايات الدّاله على الإيجاب و البعض الدّاله على التّليّب على الوجه المخالف للاقْتسام الذي قالت به الطائفه القائله بالاقْتسام.

وقس على ذلك إذا كان القولان سالبه كلياً و الاقتسام، والقول الثالث هو الموجبه الكلياً أو الاقتسام على وجه مخالف للاقتسام الذى قالت به إحدى الطائفتين.

فإن قلت: ما تصنع باتفاق الشيعة على المنع الذى يظهر من تكذيب العلامة رحمه الله نسبه الجواز إلى بعض الشيعة.

قلت: يمكن صدق البعض فى النسبه إلى البعض و عدم إطلاع العلامة رحمه الله بقول ذلك البعض، خصوصاً مع منافات القول المنسوب إلى البعض لأصل الشيعة الذى هو عدم خروج قول المعصوم عن القولين و ظهورها عند الشيعة عنده رحمه الله، كما أشار إليه بقوله:

«و حجّتهم فى ذلك ظاهره». و مثل هذه الغفله غير بعيد عن العلماء الكرام رحمه الله.

و أيضاً، لا يدلّ اتفاق الشيعة الذى يظهر من كلام العلامة على الإجماع الذى هو حجّهم عندهم، و هو الذى علم دخول المعصوم فيه. و ظهور الدليل عندهم على ما ذكروا رحمهم الله لا يدلّ على حكمه دخول المعصوم فى القول الذى هو مقتضى الدليل، لأنّ الظهور لا يدلّ على القطع. و على تقدير حكمه و غيره أيضاً بالإجماع الذى هو حجّهم عند الشيعة ليس حجّهم علينا بظهور ضعف ما لهذا الحكم، و قد عرفت فى المسأله الأولى ضعف الاتفاق الذى ينشأ من أمثال هذه الأدلّه.

و اعلم أنّ القول بالتفصيل الذى نسب إلى بعضهم خارج عن محلّ النزاع، لأنّ بطلان الردّ مجاناً إنّما هو لكونه خلاف الإجماع فى نفسه، و كونه قولاً ثالثاً لا مدخل له فى البطلان.

قال صاحب المعالم رحمه الله بعد نقل الأقوال الثلاثة:

«و المتجّه على اصولنا المنع مطلقاً، لأنّ الإمام عليه السّلام فى إحدى الطائفتين فرضاً قطعاً، فالحقّ مع واحده منهما و الاخرى على خلافه، و إذا كانت الثانيه بهذه الصفه فالثالثه بطريق أولى. و هكذا القول فيما زاد». (1)

ص: ٢٤٣

وقد عرفت بما ذكرته أننا ضعف القطع بكون الإمام في إحدى الطائفتين، لاحتمال كونه مع الثالث، فلا تغتر بدعوى القطع بعد ظهور ضعف المأخذ.

[المسألة الرابعة:] [في جواز الفصل بين المسألتين إذا لم يفصل الآمه و عدمه]

المسألة الرابعة: في جواز الفصل بين مسألتين إذا لم يفصل الآمه بينهما و عدمه.

قال العلامة رحمه الله: «فهل لمن بعدهم الفصل بين المسألتين؟»

و تحقيقه أنّ الآمه إن نصّوا على عدم الفصل بينهما فإنه لا يجوز الفصل، سواء حكموا بعدمه في كلّ شيء أو في بعض الأحكام؛ و أقسامه ثلاثة:

أن تحكم الآمه بحكم واحد فيهما بالتحليل أو الحرمة؛

أو أن يحكم البعض فيهما بالتحريم و الآخر بالتحليل؛

و أو أن لا ينقل إلينا منهم حكم فيهما؛

ففي هذه الصور إذا دلّ دليل على حكم في إحديهما كان في الاخرى كذلك.

و إن لم ينصّوا على عدم الفرق، لكن لم يكن فيهم من فرق بينهما، فإن علم اتحاد طريق الحكم فيهما جرى مجرى النص على عدم الفرق.

مثاله: من ورث العمّه و رث الخاله، و من منع إحديهما منع الاخرى، لاتّحادهما في الطّريقه، و هي حكم ذوى الأرحام، فهذا لا يسوغ خلافهم فيه بتفريق ما جمعوا بينهما إلاّ أنّه متأخر عن سائر الإجماعات لضعفه.

و إن لم يعلم اتحاد الطّريقه، فالحقّ جواز الفرق لمن بعدهم عملاً بالأصل السّالم عن معارضه مخالفه حكم مجمع عليه أو علته؛ و لأنّ منع المخالفه يستلزم أنّ من قلّد مجتهداً في حكم أن يوافق في كلّ حكم ذهب إليه، و هو ظاهر البطلان» (1). انتهى.

ص: ٢٤٤

و فيه نظر، لأنَّ القسم الأوَّل من الأقسام الثلاثة ضعيف، لأنَّ صحته موقوفه على كون الإمام عليه السَّلام داخلا في هذا الحكم الَّذي هو القول بعدم الفصل بين المسألتين، أو العلم بانحصار مأخذ المسألتين فيما يدلُّ على اشتراكهما في الحكم.

و الأوَّل بعيد، لأنَّ المتعارف الشائع من أحكام الائمة عليهم السَّلام بيان حكم مسأله مسأله، لا بيان عدم الفرق بينهما.

و الثاني أيضا غير ظاهر في جميع المسائل المنصوصه من الامة بعدم الفرق.

فظهر ممَّا ذكرته أنَّه ما لم يحصل العلم بقوله عليه السَّلام بعدم الفرق أو بانحصار مأخذ المسألتين فيما يدلُّ على الاشتراك لا يمكن الحكم بعدم جواز الفصل.

و القسم الثاني أظهر ضعفا يظهر ممَّا ذكرته في المسأله الثالثه.

و توضيحه أنَّه إن كان مستند تحريم المسألتين روايه عامه شامله لهما و كذلك مستند التَّحليل، و لا يكون للتَّحريم في إحديهما بخصوصها و للتَّحليل في الأخرى مأخذ، و لا يكون المسألتان ممَّا يندر الاحتياج إليهما فالحكم هو ما ذكره رحمه الله.

و أمَّا إن دلَّ روايه مثلا- على الحرمة في إحديهما و الأخرى على الحليته فيهما، و دلَّ روايه أخرى على الحرمة في أخرى و أخرى على الحليته فيهما، فكما يمكن صدق مرجِّح روايتي التَّحريم أو مرجِّح روايتي التَّحليل، كذلك يمكن خطأ كلِّ واحد منهما في ترجيح إحديهما و كون القائل بالفصل هو المصيب.

و القسم الثالث الَّذي لم ينقل إلينا حكم الامة يحتمل أن يكون الحكم الغير المنقول هو الأوَّل أو الثاني، فيرد على كلِّ واحد من الاحتمالين ما يناسبه.

و يدلُّ قوله رحمه الله: «إلاَّ أنَّه متأخَّر عن سائر الإجماعات لضعفه» بعد قوله: «لا يسوغ خلافهم فيه» على عدم اعتباره العلم في حجَّيه الإجماع. و لعلَّ وجه تأخَّر هذا الإجماع عن سائر الإجماعات و ضعفه أنَّ وجه استنباط الإجماع على عدم الفرق ههنا إنَّما هو استنباط دخول المعصوم فيه من اتِّحاد الطريق بحسب علمنا! فلعَلَّ لأحدهما أو لكلِّ

واحد منهما طريقا لم يظهر لنا يدلّ على الفرق! ولا- يبعد أن يكون وجه ظهور بعض التشويشات في الإجماعات التي ادّعاها رحمه الله هو عدم اعتباره العلم في حجّته الإجماع.

قال العلامة- طاب ثراه- في الإجماع إذا عارضه قول الرسول صَلَّى الله عليه و اله:

«اعلم أنّه يمتنع تناقض الأدلّة، و كلّ من الإجماع و قول الرسول صَلَّى الله عليه و اله دليل قطعيّ، فإن علم أنّ قصد الرسول صَلَّى الله عليه و اله لكلامه ظاهره و كذا أهل الإجماع و تنافيا، امتنع ذلك.

و إن علم أنّ أحدهما أراد الظاهر و جهلنا الآخر قدّم ما علم ظاهره و تأوّلنا الآخر، لأنّه أولى من حذفه.

و إن لم يعلم أنّ واحد منهما أراد ظاهره، فإن كان أحدهما أخصّ خصصنا به الآخر جمعا بين الدليلين، و إلا تعارضا، لأننا نقطع أنّ النبي صَلَّى الله عليه و اله و الامّه أراد أحدهما بالكلام غير ظاهره، لكننا جهلنا تعيينه، فتساقطا و وجب الرجوع إلى غيرهما» (١).

اعلم أنّ مراده من الأدلّة في قوله: «يتمتع تناقض الأدلّة» هو الأدلّة القطعيّة، لظهور جواز تناقض الأدلّة الظنيّة، و لقوله: «و كلّ من الإجماع و قول الرسول صَلَّى الله عليه و اله دليل قطعيّ»، فبين ظاهر ما ذكره ههنا و ما نقلته عنه آنفا تناف.

و يمكن أن يقال: إنّ مراده من الإجماع ههنا ليس مطلق الإجماع، لظهور تقدم قول الرسول إذا كان قطعيّا، كما هو المفروض ههنا على الإجماع الظنيّ، بل مراده هو الإجماع القطعيّ. و لعلّه اكتفى بالقرينه عن التصريح بإرادته خصوص هذا القسم افعله قال: «و كلّ من الإجماع الذي فرضنا معارضته مع قول الرسول صَلَّى الله عليه و اله و قول الرسول صَلَّى الله عليه و اله قطعيّ!» و هذا التوجيه و إن كان بعيدا، لكن مثل هذا التنافي و الغفله عنه من مثله رحمه الله أبعد.

و اعلم أنّه ليس مراده رحمه الله بكون أحدهما أخصّ في قوله: «فإن كان أحدهما أخصّ خصصنا به الآخر» هو دلالته على جريان الحكم فيما صدق عليه الآخر من الأفراد التي

ص: ٢٦٦

١- (١) -نهاية الوصول إلى علم الاصول، ج ٣، ص ٢٨٠.

هى بعض العام، و إلا- ليس هو باعشا على تخصيص العام، بل هو دلالة عليه مع نفى الحكم عن الغير؛ فمعنى «فى سائمه الغنم زكاه» ليس هو وجوب الزكاه فيها، بل هو منع نفى وجوب الزكاه فى المعلوفه، فيخصص به مثل فى جميع الغنم زكاه، بأن المراد من جميع الغنم، جميع الغنم السائمه.

إذا عرفت هذا فإعلم أنّ الخاصّ إن كان إجماعاً إنّما يحمل على ما هو ظاهر فيه، لا على ما هو قاطع، و هو ثبوت الحكم فيما صدق عليه من الأفراد و نفى الحكم عن الغير، و يخصص به قول الرسول صلى الله عليه و اله الذى ظاهر فى العموم.

و إن كان الخاص هو قول الرسول صلى الله عليه و اله فيثبت به الحكم فيما يصدق عليه من الأفراد و نفيه عن الغير، فيخصص به الإجماع الذى فرض ظهوره فى العموم؛ فهذا الإجماع إمّا أن يتحقّق فى معنى ظاهر فى العموم، أو فى الخصوص بلا- تحقّق الإجماع فى خصوص اللفظ و خصوص المعنى أو تحقّق فى خصوص اللفظ بأن قال بلفظ عامّ أو خاصّ جماعه من العلماء، بحيث ظهر دخول المعصوم فى القائلين بهذا اللفظ الذى ليس صريحاً المقصود.

و الظاهر عدم ثبوت تحقّق مثل هذا الإجماع المبهم فى المراد، سواء فرض هذا المبهم المعنى أو اللفظ، خصوصاً على القول باعتبار العلم فى الإجماع؛ فما ذكره ههنا محض الاحتمال العقليّ الذى لم يظهر انتفاعه.

و الإجماع الظنّيّ الذى نقلت عنه طاب ثراه- لم يظهر دليل على حجّيته إلا- الدليل الرابع على تقريره الأخير. و بعد تأمل كثره الاختلال فى دعوى الإجماع التى ظاهرهم القطع فيها، حصول الظنّ لنا فيما هو ظنّيّ لهم فى غايه الإشكال.

[المسألة الخامسة:] [فتوى الاصحاب بلا مخالف هل هو اجماع أو لا؟]

المسألة الخامسة: أنّه إذا أفتى جماعه من الأصحاب و لم يعلم لهم مخالف، هل هو إجماع أو لا؟

نقل عن الشهيد رحمه الله:

«أنه ليس إجماعاً قطعاً، وخصوصاً مع علم العين، للجزم بعدم دخول المعصوم حينئذ.

و مع عدم علم العين لا يعلم أن الباقي موافقون؛ ولا يكفي عدم علم خلافهم، فإن الإجماع هو الوفاق لا عدم علم الخلاف.

و هل هو حججه مع عدم متمسك ظاهر من حججه نقله أو عقليه؟

الظاهر ذلك، لأن عدالتهم تمنع من الاقتحام على الافتاء بغير علم، ولا يلزم من عدم الظفر بالدليل عدم الدليل». (1) انتهى.

و فيه مواضع نظر:

أولها: قوله: «ليس إجماعاً قطعاً»، لأن إفتاء الأصحاب مع عدم العلم بالخلاف لا يفيد العلم بدخول المعصوم عليه السلام، إذا لم يكونوا في زمان الأئمة عليهم السلام و ما يقترب زمانهم.

و أقياً إذا كانت الجماعه من كتيل أصحاب الأئمة عليهم السلام أو كتيل المطلعين على خصوصيات أحوالهم باعتبار قرب الزمان، و كانت المسأله توقيفيه لا يتوهم فيها المأخذ الاستنباطيه الضعيفه، فيمكن حصول العلم بكونها مأخوذه منه عليه السلام، و لا يعتبر في الإجماع على طريقه الإماميه رحمه الله أزيد من هذا.

ثانيها: في قوله: «و خصوصاً» إلى قوله: «و حينئذ»، لأن عدم العلم بالعين سبب العلم بعدم كونهم معصومين، و لا يتوقف الإجماع على كون أحد المعينين معصوماً، بل يكفي العلم بكون الفتوى مأخوذه منه عليه السلام؛ و هذا العلم قد يحصل بفتوى المعروفين بالنسب، كما أمأت إليه أواخر المسأله الثانيه في إرث البنت.

ثالثها: قوله: «و عدم علم العين» إلى قوله: «لا- عدم علم الخلاف»، لأن مراده بعدم علم العين، عدم العلم بالكل، و إن كان البعض معلوماً بالعين بقرينه المقابله؛ فمرادهم بعدم علم العين في مسأله الإجماع هو دخول مجهول النسب، لا- كون الكل مجهول النسب، كما

ص: ٢٤٨

يعرفه الناظر في كلامهم؛ فإذا كان الجماعه المعروفون الذين هم بعض المفتين أجلاء من كمل أصحاب الأئمة عليهم السلام، والمسألة على النحو الذي ذكرته، قد يحصل العلم بأخذها من المعصوم، كما ذكرته في المسألة المذكوره؛ و عدم العلم بوفاق الباقي لا يضر. و الإجماع الذي هو معتبر عندنا ليس هو الوفاق و لا مشروطا به.

رابعها: ظاهر قوله: «و هل هو حجّه مع عدم متمسك ظاهر من جهه نقليه أو عقليه؟»، لأنّ ظاهر تقييد «مع عدم» إلى آخره، هو حجّيه الإجماع مع متمسك ظاهر، و ليس كذلك، بل الحجّيه حيثئذ هي المتمسك الظاهر لا الإجماع.

و خامسها: قوله: «الظاهر ذلك» إلى آخره، بما ذكره صاحب المعالم رحمه الله بقوله: «و هذا الكلام عندي ضعيف، لأنّ العدالة إنّما يؤمن معها تعمّد الإفتاء بغير ما يظنّ بالاجتهاد دليلا، و ليس الخطأ بمأمون على الظنون» (١).

المسألة السادسة: أنه هل المشهور تلحق بالمجمع عليه في الحجّيه أم لا؟

قال صاحب المعالم:

«حكى فيها أيضا (يعنى: الشهيد رحمه الله في الذكرى) عن بعض الأصحاب إلحاق المشهور بالمجمع عليه، و استقر به إن كان مراد قائله اللّحوق في الحجّيه، لا- في كونه إجماعا؛ و احتجّ له بمثل ما قاله في الفتوى التي لا يعلم لها مخالف، و بقوّه الظنّ في جانب الشّهره، سواء كان اشتهارا في الرّوايه بأن يكثّر تدوينها أو الفتوى.

و يضعّف بنحو ما ذكرناه في الفتوى، و بأنّ الشّهره التي يحصل معها قوّه الظنّ هي الحاصله قبل زمن الشّيخ رحمه الله لا الواقعه بعده؛ و أكثر ما يوجد مشتهرا في كلام الأصحاب حدث بعد زمن الشّيخ رحمه الله كما نبيّه عليه والدى رحمه الله في كتاب «الرّعايه» الذي ألفه في درايه

ص: ٢٤٩

الحديث مبتيا لوجهه، و هو أنّ أكثر الفقهاء الذين نشأوا بعد الشيخ كانوا يتبعونه في الفتوى تقليدا له لكثرة اعتقادهم فيه و حسن ظنهم به، فلما جاء المتأخرون وجدوا أحكاما مشهورا قد عمل بها الشيخ رحمه الله و متابعه، فحسبوا شهره بين العلماء، و ما دروا أنّ مرجعها إلى الشيخ رحمه الله و أنّ الشهره إنّما حصلت بمتابعته.

قال الوالد-قدس الله نفسه:- «و ممن اطلع على العذی بينته و تحققتة من غير تقليد الشيخ الفاضل المحقق، سديد الدين محمود الحمصی، (1) و السيد رضی الدين ابن طاووس، و جماعه.

قال:

«قال السيد في كتابه المسمى بالبهجه لثمره المهجه: أخبرني جدی الصالح ورام بن أبي فراس (2)-قدس الله روحه:- أنّ الحمصی حدّثه أنّه لم يبق للإماميه مفت على التحقيق، بل كلهم حاك. و قال السيد عقيب ذلك: و الآن قد ظهر أنّ العذی يفتى به و يجاب، على سبيل ما حفظ من كلام العلماء المتقدمين». (3) انتهى.

أقول: يظهر من قول صاحب المعالم رحمه الله: «بأنّ الشهره التي يحصل معها قوه» إلى آخره، أنّ الشهره التي يحصل معه قوه الظنّ حجّه، و عدم حجّيه الشهره بين المتأخرين إنّما هو لعدم حصول الظنّ بها، و هو ضعيف، لعدم الدليل على حجّيه هذا الظنّ، لأنّ شيئا من الدلائل التي استدللنا بها على حجّيه خبر الواحد ليس جاريا في حجّيه هذا الظنّ.

أمّا الأول: فلعدم ظهور اندراج تحصيل هذا الظنّ في التفقه في الدين حتّى تجرى الآيه الأولى في حجّيته.

ص: ٢٧٠

١- (١) - الشيخ الجليل السديد محمود بن علي بن الحسن الحمصی الرّازي، المتكلم المتبحر، صاحب كتاب «المنقذ من التقليد و المرشد إلى التوحيد» المعروف بالتعليق العراقي. انظر أمل الآمل، ج ٢، ص ٣١٦.

٢- (٢) - أبو الحسن ورام بن أبي فراس من أولاد مالك بن الحارث الأشتر النخعي، و هو جدّ السيد رضی الدين علي بن طاووس لأمّه، عالم فقيه بحله، له كتاب «تنبيه الخواطر و نزّهه النواظر». انظر الفهرست لمنتجب الدين، ص ١٢٩.

٣- (٣) - معالم الدين و ملاذ المجتهدين، ص ١٧٧.

و لا الثّانى: لعدم ظهور اندراجہ فى التّبء حَتّى يستنبط من الأمر بالتّبين عند مجىء الفاسق به قبول هذه الشّهره عند مجىء العادل به.

و لا- الثّالث: لعدم اشتهاى العمل بمثل هذه الشّهره فى زمان المعصومين عليهم السّلام حَتّى يظهر من عدم المنع التجويز، بل لم يظهر العمل بمثل هذه الشّهره فى زمانهم عليهم السّلام أصلا.

و لا الرّابع: لعدم لزوم العمل بهذا الظّن من الدّليل الرّابع، و لا مطلق الظّن حَتّى يندرج هذا الظّن فيه.

و يمكن أن يقال: قد قرّر صاحب المعالم-طاب ثراه- الدّليل الرّابع على حجّيه خبر الواحد على وجه يظهر منه وجوب العمل بالظّن عند انتفاء طريق القطع، و وجوب العمل بالظّن الحاصل من الشّهره الّتى تفيد الظّن يندرج فى عموم وجوب العمل بالظّن عند فقد القطع حيث قال:

«الرّابع: أنّ باب العلم القطعى بالأحكام الشرعيّه الّتى لم يعلم بالضروره من الدّين أو من مذهب أهل البيت عليهم السّلام فى نحو زماننا منسدّ قطعاً، إذ الموجود من أدلتها لا يفيد غير الظّن، لفقد السّينه المتواتره، و انقطاع طريق الإطلاع على الإجماع من غير جهه الثقل بخبر الواحد، و وضوح كون أصله البرائه لا تفيد غير الظّن، و كون الكتاب ظنى الدّلاله؛ و إذا تحقّق انسداد باب العلم فى حكم شرعىّ كان التكليف فيه بالظّن قطعاً؛ و العقل قاض بأنّ الظّن إذا كان له جهات متعدّده يتفاوت بالقوّه و الضّعف، فالعدول عن القوىّ منها إلى الضّعيف قبيح؛ و لا- ريب أنّ كثيراً من أخبار الآحاد يحصل بها من الظّن ما لا- يحصل بشىء من سائر الأدلّه، فيجب تقديم العمل بها»، (1)

لأنّ هذا الكلام و إن كان مذكورا فى إثبات حجّيه الخبر الواحد، لكن يدلّ على حجّيه مفيد الظّن عند انسداد طريق مفيد العلم.

و قوله رحمه الله: «و بأنّ الشّهره الّتى يحصل معها قوّه الظّن هى الحاصله قبل زمن الشّيخ رحمه الله»

ص: ٢٧١

يدلّ على حصول الظنّ القويّ من هذه الشّهرة، فهو أجدر بالعمل من الخبر الواحد الذي يحصل به ظنّ أضعف من هذا الظنّ، وإن كان هذا الخبر أيضا مستجمعا لشرائط جواز العمل به.

وقال صاحب المعالم رحمه الله أيضا بعد نقل كلام السيّد المرتضى -طاب ثراه- في منع العمل بخبر الواحد و جوابه عن دليل السيّد رحمه الله:

«وقد أورد السيّد رحمه الله على نفسه في بعض كلامه سؤالاً هذا لفظه: «فإن قيل: إذا سدّتم طريق العمل بأخبار الآحاد فعلى أيّ شيء تعولون في الفقه كلّه؟» (١)

و أجاب بما حاصله: أنّ معظم الفقه يعلم بالضرورة من مذاهب أئمتنا عليهم السّلام فيه بالأخبار المتواتره. و ما لم يتحقّق ذلك فيه -و لعله الأقل- يعول فيه على إجماع الإماميّة.

و ذكر كلاماً طويلاً -في بيان حكم ما يقع في الاختلاف بينهم، و محصوله: أنّه إذا أمكن تحصيل القطع بأحد الأقوال من طرق ذكرها تعين العمل به، و إلّا كنّا مخيّرین بين الأقوال المختلفه، لفقد دليل التعيين.

و لا ريب أنّ ما ادّعا من علم معظم الفقه بالضرورة و بإجماع الإماميّة أمر ممتنع في هذا الزّمان و أشباهه، فالتكليف بها بتحصيل العلم غير جائز، و الاكتفاء بالظنّ فيما يتعدّد فيه العلم لا شكّ فيه و لا نزاع؛ و قد ذكره في غير موضع من كلامه أيضاً؛ فيستوى حينئذ الأخبار و غيرها من الأدلّه المفيده للظنّ في الصّلاحيه لإثبات الأحكام الشرعيّه، كما حقّقناه». (٢) انتهى.

و هذا الكلام أيضا يدلّ على جواز العمل بالظنّ عند انسداد ما يفيد العلم، و استواء الامور المفيده للظنّ في جواز بناء العمل عليه. و يجرى هذا الدليل بحسب الظاهر في جواز العمل بالقياس الذي يفيد الظنّ، كما ذكرته عند تقرير الدليل الزّابع على حجّيه خبر الواحد. و يندفع بما ذكرته هناك.

اعلم أنّ أكثر الإجماعات التي ادّعوا لا يفيد الظنّ إذا خلى من القرائن، كما سيظهر

ص: ٢٧٢

١- (١) -رسائل المرتضى، ج ٣، ص ٣١٢.

٢- (٢) -معالم الدين و ملاذ المجتهدين، ص ١٩٦.

لك، فالشَّهره أولى بعدم الإفاده. و ليس غرضى من هذا الكلام الحكم الكلى بعدم الإفاده، بل ندور الإفاده، فلا يصح الاعتماد بمحض دعوى الشَّهره. و بعد ثبوتها يجب التَّبع فى المأخذ، فان كانت ضعيفه فلا اعتداد بالشَّهره التى نشأت منها؛ و إن كانت قويه فالعمده هى المأخذ، و إن كان للشَّهره نوع تأييد لها.

و إن كانت الشَّهره فى الامور التوقيفيه التى لا يظهر لها مأخذ و يبعد كون منشأها غير قولهم عليهم السَّلام أو ما هو فى حكم قولهم، فلا يبعد حصول الظن بكون مأخذها الحجَّه الشرعيه.

و بعد حصول الظن لا ينبغى ترك الاحتياط؛

فظهر ممَّا ذكرته ضعف إطلاق القول بإفاده الشَّهره بين القدماء الظن.

[المسأله السَّابعه:] [هل الظن بتحقيق الاجماع حجَّه أم لا؟]

المسأله السَّابعه: أنه إذا ظنَّ أحد من أهل الاستدلال بعد بذل جهده تحقُّق الإجماع الذى هو حجَّه بالأمارات المفيده للظن بتحقيقه هل هو حجَّه أم لا؟

تقرير الأخير من الرَّابع يدلُّ على الأوَّل، و لا يبعد اندراجه فى التَّفقه، لكن الحكم بالاندراج لا يخلو من إشكال.

[المسأله الثَّامنه:] [هل الاجماع حجَّه بالنسبه إلى من نقل إليه أم لا؟]

المسأله الثَّامنه: أنه هل الإجماع القطعى بدخول المعصوم عند المدعى المنقول بخبر الواحد حجَّه بالنسبه إلى من نقل إليه بواسطه أو وسائط مع نقل الناقل دعوى مستنبط الإجماع القطع به إذا لم يكن النقل متواترا و لا محفوظا بقرائن يفيد العلم أو لا؟

الحق هو الأوَّل؛ و يدلُّ عليه الآيه الاولى، لاندراج العلم بهذا الإجماع فى التَّفقه و نقله فى الإنذار، فيجب الحذر بما ذكرته فى بيان دلالتها على حجَّيه خبر الواحد.

و الآيه الثانيه أيضا، لاندراجه فى النَّباء، فبالأمر بالتَّبين عند مجىء الفاسق يظهر جواز العمل بالاجماع عند مجىء العادل من غير حاجه إلى التَّبين؛ و عند مجىء الفاسق إن كان مقتضى التَّبين العمل به.

و الدليل الرابع أيضا على التقريرين:

أمّا الأول، فلأنّه ثبت به جواز العمل بأخبار الآحاد، و الظاهر عدم الفرق بين نقل لفظ المعصوم بخصوصه، و بين نقل العلم بقوله بشيء أو بتقريره الذى يظهر منه اعتقاده عليه السلام به، و إن لم ينقل منه عليه السلام فى ذلك لفظ.

و أمّا الأخير، فلأنّه يفيد الظن بمقتضاه.

و لا يدلّ عليه الدليل الثالث على شيء من التقريرين:

أمّا الأول، فلعدم ظهور عمل الصحابه فى زمان رسول الله صلى الله عليه و اله بالإجماع المنقول بخبر الواحد، بل بالإجماع مطلقا؛ و لا كون طريق الصحابه بعده صلى الله عليه و اله العمل بالإجماع المنقول بخبر الواحد على وجه يظهر به جواز العمل به.

و أمّا الطريقتين الثانية، فلعدم ظهور شيوع نقل الإجماع المنقول بخبر الواحد، و العمل به فى زمان الأئمة عليهم السلام بحيث يظهر من عدم ظهور منعهم تجويزهم؛ لكن عدم جريانه غير ضارّ بعد جريان الآيتين و الدليل الرابع؛

فظهر أنّ جواز العمل بخبر الواحد أظهر بحسب الدليل من جواز العمل بالإجماع المنقول بالآحاد، و إن كان مدعى الإجماع يدعى القطع به، فالقول بالتساوى ضعيف.

[المسألة التاسعة:] [فى إدعاء الثقة الاجماع اذا لم يشهد القرائن على الحقيّه]

المسألة التاسعة: أنّه إذا ادعى ثقة إجماعا على مسأله و لم يشهد القرائن على الحقيّه هل يجب الاعتماد عليه بمحض الدعوى، كروايه الثقة قولاً عن المعصوم، أم لا يجوز الاعتماد عليه ما لم يظهر حقيّه الدعوى؟

الظاهر عدم جواز الاعتماد عليه إذا لم يشهد الأماره على الحقيّه، لأنّه كما يحتمل كون الإجماع الخالى عن قرينه الحقيّه قطعياً يحتمل عدم كونه قطعياً بوجهين:

أحدهما: اعتبار بعض العلماء الكرام رحمه الله الإجماع الظني، كما ظهر ممّا نقلته عن العلامة رحمه الله في المسألة الرابعة.

ثانيهما: استنباط بعضهم الإجماع من الدلائل السخيفة التي لا يفيد العلم، بل لا يبعد القول بعدم إفادته بعضها الظن أيضا.

و يؤيده أنّ الشيخ رحمه الله ذكر في «الخلافة» في مبحث الجمعة (١) دليلا يدلّ على اشتراط الإمام في انعقادها على تقدير تمامه، واستنبط منه الإجماع على عدم انعقادها بالرّعيه مع سخافه الدليل، وقوله في هذا الكتاب بلا فاصله كثيره بانعقادها؛

و أنّ المحقّق رحمه الله في المعتبر (٢) استنبط الإجماع على ما استنبطه الشيخ رحمه الله عليه بمثل دليله مع تجويزه الجمعه في زمان الغيبه في هذا الكتاب.

و لا يمكن توجيه كلام واحد منهما على وجه يخرج عن التشويش الذي يصير سبب الاتّهام بأنّها يعتبران الدلائل الضعيفه في استنباط الإجماع.

و يؤيد احتمال كون الإجماع غير قطعي ما ذكر الشهيد رحمه الله [من] إلحاق بعض الأصحاب المشهور بالمجمع عليه، و حكمه بلحوقه في حجّيته لإفادته الظن. (٣)

فإذا كان مدار الحجّيه هو إفادته الظنّ عنده، فالإجماع الظنيّ حجّه عنده.

و كذلك يظهر من قول صاحب المعالم رحمه الله حجّيه الشّهرة التي كانت قبل زمان الشيخ رحمه الله، كما عرفت في المسألة السادسة.

و يؤيده دعوى العلامة رحمه الله الاتّفاق، و صاحب المعالم رحمه الله القطع في حجّيه الإجماع المركّب بدليل ضعيف، كما ظهر في المسألة الثالثه؛

و دعوى البعض الإجماع على وجوب السبب في مقدّمه الواجب، مع عدم ظهور

ص: ٢٧٥

١- (١) - الخلاف، ج ١، ص ٦٢٦.

٢- (٢) - المعتبر في شرح المختصر، ج ٢، ص ٢٨١.

٣- (٣) - ذكرى الشيعة في أحكام الشريعة، ج ١، ص ٥١.

طريق استنباطه عن كلام المعصوم عليه السّلام أو تقريره، بل المظنون عدم الاستنباط من أحدهما، و عدم اختصاص الدّليل بالسبب، كما ظهر في المسأله الأولى.

و ليس غرضى عدم الاعتبار بنقل الإجماع مطلقا، بل غرضى عدم الاعتماد بمحض الدّعوى إذا لم يشهد القرائن على الصّدق.

فإن قلت: لا وجه لذكر عدّ صاحب المعالم و الشّهيد رحمه الله الشّهره و الإجماع الظنّى حجّه، لأنهما ليسا مستنبطين للإجماع، بل هما ناقلان للإجماع الّذى ادعاه الغير، فالمعتبر فيهما كونهما ثقتين فى النقل لا ضابطين فى الاستنباط.

و يؤيّد ما ذكره صاحب المعالم رحمه الله بقوله:

«الحقّ امتناع الاطلاع عاده على حصول الإجماع فى زماننا هذا و ما ضاهاه من غير جهه التّقل، إذ لا- سبيل إلى العلم بقول الإمام، كيف و هو موقوف، على وجود المجتهدين المجهولين ليدخل فى جملتهم، و يكون قوله مستورا بين أقوالهم، و هذا ممّا يقطع بانتفائه؛

فكلّ إجماع يدعى فى كلام الأصحاب ممّا يقرب عن عصر الشّيخ رحمه الله إلى زماننا هذا و ليس مستندا إلى نقل متواتر أو أحاديث يعتبر أو مع القرائن المفيدة للعلم، فلا بدّ من أن يراى به ما ذكره الشّهيد رحمه الله من الشّهره.

و أمّا الزّمان السابق على ما ذكرناه، المقارب لعصر ظهور الأئمّه عليهم السّلام و إمكان العلم بأقوالهم، فيمكن فيه حصول الإجماع و العلم به بطريق التّبع» (1).

وجه التّأييد أنّ كلامه صريح فى امتناع الاطلاع على الإجماع فى أمثال زماننا من غير جهه النقل.

قلت: يحصل من عدّهما الشّهره و الإجماع الظنّى حجّه تقويه ما ظهر من غيره الّذى هو احتمال اعتماد السّابقين بمثل هذا الظنّ الّذى لا حجّيه فيه، فلا وثوق على كون

ص: ٢٧٤

الإجماع قطعياً عند المدعى بمحض الأطلاع على الدعوى؛ فذكر كلام أمثالهما إنما هو لتقويه الاحتمال لا لإثبات الاعتماد على الظن والاستدلال. وأشار إليه ب«هذا» في قوله:

«و هذا مما يقطع بانتفائه» إما وجود المجتهدين المجهولين أو دخول الإمام في جملتهم.

و يرد على الأول: أنه يدلّ هذا الكلام على أنّ سبب عدم الأطلاع على الإجماع في أمثال هذا الزمان إنما هو عدم تحقّق المجتهدين المجهولين، فلو كان المجتهدون المجهولون متحقّقين لتحقّق الإجماع الذي علم بدخول المعصوم؛ و لا وجه لهذا، إلاّ أنّ مراده بالمجتهدين إمّا المجهولين عند الكلّ، أو عند البعض.

فإن كان المراد المجهولين عند الكلّ، فكما لم يتحقّق المجهولون بهذا المعنى في هذا الزمان لم يكونوا متحقّقين عند ظهور الائمه عليه السلام.

و إن كان عند البعض، فكما كان تحقّقهم في زمان ظهور الائمه عليهم السّلام ممكناً، يمكن تحقّقهم في هذا الزمان. و الظاهر أنّ حكم زمان الغيبة الصّغرى حكم الغيبة الكبرى في هذا الباب.

فينبغي حمل كلامه على الثّاني. و يؤيّد قوله: «إمكان العلم بأقوالهم»، لأنّه لو كان المراد هو الاحتمال الأوّل، لكان المناسب أن يقول بدله: «و إمكان العلم بتحقّق المجتهدين».

و تؤكّد ما ذكرته بنقل ما نقله صاحب المعالم رحمه الله و ذكره هو، و هو ما قال بقوله:

«قال المحقّق في المعتبر: و أمّا الإجماع فعندنا حجّجه بانضمام المعصوم، فلو خلا المائه من فقهاءنا عن قوله لما كان حجّجه، و لو حصل في إثنين لكان قولهما حجّجه؛ لا باعتبار اتّفاقهما، بل باعتبار قوله. فلا تغتّر إذا بمن يتحكّم، فيدعى الإجماع باتّفاق الخمسه و العشره من الأصحاب مع جهاله قول الباقيين إلاّ مع العلم القطعيّ بدخول الإمام في الجملة. هذا كلامه و هو في غايه الجوده.

و العجب من غفله جمع من الأصحاب من هذا الأصل، و تساهلهم في دعوى الإجماع عند احتجاجهم به للمسائل الفقهيّة، كما حكاه رحمه الله، حتّى جعلوه عبارته عن مجرد اتّفاق الجماعه من الأصحاب، فعدّلوا به عن معناه الّذى جرى عليه الاصطلاح من غير قرينه جليّه، و لا دليل على الحجّيه معتدّ به.

و ما اعتذر به عنهم الشهيد رحمه الله في الذّكرى من تسميتهم المشهور إجماعاً، أو بعدم الظّفر حين دعوى الإجماع بالمخالف، أو بتأويل الخلاف على وجه يمكن مجامعته دعوى الإجماع و إن بعد، أو إرادتهم الإجماع عن روايته بمعنى تدوينه في كتبهم منسوباً إلى الأئمة عليهم السّلام، لا يخفى عليك ما فيه، فإنّ تسميه الشّهرة إجماعاً لا تدفع المناقشه الّتي ذكرناها، و هي العدول عن المعنى المصطلح المتقرّر في الاصول من غير إقامه قرينه على ذلك. هذا مع ما فيه من الضعف، لانتفاء الدّليل على حجّيه مثله، كما سنذكره.

و أمّا عدم الظّفر بالمخالف عند دعوى الإجماع، فأوضح حالاً في الفساد من أن يبيّن.

و قريب منه تأويل الخلاف، فإنّنا نراه في مواضع لا يكاد ينالها يد التّأويل.

و بالجمله فالاعتراف بالخطأ في كثير من المواضع أخفّ من ارتكاب الاعتذار؛ و لعلّ هذا منها! و الله أعلم». (1) انتهى كلامه رحمه الله.

قوله: «كما سنذكره» إشاره الى ما نقلته في المسأله السّادسه، فارجع إليه.

فإن قلت: قد اعتبر المحقّق العلم القطعيّ بدخول المعصوم، كما يدلّ عليه قوله: «إلاّ مع العلم القطعيّ بدخول الإمام في الجملة» الّذى نقل ههنا، و ساهل في استنباط الإجماع و اجتهاد فيه، كما نقل آنفاً، فإذا عرى دعواه الإجماع عن القرينه يجب حمله على الإجماع القطعيّ حملاً لكلام العادل على أصله مهما أمكن.

قلت: بعد ظهور المساهله في استنباط الإجماع و الاجتهاد فيه لا يبقى الوثوق على

ص: ٢٧٨

عدم المساهله ما لم يظهر كون المأخذ قطعياً، و يكون مثل سائر اجتهاداته التي لا يكون حجّه، لو لم نقل بكونه أضعف منها باعتبار عدم وقوع الاجتهاد في الإجماع في محله.

فإن شئت توضيح المقام، فاستمع ما يتلى عليك.

اعلم أنّ الأصحاب رحمهم الله ادّعوا الإجماع في كثير من المسائل الاختلافية،

منها: ما قال زين المله و الدين في ذيل قول المحقق: «الخطبتان بعد الصلوه»:

«اختلف الأصحاب في وجوب الخطبتين هنا، فذهب جماعه إلى الوجوب تأسيًا بالنبي صلى الله عليه و اله و الأئمه عليهم السلام؛ و الأكثر على الاستحباب، بل ادعى المصنّف في المعبر عليه الإجماع» (١).

و قال في ذيل قول المحقق: «و في الغراب روايتان، و قيل: يحرم الأبقع و الكبير المذى يسكن الجبال؛ و يحلّ الزّراع، و هي غراب الزّرع، و الغداف، و هو أصغر منه يميل إلى الغبره ما هو»:

«اختلف الأصحاب في حلّ الغراب بأنواعه بسبب اختلاف الروايات، فذهب الشيخ رحمه الله في الخلاف (٢) إلى تحريم الجميع، محتجًا بالأخبار و إجماع الفرقه؛ و تبعه عليه جماعه منهم العلامه رحمه الله في المختلف، (٣) و ولده فخر الدين رحمه الله في الشرح؛ (٤)

و كرهه مطلقًا الشيخ رحمه الله في النّهايه (٥) و كتابي الحديث، (٦) و القاضي رحمه الله (٧)، و المصنّف رحمه الله في النافع؛ (٨)

و فصل آخرون: منهم الشيخ رحمه الله في المبسوط (٩) على الظاهر منه، و ابن إدريس رحمه الله (١٠)،

ص: ٢٧٩

١- (١) - مسالك الأفهام، ج ١، ص ٢٥٥.

٢- (٢) - الخلاف، ج ٦، ص ٨٥.

٣- (٣) - مختلف الشيعه، ج ٨، ص ٢٨٧.

٤- (٤) - إيضاح الفوائد، ج ٤، ص ١٤٦.

٥- (٥) - النّهايه، ص ٥٧٧.

٦- (٦) - تهذيب الأحكام، ج ٩، ص ١٨؛ استبصار، ج ٤، ص ٦٦.

٧- (٧) - المهذب، ج ٢، ص ٤٢٩.

٨- (٨) - المختصر النافع، ص ٢٥٢.

٩- (٩) - المبسوط، ج ٦، ص ٢٨١.

و العلامة رحمه الله (1) في أحد قوله؛ فحرّموا الأسود الكبير، وأحلوا الزّاغ والغداف، وهو الأغبّر الرّمادي». (2)

و قال في ذيل قول المحقّق: «أمّا ما ليس له فلس في الأصل، كالجرى، ففيه روايتان، أشهرهما التّحريم؛ وكذا الزّمار و المارماهى و الزّهو، لكن أشهر الزّوايتين هنا الكراهه»:

«و ذهب الشّيخ رحمه الله في كتابي (3) الأخبار إلى إباحه ما عدا الجرى».

و قال بعد كلام:

«المصنّف رحمه الله اختار في هذه الثلاثة الكراهه، و هو مذهب الشّيخ رحمه الله في النّهايّه، (4) و تلميذه القاضى رحمه الله (5) إلى قوله:

«و قد أغرب الشّيخ رحمه الله في النّهايّه في حكم المارماهى، ففي باب المكاسب (6) جعله من المكاسب المحظوره، كالجرى و غيره من السمك الذى لا يحلّ أكله.

و في باب الأطعمه (7) جعله مكروها، كما نقلناه هنا عنه.

و في باب الحدود قال: "يعزّر آكل الجرى و المارماهى و غير ذلك من المحرّمات، فإن عاد أدب ثانيه، فإن استحلّ شيئاً من ذلك و جب عليه القتل". (8)

و أعجب ما فيه، مع اختلاف الفتوى، حكمه بقتل مستحلّ المارماهى، فإنّ كلّ من خالفنا من العلماء مجمعون على حلّه، و أصحابنا مختلفون فيه، كما عرفت، حتّى هو من القائلين بحلّه في النّهايّه (9) و التّهذيب (10) و الاستبصار. (11)

ص: ٢٨٠

١- (1) - إرشاد الاذهان، ج ٢، ص ١١٠؛ تحرير الأحكام، ج ٢، ص ١٦٠.

٢- (2) - مسالك الأفهام، ج ١٢، ص ٣٨.

٣- (3) - تهذيب الأحكام، ج ٩، ص ٥؛ الاستبصار، ج ٤، ص ٥٩.

٤- (4) - النّهايّه، ص ٥٧٦.

٥- (5) - المهذب، ج ٢، ص ٤٣٨.

٦- (6) - النّهايّه، ص ٣٦٤ و ٧١٣.

٧- (7) - النّهايّه، ص ٥٧٦.

٨- (8) - النّهايّه، ص ٣٦٤ و ٧١٣.

٩- (9) - النّهايّه، ص ٥٧٦.

١٠- (10) - تهذيب الأحكام، ج ٩، ص ٥.

و مستحلّ المحرّم يقتل إذا استحلّ ما أجمع المسلمون على تحريمه، بل لا- يكفى ذلك حتّى يكون قد علم تحريمه من دين الإسلام ضروره، كالخمر و الميتة. و أين هذا ممّا أكثر المسلمين على حلّه حتّى الشّرخ رحمه الله؟!» (١)

و قال فى ذيل قول المحقّق: «و لو شرط عوده إليه عند حاجته صحّ الشرط و بطل الوقف» إلى آخره.

«البحث ههنا فى موضعين:

الأول: فى صحه هذا الشرط؛ و فيه قولان:

أحدهما: و اختاره المعظم، بل ادعى المرتضى (٢) عليه الاجماع، صحّ العقد و الشرط، إلى آخره.

«و ثانيهما: البطلان ذهب إليه الشّرخ رحمه الله فى أحد قوليّه، (٣) و ابن إدريس رحمه الله، (٤) و المصنّف فى النافع». (٥)

و ذكر بعده الدليل عليه و الكلام على الأدلّه السّابقيه؛ ثم قال:

«و العجب أنّ ابن إدريس رحمه الله ادعى الاجماع على البطلان مع تصريح المرتضى رحمه الله بالاجماع على خلافه، و وافقه

المفيد (٦) و الشّرخ رحمه الله فى النّهايّه (٧) و ابن البراج رحمه الله (٨) و سلّار رحمه الله (٩) و غيرهم ممّن سبقه». (١٠)

و قال فى ذيل قول المحقّق رحمه الله: «أمّا لو شرط نقله عن الموقوف عليهم إلى من سيوجد لم يجز، و يبطل»:

ص: ٢٨١

١- (١) - مسالك الأفهام، ج ١٢، ص ١٤.

٢- (٢) - الانتصار، ص ٢٢٦.

٣- (٣) - راجع لقوله بالبطلان المبسوط ج ٢، ص ٨١ و ج ٣، ص ٣٠٠؛ و لقوله بالصّحه النّهايّه، ص ٥٩٥.

٤- (٤) - السرائر، ج ٣، ص ١٥٥.

٥- (٥) - المختصر النافع، ص ١٥٦.

٦- (٦) - المقنعه، ص ٦٥٢.

٧- (٧) - النّهايّه، ص ٥٩٥.

٨- (٨) - المهذب، ج ٢، ص ٩٣.

٩- (٩) - المراسم، ص ١٩٧.

١٠- (١٠) - مسالك الأفهام، ج ٥، ص ٣٦٤.

هذا المشهور، بل إدعى الشيخ رحمه الله الإجماع. (١) وعلله بما علله؛ ثم قال: وفي القواعد (٢) استشكل الحكم بالبطلان. و ذكر وجه الإشكال؛ ثم قال: وقد ادعى في التذكرة (٣) على صحته الإجماع». (٤)

و قال في ذيل قول المحقق: «و إذا قبضت الهبة، فإن كانت للأبوين لم يكن للواهب الرجوع إجماعاً. و كذا إن كان ذا رحم غيرهما. و فيه خلاف»:

«يفهم من قوله: «و فيه» خلاف أن الإجماع متحقق في هبة الولد للوالدين خاصه، فيدخل في الخلاف العكس، و هو هبتهما للولد. و في المختلف (٥) عكس، فجعل الإجماع على لزوم هبة الأب ولده، و مع ذلك لم يذكر الامم فيه.

و الظاهر أن الاتفاق حاصل على الأمرين إلا- من المرتضى رحمه الله في الانتصار، (٦) فإنّه جعلها جائزة مطلقاً ما لم يعوض عنها، و إن قصد بها التقرب، و كأنهم لم يعتدوا بخلافه لشذوذه؛ و العجب مع ذلك أنه ادعى إجماع الإماميه عليه مع ظهور الإجماع على خلافه». (٧)

و قال في ذيل قول المحقق: «لو أوصى له بأبيه فقبل الوصيه و هو مريض عتق عليه من أصل المال إجماعاً منا، لأنه إنما يعتبر من الثلث ما يخرج عن ملكه، فهنا لم يخرج، بل بالقبول ملكه و انعتق عليه تبعاً لملكه» بعد ما تكلم بما تكلم:

«و أمّا ما ادّعه المصنّف في الإجماع على الحكم فبالنظر إلى من تقدّمه من أصحابنا، و كأنه لم يظهر له مخالف قبله، و إلاّ فالمسأله محتمله.

و العامّه مختلفون في حكمها؛ فذهب بعضهم (٨) إلى اعتبار خروجه من الثلث

ص: ٢٨٢

- ١- (١) - المبسوط، ج ٣، ص ٣٠٠.
- ٢- (٢) - قواعد الأحكام، ج ١، ص ٢٦٧.
- ٣- (٣) - تذكرة الفقهاء، ج ٢، ص ٤٣٤.
- ٤- (٤) - مسالك الأفهام، ج ٥، ص ٣٦٩.
- ٥- (٥) - مختلف الشيعة، ص ٤٨٤.
- ٦- (٦) - الانتصار، ص ٢٢١.
- ٧- (٧) - مسالك الأفهام، ج ٦، ص ٣٠.
- ٨- (٨) - روضه الطالبين للنووي، ج ٥، ص ١٨٦.

كالتعق إختياراً، و قواه العلامه رحمه الله في التحرير (١) استناداً إلى اختيار السبب كاختيار المسبب، فمتى كان الأول مقدوراً فالثاني كذلك؛ و هو قول بعض المتكلمين. و حينئذ فلا يلزم من كون العتق قهرياً خروجه من الأصل، و إنما يلزم ذلك لو لم يكن مستنداً إلى اختيار المريض في التملك؛ و الأقوى ما اختاره المصنف.

و لا- يقدر دعوى الإجماع في فتوى العلامه رحمه الله بخلافه، لأن الحق أنّ إجماع أصحابنا إنّما يكون حجّه مع تحقق دخول المعصوم في جملة قولهم، فإن حجّيته إنّما هي باعتبار قوله عندهم، و دخول قوله في قولهم في مثل هذه المسأله النظرية غير معلوم. و قد نبه المصنف رحمه الله في أوائل المعترض على ذلك، فقال: إنّ حجّيه الإجماع لا يتحقق إلّا مع العلم القطعي بدخول قول المعصوم في المجمعين، و نهى عن الاغترار بمن يتحكّم و يدعى خلاف ذلك. (٢)

و هذا عند الانصاف عين الحق، فإن إدخال قول شخص غائب لا نعرف قوله في قول جماعه معروفين بمجرد اتّفاقهم على ذلك القول بدون العلم بموافقته لهم تحكّم بارد.

و بهذا يظهر جواز مخالفه الفقيه المتأخر لغيره من المتقدمين في كثير من المسائل التي ادّعوا فيها الإجماع إذا قام عنده الدليل على ما يقتضى خلافهم، و قد اتّفق لهم ذلك كثيراً، لكن زله المتقدم مسامحه عند الناس دون المتأخر. (٣) انتهى.

قد ذكرت مضمون أكثر ما ذكره رحمه الله ههنا سابقاً مع بعض مزيد، لعدم اطلاع على قوله حين قلت ما قلت، و بعد ما اطّلت على ما ذكره نقلته للتأييد.

و أشار رحمه الله بسلب الظهور في قوله: «و كأنّه لم يظهر له مخالف قبله» إلى أنّ المسأله التي مأخذها تلك الأدلّه لا يمكن الحكم بكونها إجماعية بالمعنى الذي هو معتبر عند الأصحاب، و غايه ما يمكن عدم ظهور المخالف. و صرح بما أشار به هذه العبارة ثانياً بقوله:

ص: ٢٨٣

١- (١) - تحرير الأحكام، ج ١، ص ٣٠٩.

٢- (٢) - المعترض في شرح المختصر، ج ١، ص ٣١.

٣- (٣) - مسالك الأفهام، ج ٦، ص ٢٢٧.

«و لا- يقدح دعوى الإجماع فى فتوى العلامة رحمه الله بخلافه» إلى آخره، رعايه للتدرىج فىما يمنعه العاده و الشّهرة عن سرعه الإذعان.

و أما توصيفه جماعه بمعروفين، فأشاره إلى ما اعتبروه من دخول مجهول النسب فى الجماعه لتحقّق الإجماع، و قد عرفت ضعفه.

و قال رحمه الله فى ذيل قول المحقّق رحمه الله: «و لو كان أجنبيًا فله الرجوع مادامت العين باقيه، فإن تلفت فلا رجوع»:

«و ليس الخلاف فى هذه الصوره إلا مع المرتضى رحمه الله حيث جوّزها مطلقا ما لم يعوّض.

و حجّتنا النص، و عذره عدم قبول مثله.

و ادعى فى التذكرة (١) أنّ الحكم باللزوم مع التلف إجماعى، و هو فى مقابله دعوى المرتضى رحمه الله. (٢)

و نقل رحمه الله فى مسأله استقلال الكبير فى النكاح و عدمه الاستدلال على الأول بالآيات أولا، و الروايات ثانيا، و قال:

«الثالث الإجماع؛ و قد ادّعى المرتضى رحمه الله على هذا القول، و الإجماع المنقول بخبر الواحد حجّيه كما قرّر فى الأصول، فكيف بمثل المرتضى رحمه الله؟!»

ثمّ قال عند وصول نوبه الجواب إلى الثالث:

«و أمّا دعوى الإجماع فواقعه فى معركة النزاع؛ و يكفى فى فساده بالنسبه إلى السابقين على المرتضى مخالفه الصدوق و المفيد و ابن أبى عقيل رحمه الله من أهل الفتوى. و أمّا أهل الحديث، فستعرف أنّ الصّحيح منه دالّ على خلافه، فكيف ينسب اليهم القول بخلافه؟» (٣)

و قال رحمه الله بعد نقل المحقّق رحمه الله: «أما إذا عضلها الولّى، و هو أن لا يزوّجها من كفوّ مع رغبتها، فإنّه يجوز لها أن تزوّج نفسها و لو كرّها إجماعا»، و بعد نقل مذهب العامّه بأنّ

ص: ٢٨٤

١- (١) - تذكرة الفقهاء، ج ٢، ص ٤١٩.

٢- (٢) - مسالك الأفهام، ج ٦، ص ٣٢.

٣- (٣) - مسالك الأفهام، ج ٧، ص ١٢٤-١٢٨.

أكثرهم يقولون بسلب عبارتها في النكاح، وبأن الحاكم يزوجه، وعن بعضهم بأنه يجوز لها تولى العقد حينئذ:

«و اختلف كلام العلامة رحمه الله في التذكرة (١)، فتارة جوز لها الاستقلال و نقله عن جميع علمائنا مصرّحا بعدم اشتراط مراجعه الحاكم؛

و تارة اشترط إذنه و إثبات العضل عنده. و إلا لم يكن لها التزويج كما يقوله العامّة». (٢)

و قال رحمه الله في ذيل قول المحقق: «و كذا لو جنّ الأب أو اغمى عليه. و لو زال المانع عادت الولاية»، بعد كلام ذكره:

«و في معناهما السيكر المؤدى إلى ذهاب العقل. و لو لم يؤدّ إليه فلا مانع منه، إذ الفسق غير مانع من الولاية عندنا، و قد ادّعى عليه في التذكرة (٣) الإجماع، و إن وقع الإختلاف في منعه في ولاية المال».

و ذكر وجه الفرق بينهما ممنوع؛ ثم قال: و مع ذلك فقال في التذكرة: "إنّ السكران مع بقاء تميزه ليس له التزويج في الحال" (٤)» (٥).

و قال رحمه الله في شرح قول المحقق رحمه الله عند بيان مواضع سقوط استبراء الأمه:

الخامس: أن ينتقل إليه و هي حامل فسقط إستبراؤها.

و مفهوم كلامه هنا جواز وطئها مطلقا على كراهيته، و هو الذى اختاره الشيخ رحمه الله فى الخلاف (٦) و كتابى الأخبار، (٧) مدعىا عليه الإجماع، مع أنه اختار فى النهايه (٨) التحريم قبل مضى أربعة أشهر و عشره أيام». (٩)

ص: ٢٨٥

- ١- (١) - تذكرة الفقهاء، ج ٢، ص ٥٣٩.
- ٢- (٢) - مسالك الأفهام، ج ٧، ص ١٤٢.
- ٣- (٣) - تذكرة الفقهاء، ج ٢، ص ٥٩٩.
- ٤- (٤) - التذكرة، ج ٢، ص ٦٠٠.
- ٥- (٥) - مسالك الأفهام، ج ٧، ص ١٦٨.
- ٦- (٦) - الخلاف، ج ٢، ص ٣١٦.
- ٧- (٧) - تهذيب الأحكام، ج ٨، ص ١٧٦؛ الاستبصار، ج ٣، ص ٣٦٢.
- ٨- (٨) - النهايه، ص ٤٩٦.
- ٩- (٩) - مسالك الأفهام، ج ٨، ص ٨٥.

وقال:

«قد اختلف كلام الشيخ في هذه المسألة (و مراده بهذه المسألة صحه اعتاق القاتل عمداً أو خطأ في الكفاره) اختلافاً فاحشاً، لأنه في الخلاف (١) يمنع من صحه عتق الجاني عمداً، و جواز عتقه إذا كان الجنايه خطأ؛ و استدلل عليه بإجماع الفرقه.

و عكس في المبسوط (٢) و قال: «الذى يقتضيه مذهبنا أنه إن كان عامداً نفذ العتق، لأن القود لا يبطل بكونه حرّاً؛ و إن كان خطأ لا ينفذ، لأنه يتعلّق برقبته، و السيد بالخيار بين أن يفديه أو يسلمه». (٣)

و قال رحمه الله في ذيل قول المحقق رحمه الله: «لا تدفع الكفاره إلى الطفل، لأنه لا أهليه له؛ و يدفع إلى وليه»:

«قال الشيخ رحمه الله في الخلاف: (٤) يجوز دفعه إلى الطفل، محتجاً بالإجماع، و عموم قوله تعالى: فَاطْعَامٌ سِتِّينَ مِشْكِيناً ، (٥) مع أنه في المبسوط (٦) قال: لا تدفع الكفاره إلى الصّغير، لأنه لا يصحّ منه القبض، لكن تدفع إلى وليه ليصرفه مع مصالحه». (٧)

و قال في ذيل قول المحقق رحمه الله: «و هل يشترط تجريد الإيلاء عن الشرط؟ للشيخ رحمه الله قولان: أظهرهما اشتراطه»:

«و احتجّ في الخلاف (٨) عليه بإجماع الفرقه، مع أنه قال في المبسوط (٩) بوقوعه متعلّقاً بالشرط و الصّفه». (١٠)

ص: ٢٨٦

- ١- (١) - الخلاف، ج ٤، ص ٥٤٦.
- ٢- (٢) - المبسوط، ج ٥، ص ١٦٤.
- ٣- (٣) - مسالك الأفهام، ج ١٠، ص ٥٥.
- ٤- (٤) - الخلاف، ج ٤، ص ٥٦٤.
- ٥- (٥) - سوره المجادله/ آية ٤.
- ٦- (٦) - المبسوط، ج ٥، ص ١٧٨.
- ٧- (٧) - مسالك الأفهام، ج ١٠، ص ١١٤.
- ٨- (٨) - الخلاف، ج ٧، ص ٥١٧.
- ٩- (٩) - المبسوط، ج ٥، ص ١١٧.
- ١٠- (١٠) - مسالك الأفهام، ج ١٠، ص ١٢٩.

و قال فى ذيل قول المحقق: «و يصح لعان الأخرس إذا كان له إشاره معقوله»:

«و استدلل عليه الشيخ رحمه الله (١) بعموم الآيه و إجماع الفرقه و أخبارهم. و خالف ذلك ابن إدريس رحمه الله (٢)، فقال: لا أقدم على أنّ الأخرس المذكور يصح لعانه، لأنّ أحدا من أصحابنا غير من ذكرنا- و عنى به الشيخ رحمه الله فى المبسوط (٣) و الخلاف (٤) حيث أجازة- لم يوردها فى كتابه، و لا وقفت على خبر بذلك، و الإجماع عليه؛ و القائل بهذا غير معلوم». (٥)

و قال فى ذيل قول المحقق: «و لو ورث شقصا مّمن ينعق عليه، قال فى الخلاف:

يقوم؛ و هو بعيد»:

«قال الشيخ رحمه الله: يسرى و إن ملكه بغير اختياره كالإرث؛ محتجاً بالإجماع و الأخبار، (٦) مع أنّه فى المبسوط (٧) ذهب إلى قول الأول». (٨)

و هو القول بأنّ السرايه مشروط بوقوع العتق بالاختيار.

و قال فى شرح قول المحقق رحمه الله: «و لو حدث الجب لم يفسخ به، و فيه قول آخر»:

«إذا تجدد الجب بعد العقد، سواء كان قبل الوطى أم بعده، هل يجوز للمرأة الفسخ به، كما لو سبق على العقد؟

اختلف كلام الأصحاب، فذهب الشيخ رحمه الله فى المبسوط (٩) و ابن البراج (١٠) و جماعه إلى ثبوت الخيار به متى وجد.

و استدلل عليه فى المبسوط بالإجماع و عموم الأخبار، مع أنّه فى موضع آخر

ص: ٢٨٧

- ١- (١) - الخلاف، ج ٢، ص ٢٨١.
- ٢- (٢) - السرائر، ج ٢، ص ٧٠١.
- ٣- (٣) - المبسوط، ج ٥، ص ١٨٧.
- ٤- (٤) - الخلاف، ج ٣، ص ١٢٨.
- ٥- (٥) - مسالك الأفهام، ج ١٠، ص ٢٠٢.
- ٦- (٦) - الخلاف، ج ٢، ص ٦٥١.
- ٧- (٧) - المبسوط، ج ٦، ص ٦٨.
- ٨- (٨) - مسالك الأفهام، ج ١٠، ص ٣٣٩.
- ٩- (٩) - المبسوط، ج ٤، ص ٢٦٤.
- ١٠- (١٠) - المهذب، ج ٢، ص ٢٣٥.

من المبسوط (١) قال: وعندنا لا يرد الرجل من عيب يحدث به إلا الجنون، وهذا يشعر بدعوى الإتفاق عليه، وهو غريب. وكذا ذهب في الخلاف (٢) إلى عدم الخيار بالحادث؛ وهو مذهب ابن أديس. (٣)

قال الشارح رحمه الله في شرح قول المحقق رحمه الله: «و لا تقدير في المهر» إلى آخره:

«لا خلاف في أنّ المهر لا يتقدر له في جانب القلّه إلا بأقل ما يتموّل.

و أمّا في جانب الكثرة، فالأشهر بينهم عدم تقديره أيضا، فيصحّ العقد على ما يتفقان عليه من غير تقدير؛

و به صرح المتقدمون و المتأخرون ما عدا السيّد المرتضى رحمه الله، فإنّه ذهب في الانتصار (٤) إلى أنّه لا يجوز تجاوز مهر السّينه، وهو خمسمائة درهم قدرها خمسون دينارا، فمن زاد يرد عنه إليه. و نسب هذا القول إلى ظاهر ابن جنيد، (٥) و ليس كذلك».

و يبيّن أنّ كلام ابن جنيد ليس كذلك، و ذكر حجّه الأصحاب؛ ثمّ قال:

و احتجّ السيّد المرتضى (٦) على مذهبه بإجماع الطائفة؛ و هو عجيب، فإنّه لا يعلم له موافق فضلا عن أنّ يكون ممّا يدعى فيه الإجماع. و قد اتفق له ذلك في الانتصار في مسائل كثيرة ادّعى فيه الإجماع و ليس له موافق، ذكرنا جملة منها في بعض الرسائل. (٧)

و قال المحقق طاب ثراه:- «و هل تجب العقيقه؟ قيل: نعم. و الوجه الاستحباب».

و قال الشارح المحقق -قدس الله روحه:-

«القول بالوجوب للمرتضى (٨) و ابن الجنيد (٩). و احتجّ عليه السيّد في الانتصار بإجماع الإماميه، و ابن الجنيد بالأخبار الدالّة على الوجوب».

ص: ٢٨٨

١- (١) - المبسوط، ج ٤، ص ٢٥٢.

٢- (٢) - الخلاف، ج ٤، ص ٣٤٩.

٣- (٣) - مسالك الأفهام، ج ٨، ص ١٠٧.

٤- (٤) - الانتصار، ص ١٢٤.

٥- (٥) - انظر جامع المقاصد، ج ١٣، ص ٣٣٨.

٦- (٦) - الانتصار، ص ١٢٥.

٧- (٧) - مسالك الأفهام، ج ٨، ص ١٦٦.

٨- (٨) - الانتصار، ص ١٩١.

و ذكر الروايات دليل الاستحباب؛ ثم قال:

«و أما احتجاج السيد رحمه الله بالإجماع فلا يخفى حاله».

و نقل قول العلامة رحمه الله باستدلال السيد رحمه الله بالروايات التي ذكره و أنكر استدلاله بالأخبار؛ ثم قال:

«و إنما أوجبها لما توهمه من إجماع الإمامية عليه، كما أشار إليه في الانتصار، و جعل الإجماع مستنده في أكثر مسائله، و إن كان في تحقق الإجماع نظر، إلا أنه رأى ذلك حسب ما اتفق له» (١).

قال الشارح المحقق رحمه الله:

«لو رضع بعض العدد من إمرأه و أكملته في أخرى»، لم تنشر الحرمة مطلقاً؛ نسبه في التذكرة (٢) إلى علمائنا أجمع، و استدلل بقول الباقر عليه السلام، إلى آخره.

و بعد نقل الرواية قال:

«قد عرفت ما في سندها من الإشكال؛ و لعلّ التعويل على الإجماع المدعى أولى على ما فيه» (٣).

قوله: «على ما فيه» يحتمل أن يكون إشاره إلى أن الإجماع المنسوب إلى علمائنا ليس صريحاً في دخول المعصوم حتى يكون إشاره إلى أن الإجماع المنسوب حجّه.

أو إشاره إلى أن قوله: «و استدلل بقول الباقر عليه السلام» إشاره إلى أن هذا الإجماع ليس ممّا استدلل به على المدعى، و مع عدم استدلاله رحمه الله عليه لا يمكن الحكم بكونه حجّه عنده؛ فلعلّه ذكره للتأييد؛

أو إشاره إلى أن ذكره التشويش من الإجماعات المنقولة يضعف الاعتماد عليها إذا لم ينضم إليها قرينه الصدق.

ص: ٢٨٩

١- (١) - مسالك الأفهام، ج ٨، ص ٤٠٧.

٢- (٢) - تذكرة الفقهاء، ج ٢، ص ٦٢٠.

٣- (٣) - مسالك الأفهام، ج ٧، ص ٢٢٦.

و الغرض من نقله ههنا مع عدم ظهور كون الاحتمالين الأولين من الاحتمالات المذكوره مناسبين للمقام أن يظهر عدم صراحه أمثال هذه العبارة في إرادته الإجماع الذي هو حجّه عند الأصحاب، إذا لم يستدلّ به على المدّعى.

و قال في ذيل قول المحقّق: «و أن يرميها خذفا»:

«المشهور استحبابه، و أنّه وضع الحصاه على بطن إبهام اليد اليمنى و دفعها بظهر الشّبابه، و أوجه جماعه، منهم ابن إدريس رحمه الله (١) بهذا المعنى، و المرتضى، (٢) لكن جعل الدّفْع بظهر الوسطى مدّعيا الإجماع. و العمل على المشهور». (٣)

و نقل في شرح قول المحقّق: «و لا يشترط ذكر موضع التسليم على الأشبه» أقوالا ثلاثه:

أحدها: عدمه مطلقا، كما اختاره المصنّف و الشّيخ في النّهايه، (٤) و العلامه في التّحرير، (٥) و الإرشاد، (٦) و جماعه رحمه الله.

إلى أن قال: «بل ادّعى ابن إدريس (٧) الإجماع عليه؛ و هو دعوى في محل التّزاع.

و ثانيها: اشتراطه مطلقا؛ اختاره الشّيخ رحمه الله في الخلاف، (٨) و تبعه عليه جماعه، (٩) و استقر به الشّهيد.

و ثالثها: التفصيل. فإن كان في حمله مؤنه و جب تعيين محلّه، و إلا فلا. اختاره الشّيخ رحمه الله في المبسوط». (١٠)

و قال المحقّق: «و تقبل شهاده النّساء على النّساء، فيما يقبل فيه شهاده النّساء

ص: ٢٩٠

- ١- (١) - السرائر، ج ١، ص ٥٩٠.
- ٢- (٢) - الانتصار، ص ١٠٥.
- ٣- (٣) - مسالك الأفهام، ج ٢، ص ٢٩٤.
- ٤- (٤) - النّهايه، ص ٣٩٥.
- ٥- (٥) - تحرير الأحكام، ج ١، ص ١٩٦.
- ٦- (٦) - ارشاد الأذهان، ج ١، ص ٣٧٢.
- ٧- (٧) - السرائر، ج ٢، ص ٣١٧.
- ٨- (٨) - الخلاف، ج ٢، ص ٢٠٢.
- ٩- (٩) - منهم المحقّق الكركي في جامع المقاصد، ج ٤، ص ٢٣٨.
- ١٠- (١٠) - مسالك الأفهام، ج ٣، ص ٤٢١.

منفردات، كالعيوب الباطنه و الاستهلال و الوصيّه. و فيه تردد، أشبه المنع».

و قال الشّارح:

«اختلف الأصحاب في جواز شهاده النّساء فرعا في موضع يجوز شهادتهن أصلا على قولين:

أحدهما: الجواز. ذهب إليه الشّيخ رحمه الله في الخلاف (١) محتجًا بالاجماع و الأخبار، و قوّاه في المبسوط، (٢) لكنّه جعل الآخر أجود؛ (٣) و ابن الجنيد رحمه الله (٤) و العلامه رحمه الله في المختلف (٥)».

و ذكر الاستدلال و قال:

«و الثّاني: المنع. ذهب إليه الشّيخ في موضع من المبسوط، و ابن إدريس رحمه الله، (٦) و العلامه رحمه الله في غير المختلف، (٧) و المصنّف هنا، و تردد في النّافع، (٨) و كذا العلامه الإرشاد (٩)». (١٠)

قال زين المله و الدّين رحمه الله بعد أن قال: لا خلاف في أن الأيمان في العمدة خمسون يمينا:

«و أما الخطاء ففيه قولان:

المساواه. ذهب إليه من الأصحاب المفيد رحمه الله (١١) و سلّار رحمه الله (١٢) و ابن الجنيد رحمه الله (١٣) و جماعه رحمه الله (١٤) آخرون، بل ادعى عليه ابن إدريس رحمه الله إجماع المسلمين».

و قال بعد كلام:

ص: ٢٩١

- ١- (١) - الخلاف، ج ٦، ص ٣١٦.
- ٢- (٢) - المبسوط، ج ٨، ص ٢٣٣.
- ٣- (٣) - نسخه «الاحوط».
- ٤- (٤) - أنظر إيضاح الفوائد، ج ٤، ص ٤٤٧.
- ٥- (٥) - مختلف الشيعه، ص ٧٢٤.
- ٦- (٦) - السرائر، ج ٢، ص ١٢٨.
- ٧- (٧) - قواعد الأحكام، ج ٢، ص ٢٤٢؛ تحرير الأحكام، ج ٢، ص ٢١٦.
- ٨- (٨) - المختصر النافع، ص ٢٩٠.
- ٩- (٩) - ارشاد الأذهان، ج ٢، ص ١٦٥.
- ١٠- (١٠) - مسالك الأفهام، ج ١٤، ص ٢٨٣.
- ١١- (١١) - المقنعه، ص ٧٣٦.

١٢- (١٢) - المراسم، ص ٢٣٢.

١٣- (١٣) - انظر المختلف، ص ٧٨٨.

١٤- (١٤) - قواعد الأحكام، ج ٢، ص ٢٩٦؛ ايضاح الفوائد، ج ٤، ص ٦١٥؛ اللمعه الدمشقيه، ج ٢، ص ١٧٧.

«ذهب الشيخ رحمه الله (١) و أتباعه رحمه الله (٢) و المصنّف رحمه الله و العلامه رحمه الله (٣) في أحد قوله إلى أنها فيه خمسة و عشرون». (٤)

و قال في صورته تعدد المدعى عليه:

«و إن توجّهت اليمين على المدعى عليهم، ففي اشتراط حلف كلّ واحد منهم العدد المعتبر، أو الإكتفاء بحلف الجميع للعدد قولان: للشيخ رحمه الله أولهما في المبسوط، (٥) و ثانيهما في الخلاف، (٦) محتجًا بإجماع الفرقه و أخبارهم، و أصله برأيه الذمه من الزائد». (٧)

و قال في ذيل قول المحقّق: «و ديّه ولد الزنا إذا أظهر الإسلام ديّه المسلم. و قيل: ديّه الذميّ. و في مستند ذلك ضعف»:

«القول الأوّل مذهب الأكثر، و هم القائلون بإسلامه، لأنّه مسلم، فيدخل تحت عموم المسلمين».

و القول الثّاني للمرّضى رحمه الله (٨) مدعى عليه الإجماع. (٩)

و قال زين المله و الدين رحمه الله في ديه الخصيتين:

«فالأكثر و منهم المفيد رحمه الله، (١٠) و الشيخ رحمه الله في المبسوط، (١١) و النّهايه، (١٢) و أتباعه، (١٣) و ابن إدريس رحمه الله، (١٤) و المصنّف رحمه الله، و المتأخرون (١٥) إلى التسويه بينهما، و أنّ في كلّ واحد

ص: ٢٩٢

-
- ١- (١) - النّهايه، ص ٧٤٠؛ الخلاف ج ٥، ص ٣٠٨.
  - ٢- (٢) - المهدب، ج ٢، ص ٥٠٠؛ الوسيله، ص ٤٦٠.
  - ٣- (٣) - المختلف، ص ٧٨٨.
  - ٤- (٤) - مسالك الأفهام، ج ١٥، ص ٢٠٤.
  - ٥- (٥) - المبسوط، ج ٧، ص ٢٢٢.
  - ٦- (٦) - الخلاف، ج ٥، ص ٣١٤.
  - ٧- (٧) - مسالك الأفهام، ج ١٥، ص ٢٠٧-٢٠٤.
  - ٨- (٨) - الانتصار، ص ٢٧٣.
  - ٩- (٩) - مسالك الأفهام، ج ١٥، ص ٣٢٣.
  - ١٠- (١٠) - المقنع، ص ٧٥٥.
  - ١١- (١١) - المبسوط، ج ٧، ص ١٥٢.
  - ١٢- (١٢) - النّهايه، ص ٧٦٩.
  - ١٣- (١٣) - غنيه النزوع، ص ٤١٨؛ اصباح الشريعه، ص ٥٠٧.

١٤- (١٤) - السرائر، ج ٣، ص ٣٩٣.

١٥- (١٥) - ارشاد الأذهان، ج ٢، ص ٢٤٠؛ قواعد الأحكام، ج ٢، ص ٣٢٩؛ اللمعنة المشقية، ج ٢، -

منهما نصف الدية للخبر العام. و ذهب الشيخ رحمه الله الخلاف (١) محتجاً بالإجماع و الأخبار، و سلاّر رحمه الله (٢) و القاضي في المهذب رحمه الله، (٣) و هو في الكامل مع الفريق الأول، و العلامة رحمه الله في المختلف، (٤) إلى أن في اليمنى الثلث و في اليسرى الثلثين». (٥)

و قال:

«إن دخول الآباء و الأولاد في العقل هو المشهور بين الأصحاب، (٦) بل احتج عليه في الخلاف بإجماعنا. و نقل عنه القول بخلاف ما ادعى عليه الإجماع في النهاية». (٧)

و قال رحمه الله:

«اختلف الأصحاب في حق الشفعة هل هو على الفور أو التراخي؟

فذهب جماعه من المتقدمين (٨) و منهم الشيخ رحمه الله (٩) و أتباعه، (١٠) و أكثر المتأخرين (١١) إلى الأول.

و ذهب المرتضى رحمه الله (١٢) و ابن الجنيّد رحمه الله (١٣) و عليّ بن بابويه رحمه الله و أبو الصيلاح رحمه الله (١٤) و ابن إدريس رحمه الله (١٥) إلى الثاني».

و نقل المستند الأولين، ثم قال:

ص: ٢٩٣

-
- ١- (١) - الخلاف، ج ٥، ص ٢٥٩.
  - ٢- (٢) - المراسم، ص ٢٤٤.
  - ٣- (٣) - المهذب، ج ٢، ص ٤٨١.
  - ٤- (٤) - المختلف، ص ٨٠٨.
  - ٥- (٥) - مسالك الأفهام، ج ١٥، ص ٤٣٤.
  - ٦- (٦) - في المصدر: «ما اختاره الشيخ رحمه الله من عدم دخولهما في العقل هو المشهور بين الأصحاب».
  - ٧- (٧) - مسالك الأفهام، ج ١٥، ص ٥١٠.
  - ٨- (٨) - المقنعه، ص ٦١٨؛ المؤلف و المختلف، ج ١، ص ٦٣٠.
  - ٩- (٩) - المبسوط، ج ٣، ص ١٠٨؛ الخلاف، ج ٣، ص ٤٣٠؛ النهاية، ص ٤٢٤.
  - ١٠- (١٠) - المهذب، ج ١، ص ٤٥٨.
  - ١١- (١١) - الجامع للشرائع، ص ٢٧٨؛ إيضاح الفوائد، ج ٢، ص ٢٩٠.
  - ١٢- (١٢) - الانتصار، ص ٢١٩.
  - ١٣- (١٣) - انظر المختلف، ص ٤٠٥.

١٤- (١٤) - الكافي في الفقه، ص ٣٦١.

١٥- (١٥) - السرائر، ج ٢، ص ٣٨٨.

«ادعى المرتضى رحمه الله (١)الإجماع على التراخي، كدعوى الشيخ رحمه الله الإجماع على ضده».

و قال بعد كلام:

«و دعوى الإجماع من الجانبين تحكّم ظاهر. و هذا ممّا يوشك بفساد هذه الدعاوى و عدم الوثوق بها فى موضع الاشتباه، لكثرة المجازفه الواقعه فيها». (٢)

و نقل فى جواز تملك لقطه الحرم و عدمه أقوالا كثيرة، ثم قال:

«فى التذكرة (٣)ادعى إجماع علمائنا على عدم جواز تملك لقطه الحرم و أطلق.

و لا يخفى فساد دعوى الإجماع، فقد عرفت أنه (٤)و المصنّف رحمه الله و جماعه (٥)جوّزوا تملك القليل، و أبو الصّلاح رحمه الله (٦)جوز تملك الكثير. و النّظر إلى عدم قدحه فى الإجماع قد تكرر القول فيه». (٧)

و قال المحقّق فى شروط حجب الإخوه الامّ عن الثّلت: «و أن لا يكونوا كفره و لا رقّا.

و هل يحجب القاتل؟ فيه تردد، و الظاهر أنه لا يحجب».

و قال المحقّق فى شروط حجب الإخوه الامّ عن الثّلت: «و أن لا يكونوا كفره و لا رقّا.

و هل يحجب القاتل؟ فيه تردد، و الظاهر أنه لا يحجب».

و قال الشّيخ رحمه الله بعد دعوى الإجماع على عدم حجب الأوّلين:

«و أما القاتل فالمشهور أنه مثلهما فى عدم الحجب، بل ادعى الشّيخ رحمه الله (٨)الإجماع».

و قال بعد كلام:

«الإجماع ممنوع، فإنّ الصدوقين رحمهما الله (٩)و ابن أبى عقيل رحمه الله قالوا يحجب القاتل». (١٠)

نقل زين المله و الدّين رحمه الله فى ميراث الخنثى ما حاصله: أنه إن بال بأحدهما فقط أو كان أحدهما سابقا إن بال بهما فهو الأصل بالاتفاق.

ص: ٢٩٤

١- (١) - الانتصار، ص ٢٢٠.

٢- (٢) - مسالك الأفهام، ج ١٢، ص ٣٦٠.

٣- (٣) - التذكرة، ج ٢، ص ٢٥٦.

- ٤- (٤) - تحرير الأحكام، ج ٢، ص ١٢٦.
- ٥- (٥) - الدروس الشرعية، ج ٣، ص ٨٦.
- ٦- (٦) - الكافي في الفقه، ص ٣٥٠.
- ٧- (٧) - مسالك الأفهام، ج ١٢، ص ٥١٥.
- ٨- (٨) - الخلاف، ج ٤، ص ٣٢.
- ٩- (٩) - الفقيه، ص ٢٣٤.
- ١٠- (١٠) - مسالك الأفهام، ج ١٣، ص ٧٨.

فإن اتفقا في الإبتداء، فالأكثر على أن المنقطع أخيرا هو الأصلي.

و شد قول ابن البراج، (1) فإنه اعتبر السبق في الإنقطاع كالإبتداء.

و قال:

«ذهب جماعه منهم الصّيدوق رحمه الله و ابن الجنيد رحمه الله (2) و المرتضى رحمه الله (3) إلى عدم اعتبار الإنقطاع أخيرا؛ ثمّ اختلفوا بعد ذلك، فذهب الشّيخ رحمه الله في الخلاف بعد أن اعتبر الانقطاع إلى القرعه، و احتجّ عليها بإجماع الفرقه و أخبارهم؛ و عنى بالأخبار ما ورد (4) عنهم عليهم السّلام:

«أنّها لكلّ أمر مشتبه» (5)، و هذا منه. و ذهب في المبسوط (6) و النّهايه (7) و الإيجاز، (8) و تبعه أكثر المتأخرين، إلى أنّه يعطى نصف نصيب اثني».

و نقل الدليل على ذلك؛ ثمّ قال:

«و ذهب المرتضى رحمه الله و المفيد رحمه الله في كتاب الاعلام و ابن إدريس رحمه الله، (9) مدعين الإجماع، إلى الرّجوع إلى عدّ الأضلاع، فإن اختلف عدد الأضلاع فذكر، و إن تساويا فانثى». (10)

و قال:

«و لو أقام بعد إخلافه بينه بالحقّ ففى سماعها أقوال:

أحدها، و هو الأشهر: عدم سماعها مطلقا».

و علّله بما علّله، ثمّ قال:

ص: ٢٩٥

١- (١) -المهذب، ص ١٧١.

٢- (٢) -انظر المختلف، ص ٧٤٥.

٣- (٣) -الانتصار، ص ٣٠٦.

٤- (٤) -الفقيه، ج ٣، ص ٥٢؛ الوسائل، ج ١٨، ص ١٨٩.

٥- (٥) -انظر وسائل الشيعه، ج ١٨، ص ١٨٧، باب ١٣ من ابواب كيفيه الحكم.

٦- (٦) -المبسوط، ج ٤، ص ١١٤.

٧- (٧) -النّهايه، ص ٦٧٧.

٨- (٨) -الرسائل العشر، ص ٢٧٥.

٩- (٩) - السرائر، ج ٣، ص ٢٨٠.

١٠- (١٠) - مسالك الأفهام، ص ٢٤٢-٢٤٤.

«و ادعى الشيخ رحمه الله في الخلاف الإجماع». (١)

و قال بعد كلام:

«للشيخ في المبسوط (٢) قول آخر بسماعها مطلقا، ذكره في «فصل فيما على القاضى و الشهود» و فصل في موضع آخر (٣) بسماعه مع عدم علمه أو نسيانه، و هو خيرُه ابن ادريس رحمه الله. و قال المفيد رحمه الله: يسمع (٤) إلا مع اشتراط سقوطها». (٥)

و قال في الإصرار على التناول بعد قول الحاكم: «إن أحلفت و إلا جعلتك ناكلا»:

«ففى حكمه قولان:

أحدهما، و هو الذى اختاره المصنّف رحمه الله و قبله الصدوقان رحمه الله (٦) و الشيخان رحمهما الله (٧) و الأتباع (٨) و منهم القاضى رحمه الله فى الكامل: (٩) أنه يقضى عليه بمجرد نكوله؛ للروايات التى ذكرها.

«و الثانى: أنه يرد اليمين. ذهب إليه فى المبسوط (١٠) و الخلاف، (١١) و القاضى رحمه الله فى المهذب، (١٢) و ابن الجنيد رحمه الله (١٣) و ابن ادريس رحمه الله، (١٤) و العلامة رحمه الله (١٥) فى أكثر كتبه، و سائر المتأخرين»؛ (١٦) للروايات التى ذكرها؛

ص: ٢٩٦

- ١- (١) - الخلاف، ج ٦، ص ٢٩٣.
- ٢- (٢) - المبسوط، ج ٨، ص ١٥٨.
- ٣- (٣) - المبسوط، ج ٨، ص ٢١٠.
- ٤- (٤) - المقنعه، ص ٧٣٣.
- ٥- (٥) - مسالك الأفهام، ج ١٣، ص ٤٥٠.
- ٦- (٦) - المقنعه، ص ٣٩٦.
- ٧- (٧) - المقنعه، ص ٧٢٤؛ النهاية، ص ٣٤٠.
- ٨- (٨) - غنيه النزوع، ص ٦٩٥.
- ٩- (٩) - انظر مختلف الشيعة، ص ٦٩٥.
- ١٠- (١٠) - المبسوط، ج ٨، ص ١٥٩.
- ١١- (١١) - الخلاف، ج ٦، ص ٢٩٠.
- ١٢- (١٢) - المهذب، ج ٢، ص ٥٨٥.
- ١٣- (١٣) - انظر مختلف الشيعة، ص ٦٩٥.
- ١٤- (١٤) - السرائر، ج ٢، ص ١٦٥.
- ١٥- (١٥) - مختلف الشيعة، ص ٦٩٥؛ قواعد الأحكام، ج ٢، ص ٢٠٩؛ تحرير الأحكام، ج ٢، ص ١٨٦.

١٦- (١٦) - ايضاح الفوائد، ج ٤، ص ٣٣١؛ الدروس الشرعية، ج ٢، ص ٨٩؛ كشف الرموز، ج ٢، ص ٥٠١.

ثم قال:

«و لأنَّ الشَّيخ رحمه الله في الخلاف (١) ادَّعى عليه الإجماع، و المنقول منه بخبر الواحد حجَّه. (٢)»

و قال في ذيل قول المحقِّق: «أقلُّ ما يعطى الفقير ما يجب في النَّصاب الأوَّل» إلى آخره:

«المشهور أنَّ هذا التَّقدير على سبيل الاستحباب دون الوجوب، بل ادَّعى عليه في التَّذكره (٣) الإجماع، مع أنَّه نقل الوجوب في المختلف (٤) عن جماعه منَّا. (٥)»

قال المحقِّق قدس سرّه: «لو حملت الدَّابَه و الشَّجره أو المملوك بعد الارتهان، كان الحمل رهنا كالأصل». و قال الشارح: رحمه الله في فوائد الرهن و زوائده المتجدده بعد الرهن:

«إنَّه إن كانت منفصله كالثمره و الولد، أو يقبل الانفصال كالشَّعر و الثمره [قبل الجذاذ]، ففي دخولها قولان:

أحدهما، و هو المشهور، بل ادَّعى ابن إدريس رحمه الله (٦) الإجماع و قبله المرتضى رحمه الله: (٧) ما اختاره المصنّف، و هو دخولها فيه.

و الثاني: عدم الدَّخول. ذهب إليه الشَّيخ رحمه الله، (٨) و تبعه العلَّامه رحمه الله (٩) و ولده رحمه الله (١٠) و المحقِّق الشَّيخ على رحمه الله (١١). (١٢)»

و قال:

«إذا شرطاً (يعنى الشَّريكين) تساوى الرِّبح مع تفاوت المالين، أو تفاوته مع تساويها، فلأصحاب أقوال:

ص: ٢٩٧

- ١- (١) - الخلاف، ج ٦، ص ٢٩٢.
- ٢- (٢) - مسالك الأفهام، ج ١٣، ص ٤٥٣.
- ٣- (٣) - تذكرة الفقهاء، ج ١، ص ٢٤٤.
- ٤- (٤) - مختلف الشيعة، ص ١٨٦.
- ٥- (٥) - مسالك الأفهام، ج ١، ص ٤٣١.
- ٦- (٦) - السرائر، ج ٢، ص ٤٢٤.
- ٧- (٧) - الانتصار، ص ٢٣٠.
- ٨- (٨) - المبسوط، ج ٢، ص ٢٣٧؛ الخلاف، ج ٣، ص ٢٥١.
- ٩- (٩) - قواعد الاحكام، ج ١، ص ١٦٤.
- ١٠- (١٠) - ايضاح الفوائد، ج ٢، ص ٣٦.

١١- (١١) - جامع المقاصد، ج ٥، ص ١٣٢.

١٢- (١٢) - مسالك الأفهام، ج ٤، ص ٥٩.

أحدها: الصّححه. ذهب إليه المرتضى رحمه الله (١) مدعياً عليه الإجماع، و تبعه جماعه، منهم العلامه رحمه الله. (٢)

و الثّانى: البطلان. ذهب اليه الشّيخ رحمه الله (٣) و ابن إدريس رحمه الله (٤) و المصنّف رحمه الله و جماعه آخرون. (٥)

و الثّالث: قول أبى الصّلاح رحمه الله (٦) بصححه الشّرکه دون الشّرط. (٧)

و نقل فى انعقاد النّذر المبتدأ بغير شرط قولان:

«أحدهما: نعم؛ و هو اختيار الأكثر، بل ادّعى الشّيخ رحمه الله (٨) عليه الإجماع.

و الثّانى: العدم؛ ذهب إليه المرتضى رحمه الله (٩) مدعياً الإجماع. (١٠)

و قال فى ذيل قول المحقّق: «و الاعتبار فى حل الصّيّد بالمرسل لا- المعلّم؛ فإن كان المرسل مسلماً فقتل حلّ، و لو كان المعلّم مجوسياً أو وثنياً»:

«و هذا مذهب الأ- أكثر، بل ادّعى عليه فى الخلاف (١١) إجماع الفرقه. و قال فى المبسوط: (١٢) لا- يحلّ مقتول ما علّمه المجوسى، محتجاً بقوله تعالى: تَعَلَّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ (١٣).» (١٤)

و قال قدّس سرّه:

ص: ٢٩٨

- ١- (١) - الانتصار، ص ٢٢٨.
- ٢- (٢) - مختلف الشيعة، ص ٤٧٩.
- ٣- (٣) - المبسوط، ج ٢، ص ٣٤٩: الخلاف، ج ٣، ص ٣٣٢.
- ٤- (٤) - السرائر، ج ٢، ص ٤٠٠.
- ٥- (٥) - منهم ابن البراج فى جواهر الفقه، ص ٧٣ و المحقّق الكركى فى جامع المقاصد، ج ٨، ص ٢٥.
- ٦- (٦) - الكافى فى الفقه، ص ٣٤٣.
- ٧- (٧) - مسالك الأفهام، ج ٤، ص ٣١٢.
- ٨- (٨) - الخلاف، ج ٢، ص ٥٨٢.
- ٩- (٩) - الانتصار، ص ٣٦١.
- ١٠- (١٠) - مسالك الأفهام، ج ١١، ص ٣١٤.
- ١١- (١١) - الخلاف، ج ٢، ص ٥٢٠.
- ١٢- (١٢) - المبسوط، ج ٦، ص ٢٢٦.
- ١٣- (١٣) - سورة مبارکه مائده/ آية ٤.

«جواز الاستصحاب بالدَّهن النَّجس بالعرض موضع وفاق، لكن هل يختصَّ بكونه تحت السماء أم يجوز تحت الضَّلال؟

المشهور بين الأصحاب الأوَّل، بل ادَّعى ابن إدريس (١) الإجماع».

و نقل بعده الروايات الدالَّة على الجواز من غير تقييد، ثم قال:

«و من ثمَّ ذهب الشَّيخ في المبسوط (٢) إلى الجواز الاستصحاب به تحت الظلال على كراهه. و كذا إطلاق ابن الجنييد (٣) جواز الاستصحاب به». (٤)

اعلم أنَّ ما نقلته هنا قليل من المواضع التي يظهر منها مساهلتهم رحمهم الله، اكتفيت بها خوفا من الاطناب العذى لا يناسب سياق الرسالة و لكفايه المنقول للمتأمل؛ و أنه لا يمكن في أكثرها التأويل بالشَّهره و غيرها ممَّا ذكره. و ما يمكن التأويل به بأحدهما إن ذكره في مقام الاستدلال لزعمهم حجَّيته، فحكم الإمكان حكم عدمه، لعدم الدليل على حجَّيته؛ و مع هذا لا يبقى الوثوق بالإجماع العذى ادَّعوه، و لم تشهد القرينه على تحقُّقه بالمعنى الذي هو حجَّه في الواقع و إن كان حجَّه في الواقع، و علينا أن نعلم حقيقة الحال.

فإن قالوا بحجيه الشَّهره المطلقه و غيرهما ممَّا لا حجَّيه فيه، و عبَّروا عن واحد منهما بلفظ الإجماع بلا إقامة قرينه على ما أرادوا به، أو جَوَّز قولهم بحجَّيه واحد منهما و تعبيرهم عنه بالإجماع، فلا يظهر كون الإجماع الذي ادَّعوه ما هو؛ هل هو الذي علم دخول المعصوم فيه الذي هو الحجَّه عند أهل الحقِّ، أو هو الشَّهره التي زعم بعضهم بحجَّيتها، أو الذي استنبط من الامور التي ظنَّوا دلالتها عليه، و ظنَّوا كفايه الإجماع المظنون في الحجَّيه (٥) و الذي استنبط من أمر لا يفيد القطع، و حصل الغفله من عدم كون

ص: ٢٩٩

١- (١) - السرائر، ج ٣، ص ١٢١.

٢- (٢) - المبسوط، ج ٦، ص ٢٨٣.

٣- (٣) - انظر مختلف الشيعة، ص ٦٨٥.

٤- (٤) - مسالك الأفهام، ج ١٢، ص ٨٣.

٥- (٥) - فإن قلت: لفظ «و ظنَّوا كفايه الاجماع المظنون في الحجَّيه» يدلُّ على عدم الحجَّيه، مع أنَّ التقرير الأخير من الدليل الذي يدل على حجَّيه خبر الواحد يدل على الحجَّيه.

دلالته قطيعه لقله التأمل وقوه الشبهه عند المتأمل فينبغي التأمل التيام فيما ادعى فيه الإجماع، واحتاج الى التأمل بعدم ظهور الخلاف؛ فإن كان استدلاليا وجوز حصول الاتفاق به، فينبغي النظر إلى الاستدلال، والحكم بما يقتضيه لا بالإجماع المنقول، كما ذكرته سابقا.

وإن كان توقيفيا لا طريق للعقل فيه، فإن ظهر مساهله الناقل وقوله بحجيه الشهره أو بحجيه الإجماع الظنى، أو قوله بحجيه الإجماع المنقول بخبر الواحد بلا ملاحظه أن المنقول منه المذى ادعى الإجماع ما هو رأيه فى أمر الإجماع، أو لم يظهر من الناقل المساهله وما ذكر بعدها، لكن لم يظهر منه خلافا فلا يجوز الإعتماد بمجرد نقله؛

نعم، إن علم كون المنقول منه الإجماع راعيا لجميع الشرائط التى يجب رعايتها فى العلم بتحقيق الإجماع وحجيته، فيجوز النقل عنه فى مقام الاحتجاج وبناء الأمر عليه، لكن العلم به فى غاية الإشكال، لأنه قد ظهر لك بما نقلته منه مساهله السيد والشيخ وابن إدريس والمحقق والعلامة رحمهم الله، وانتشار حجيه الإجماع المنقول بخبر الواحد وشهرتها بين الاصوليين والفقهاء، فلا يبعد قول من تأخر عنهم بالإجماع بمحض قول من تقدم عليه به.

ويؤيده قول زين المله والمدين قدس سره: «والأخذ بالشيخ رحمه الله فى الخلاف ادعى عليه الإجماع، والإجماع المنقول بخبر الواحد حجه»، (1) كما نقلت عنه فى الرابع والثلاثين من المواضع التى نقلت الإجماعات المشوشه، مع أنه علم مساهله الشيخ رحمه الله فى نقل الإجماع، وتعجب منها مرات عرفت بعضها.

ص: ٣٠٠

فإن قلت: قد ظهر ممّا ذكرته في أوّل الرّساله، أنّ دلاله كلّ واحد من الأخبار و الإجماع على الأحكام أكثر عن غيرهما من أدّله الشرعيّه، و ما ذكرته من التشويشات الّتي ظهرت في دعوى الإجماع ظهر كون الأحكام المأخوذه من الإجماع على وجه شرعيّ في غايه القلّه.

قلت: مرادنا ممّا ذكرته هناك هو كثره ما استدلّ بالإجماع بالنّسبه إلى ما استدلّ بغير الأخبار من الأدّله الشرعيّه، و هي كذلك، و لم يكن مرادنا هناك كثره ما تمّ الاستدلال به.

و مثل هذا الإجماع و إيهام خلاف الواقع أوّلا ليس بمنكر إذا بيّن حقيقه الحال في موضعه.

فإن قلت: إذا تعارض الإجماع المنقول بخبر واحد معتمد في النّقل من غير انضمام قرينه مع روايه واحد كذلك، أيهما يقدّم؟

قلت: الخبر، لأنّ الدليل الدالّ على حجّيه خبر كذلك لا يدلّ على حجّيه إجماع كذلك، كما ظهر لك، فلا حجّيه في مثل هذا الإجماع بلا فرض المعارضه، فكيف معها؟!!

و على تقدير القول بحجّيه مثل هذا الإجماع فليس قوّته مثل قوّه هذا الخبر، لاحتمال الاجتهاد في أصل الإجماع، و إن كان مستنبط الإجماع محتززا عن تعمد الكذب و معتمدا في النقل، (1) بخلاف الروايه، إذا لا يجري الاجتهاد فيها.

ص: ٣٠١

١- (١) - مثل أنه صرف عمره في الأخبار والآثار، و أحفظ من الأخبار كذا ألفا باللفظ أو لم يرتبط بكلام غيرهم عليهم السلام إلا- ما له معاونه في فهم كلامهم، مثل علم العربيّه و اللّغه؛ و بعضهم يعترفون بالاحتياج إلى المنطق أيضا، و يستدلون بارتباطهم بالأخبار مع عدم ارتباطهم بشيء من الكتب النحويه مثلا، و يضمّون إلى هذه الكلمات أنه من أحقّ بالاتباع من لا يعمل إلا بكلام المعصوم، أم من يجعل مناط العمل بالاصول و العلم بأحوال الرجال و الكلام، و يستنكرون بعدم علمهم بها، و يظنون أنّ من سعى في تحصيل مرتبه أمكن له فهم بعض الأحكام من القرآن و الجمع بين المتنافيين على وجه يليق و يحسن و قوه الروايات و تتبع أحوال الرواه و الدلاله و وضعها بهما و باحتمال التقيه بالأمارات ضيع وقته و ترك تبعيه ما يجب تبعيته. منه رحمه الله.

و فرض الاعتماد فى الثقل لا يدفع احتمال الاجتهاد فى استنباط الإجماع، كما ظهر لك ممّا سمعته.

فإن قلت: احتمال الاجتهاد و إن كان جاريا فى دعوى الإجماع، لكن احتمال الغلط فى الثقل فى غايه البعد فيه لو قيل به، لشيوع نقل الإجماع عن كتاب مدعى الإجماع، و عدم ظهور نقل الإجماع عن معتمد من غير أن يكون فى كتابه، بخلاف الأخبار، لجريان الثقل بحسب الألسن الذى يجرى فيه من الاشتباه فى الألفاظ الذى يتغير به المعنى، و كثره الوسائط الذى لا تتعارف فى الإجماع، فالضعف فى الإجماع بأمر واحد و فى الأخبار بأمرين.

قلت: احتمال الاجتهاد فى الإجماع لمّا كان احتمالا ظاهرا واقعا فى كثير من الموارد التى عرفت بعضها، و طرق الغلط فى الاجتهاد كثيره جدا يربو و يزيد على الاحتمالين المذكورين، لو فرض معها أمثالها.

أيها اللبيب! إياك أن تجترى بما ذكرته و ما لم أذكره على أن لا تعدّ العلماء المذكورين و غيرهم عظماء، و أن تنسى حقوقهم العظيمة و مساعيهم الجميله، كما هو دأب جماعه تتبعوا ألفاظ الأخبار و الآثار، و لم يذوقوا من طعم العلم و حلاوته كثيرا و قليلا، و لم يبلغوا إلى قرب مرتبه يتمييز لهم أهل العلم من المدّعين، بل يحكم كثير منهم برجحان جهال ينسبون إلى العلم بمحض دعوى الكمال و المزيه بكلمات لا- أساس لها عند من له أدنى تمييز، خصوصا إذا انضمّ إلى كلماتهم شعريه واضحه البطلان، كما هو دأب كثير منهم؛

و أن تجترى على ترك الاحتياط فى العمل و الإفتاء.

قد تمّت هذه الرّساله على يد مؤلّفها الرّاجى إلى رحمة ربّه الغنى، محمّد بن عبد الفتّاح التّنكابنى، فى شهر رمضان المبارك من شهور السنّه الخامسه بعد مائه و ألف من هجره خير البريه، على هاجرها ألف سلام و تحيه.

- ۱- اختیار معرفه الرجال، شیخ طوسی رحمه الله، تحقیق سیّد مهدی رجایی، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۴ ق.
- ۲- ارشاد الأذهان، علامه حلّی رحمه الله، تحقیق فارس حسّون، مؤسسه نشر اسلامی قم، ۱۴۱۰ ق.
- ۳- أسباب النزول، واحدی نیشابوری، مؤسسه حلّی قاهره، ۱۹۶۸ م.
- ۴- الاستبصار، شیخ طوسی رحمه الله تحقیق سیّد حسن موسوی، دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۶۳ ش.
- ۵- الانتصار، سیّد مرتضی، مؤسسه نشر اسلامی قم، ۱۴۱۵.
- ۶- الجامع للشرايع، یحیی بن سعید حلّی، مطبعه علمیه قم، ۱۴۰۵ ق.
- ۷- الخلاف، شیخ طوسی رحمه الله مؤسسه نشر اسلامی قم، ۱۴۰۷.
- ۸- الدرّوس الشرعیه، شهید اوّل، مؤسسه نشر اسلامی قم، ۱۴۱۲ ق.
- ۹- الذریعه، آقا بزگ تهرانى، بیروت، دار الأضواء، ۱۴۰۳ ق.
- ۱۰- الذریعه، سیّد مرتضی رحمه الله، تحقیق ابو القاسم گرجی، ۱۳۴۶ ش.
- ۱۱- الرسائل العشر، شیخ طوسی رحمه الله، مؤسسه نشر اسلامی، جامعه مدرسین قم.
- ۱۲- الرسائل، سیّد مرتضی رحمه الله، تحقیق سیّد احمد حسینی و سیّد مهدی رجائی، دار القرآن الکریم قم، ۱۴۰۵ ق.
- ۱۳- السرائر، ابن ادريس حلّی، مؤسسه نشر اسلامی قم، ۱۴۱۰ ق.
- ۱۴- الفصول فی الاصول، احمد بن علی رازی جصاص، تحقیق عجیل جاسم نمشی، ۱۴۰۵ ق.
- ۱۵- الفهرست، شیخ طوسی رحمه الله تحقیق جواد قیومی، مؤسسه نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ ق.

١٦-الفهرست،شيخ منتجب الدين على بن بابويه رازى رحمه الله،تحقيق سيّد جلال الدين محدث ارموى،كتابخانه آيت الله مرعشى نجفى،١٣٦٦ ش.

١٧-الكافى فى الفقه،ابو الصلاح حلبى،تحقيق رضا استادى،اصفهان،كتابخانه امير المؤمنين عليه السلام،١٤٠٣ ق.

١٨-الكشاف عن حقايق التنزيل،ابو القاسم محمود بن عمر زمخشرى،كتابخانه مصطفى بابى مصر،١٣٨٥ ق.

١٩-المبسوط،شيخ طوسى رحمه الله،تحقيق سيّد محمد تقى كشفى،كتابخانه مرتضويه،١٣٨٧ ق.

٢٠-المحصول،فخر الدين محمد بن عمر رازى،تحقيق طه جابر فياض علوانى،مؤسسه رسالت بيروت،١٤١٢.

٢١-المختصر النافع فى فقه الإماميه،للمحقّق الحلى رحمه الله،مؤسسه بعثت تهران،١٤١٠ ق.

٢٢-المراسم العلويه،سالار بن عبد العزيز،تحقيق سيّد محسن حسيني،معاونت فرهنگى مجمع جهانى اهل البيت عليهم السلام قم،١٤١٤.

٢٣-المستصفى،أبو حامد غزالى،تحقيق محمد عبد السلام عبد شافى،دار الكتب العلميه بيروت،١٤١٧ ق.

٢٤-المعتبر فى شرح المختصر،محقّق حلى رحمه الله،مؤسسه سيّد الشهداء عليه السلام قم،١٣٦٤ ش.

٢٥-المغنى،عبد الله بن قدامه،دار الكتاب العربى بيروت.

٢٦-المقنع،شيخ صدوق رحمه الله،مؤسسه امام هادى عليه السلام،١٤١٥ ق.

٢٧-المقنعه،شيخ المفيد رحمه الله،مؤسسه نشر اسلامى،جامعه مدرسين قم،١٤١٠ ق.

٢٨-الموطأ،مالك بن انس،تحقيق محمد فؤاد عبد الباقي،دار احياء التراث العربى،بيروت،١٤٠٦ ق.

٢٩-المهذب،قاضى ابن براج،اعداد مؤسسه سيّد الشهداء عليه السلام،١٤٠٦ ق.

٣٠-النهايه،شيخ طوسى رحمه الله،انتشارات قدس محمدى قم.

- ٣١- ايضاح الفوائد، فخر المحققين، تحقيق اشتهاردى، موسوى و بروجردى، مطبعه علميه قم، ١٣٨٧ ق.
- ٣٢- بحار الأنوار، علامه مجلسى رحمه الله مؤسسه و فاء بيروت، ١٤٠٣ ق.
- ٣٣- تحرير الأحكام، علامه حلى رحمه الله، تحقيق شيخ ابراهيم بهادرى، اعتماد قم، ١٤٢٠.
- ٣٤- تذكرة الفقهاء، علامه حلى رحمه الله، مؤسسه آل البيت قم، ١٤١٤.
- ٣٥- تلامذه العلامة المجلسى رحمه الله و المجازون منه، سيد احمد حسيني، كتابخانه آيت الله مرعشى قم، ١٤١٠ ق.
- ٣٦- تهذيب الأحكام، شيخ طوسى رحمه الله، تحقيق سيد حسن موسوى، تهران، دار الكتب اسلاميه، ١٣٦٤ ش.
- ٣٧- جامع الزواه، محمد على اردبيلى رحمه الله مكتبه محمدي.
- ٣٨- جامع المقاصد، محقق كركى، قم، مؤسسه آل البيت، ١٤٠٨ ق.
- ٣٩- جواهر الفقه، قاضى ابن البراج، تحقيق ابراهيم بهادرى، مؤسسه نشر اسلامى، قم، ١٤١١ ق.
- ٤٠- ذكرى الشيعه فى أحكام الشريعه، شهيد اول رحمه الله، مؤسسه آل البيت قم، ١٤١٩ ق.
- ٤١- رجال ابن داود، ابن داود حلى، تحقيق سيد محمد صادق آل بحر العلوم، ١٣٩٢ ق.
- ٤٢- رجال طوسى، شيخ طوسى تحقيق جواد قيومى، ١٤١٥ ق.
- ٤٣- رجال نجاشى، احمد بن على نجاشى، مؤسسه نشر اسلامى قم، ١٤١٦ ق.
- ٤٤- روضات الجنات فى أحوال العلماء و السادات، سيد محمد باقر خوانسارى، تحقيق اسد الله اسماعيليان، اسماعيليان قم، ١٣٩٠ ق.
- ٤٥- روضه الطالبين، محيى الدين نووى، تحقيق عادل احمد عبد الموجود، دار الكتب العلميه بيروت.
- ٤٦- شرح نهج البلاغه، ابن ابى الحديد، تحقيق محمد ابو الفضل ابراهيم، دار احياء الكتب العربيه، ١٣٧٨ ق.
- ٤٧- صحيح مسلم، مسلم بن حجاج نيشابورى، دار الفكر، بيروت.

- ٤٨-طبقات اعلام الشيعة، آغا بزرك طهراني، علي نقى منزوي، دانشگاه تهران، ١٣٧٢ ش.
- ٤٩-عده الاصول، شيخ طوسي رحمه الله، تحقيق محمد رضا انصاري قمى، ستاره قم، ١٤١٧ ق.
- ٥٠-غنيه النزوع، ابن زهره حلبى، تحقيق ابراهيم بهادري، مؤسسه امام صادق عليه السلام قم، ١٤١٧ ق.
- ٥١-قواعد الأحكام، علامه حلى رحمه الله، مؤسسه نشر اسلامى، جامعه مدرسين قم، ١٤١٣ ق.
- ٥٢-كشف الرموز، محقق آبي، تحقيق على پناه اشتهااردى، مؤسسه نشر اسلامى، جامعه مدرسين قم، ١٤٠٨ ق.
- ٥٣-كنز العمال، علاء الدين على متقى هندی، تحقيق بكرى حيانى، مؤسسه رسالت بيروت، ١٤٠٩ ق.
- ٥٤-مبادئ الوصول، علامه حلى رحمه الله تحقيق عبد الحسين محمد على بقال، ١٤٠٤ ق.
- ٥٥-مختلف الشيعة، علامه حلى رحمه الله، مؤسسه نشر اسلامى، جامعه مدرسين قم، ١٤١٣ ق.
- ٥٦-مسالك الأفهام، شهيد ثانى رحمه الله، مؤسسه معارف اسلامى قم، ١٤١٣ ق.
- ٥٧-مسند، احمد بن حنبل، دار صادر بيروت.
- ٥٨-معارج الاصول، محقق حلى رحمه الله، اعداد محمد حسين رضوى، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ١٤٠٣ ق.
- ٥٩-معالم الدين و ملاذ المجتهدين، جمال الدين حسن بن شهيد ثانى، مؤسسه نشر اسلامى، جامعه مدرسين قم.
- ٦٠-معالم العلماء، محمد على بن شهر آشوب، مطبعه حيدر يه نجف، طبع ثانى، ١٣٨٠ ق.
- ٦١-من لا يحضره الفقيه، شيخ الصدوق رحمه الله، تصحيح على اكبر غفارى، مؤسسه نشر اسلامى، جامعه مدرسين قم.
- ٦٢-نهايه الوصول إلى علم الاصول، علامه حلى رحمه الله، تحقيق ابراهيم بهادري، مؤسسه امام صادق عليه السلام قم، ١٤٢٧ ق.

اشاره

فقیه فرزانه آقا حسین خوانساری رحمه الله

تحقیق و تصحیح: علی اکبر زمانی نژاد بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه:

اشاره

شرح حال و توصیف آثار آقا حسین خوانساری (۱۰۱۶ ق- ۱۰۹۸ ق / ۱۰۹۹ ق) از قرن یازدهم تاکنون در تمام کتاب های تراجم، رجال، کتاب شناسی، فهرس نسخ خطی و دیگر کتب تخصصی به تفصیل آمده است. حقیر نیز به مناسبت کنگره محقق خوانساری (ره) در کتاب دانشمندان خوانسار از صفحه ۵ تا ۱۸۴ مطالبی را گردآوری و تدوین کرده ام که شامل تمام منابعی است که در آن از آقا حسین خوانساری اسمی برده شده و یا مطلبی نقل کرده اند. در آن کتاب، متن بیشتر منابع عربی و فارسی به تفصیل آورده شده و بعضی را ارجاع داده ایم.

منشآت در فهرست ها و پژوهش ها

بیش از صد کتاب و منبع - اعم از کتب تراجم و کتاب شناسی و فهرس نسخ خطی - به

ص: ۳۰۷

معرفی آثار آقا حسین خوانساری (ره) پرداخته اند، و لکن هیچ کدام درباره منشآت آقا حسین خوانساری نپرداخته اند.

به جهت اهمیت منشآت و مکاتبات آقا حسین خوانساری و اینکه گذشتگان چگونه گزارش کرده اند، و در اکثر منابع هیچ اشاره به منشآت نشده عین عبارات منابعی که در این موضوع قلم زده اند می آوریم تا مشخص شود که چگونه از یک شخصیت نامی جهان تشیع، ده ها رساله و عنوان در موضوعات مختلف اعم از منشآت، تقاریظ، نامه ها، دیباچه ها، مکاتبات، وقف نامه ها و... به یادگار مانده و از آنها غفلت شده است و چه انتظاری نسبت به دیگر آثار قرون اولیه داریم؟! بنگرید:

۱-أمل الآمل: «...و هو شاعر منشیء حسن الشعر و الإنشاء بالعربیه و الفارسیه و إنشاءاته و أشعاره مشهوره علی الألسنه مسطوره فی المجامیع». (۱)

۲-تعلیقہ أمل الآمل: «...شاعر منشیء حسن الإنشاء و الشعر، و له شعر بالعربیه و الفارسیه». (۲)

۳-روضات الجنات: «...و له أيضا من الإنشاءات الفاخره و الکلمات الطریفه و التملیحات اللطیفه کثیر، منها بنقل معتمد من أهل التواریح انه سأل یوما عنه بعض الظرفاء فقال: هل صحّ ما یقولہ العامّه إنّ أهل بلدکم یعبّرون عن الدبّ بالصاحب. فقال: نعم یا صاحب.

و إنّه کان یمرّ مع صاحب الذخیره، یوما فی بعض الزقاق فلقیا واحدا قد القی علی حمار له میده دبّ، فأشار إليها صاحب الذخیره معرضا علیه بتلك النسبه. فعرف منه الآقا ذلك

ص: ۳۰۸

۱- (۱) -أمل الآمل، شیخ حر عاملی، تحقیق سید احمد حسینی، ج ۲، ص ۱۰۱، مکتبه الاندلس، بغداد.

۲- (۲) -تعلیقہ أمل الآمل، میرزا عبد الله افندی اصفهانی، تحقیق سید احمد حسینی، ص ۱۴۱، مکتبه المرعشی، ۱۴۱۰، قم.

وقال من الفور: الحمد لله الذى لم يزل حمل أمواتنا على أعناق أحيائكم. يريد به الإشارة التى نسبه أهل خراسان أيضا إلى الحمار.

و أنه سئل يوما عن صحّحه حديث «إنّ الدنيا كانت بأيدي الفرس قبل هذا الخلق». فقال:

لا، بل الدنيا كانت أبدا بأيدي الحمار، وهذا يشبه ما نقله الراغب فى محاضراته أنه قيل لشعار الفقيه بإصبعها: أين درب الحمير فقال: ادخل أى درب شئت. فكلمها دروب الحمير.

إلى غير ذلك من لطائف طبعه المشهورات.

و ممّا قد ينسب إليه أم إلى ولده الآقا جمال الدين كتاب الهزل الفارسى المعروف بـ «كلثوم ننه» المكتوب على حذو خلافيات الفقهاء فى جملة من مراسم الاجامره و النسوان على حسب ما فرض استباطه لأربع من قدماء علمائهم من تراجمه و حى الشيطان، و لم يبعد ذلك أيضا، و خصوصا من لطائف طبع ولده المشهور هذا.

و من جملة أشعار الآقا حسين بالفارسيه قوله بنقل الموثقين:

ای باد صبا طرب فزا می آیی از طرف کدامین کف پا می آیی

از کوی که برخاسته ای راست بگو ای گرد به چشمم آشنا می آیی

و منها أيضا- و هو معمى باسم خيام- قوله:

چیزی نماند در ره دین شیخ ساده را جز گوشه ردا که کند صاف باده را

و منها- و هو باسم بشیر- قوله:

ای شیخ تو از شیب چه دیدی آخر چون پشت دو تا شود چه می آید از آن

ثمّ إنّ فى بعض المواضع أنّه رحمه الله كان فى حدّه الذهن، و شدّه الإدراک، و حذاقه الخاطر، و سرعه الانتقال بحيث لم یحتاج إلى إعماق زیاده فکره فى فهم المطالب بل كان الغالب علیه العباس فى مجالس قرائته على الناس، و قرائتهم علیه، و كان لا يأخذ الكتاب ببديه حال

الدرس، و لا يتكلم في المجمع إلا قليلا بحسب الضروره، و لا يتفوه أبدا بما لم يتيسر لأحد رده، و كان قليل المطالعه و النظر في كتب القوم، و متى اتفق له ذلك كان بحيث كأنه يثقب بشهابي عينيه القراطيس من شدة توجهه بالكلية إلى المقصود. (1)

۴- اعيان الشيعه: بعد از آنکه بیست و دو عنوان از آثار آقا حسین خوانساری را معرفی کرده است می نویسد: «۲۳. جواب کتاب شریف مکه إلى الشاه سليمان الصفوى ينقل عنه صاحب فضائل السادات، منه نسخه في المكتبة الحسينيه بالنجف». (2)

۵- تذکره نصرآبادی: «...و آن جناب گاهی بعد از مباحثه به ترتیب رباعی حقایق بنیان مشغولند»، رباعیات این است:

تا دست به همت رسایی نرنی بر منت خلق پشت پایی نرنی

چون حلقه مباح در جهان چشم تهی تا هر ساعت در سرایی نرنی

*** تا کی پی هر صورت زشتی باشی در مذهب آب و گل کنشتی باشی

دل برنکنی ز قالبی چند تهی خاکت بر سر که کم ز خشتی باشی

مسواک چه سود زاهد پاک روان صد ریشه فرو برده طمع در دل و جان

از ذکر ریایی تو هر دم تسبیح دندان از غصه می زند بر دندان (3)

۶- آتشکده آذر «...آقا حسین؛ اصل آن جناب از اهالی خوانسار و در عهد شاه سلیمان صفوی سرآمد فضیلت عصر خود بوده. امروز مصنفات عقلیه و نقلیه او بین العلما متداول است. گاهی نیز میل به گفتن شعر داشته، این رباعی تیمنا از او نوشته و ثبت شد:

ص: ۳۱۰

۱- (۱) - روضات الجنات، میرزا محمد باقر موسوی خوانساری اصفهانی، ج ۲، ص ۳۵۶-۳۵۷، کتابفروشی اسماعیلیان، قم.

۲- (۲) - اعیان الشيعه، سید محسن امین، تحقیق حسن امین، ج ۶، ص ۱۵۰، رحلی.

۳- (۳) - تذکره نصرآبادی، میرزا محمد طاهر نصرآبادی، تصحیح وحید دستگردی، ص ۱۳۱۷، ۱۵۲ شمسی، ارمغان، تهران.

ای باد صبا طرب فزا می آیی از طرف کدامین کف پا می آیی

از کوی که برخاسته ای راست بگویی ای گرد به چشم آشنا می آیی (۱)

۷-منتخب التواریخ: «مرحوم محقق سبزواری [صاحب ذخیره] شوهر همشیره آقای خوانساری بود و آقای خوانساری شوهر همشیره محقق سبزواری بود. اهل خوانسار خرس را «صاحب» می گویند. یک روز با صاحب ذخیره از میان بازار اصفهان می گذشتند دیدند میته خرسی را انداخته اند بالای الاغی و می برند که در خارج شهر بیندازند.

صاحب ذخیره اشاره کرد که این صاحب شما هست. آقا فوراً فرمود: الحمد لله الذی لم یزل حمل امواتنا علی اعناق احیائکم. اشاره کرد به آنکه خراسانی ها را به حمار نسبت می دهند.

یک روز کسی از آقا پرسید: آیا راست است که اهل خوانسار به خرس «صاحب» می گویند؟ فرمود: «بلی ای صاحب». (۲)

۸-الفوائد الرضویه: «... و مرحوم آقا حسین را رباعیات لطیفه است از جمله:

تا دست به همت رسایی نرنی بر منت خلق پشت پایی نرنی

چون حلقه مباح در جهان دست (۳) تهی تا هر ساعت در سرایی نرنی (۴)

همان طور که ملاحظه شد در کتب پیشینان اشاره شد که «له منشآت» و یا آنکه دیوانی داشته است و از آن چند بیتی نقل کرده اند، و در ارتباط با وقف نامه های آقا حسین و مکاتیب و منشآت گوناگون هیچ اشاره ای در کتب تراجم، رجال و کتاب شناسی نیست، و تنها حاج شیخ عباس قمی (ره) در ارتباط با نسخه ای از جامع الرواه محقق اردبیلی می نویسد: «... و این فقیر یک نسخه از جامع الرواه دیدم در نجف اشرف که از

ص: ۳۱۱

۱- (۱) - آتشکده آذر، لطفعلی بیگ آذر بیگدلی، ص ۲۱۲، مؤسسه نشر کتاب، تهران، ۱۳۳۷ ش.

۲- (۲) - منتخب التواریخ، حاج ملا هاشم خراسانی، ص ۷۵۷، اسلامیه، تهران، ۱۳۳۷ ش.

۳- (۳) - چشم (خ ل).

۴- (۴) - الفوائد الرضویه، شیخ عباس قمی، ص ۱۵۴.

وجه حمام نقش جهان آن را استنساخ کرده و وقف نموده بودند، و چون خواسته بودند شروع در استکتاب آن نمایند علمای معاصر او مانند مجلسی (ره) و آقا حسین خوانساری و آقا جمال و امیر علاء الدین گلستانه و بسیاری از علما را جمع کرده بودند و به جهت تبرک و تیمن هر کدام از آنها یک کلمه از خطبه آن را تا دو سه سطر نوشته بودند، مثلاً «بسم الله الرحمن الرحيم را علامه مجلسی رحمه الله نوشته بود، و الحمد را آقا حسین، و الله را آقا جمال، و هکذا». (۱)

در ارتباط با منشآت آقا حسین خوانساری، مجموعه ای نزد آقای محمد صدر هاشمی موجود بوده (۲) که در سال ۱۳۲۴ ش در مجله یادگار، سال اول، شماره هشتم از صفحه ۳۸ تا ۴۰، آن را گزارش کرده است، و به جهت اهمیت نوشته آقای صدر هاشمی مناسب است که در اینجا آن را نقل کنیم:

مجموعه منشآت آقا حسین خوانساری

به قلم آقای م. صدر هاشمی

آقا حسین خوانساری (۱۰۱۶-۱۰۹۸ قمری) از علمای مبرز و به نام زمان شاه عباس ثانی و شاه سلیمان صفوی بوده و قبر او و فرزندش آقا جمال خوانساری اکنون در تکیه ای به نام تکیه آقا حسین خوانساری در تخت فولاد اصفهان موجود است.

کسانی که شرح حال آقا حسین و مؤلفات وی را از قبیل صاحب روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات نوشته اند با اینکه به تفصیل از کتب مؤلفه وی نام برده ولی هیچ کدام اسمی از منشآت آقا حسین به میان نیاورده اند. فقط صاحب روضات در بین کتب وی به زبان فارسی (ترجمه قرآن) و (ترجمه صحیفه) و این شعر فارسی را:

ص: ۳۱۲

۱- (۱) - الفوائد الرضویه، ص ۵۵۷.

۲- (۲) - لازم به تذکر است که این مجموعه به دانشگاه اصفهان انتقال یافته است.

ای باد صبا طرب فزا می آیی از طرف کدامین کف پا می آیی

از کوی که برخاسته راست بگو ای گرد به چشم آشنا می آیی

به نقل از موثقین، و دو معنی یکی به اسم (خیام) و دیگری به اسم (بشیر) از آقا حسین نقل کرده است.

نگارنده مجموعه خطی دارد به خط میرزا احمد نیریزی خطاط معروف و در این مجموعه منشآت از آقا حسین خوانساری ضبط است. این مجموعه با کاغذ پوستی و به خط نسخ و شکسته می باشد. و ظاهراً بعد از وفات آقا حسین جمع آوری شده، چه همه جا در عنوان مطالب عبارت: «من منشآت آقا حسین خوانساری» نوشته شده است.

این مجموعه منشآت مشتمل بر نامه ها و چند وقف نامه و فرامین و موضوع های ادبی است که آقا حسین انشاء فرموده است. قسمتی از موضوع های مطالب از این قرار است:

وقف نامه میرزا رضی، دیباچه مطلع الأنوار، مکتوب به شریف کعبه، کتیبه تعمیر عمارت مبارکه مشهد مقدس رضوی، قبالة خانه، در بیان نبذی از مفاخر و مزایای سلاطین کامکار، و خواقین نامدار سلسله صفویه ابدت ایام دولتهم بر سایر پادشاهان روزگار، از زبان میرزا صایا به میرزا سعید حکیم نوشته، به میرزا ابو الفتوح نوشته اند، از زبان محمد خان اعتماد الدوله به وزیر پادشاه روم نوشته. دیباچه بیاضی که به جهت نواب صدارت پناه نوشته اند.

گرچه این نامه ها از عبارت پردازی و تکلفات و صنایع لفظی معمول به زمان صفویه خالی نیست، اما چون در بسیاری از آنها اصطلاحات و آداب و رسوم خاص آن زمان درج شده به این منشآت ارزش مخصوصی می دهد.

به علاوه منشآت مزبور معلوم می نماید که آقا حسین خوانساری فقیه معروف عصر

صفوی در زبان فارسی و اصطلاحات و امثال آن نیز تبصری بسزا داشته و از نظر معرفی این منشآت به خوانندگان محترم مجله یادگار یک نمونه از آن را ذیلا نقل می کنیم:

عالی جناب آقا حسین خوانساری از زبان میرزا صائباً به میرزا سعید حکیم نوشته اند: (۱)

«هرچند در شریعت دوستی و وداد و ملت خلّت و اتحاد کتاب محکم الآیات، مهر و محبت از آن گرامی تر است که دوستان راسخ البنیان از پیشگاه خاطر مهرگزین بر طاق نسیان گذارند و حفظ احترام سوره صادق البیان اخلاص و مودت از آن ضروری تر که صاحبان قدیم الاحسان، مخلصان خالص الولای خود را پیوسته به یاد ندارند، لیکن چون سنتیست قدیمی و عادتست جبلی که همواره دوستان جانی برای تشدید مبانی یادآوری یکدیگر قلم محبت را به نگارش صفحه و گزارش قصه همدستان می سازند. لاجرم این محب قدیمی و این مخلص صمیمی احیای سنت احبا را لازم دانسته به جهت تذکره بندگان والا مکان رفیع الشان جامع اصول فضایل دنیوی و اخروی، حاوی فنون محاسن صوری و معنوی، نشأت جام باده نوشان مصطفی دانش و بینش، مردم چشم تماشاگران، پردگیان اسرار آفرینش، سیابۀ بقراط حدس و ذکاء، زخمۀ تار قانون صحت و شفا، آب رنگ چهره سخن پردازی، پیچ و تاب طره معنی طرازی، فهرست مجموعه علم و عمل، مصداق منظومۀ «السعید سعید فی الأزل»، حکمت پناهی که از امزاج ادویۀ مجربۀ افعال حمیده و اخلاق پسندیده، معجون نجات دارین ترتیب و از اختلاط اجزاء آزموده فلسفتین نظریه و عملیه، ماده الحیاه نشأتین ترکیب کرده، فصاحت دستگاهی که تا صناعت شعری خود را به طبع بلندش نسبتی داده به یک دو پایه از منبر خطابت قدم فراتر نهاده و تا مقدمات سست بنیاد تجلی به انجمن خیال ارجمندش راه جسته و ثاقب تصدیق یقینی

ص: ۳۱۴

۱- (۱) - لازم به یادآوری است که این انشاء به میرزا سعید حکیم، جزو منشآت چهل گانه ای که خواهد آمد نیست، و عنوان جدیدی است که تنها در مجموعه خطی صدر هاشمی هست.

[کذا] عقد تبعیت به او استوار بسته، جرعه نوش بزم تقرّبات سرشار خاقانی صدرنشین محفل عنایات بی غایات سلطانی، میرزائی مخدومی میرزا محمد سعید متعه الله تعالی به عمر مدید و عیش رغید مسود این اوراق و مضیع این اجزا گردید تا هم بهانه تذکار و هم وسیله اصلاح غلطهای بی شمار که مانند این ذره بی مقدار را امثال آن برکنار نیست، بوده باشد. چهره نازیبای شاهد گستاخی را پرده پوشی عفو عمیم روزی باد. (۱)

مؤلف تاریخ ادبیات در ایران، ج ۵، ص ۳۱۶، به نقل از نوشته صدر هاشمی در مجله یادگار می نویسد: «از آقا حسین مجموعه ای از منشآت مانده که حاوی چند نامه، وقف نامه و قباله و نظایر آنهاست و ارزش انشائی خاصی ندارد».

و حال آنکه جناب آقای صدر هاشمی تصریح کردند که ارزش خاصی دارد. بنگرید:

«گرچه این نامه ها از عبارت پردازی و تکلفات و صنایع لفظی معمول به زمان صفویه خالی نیست، اما چون در بسیاری از آنها اصطلاحات و آداب و رسوم خاص آن زمان درج شده به این منشآت ارزش مخصوص می دهد، به علاوه منشآت مزبور معلوم می نماید که آقا حسین خوانساری فقیه معروف عصر صفوی در زبان فارسی و اصطلاحات و امثال آن تبخّری به سزا داشته».

آنچه که آقای صدر هاشمی گزارش داد، مجموعه ای از مکاتبات و منشآت و وقفنامه های آقا حسین خوانساری است که نسخه خطی آن نزدشان موجود بوده و گزارشی از آن در مجله یادگار به سال ۱۳۲۴ ش نشر یافته است که مفصلترین نوشته در ارتباط با منشآت و مکاتبات آقا حسین خوانساری است. و ظاهراً بعضی از منشآت آن مجموعه در جای دیگر نمی باشد، کما اینکه نمونه آن از مقاله ایشان آورده شد.

ص: ۳۱۵

۱- (۱) - در پاورقی مجله یادگار نوشته شده: «با اینکه ما بعثت تکلف و تصنعی که در پرداختن این نامه بکار رفته و همانها نیز نشانه پستی نظم و نثر دوره صفوی است با درج آن موافق نبودیم، باز برای آنکه نمونه ای از این نوع در دست باشد آنرا درج کردیم». (مجله)

در بین معاصران مفصلترین مکتوب در ارتباط با منشآت و نامه ها و... آقا حسین خوانساری، توسط آقای فاضلی خوانساری رحمه الله در کتاب محقق خوانساری بیش از ۳۰ صفحه (صص ۱۴۵-۱۷۵) به تفصیل سخن رفته است.

به جهت تناسب با موضوع تنها مقدمه دو صفحه ای آن را نقل می کنیم:

۱۵- منشآت:

بر محققان و ارباب فن پوشیده نیست که تمام کسانی که در کتب تراجم خود نامی از محقق خوانساری قدس سره آورده اند به تفصیل از کتب مؤلفه ایشان سخن گفته اند، و لکن هیچکدام از منشآت آقا حسین ذکری بمیان نیاورده اند؛ بدین معنی که فقط نوشته اند «و له منشآت» اما این منشآت در چه موضوعی است و آیا عناوین خاص به خود را دارد یا نه، و یا به چه اشخاصی نوشته شده هیچکدام معلوم نیست.

معرفی منشآت محقق خوانساری و نگارش بعضی از فقرات آن دارای خصوصیتی است که عبارتند از:

۱- مرحوم محقق خوانساری قدس سره یکی از معروفترین و بزرگترین فقهاء و اصولیین عصر صفوی است چنانچه آثار وی و گفتار بزرگان شاهی است بر این مطلب، و همانطوری که آثارش در فقه و اصول و کلام دال بر این مطلب است، آثاری که در باب منشآت از وی بجای مانده دلیل است بر اینکه ایشان علاوه بر علوم مذکوره در زبان فارسی و اصطلاحات و امثال آن نیز تبخّر بسزائی داشته اند که اینگونه کلمات را در عبارات خود گنجانیده و از آن اثری پابرجا آفریده اند.

با دقت در این مطلب و بررسی آثار بجای مانده از ایشان در این زمینه، جایی برای گفتار بعضی که در کتب خود آورده اند: «از آقا حسین مجموعه ای از منشآت مانده که

ص: ۳۱۶

حاوی چند نامه و وقفنامه و قباله و نظایر آنهاست و ارزش انشایی خاصی ندارد» (۱) باقی نمی ماند.

۲- هرچند که آثار محقق خوانساری قدس سره در زمینه انشاء و نامه نگاری از لحاظ عبارت پردازی و تکلفات و صنایع لفظی معمول در زمان صفویه خالی نیست اما چون در بسیاری از آنها اصطلاحات و آداب و رسوم خاص آن عصر درج شده به این منشآت ارزش خاصی داده و برای محققین در این زمینه راهگشایی است ارزشمند.

بعد از ذکر این مطلب در این مختصر برآنیم که منشآت و آثار دیگر محقق خوانساری رحمه الله در این زمینه را معرفی کنیم اما قبل از ورود در بحث، تذکر چند نکته الزامی است:

۱- آثار محقق خوانساری قدس سره در این رابطه را می توان در موضوع عامی به اسم (منشآت) خلاصه کرد اما چون هریک برای مقصود خاصی نوشته شده اند مانند: منشآت که آقا حسین بنفسه از کسی یا چیزی نوشته مانند تعریف بهار، و گاهی مطلبی را به درخواست پادشاهی یا شخصی به رشته تحریر آورده مانند نامه به شریف مکه، و یا خود به عنوان مقدمه بر کتابی مطلبی را خلق کرده، و یا وقفنامه ای را برای کسی یا جایی نگاشته و... لهذا این موارد را از یکدیگر تفکیک کرده و هریک را تحت موضوع خاصی ذکر کرده ایم که عبارتند از:

۱- منشآت محقق خوانساری ۲- دیباچه و تقاریظ مرحوم محقق ۳- نامه های محقق خوانساری ۴- وقفنامه های ایشان.

۲- چون ذکر نصّ هریک از مطالب باعث تطویل بیش از حدّ کتاب می شود لهذا در هر بخش آن مقدار که ضرورت ایجاب می کند نصّ آنها را نیز آورده ایم و بیشتر سعی در این شده که اختصار نیز رعایت شود.

ص: ۳۱۷

۳- احتمال آن می رود که بعضی از این موضوعات را بتوان تحت عنوان موضوع دیگری قرار داد مانند اینکه نامه های محقق خوانساری نیز از منشآت ایشان است و همه تحت عنوان منشآت ذکر شوند، و لکن بیشتر در این باره سعی شده که از منابع و مآخذ فهارس و کتب تراجم و خود کتب خطی- که این آثار در آنها آمده- استفاده شود و همانگونه که در آنها این اثر معرفی شده ما هم همانگونه آنرا معرفی کنیم.» (۱)

نقدی بر یک تصحیح از منشآت

در کتاب میراث ماندگار، ج ۲، صفحه ۵۴۵-۶۲۳ شصت و پنج اثر از مکاتبات عربی از مؤلفین گوناگون با عنوان «المکاتیب المکیه، تألیف: آقا حسین خوانساری و دیگران» توسط آقای محمد صحتی سردرودی تصحیح و به چاپ رسیده است، و به جهت تناسب موضوع این مقدمه با این عنوان «المکاتیب المکیه، تألیف آقا حسین خوانساری» و اشتباهاتی که در این باره رخ داده و نیز اشتباهی که در سایر فهارس نسخ خطی درباره این مجموعه منشآت (المکاتیب المکیه) شده است، چند تذکر را یادآور می شویم.

مصحح محترم در معرفی این مجموعه از منشآت عربی نوشته اند: «این اثر شصت و پنج نامه را دربرمی گیرد که همگی از سده دوازدهم هجری به یادگار مانده است.

نویسنده یا نویسندگان نامه ها تا توانسته اند از آرایه های کلامی و بدایع بیانی سود جستند و نامه ها را با نثری مسجع و موزون- و گاهی بسیار مصنوع و متکلفانه- نگاشته اند. از تشبیه، کنایه، استعاره، ایهام، جناس، لفّ و نشر مرتّب و نامرتّب گذشته، بیشتر با تضمین آیات قرآن یا اقتباس ترکیب ها و جمله هایی از متن و مفهوم آیات مکی، نامه ها را مزین و فاخر ساخته اند و با بهره وری از ضرب المثل ها و شعرها نیز گاهی ترکیب ها و جمله های جمیل و جذّابی پرداخته اند که همین خود تا حدودی از سنگینی این

ص: ۳۱۸

مراسلات ترسیل گونه و منشآت عربی-و گاهی معرب و مصنوع-می کاهد و چنان می نماید که نامه ها اگرچه بیشتر از سر کوشش-بلکه سخت کوشی-نوشته شده اند اما لطائف و بدایع بسیاری نیز در لابه لای آنها خود گواهی می دهند که گاهی بسیار با شوق و ذوق و از سر جوشش و عشق-نه تنها کوشش و علم-شرف تحریر یافته اند.

عنوان دقیق این اثر و نیز نویسنده نامه ها را-با همه سعی و کوششی که داشتیم- نشناختیم، در کتابهای مربوط و فهرستهای گوناگون نیز هرچه گشتیم اثری از نام، و نشانی از نویسنده یا نویسندگان آن نیافتیم. از متن نامه ها نیز چیزی در این باره دستگیرمان نشد، تنها از عنوان آخرین نامه (نامه ۶۵) فهمیده می شود که آن را آقا حسین خوانساری، معروف به محقق خوانساری از طرف شاه عباس ثانی به شریف مکه نوشته است. اما نامه های دیگر را چه کسی یا کسانی نوشته اند به درستی معلوم نیست.

فقط با تخمین و گمان می توان گفت که یکی از سه دانشور و ادیب عصر صفوی-حال یا یکی از آنها خود به تنهایی و یا هر کدام بعضی از نامه ها را-نوشته اند:

۱-محقق خوانساری (۱۰۹۹-۱۰۱۶ ق)؛

۲-محمد مسیح فسائی شیرازی (حدود ۱۱۲۷-۱۰۳۷ ق)؛

۳-یکی از شیخ الاسلام های اصفهان از طرف سلاطین صفوی بویژه به نیابت از شاه عباس دوم.

البته هر سه مورد را فقط با احتمال می توان پذیرفت که با مراجعه به منابع مربوط بویژه تاریخ عصر صفوی و زندگینامه محقق خوانساری و محمد مسیح فسائی، قرائنی در این باره می توان یافت که صد البته تنها مفید احتمال است.

از مبدأ و نویسندگان نامه ها که بگذریم مقصد و مخاطب آنها شناخته شده اند. نامه ها بیشتر در پاسخ کسانی نوشته شده اند که خود پیشتر نامه یا نامه هایی به نویسنده یا

نویسندگان نامه‌ها، نوشته بودند تا آنجا که می‌توان این مجموعهٔ مکتوبات را «اجوبه المسائل» یا «اجوبه المکاتیب» و یا «اجوبه مکاتیب المکّیه» نامید زیرا که اغلب نامه‌ها در پاسخ شرفای مکّه و قطیف و احساء نوشته شده است و مفهوم آنها روی هم رفته دربارهٔ حجّ و عمره، و سفر حاجیان از ایران به مدینه و مکّه است و در آنها پیوسته سخن بر سر این است که راه مکّه و مدینه امن و آزاد باشد تا حاجیان و معتمران ایرانی بتوانند از فیوضات حجّ بیت الله و زیارت رسول الله صلی الله علیه و اله و ائمهٔ بقیع بهره مند گردند.

افزون بر این گونه نامه‌های مکی، شمار چندی از نامه‌ها نیز در داخل ایران ردّ و بدل شده و موضوع آنها غیر از حجّ و عمره می‌باشد که شامل تبریک فتح بصره، وقفنامه قرآن، تأسیس و تعمیر مدارس دینی و بالاخره شکوه و دلجویی از یکدیگر است.

در میان مخاطبان نام‌های با آوازه‌ای چون ملاّ محمّد مسیح فسائی شیرازی، سید ماجد بحرانی، سید مرتضی عاملی اصفهانی، شیخ علی عاملی مشهدی و جمال الدین محمّد خوانساری دیده می‌شوند.

از کتاب‌های اندک شماری هم سخن رفته است که مفتاح الفلاح و ترجمهٔ آن به فارسی، کتاب الصحاح و تفسیر کنز الدقایق و بحر الغرایب از آنها است که هر یک در ذیل نامه‌های مربوط به خود، با اختصار معرفی شده‌اند. (۱)

اولاً: نام این مجموعه «المکاتیب المکّیه» نامی جعلی است که مصحح محترم بر آن مجموعه نهاده است.

ثانیاً: هیچ اشاره‌ای به نسخه خطی این مجموعه نشده، که از چه نسخه‌ای استفاده شده و در کجا نگهداری می‌شود، یعنی اصلاً نسخه شناسی نشده است. جهت اطلاع یادآور می‌شویم که «المکاتیب المکّیه» چاپ شده از روی نسخه خطی کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی به شماره ۱۱۶۳۹ است.

ص: ۳۲۰

در فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۲۹، صفحه ۴۰۸ و ۴۰۹ این مجموعه مکاتبات چنین معرفی شده است: «مکاتبات (نامه نگاری، عربی) مؤلف:

ناشناخته، سده ۱۱ یا ۱۲ ق

آغاز: الحمد لله الذي طهر بيته للطاهرين و...

انجام: و لبئس ما يصفون و ساء ما يفعلون و السلام عليكم و رحمه الله و برکاته.

گزارش متن: مجموعه ای است از مکاتبات و پاسخ های جمعی از علما و بزرگان و همچنین سرآغاز چند کتاب و چند وقفنامه که گویا به جهت جنبه ادبی و بلاغی آن گردآوری شده است. در این مجموعه چند نامه از سعد بن زید و پاسخهای آن، پاسخ مکتوب شیخ سعدان احسائی، پاسخ شیخ ناصر احسائی، پاسخ نامه بعض احباب، پاسخ سید فرج الله خان والی هویزه، پاسخ سید عبد المحسن مکی، نامه محمد مسیح فسائی، نامه ای به اصحاب قهوه!، پاسخ نامه شیخ محمد جعفر، پاسخ نامه سید ماجد قاضی اصفهانی، پاسخ نامه میرزا سید مرتضی، پاسخ نامه شیخ علی عاملی، نامه بعضی مشایخ احساء، پاسخ نامه سید رشید فرزند شریف سعد فرزند زید مسمی به سعید، پاسخ نامه بعضی از شرفا و فضلالی مکه معظمه، نامه به شیخ بنی خالد و نامه علامه آقا حسین [خوانساری] از جانب شاه عباس دوم به شریف مکه و همچنین صورت آنچه که برای آقا جمال [خوانساری] بر پشت کتاب ترجمه مفتاح الفلاح نگاشته اند و چندین قباله، وقف نامه و قرآن مجید به سال ۱۱۱۰ ق که احتمالا از آقا حسین خوانساری باشد همراه دیباچه کتاب های مختلف و افزودگی های دیگر در سده ۱۲ ق نگاشته شده است».

این نسخه اساس تصحیح «المکاتیب المکیه؟» است، که در فهرس هم مؤلف آن ناشناخته معرفی شده است.

ثالثا: نسخه ای دیگر از این مجموعه در همان کتابخانه موجود بوده، که متولیان

ص: ۳۲۱

و فهرست نگاران از آن بی خبر بوده اند؛ فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی به شماره ۸۳۳۳، که در فهرست آن کتابخانه، ج ۲۱، ص ۲۹۴ چنین معرفی شده است: «رسائل و منشآت، از؟ (ادبیات، عربی) مجموعه ای از صورت نامه ها و وکالتنامه ها و چند اجازه و خطبه نکاح و منشآت دیگری است برای آموزش نامه نگاری در این جنگ گرد آورده شده و مخصوصا نامه هایی که برای ولات حویزه نگاشته شده و در این مجموعه آمده، اهمیت تاریخی دارد».

لازم به یادآوری است که از این مجموعه مکاتبات و منشآت عربی در دیگر کتابخانه ها موجود است، که همچنان ناشناخته معرفی شده اند: مانند نسخه های خطی کتابخانه طبسی حائری به شماره ۲۴۹ (نسخه پژوهی، دفتر اول، ص ۱۱۹) و کتابخانه آیه الله گلپایگانی، ش ۳۴/۱۸۹ و ۸/۶۶ و دیگر کتابخانه ها.

رابعا: مؤلف و تدوین کننده این مجموعه های ناشناخته و مکاتیب و منشآت و المکاتیب المکیه؟ محمد مسیح کاشانی است که نسخه ای از این مجموعه در کتابخانه حجه الاسلام گلپایگانی در شهر گلپایگان نگهداری می شود که روی صفحه اول آن مجموعه به خط مؤلف نوشته شده: «من منشآت العبد الأثم الجانی محمد مسیح القاشانی [الکاشانی] عفی الله تعالی عن جریمته و جعله من الصالحین الفائزین برحمته. و کتب ذلك فی شهر جمادی الثانیه من شهر سنه ۱۱۱۳».

این مجموعه در فهرست نسخه های خطی کتابخانه های گلپایگان، ص ۶۲ چنین معرفی شده است: «منشآت (نامه نگاری - عربی) از محمد مسیح کاشانی (ق ۱۲). نامه ها و منشآت متفرقه ای است که مؤلف به مناسبت های مختلف نگاشته است با عناوین: قبالة وقف قرآن، صورت برخی نوشته جات بر قرآن کریم، اجازه به سید امیر عالم کرمانی، اجازه به ملا مجید طیب، اجازه برای صحیفه سجاده، قبالة نکاح، جواب مکتوب شریف

احمد بن غالب، جواب مکتوب شریف سعد بن زید، جواب نامه شیخ سعدان احسائی، جواب شیخ ناصر احسائی، جواب نامه فرج الله خان والی حویزه در بشارت به فتح بصره، جواب سید عبد المحسن مکی، نامه به محمد مسیح فسائی، نامه ای به اصحاب قهوه، جواب نامه شیخ محمد جعفر، جواب نامه سید ماجد قاضی القضاة اصفهان، جواب میرزا سید مرتضی، جواب نامه شیخ علی عاملی، جواب شیخ یحیی مکی، نامه به سید عید بن هبه الله خان والی حویزه و...».

در فهرست نسخه های خطی کتابخانه های گلپایگان، ص ۶۲ نوشته شده «مؤلف:

محمد مسیح کاشانی»، و در ادامه دارد که: «نامه ها و منشآت متفرقه ای است که مؤلف به مناسبت های مختلف نگاشته است با این عناوین...».

اگرچه برخی از منشآت و عناوین از این مؤلف است، و لکن نامه ها و منشآت و وقف نامه های فراوانی در این مجموعه از مؤلفین دیگر است که ایشان آنها را جمع آوری کرده است.

خامسا: با فحوصی که در فهرس نسخ خطی و کتاب های شرح حال و تراجم و...

صورت گرفت، مشخص شد، که این مجموعه از ملا مسیح (مسیحا) کاشانی متوفای قبل از (۱۱۲۱ ق یا ۱۱۲۵ ق) است و ایشان غیر از ملا محمد مسیح فسائی شیرازی متوفای (۱۱۲۷ ق) است. مصحح المکاتیب المکیه نوشته اند: «می توان گفت که یکی از ۳ دانشور و ادیب عصر صفوی - حال یا یکی از آنها خود به تنهایی و یا هر کدام بعضی از نامه ها را نوشته اند: ۱. محقق خوانساری (۱۰۹۹-۱۰۱۶ ق)؛ ۲. محمد مسیح فسائی شیرازی (حدود ۱۱۲۷-۱۳۰۷ ق)؛ ۳. یکی از شیخ الاسلام های اصفهان...».

همان طور که گذشت ظاهراً تنها یک نامه آن از آقا حسین خوانساری است و بس، و اینکه نوشته اند ممکن است مولف این مجموعه محمد مسیح فسائی شیرازی است، صحیح نیست، چون هیچ نامه و انشائی از ملا محمد مسیح فسائی شیرازی در این

مجموعه نیست، بلکه نامه ای از طرف مؤلف این مجموعه به ایشان نوشته شده، بنگرید:

«و من المكاتيب إلى جناب الفاضل السّمی السامی مولانا محمّد مسیح الفسائی دام فضله» یعنی مؤلف این مجموعه که ملاّ مسیح کاشانی است نامه ای به ملاّ محمّد مسیح فسائی شیرازی نوشته است.

و نیز اگر نبود نسخه خطی کتابخانه حجه الاسلام گلپایگانی، که به خط مؤلف تصریح شده است که این مجموعه از ملاّ محمّد مسیح کاشانی است، از خود نسخه های خطی دیگر و همان عبارت که نقل شد، فهمیده می شود که مؤلف این مجموعه نامش محمّد مسیح است، اما نه محمّد مسیح شیرازی فسائی، بلکه محمّد مسیح کاشانی، چون مؤلف در نامه ای که به محمّد مسیح فسائی شیرازی می نویسد، تصریح می کند که هم نام من مؤلف است: «و من المكاتيب إلى جناب الفاضل السّمی السامی» یعنی نامه به جناب دانشمند فاضل هم نام و بلندمرتبه و رفیع.

پس مؤلف این مجموعه مولا محمّد مسیح کاشانی است نه مولا محمّد مسیح فسائی شیرازی.

سادسا: مصحح محترم سال وفات محمّد مسیح شیرازی را نوشته اند (حدود ۱۱۲۷ ق) که این نیز اشتباه است چون در منابع و مصادر، سال تولد ایشان را حدود (۱۰۳۷ ق) ذکر کرده اند، و ایشان حدود را برای سال وفات ایشان نقل کرده است، پس این چنین صحیح است (حدود ۱۰۳۷ ق-۱۱۲۷ ق) نه (حدود ۱۱۲۷ ق-۱۰۳۷ ق).

نگاهی به زندگی ملاّ محمّد مسیح فسائی و ملاّ محمّد مسیح کاشانی

حال که سخن به اینجا کشیده شد، مناسب است در ارتباط با این دو شخصیت ملاّ محمّد مسیح توضیحاتی بدهم که ارتباط تنگاتنگ با آقا حسین خوانساری دارند.

۱- ملاّ محمّد مسیح فسائی شیرازی (حدود ۱۰۳۷-۱۱۲۷ ق) ایشان از شاگردان آقا حسین خوانساری بوده و مراسلاتی تاریخی با استاد خود و دیگر معاصرانش داشته است.

و شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه می نویسد: «المراسلات للمولی مسیحا الفسوثی، و هو محمّد مسیح بن اسماعیل الشیرازی، صار شیخ الاسلام بها، و کان تلمیذ المحقق الخوانساری و مجاز من العلامه المجلسی، هو مجموع مراسلاته مع استاده الآغا حسین الخوانساری، و المولی ابی طالب الزاهدی، و المولی علی رضا التجلی، و المیرزا اشرف الحکیم، و المیرزا مهدی الوزیر، و المیرزا محمّد بیگ الوزیر. و ما کتبه من جانب السلاطین و الوزراء إلی شرفاء مکة و ولاء الیمن. ذکر الشیخ علی الحزین فی تذکرته» (۱).

و در طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۲ آمده: «محمّد مسیح الفسائی... و مجموعه مکاتیب و اشعار الفارسیه و العربیه و المعّمیات تبلغ الالف بیت... و له الخطب الغراء و منشآت بدیعه...» (۲).

همان طور که ذکر شد ایشان هم شاگرد آقا حسین خوانساری بوده و هم مراسلاتی با ایشان داشته اند که به آن مراسلات تاکنون دسترسی نداشته ام.

و با فحوصی که در فهرس نسخ خطی و... شد مشخص شد که ایشان مجموعه ای از منشآت عربی و فارسی و اشعار عربی و فارسی و معّمیات داشته است که قسمتی از آن کتاب در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۲۴۵۴ نگهداری می شود، که در آن مجموعه، کتابی با عنوان «حلیه الآداب و حلیه الکتاب، از محمّد مسیح (مسیحا) بن اسماعیل فسایی نام برده است که برای میرزا محمّد امین مستوفی الکای [کذا] فارس تدوین و جمع آوری کرده است. (۳)

لازم به یادآوری است که این کتاب حلیه الآداب و حلیه الکتاب در پنج باب تدوین شده

ص: ۳۲۵

۱- (۱) - الذریعه، ج ۲۰، ص ۲۹۷.

۲- (۲) - الکواکب المنتره، آقا بزرگ تهرانی، ص ۷۲۳-۷۲۵.

۳- (۳) - ر.ک به فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران، ج ۹، ص ۱۱۸۸.

که عبارت است از: «۱-منتخب منثورات عربی؛ ۲-منتخب منثورات فارسی؛ ۳-منتخب اشعار عربی؛ ۴-منتخب اشعار فارسی؛ ۵- معدودی از معنیات».

در فهرست نسخه های خطی دانشگاه متذکر شده اند که باب دوم این کتاب یعنی (منتخب منثورات فارسی) موجود است، و مابقی مفقود است.

با توجه به این عبارات و مقدمه کتاب حلیه الآداب و حلیه الکتاب مشخص می شود که سایر ابواب این کتاب هنوز ناشناخته و قابل تتبع و فحوص می باشد، چرا که خبر و گزارشی از ۴ باب دیگر کتاب «حلیه الآداب و حلیه الکتاب» تاکنون گزارش نشده است، و تنها باب دوم کتاب که نثرهای فارسی است موجود می باشد.

در فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۱۱۸۹ در توضیح این نثرهای فارسی نوشته شده: «در نامه آخرین از حسین علی خان و سال ۱۰۹۰ و تألیف او رساله مناسب منظومه را در این سال یاد شده، و این نامه دیباچه ای است بر آن.

آغاز: زلال حمدی که ینابیع ظهورش از شوب کدورت مواد معرا و مشرب وحدتش از لای ترکیب اضداد متنافره میرا.

انجام: محملی قرار ندهند و علی الله التوکل و منه الاستعانه».

۲-ملاً محمّد مسیح کاشانی (متوفای قبل از ۱۱۲۲ ق یا ۱۱۲۵ ق)

ایشان نیز مانند فسائی شیرازی از شاگردان آقا حسین خوانساری و دامادشان نیز بوده است، و مانند فسائی شیرازی ادیب و شاعر و صاحب نثر و نظم به فارسی و عربی بوده است، و شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعه، ج ۹، ص ۵۷۶ می نویسد: «دیوان صاحب کاشانی او شعره و اسم مسیحا کان من تلامیذ آقا حسین الخوانساری اطری نظمه و نثره بالعربیه و الفارسیه...».

و در طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۲ می نویسد: «مسیحا الکاشانی (م قبل ۱۱۲۱ ق)

الآخوند المتخلص «صاحب» صهر المحقق آقا حسین خوانساری (۱۰۱۶ ق- ۱۰۹۸ ق) علی بنته و تلمیذه. ادرکه علی الحزین (۱۰۰۳-۱۰۸۰ ق) و ذکره فی التذکره، ص ۲۸ كما ذکره آقا احمد فی مرآت الأحوال فی ترجمه علی الحزین. ذکر اوّلا اساتیده الأعلام و عدّ منهم مسیحا الفسائی، ثمّ عدّ جمعا آخر من سائر العلماء العظام الذین تشرف علی الحزین بفیض صحبتهم و ملاقاتهم، منهم آقا جمال (م ۱۱۲۱ ق) و آقا رضی (م ۱۱۱۳ ق) ابنا المحقق خوانساری. و الآخوند مسیحا الکاشانی صهره و تلمیذه، و الکاشانی هذا توفی قبل الفسائی بكثير، كما یظهر من مکتوب نور الدین الجزائری إلی آقا جمال الدین خوانساری الذی توفی سنه ۱۱۲۵ ق أو سنه ۱۱۲۱ ق؛ فإنه کتب إلیه المکتوب فی تعزیه المولی مسیحا الکاشانی، و هذا المکتوب مطبوع فی فروق اللغات لنور الدین سنه ۱۲۶۵ و بعدها. و من تصانیف المترجم له التحفه السلیمانیه، (الذریعه، ج ۳، رقم ۱۶۰۴) المطبوع، و ترجمه النصرآبادی فی التذکره، ص ۱۷۵ و اورد بعض شعره و ذکر أنّ تخلّصه (صاحب) فذکرناه فی الذریعه، ج ۹، ص ۵۷۶ و عن النصرآبادی و روز روشن، ص ۳۷۴ (۱).

از نامه ای که سید نعمه الله نور الدین جزائری به آقا جمال نوشته شده، معلوم می شود که مولی محمّد مسیح کاشانی قبل از وفات آقا جمال از دنیا رفته است، و از آن جایی وفات آقا جمال خوانساری به سال ۱۱۲۱ یا ۱۱۲۵ است، نوشته می شود که مولا محمّد مسیح کاشانی متوفای قبل از ۱۱۲۱ ق، یا ۱۱۲۵ ق است.

در ارتباط با منشآت علما و بزرگان، خصوصا منشآت علمای قرن ۹-۱۲ و علی الخصوص منشآت آقا حسین خوانساری، تحقیقات و فحص های فراوان دیگری لازم است که در این مختصر نمی گنجد و نیز اشتباهات و خبطهایی در فهارس نسخ خطی و کتابهای کتابشناسی و تراجم و... آمده است که پرداختن به آن فرصتی دیگر می طلبد.

ص: ۳۲۷

بعلاوه ناگفته های فراوانی نیز درباره مؤلف این منشآت، یعنی آقا حسین خوانساری (ره) هست وجود دارد، گرچه کنگره و بزرگداشتی برای ایشان گرفته شد و اکثر تألیفات ایشان نیز به طبع رسیده و...، اما هنوز مطالب فراوان و جدید قابل پی گیری و انتشار وجود دارد. در این جا مناسب است هفت قصیده ای که در مدح و ستایش ایشان از زبان یک عالم گمنام (به گفته فهرست نگار دانشگاه) (۱) که در عصر ایشان می زیسته و به زبان عربی انشا کرده، آورده می شود تا مراعات حکم و موضوع شده باشد و از تکرار مطالب نیز پرهیز کرده باشیم.

هفت قصیده در مدح آقا حسین به عربی

اشاره

(۲)

[۱] [یا غزالا لحظه للصارم القتال تال

[

یا غزالا لحظه للصارم القتال تال

مهجتي من حبّ هذا طرفك المكسال سال

جمله العشاق قد اضحوا عبيدا في الهوى

حبّ من أهوى على الأبدان و الأموال وال

لا تلمني إذ تراني في الهوى أهوى فكم

من لبيب مبصر صاح من الآمال مال

ص: ۳۲۸

۱- (۱) - این عالم شیخ الاسلام جعفر بن عبد الله قاضی کمره ای اصفهانی است وی از شاگردان محقق سبزواری و علامه مجلسی بوده و در ستایش استاد دیگر خود محقق خوانساری این اشعار را سروده است. این قصیده به روش قصیده طنزانیه ابو نصر معین الدین طنزانی (م ۴۸۵ ق) سروده شده است.

۲- (۲) - «هفت قصیده در مدح آقا حسین به عربی» در فهرست دانشگاه، ج ۸، ص ۷۰۸، شماره مجموعه، ۲۰۸۴/۶ چنین معرفی شده است: «نستعلیق محمد تقی بن محمد مجید یزدی در سپاهان در سده ۱۲... به نسخ و نستعلیق و در زمان خوانساری و ناظم نوشته شده و ناقص است...» و در خصوص این قصیده نوشته است: «ستایش از آقا حسین خوانساری به نظم (۵۳-۵۷ پ) در ۷

صير الأسقام جسمي كالحنايا ساهما

حين سهم في الحشا من أعين الآجال جال

كم اجوب البيدكم أطوى الفيا في سادتي

إن حالي بعدكم من كثره الترحال حال

مذنايت القلب يا ذا الطلعه الحسناء ناء

نجني فاليوم لي من كثره البأساء ساء

قم تكلم من فم عطر على المرجان جان

خلص العشاق من داء إلى الأبدان دان

رجع الأصوات ترجع لي حيوه قد مضت

إن حبني منك يا ذا الصوت و الألحان حان

عاذلي لا تقس لي قلبا فحسي شدتي

لن فإن القلب مني في هوى الغزلان لان

كم بلا وتر الاقي من لحاظك فتره

إن عمري في الهوى من فاتر الأجفان فان

حبكم يا سادتي في القلب قدما قدرسي

من يقل لم أهوكم في سالف الأزمان مان

إن قلبي في الهوى مذخله الآرام رام

لا يبالي عزل من في الحب بالآلام لام

يا حبيبا نائيا من منظر الأبصار صار

إن بعد البعد قلبي جملة الأقطار طار

لا تعجب صاح منى غير صاح فى الهوى

إن لى مذ رمانى طرفه الشحار حار

ص: ٣٢٩

صرت سلما فى هوى سلم فى بدر الدجى
فيم قد هاجرت من فى زمرة الأبصار صار
صاح دع سلمى و سل ما نالنى فى حب ها
من صروف لو جرى بعض على الأحجار جار
سرى نجد العلى نجد الهوى من ماجد
مستضاء زنده فى الفضل بالأنوار وار
مرشد الطلاب من من كفّ الإصلاح لاح
فكره فى معضلات العلم بالإصباح باح
ماهر فى كلّ أمر معقل الإرشاد شاد
مهتد هاد على المحسود و الحساد ساد
فخر أرباب النهى آقا حسين ذو التقى
الذى من كفّ بحر على الأمجاد جاد
يرتوى من فيضه كلّ على قدر له
ليس إلا من يكن مثلى من القصاد صاد
ذو العلى شمس الضحى بدر الدجى نجم الهدى
كم فتى من نوره عن حندس الإلحاد حاد
مهتدى العبّاد مولى الفضل أبيض شارق
نوره فى الدهر للعلماء و الزهاد هاد
لو ترى زيرا له عن مثله السجاد جاد (1)

خلت ماء الخضر من مكنون ذى الأسفار فار

تَمَّت

ص: ٣٣٠

١- (١) - السَّحَارُ حَارٌ (خ ل).

[

و له ادام الله بركاته ضلّ سبيل الهدى وبانا فى مثل القدّ منك بانا

و من يخل وجهها شقيقا للورد و الثغر اقحوانا

أو قال ذاك الجبين صبح و الوجه بدر فما أبانا

و أين بدر الدّجى و وجه قد قمر الشمس حيث بانا

فضاق جنانى نعيم روى إذ خلت شبها لك الجنانا

إن دمت للقدّ منك مثلاً ألفت فى مهجتي سنانا

جوهره ذات درّ ثغر أسقط عن عيني الجمانا

فتنه قلب لها فنون فى الحسن فاقت بها الحسنانا

و حيث تفنن فى دلال يزيد قلبى بها اقتنانا

يا من بخال يخال محوا فى عارض البدر قد محانا

و شمس خدر إذا رأتها شمس الصّحى لم تسر عيانا

ورا شقى من نصال جفن أعدّ قلبى لها كنانا

بعجزى عن حديث طرف يحسب للسحر ترجمان

معذره إن ذكرت مالا يقرب منكم و لا يدانى

قد قصر اللفظ عن معان بديعه تفصح البياننا

نحن وجد الهوى بنوه و ان اخوا عميه أبانا

يا صاح إن جزت أرض سلمى سل ما لها قد نوت نوانا

و فيم تصلى القلوب نارا تفيض منها العيون شاننا

وصف خطوب الهوى فإمّا رَقَّ لها قلبها فلانا

فكَنَّ باسمى و لا تصرِّح و قل أصاب الرّدى فلانا

تَمَّت

ص: ٣٣١

[

و له منّ الله علينا بطول بقائه خليلي عوجا ساعه و تبصّرا أعالي هذا الأرض و الهضبات

لها جيد ظبي و التفاته و برب و محجر آرام و عين مهات

و فرع كليل جفّ بالبدر برده و وجه كماء الخضر في الظلمات

كريمه نفس أنشئت بين نسوه عقائل أحياء بنات سراه

مريبات قلب ما هممن بريبه بوادي لكن و لسن بالبركات

بدور ليال أو مصايح ذجيه إذا كنّ دون السجف مستترات

و يبهرن لو يبدون أبصار من يرى بنور يردّ الطرف ذا حسرات

فهذا الجمل باديا حين يختفي و مختفيا إذ لسن محتجبات

حللن بأقصى الغرّان رمن مخفرا تمسكن بالعلياء مفتخرات

و فيهنّ سلمى البدر بين الكواكب و منظر حسن حفّ بالحسنات

إذا نظرت تحيي القلوب بنظره و تعدم ما في القلب من خطرات

فأحسن بطرف ما سمعت بمثله متيه آمال و عين حيات

و ما انس لا أنسى غداه لقيتها إذ الدهر دهر و الزمان مواتي

فقلت لها و الشوق باد لهيبه و أسبلت دمع العين في الوجنات

الام سليمي امسك الزفرات و فيم تجود العين بالعبرات

و ممّ حسير منك يا مسلم مقلتي و قلبي مطوى على حسرات

و منك و الام طول تولّهي و عنك و الآ عم ضنك حياتي

[٤] الام خليلي لا أرى من احبته

[

و له سلّمه الله تعالى الام خليلي لا أرى من احبته و حول من لا احبب جيل
ألم ريان أن تنأى التوى و يكون لى بظلّ اثيلات الغوبر مقيل
و ابصر ارضا كالسّماء ترى بها شموسا و لكن ما لهنّ افول
منازلنا إذ كلّ لنيلي سحره و إذ كلّ يومى بكره و أصيل
ديارقتات الحىّ سعدى كأنما يبث فبات المسك فيه قبول
فيادار سعدى ليس للجسم مسلك اليك و لا للقلب عنك رحيل
و قائله كيف صبر الفؤاد عن بشينه هذا الحى قلت جميل
فمالى شكوى فى هواها و ليس لى حذار عداها زفره و عويل
تمّت

[٥] خليلي مالى فى بنى الدهر إربه

[

و له مدظله العالى خليلي مالى فى بنى الدهر إربه و لم ينم فى قلبى هوى النهى و الأمر
و إئى جرّبت الزّمان و اهله و قدما بلوت الناس فى العسر و اليسر
و أيقنت أنّ الدهر ليس بمعتب و لا منقذ من موج هم به يجرى
و صرت إذا ما يعترينى ملّمه مضيت بلا عرف لدىّ و لا... (١)
فلو هام نفسى ما هممت لفقدها و لو زال قلبى لا يضيق صدرى
نعم طيف سلمى فى الخيال اذا يسرى به يكشف الليل البهيم عن الفجر
فلله أيام تقضت بحبها و سقيا لعسر المالكيه من عصر

۱- (۱) - یک کلمه خوانده نشد.

و ما انس لا انسى الأحاديث بيننا و حاشاى أن انسى هواها مدى الدّهر

عشيّه ازمعت الرّحيل و مهجتى يذوب و دمع العين يهمل كالقصر

فلما رات ما بى من الضّر اقبلت و ألت دموعا كالجهان على نحرى

و قالت و مالى و الفراق كائننى خلقت من الشّجوى و خمرت بالهجر

فقلت ثقى بالله لا ربّ غيره و بالصبر انّ الصّبر من عزم الأمر

ألم تعلمى يا مهجه القلب اننى إذا لم اقسى الهمّ فى البرّ و البحر

اكن غير مفضل على النّاس بسطه بعيدا عن الخيرات مستتر الذّكر

تمّت

[٦] [شوقى إلى تقبيل رب نعالكم

[

و له ابقاه الله تعالى شوقى إلى تقبيل رب نعالكم يسمو و لو ذرت الرّياح ترايبى

و لهيب قلبى و الهموم و مدمعى ابدامعى يحسين من اترابى

فتش حبيب القلب قلبى لا تجد شيئا سوى محض الوداد ترى بى

اننى ادقت لبرق فى الدّجى و مضا فذكر القلب عهدا قد نأى و مضى

عهد الحبيب الذى مذبان ساكنه عينى و ملتهب فى القلب جمر غضا

قد كنت حيناً و ارجو ان يساعدننى دهرى بليقياك لا أبغى بها عوضاً

و الآن يقنعنى منكم على شحط كتاب و دّ كضوء الفجر معترضا

لا تنس من ليس ينساكم و ليس ترى فى ردّه غير إمحاض الهوى غرضا

تمّت

و له ايده الله تعالى هذا و مبيض سرى أو برق اسنان و تلك نار بدت أم خدك القانى
و لاح روض لنا أم ورد وجنتها و ماس قدك ام خود من البان
فرعاء قد غادرت نفسى غدا يرها خفيه كل من يذكرن ينسانى
غزاء غر فؤادى صبح وجنتها حتى تخيل ان لا ليل هجران
سحاره العين ان ينهش طرتها فان ناظرها بالسحر رقانى
حيه الطرف لا يبدو إذا نظرت انسان مقلتها فى عين انسان
ابلى و فى كل يوم لى جديد هوى كذاك حالى ما كز الجديدان
يا صاح قد صاح ناعى الليل فاغتنمن شراب كأس كعين اللديك ملثان
زجاجه ذاب فيها النار آنيه بها الذى يشتهيه ذو الهوى آن
غغرب بها فى يد الساقى سنالهب و حين ما تحينى ماء حيوان
ترتج فى كف حاسيها إذا التمعت كأنها قبه فى كف عجلان
فهاث و انف هموم الفقر عن خلدى بفضه ملئت من ذوب عقيان
و أنت يا ايها الساقى رى بها قسما الأ تهيجنا من طيب ألحان
فشدو غن و اعل الصوت مذكرا ظيبا اغن يناغى بين غزلان
قد زان وجنتها صدغ احاط بها احسن بها ورده حفت بريحان
ان رمت كبدى اجفانها نبلا ادع هواها اذن ما كان أجفانى
او احذر الفقر كلاً انت غانيه هواك عن كل ما لهواه اغنانى
ابيت منطويا فى القلب جمر غضا و الليل اخفى لويل المدنف العانى

و اليوم لى كله فى الهجر هاجر ه أحرّ من دمع ثكلى ذات أحران

ص: ٣٣٥

دع الهوى يا فتى إن الهوى شجن من رame ما فتى من طول اشجان

طب عن حياتك نفسا إذ توافقنى فحتف من دان دينى فى الهوى دان

و مهمه قفره طخياء موحشه يخشى مسالكها آساد خفان

يلهوبها الليث عن اشباله حذرا و ليس فيها سوى رخم و عقبان

يضلّ فيها القطا من نفعها و يرى نسر السماء بها فى لون غربان

و لجت فيها و لوج الليث غابته مشمرا غير دديد و لاوانى

و لا اعتمدت على جيش يعاضدنى و لا وثقت بأنصار و اعوان

بل كان مستمسكى ما لا انفصام لها من العرى العروه الوثقى لايمان

و لا وطائفه أضحى و لاؤهم حبالا متينا هوى التالى لقرآن

هم الاولى ما الوا جهدا و ما وهنوا فى دعى الّ و فى ايلاء احسان

الاطولون يدا الاوسعون بذى الاحسنون يدى عرف و عرفان

ابناء هاشم الميمون طاره لهم على جلّ عن ادراك اذهان

رهط النبى الذى لولاه ما بزغت شمس الوجود على اشباح إمكان

هم خير... (افتاده). (1)

همانطور که آقا حسین خوانساری بر علما و دانشمندان و سلاطین و بزرگان هم عصر خود نامه نگاری و انشاءات و... می نوشته، دیگر علما و سلاطین نیز برای ایشان و در مدح ایشان منشآت و مدح هایی داشته اند که نمونه آن اشعار و قصاید رقعہ ای که شاه عباس ثانی به آقا حسین خوانساری نوشته است که بدین شرح است:

ص: ۳۳۶

۱- (۱) - همانطور که گذشت این هفت قصیده از تنها نسخه خطی دانشگاه استفاده شده و افتادگی های فراوانی نیز داشت که تصحیح این هفت قصیده و ضبط اشعار و تقویم آن توسط فاضل ارجمند و محقق و ادیب جناب حجه الاسلام و المسلمین رضا مختاری به سامان رسید. و لکن با این وجود ممکن است بعضی خلل ها و نارسایی ها هم داشته باشد و این هم لازمه تک نسخه بودن آن است.

به آقا حسین خوانساری رحمه الله نوشته

واقف عوارض و حقایق و عارف فضائل و دقائق، آقا حسین، به توجه و التفات ما اطلاع حاصل نموده بدانند، که سیادت و نجابت پناه سید ادریس، چون به حسب ظاهر و معنی جوانی است قابل تربیت و غریب این ولایت، بنابراین به عهده شما مقرر فرمودیم که احوالش بواجبی خبردار بوده، فضائل و کمالاتی که لازم باشد تعلیم نموده، از اعمال و اطواری که ناپسندیده رتبه سیادت و نجابت بوده بعون الله تعالی محافظت نمایند، طریق سیادت پناه مؤمی الیه آنکه به هیچ وجه از سخن و صلاح شما تجاوز نموده، در تحصیل فضائل و کمال و اطوار حسنه سعی جمیل و جهد جزیل به ظهور رسانند، که باعث شفقت و عنایت ما بوده بین الاقران و الامثال امتیاز یابد. بعون الله. (۱)

نسخه پژوهشی منشآت آقا حسین خوانساری

اشاره

با توجه به آن چه که ذکر شد، مجموعه منشآت و نامه ها و... آقا حسین در این دفتر به

ص: ۳۳۷

۱- (۱) - نسخه های موجود از «رقعه شاه عباس ثانی به آقا حسین» چنین است: ۱. فهرست دانشگاه، ج ۱۷، ص ۲۲۹، شماره ۸۸۲۳/۲۷، نامه شاه عباس به آقا حسین خوانساری (نستعلیق چلیپای سده ۱۱). ۲. فهرست نسخه های خطی ملی، ج ۲، ص ۵۰۸ شماره ۹۶۵/ف، مرقعات، مرقع ۳۰، شکسته نستعلیق، ریز، نامه ایست خطاب به مجتهد الزمانی آقا حسین خوانساری. ۳. کتابخانه حضرت آیت الله سید محمد علی روضاتی - مد ظله العالی - در اصفهان، جزء مجموعه ای از منشآت. ۴. کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، شماره عمومی ۱۶۸۱۴، جزء کتب متفرقه، مجموعه بیاض، در عنوان آمده است: سواد رقعه نواب خاقان خلد آشیان صاحبقران که در باب سفارش سید ادریس عرب به مجتهد العصری آقا حسین خوانساری قلمی فرموده.

چهل عنوان می رسد که نسخه شناسی و بعضا کتابشناسی آن عناوین چهل گانه بدین شرح است که بعد از معرفی نسخه ها، متن این چهل عنوان به دنبال و به همین ترتیب معرفی نسخه ها آورده می شود.

[۱]

«نامه آقا حسین خوانساری به میرزا صائب»

۱- فهرست نسخه های خطی سپهسالار، ج ۵، ص ۶۷۰، شماره ۲۹۱۳: (ش ۱۰ دفتر ص ۲۵۰-۲۶۴).

[۲]

«عنوان کتابت پادشاه هند»

۱- فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره مجموعه ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین، محمّد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در ۱۰۶۴ و ۱۰۹۶، منشآت آقا حسین خوانساری «عنوان کتابت سلطان هند من شاه عباس».

۲- فهرست دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۶۷۷، شماره ۴۷۲۷/۱۱، شکسته نستعلیق سده ۱۱، تعریف سلسله صفویه از آقا حسین خوانساری (برگ ۲۶۰-۲۶۸).

۳- میکرو فیلم دانشگاه، ج ۲، ص ۲۶۳ شماره ۳۸۴۹/۸۹، جنگ علی نقی خاتون آبادی از نسخه کتابخانه ملی تهران، انشاء آقا حسین خوانساری و ستایش از خاندان صفویه و درباریان و دیوانیان و نزدیکان دربار (۱۲۱-۱۲۴ پ). گویا همان ش ۴۷۲۷/۱۱ دانشگاه در تعریف سلسله صفویه باشد.

۴- فهرست کتب خطی آستان قدس، ج ۷/۱، ص ۲۸۹، جزء کتب ادبیات، جنگ شماره ۴۹۶۳ مشتمل است بر رسائل و مکاتیب و مطالب گوناگون از تازی و پارسی و نظم و نثر مجمل و مفصل و بعضی که قابل ذکر است بدین شرح است: ۱- چند فقره در مفاخر

ص: ۳۳۸

سلاطین صفویه و مزیت ایشان بر سایر پادشاهان از منشآت مرحوم آقا حسین است که از برای عنوان کتابت پادشاه هند حسب الامر شاه عباس انشاء فرموده.

۵- فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۱۱۸۹، مجموعه شماره ۲۴۵۴/۱۲، انشای درباره برتری دودمان صفویه بر دیگر شاهان (۱۲۳-۱۲۶).

۶- مجله یادگار، شماره ۸، ص ۳۹ (با عنوان مجموعه منشآت آقا حسین چاپ شده)، نگارنده مجموعه آقا حسین خوانساری (م صدر هاشمی) می گوید مجموعه خطی به خط میرزا احمد نیریزی نزدش موجود است که شامل منشآت... در بیان نبذی از مفاخر و مزایای سلاطین کامکار و خواقین نامدار سلسله صفویه بر سایر پادشاهان روزگار.

۷- فهرست مرعشی، ج ۳۴، ص ۴۵۱، مجموعه شماره ۱۳۶۰۱/۱۰، منشآت آقا حسین... نامه شاه عباس به پادشاه هند، نوشته به انشای او.

[۳]

«نامه آقا حسین خوانساری به شریف مکه»

۱- در فهرست کتابخانه دانشگاه تهران، ج ۹، ص ۹۱۲ شماره ۲۲۶۰ جنگ، نسخ و نستعلیق ضیاء الدین حسینی، رجب ۱۳۱۸، قسمتی از جنگ، نامه به شریف مکه است.

۲- و نسخه ای دیگر در فهرست دانشگاه ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در ۱۰۶۴ و ۱۰۹۶، منشآت آقا حسین خوانساری.

۳- جنگ رضوی، شماره ۱۶۳۶۲؛ در فهرس رضوی این شماره موجود نبود، عکس نسخه خطی آن نزد ما موجود است.

۴- فهرست مرعشی، ج ۲۹، ص ۴۰۸، مجموعه شماره ۱۱۶۳۹، مکاتبات، مؤلف ناشناخته، سده ۱۱ یا ۱۲ ق، مجموعه ای از مکاتیب... نامه علامه آقا حسین خوانساری از

ص: ۳۳۹

جانب شاه عباس دوم به شریف مکه... از برگ (۹۲ تا ۹۵). این مجموعه مرعشی به شماره ۱۱۶۳۹ همان مکاتبات و منشآت محمد مسیح کاشانی است که در فهرست ناشناخته معرفی شده است.

۵- مجله یادگار، شماره ۸، ص ۳۹، مجموعه منشآت آقا حسین خوانساری که آقای صدر هاشمی می گوید: نزد وی مجموعه ای است که شامل مکاتیب و... مکتوب به شریف مکه است.

۶- فهرست مرعشی، ج ۳۴، ص ۴۵۰، مجموعه شماره ۱۳۶۰/۱/۱۰، منشآت آقا حسین خوانساری، مکتوب شاه عباس ثانی به شریف مکه به انشای وی به زبان عربی.

۷- نسخه ای از نامه آقا حسین خوانساری به شریف مکه، ضمن مجموعه منشآت و مکاتبات محمد مسیح کاشانی در کتابخانه حضرت آیه الله مرعشی نجفی به شماره ۸۳۳۳ فهرست، ج ۲۱، ص ۲۹۴؛ و التراث العربی، ج ۳، ص ۱۰۰ موجود است.

۸- و نیز ضمن منشآت محمد مسیح کاشانی در فهرست نسخه های خطی کتابخانه های گلپایگان، ص ۶۲-۶۳ کتابخانه حجه الاسلام گلپایگانی، منشآت، ش ۸۳ موجود است، و بر روی نسخه خطی منشآت نوشته شده: من منشآت العبد الاثم الجانی محمد مسیح القاشانی عفی الله تعالی عن جریمته و جعله من الصالحین الفایزین برحمته و کتب ذلك فی شهر جمادی الثانیه من شهر سنه ۱۱۱۳.

۹- و نیز نسخه ای از این نامه در کتابخانه حضرت حجه الاسلام و المسلمین طبسی حائری رحمه الله به شماره ۲۴۹ ضمن منشآت محمد مسیح کاشانی موجود است. (نسخه پژوهی، ابو الفضل حافظیان، دفتر اول، صفحه ۱۱۹).

۱۰ و ۱۱- دو نسخه از منشآت محمد مسیح کاشانی که در آن نامه آقا حسین خوانساری به شریف مکه وجود دارد، در کتابخانه حضرت آیه الله گلپایگانی به شماره های ۳۴/۱۸۹ و ۸/۶۶ نگهداری می شود.

«نامه به شریف زید از زبان میرزا مهدی اعتماد الدوله»

۱- فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره مجموعه ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در ۱۰۶۴ و ۱۰۹۶، منشآت آقا حسین خوانساری... نامه از زبان میرزا مهدی اعتماد الدوله به شریف زید.

۲- فهرست دانشگاه ج ۹، ص ۹۱۲، جنگ ۲۲۶۰، نسخ و نستعلیق ضیاء الدین حسینی در ۱۳۱۸؛ در فهرست فقط نوشته شده است: «نیز نامه به شریف مکه».

۳- جنگ رضوی، ش ۱۶۳۶۲، این شماره در فهرس رضوی موجود نبود، و لکن عکس خطی آن نزد ما موجود است.

۴- فهرست مرعشی، ج ۳۴، ص ۴۵۱، شماره مجموعه ۱۳۶۰/۱/۱۰، (برگ ۱۸۲-۱۸۳) منشآت از آقا حسین... نامه ای که از سوی نواب میرزا مهدی خان به شریف زید نوشته به انشای وی؛ همچنین چند مکتوب دیگر از وی در برگ ۱۸۳-۱۸۴ و برگ ۱۸۷-۱۸۹ آمده است.

«نامه آقا حسین از جانب اعتماد الدوله بوزیر اعظم صوابه کار روم»

۱- فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره مجموعه ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در ۱۰۶۴ و ۱۰۹۶، منشآت آقا حسین خوانساری... نامه به وزیر اعظم از زبان محمد بیگ اعتماد الدوله.

۲- فهرست آستان قدس رضوی، شماره عمومی ۱۶۸۱۴، تحریر سده ۱۱ جزء کتب متفرقه، مجموعه بیاض، ص ۷۹.

۳-مجله یادگار، شماره ۸، ص ۳۹، مجموعه منشآت آقا حسین خوانساری که آقای صدر هاشمی گوید: مجموعه منشآت از آقا حسین نزد من است به خط میرزا احمد نیریزی شامل مکاتیب و... از زبان محمد خان اعتماد الدوله به وزیر پادشاه روم نوشته اند.

۴-فهرست مرعشی، ج ۳۴، ص ۴۵۱ مجموعه شماره ۱۰/۱۳۶۰ (برگ ۱۶۹-۱۷۰)، منشآت از آقا حسین... مکتوب اعتماد الدوله که به معتمد الدوله نوشته به انشای وی.

[۶]

«رقعه ای که جناب آقا حسینا نوشته اند»

۱-فهرست دانشگاه تهران، ج ۸، ص ۶۱۰، مجموعه ۱۹/۱۹۹۷، نستعلیق سده ۱۱، سواد رقعه ای که جناب آقا حسینا نوشته اند (۸۰ پ ۸۱ ر).

۲-فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه، ج ۹، ص ۱۱۸۹، مجموعه شماره ۲۴۵۴/۹ رساله ۹، با عنوان نامه آقا حسین آمده است: «کتابت شاعری با تخلص «تحسین» در ۲۴ جمادی الاولی ۱۱۰۱ در دارابگرد شیراز از صفحه ۱۱۵ تا ۱۱۸ این مجموعه».

[۷]

«سواد کتابت آقا حسین خوانساری به خلیل الله قزوینی»

۱-فهرست دانشگاه تهران، ج ۱۳، ص ۳۳۵۰، شماره ۷/۴۳۸۷، نستعلیق محمد نصیر در ۱۱۴۷ در ش ۲ ذی الحجه ۱۲۲۹ و در ش ۴، ۱۴ محرم ۱۱۳۰ در سپاهان در شماره ۵، منشآت است از (۱۳۹-۱۸۷) و ص ۱۸۴ نامه آقا حسین خوانساری به آخوند ملا خلیل قزوینی است. و در ص ۱۸۵ صورت اجازه صحیفه کامله از جانب آقا حسین....

۲-فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۵۷۴ شماره ۷۴۴۷، نسخ و نستعلیق و شکسته سده ۱۱، در ص ع نامه آقا حسین خوانساری است به خلیل الله قزوینی با شکسته نستعلیق، با یادداشت مورخ ۱۱۷۳ در ص ۱۳۲ با شعر فارسی و نسخه طبی در ۱۳۱، ۷۸ گ.

ص: ۳۴۲

«نامه آقا حسین خوانساری به میرزا شروانی»

۱- فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، شماره عمومی ۱۶۸۱۴، تحریر سده ۱۱، جزء کتب متفرقه، مجموعه بیاض، ص ۱۰۷.

«رقعه آقا حسین به میر غیاث حکیم»

۱- فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره مجموعه ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمّد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در ۱۰۶۴ و ۱۰۹۶، منشآت آقا حسین خوانساری... در نامه به حکیم داود....

۲- فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی شماره ۱۶۶۷۸.

۳- فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء، ج ۴، ص ۱۹۸ مجموعه ۱۳۵۹/۸، منشآت (۷۸-۱۴۹) منشآت و مکتوبات، و اکثرا بدون تصریح به نامی... و مکتوب آقا حسین خوانساری به میر غیاث حکیم (ص ۱۱۶)، نستعلیق نیکو ۱۵ ربیع الثانی ۱۲۴۲...، عکسی از روی کتابخانه آستان قدس رضوی-مشهد ۱۶۴، ۱۶۶۷۸ صفحه.

«رقعه آقا حسینا به میر ذو الفقار»

۱- فهرست دانشگاه تهران، ج ۸، ص ۶۱۳، شماره ۱۷ و ۱۹۹۷/۳۱، نستعلیق سده ۱۱، رقعه ای که جناب آقا حسینا به میر ذو الفقار نوشته اند (۸۹ پ- ۹۰ پ) و نیز مکرر شماره ۱۷ مجموعه (۷۶ پ- ۷۷ پ) است.

و شماره ۱۷ در فهرست دانشگاه، ج ۸، ص ۶۱۰ چنین معرفی شده است: «سواد رقعه ای که جناب معزی الیه به میر ذو الفقار نوشته اند (۷۶ پ- ۷۷ پ).

۲-فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمّد رضوی، شاگرد آقا حسین خوانساری در (۱۰۶۴ و ۱۰۹۶)، منشآت آقا حسین خوانساری... دو نامه به مرحوم میرزا ذوالفقار...

۳-فهرست دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۶۷۸، شماره ۴۷۲۷، جنگ، شکسته نستعلیق سده ۱۱، زیرمجموعه شماره ۱۹، نامه آقا حسینا مدظله السامی به یکی از خویشان ۳۵۴-۳۵۵. (نسخه تطبیق داده شد و این رساله همان رقعہ به میر ذوالفقار است).

۴-فهرست مرعشی، ج ۳۴، ص ۴۵۱ مجموعہ شماره ۱۳۶۰/۱/۱۰ منشآت از آقا حسین... در نامه ای که به میر ذوالفقار نوشته (یکی از آنها در شرح حال او در ص ۱۶۲-۱۶۴ آمده است).

[۱۱]

«رقعه به میرزا ابو الفتوح»

۱-فهرست کتابخانه مجلس، ج ۸، ص ۱۵، شماره ۲۳۲۷، جنگ، گردآورنده و کاتب محمّد رضا نام دارد. این جنگ شامل مکاتیب و منشآت و... مختلف است

۲-فهرست کتابخانه دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در ۱۰۶۴ و ۱۰۶۹.

۳-مجله یادگار، شماره ۸، ص ۳۹ مجموعہ منشآت آقا حسین خوانساری، مقاله آقای صدر هاشمی، وی می گوید: مجموعہ خطی به خط میرزا احمد نیریزی نزد او موجود است که شامل رقعہ به میرزا ابو الفتوح است.

۴-فهرست مرعشی، ج ۳۴، ص ۴۵۱ شماره ۱۳۶۰/۱/۱۰، منشآت آقا حسین...

رقعه ای که به مرحوم میرزا ابو الفتوح نوشته.

ص: ۳۴۴

۱- فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، مجموعه ۶۷۱۰/۳۰ منشآت آقا حسین خوانساری جهت اسطرلاب دیوان بیگی، ۷۵-ر-۸۲ پ، کتابت نصیر الدین محمد رضوی شاگرد خوانساری در ۱۰۶۴ و ۱۰۹۶؛ الذریعه، ج ۲۲، ص ۸۱.

۲- دفتر نسخه های خطی، ج ۶، ص ۱۱۱، از کتب عبد الحسین بیات (سفینه نظم و نثر جامع رفیع الدین رافع، نستعلیق تحریری با تاریخهای ۱۰۷۸ و ۱۰۷۹ و ۱۰۸۴) شماره ۲۷، دیباچه آقا حسین خوانساری به رساله اسطرلاب، ص ۸۲.

و نیز رجوع شود به فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۵، ص ۳۵۶۸، دیباچه رساله اسطرلاب، از آقا حسین خوانساری، شماره ۳۸۶۵۲، عبد الحسین بیات، ش ۲۷ جنگ، رفیع الدین رافع با تاریخ ۱۰۸۴ در دفتر (ص ۸۲) نسخه ها ۱۱۱:۶.

و نیز نسخه بیات در الذریعه، ج ۲۲، ص ۸۱ بدین نحو معرفی شده است: «مقدمه رساله اسطرلاب آقا حسین خوانساری، توجد ضمن مجموعه منشآت عند عبد الحسین بیات، رقم (۲۷)، بخط رفیع الدین رافع، کتابتها ۱۰۸۴ کما فی الفهارس».

نیز در کتاب محقق خوانساری، ص ۱۵۴، دیباچه اسطرلاب براساس همین دو عنوان معرفی شده است:

«دیباچه مطلع الانوار ملا محمد باقر یزدی»

۱- فهرست دانشگاه تهران، ج ۸، ص ۶۱۰، مجموعه ۱۹۹۷/۱۸، نستعلیق سده ۱۱، دیباچه ای که بندگان آقا حسینا بر مطلع الانوار ملا محمد باقر یزدی به نام شاه صفی نوشته

است (۷۷ پ-۸۰ ر) و نام کتاب و محمد باقر بن زین العابدین در آن یاد شده است.

در کتاب الذریعه، ج ۲۱، ص ۱۴۳، شماره ۴۳۳۴ چنین معرفی شده است: «مطالع الانوار فی الهیئه للمولی الریاضی محمد باقر بن المولی زین العابدین الیزدی و دیباجته للمحقق الخوانساری و علی ظهره تقریظ للمحقق و فیه ثناء الجمیل و مدح جزیل (کما فی تتمیم الامل) و قد مرّ کتابه (عیون الحساب) و مما رأیت فی بعض کتب النجوم النقل عنه بعنوان مطلع الانوار، نقل عنه جداول فی تحقیق قبله جمله من البلدان.

و در کتاب تیمم امل، ص ۷۹ نوشته شده: «قد کتب العلامه الخوانساری دیباجته لکتاب الموسوم بمطالع الانوار فی الهیئه».

و نیز فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۵، ص ۳۵۷۱: دیباجه مطلع الانوار از آقا حسینی (که یاد او در دیباجه بیاض ۳۵۶۴۰ گذشت) بر مطلع الانوار ملاً محمد باقر یزدی که یاد آن (در ص ۳۵۰) گذشت.

۲- فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره مجموعه ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در ۱۰۶۴ و ۱۰۹۶، منشآت آقا حسین خوانساری... دیباجه بیاض مطلع الانوار محمد باقر یزدی...

۳- ملک، ج ۹، ص ۱۸، شماره ۵۷۴۸/۱، نسخ اسد الله مشهور به امیر بیک بن مرتضی حسینی سلامی عریصی در شهر کازرون، ۹ شعبان ۱۰۷۶، مطلع الانوار از ملاً محمد باقر یزدی در شناختن سمت قبله به نام شاه صفوی در یک مقدمه و سی باب و یک خاتمه.

و در فهرست نسخه های خطی، ج ۱، ص ۳۵۰ چنین معرفی شده است: «مطلع الانوار از ملاً محمد باقر یزدی، بنگرید (فتوحات غیبیه از او: ۱۸۵) در شناختن سمت قبله به نام شاه صفی صفوی (۱۰۳۸-۱۰۵۲) در یک مقدمه و سی باب و یک خاتمه نگاشته است:

۳۳۹۵، ملک ۵۷۴۸/۱ نسخ اسد الله مشهور به امیر بیک در ۱۰۷۶، در شهر کازرون، نسخه

ص: ۳۴۶

کامل با دیباچه آقا حسینا (رؤیت)»، ۳۳۹۶، دانشگاه ۱۹۹۷/۱۸ نستعلیق ۱۰۸۳ در دفتر (۷۷ پ ۸۰) تنها دیباچه آقا حسینا

۴-فهرست مرعشی، ج ۳۴، ص ۴۵۰، شماره ۱۳۶۰/۱/۱۰، منشآت از آقا حسین بن جمال الدین محمد، در گذشته ۱۰۹۸ ه... دیباچه بر رساله مطلع الانوار ملا محمد باقر یزدی قزوینی (۱). نسخه در حیات مؤلف کتابت شده، و کاتب محمد مسیح بن اسماعیل فسوی است.

۵-مجله یادگار، شماره ۸، ص ۳۹، مجموعه منشآت آقا حسین خوانساری در مجموعه خطی به خط میرزا احمد نیریزی شامل منشآت... و دیباچه مطلع الانوار.

۶-فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۹، ص ۳۰۳، مجموعه شماره ۱۰۹۲۴، رساله نهم، دیباچه بیاضی آقا حسین خوانساری و رساله مطلع الانوار محمد باقر یزدی، ظاهراً فهرست نگار اشتباه کرده و این طور باید ثبت شود: دیباچه بیاض بر رساله مطلع...

[۱۴]

«قورق شراب آقا حسین خوانساری»

۱-فهرست دانشگاه ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره مجموعه ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در ۱۰۶۴ ق و ۱۰۹۶ ق، منشآت آقا حسین خوانساری... قورق شراب.

۲-فهرست سپهسالار، ج ۴، ص ۶۵، شماره ۲۹۱۳/۲۵، نسخ و نستعلیق، ۹۰۰ برگ، قورق شراب، از آقا حسین خوانساری در متن، (برگ ۴۷۹-۴۹۴)

۳-فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۱۲۱۵، مجموعه ۲۴۶۵/۹، انشای آقا حسین درباره قورق شراب (۹۴-۱۰۶).

نیز میکروفیلم، در ج ۳، ص ۱۱۷، شماره ۴۹۵۵ در دانشگاه موجود است.

ص: ۳۴۷

۱- (۱) - «این دیباچه در کتاب شرح حال محقق خوانساری»، ص ۱۵۵-۱۶۰ آمده است.

۴-فهرست دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۶۷۶، شماره ۴۷۲۷/۳، شکسته نستعلیق سده ۱۱، قدغن شراب آقا حسین خوانساری، مورخ ۱۰۹۶ (۷۴-۸۳ و ۱۲۸-۱۲۹).

۵-فهرست دانشگاه، ج ۱۳، ص ۳۱۰۰، مجموعه ۴۱۱۸/۱۳، نستعلیق، گویا از محمّد نامی در سال ۱۱۳۳، انشای آقا حسین خوانساری در قرق شراب (۲۳۳-۲۴۴).

۶-فهرست مجلس، ج ۳۶، ص ۳۸۴، مجموعه ۱۳۴۴۳/۵۵، قدغن شراب ص (۳۰۲-۳۰۸) از آقا حسین خوانساری، رساله ادبی که مؤلف در مذمت شراب با نثری روان و شیوا نگاشته است. در پایان آن از شاه صفی نام می برد، این رساله در ذی القعدة ۱۰۹۵ تحریر شده است (۱).

۷-فهرست مجلس، ج ۳۶، ص ۳۸۴-۳۸۰، مجموعه ۱۳۴۴۳/۱۹، منشآت آقا حسین خوانساری (ص ۲۲۷-۲۳۲).

۸-فهرست دانشگاه، ج ۱۷، ص ۱۲۴ شماره ۸۳۷۴/۴، قدغن و غرق شراب آقا حسین، نستعلیق خوش.

۹-فهرست دانشگاه، ج ۱۱، ص ۲۳۴۹ (نستعلیق سده ۱۱ و ۱۲) مجموعه شماره ۳۳۴۹/۲۶، انشای آقا حسین در قدغن شراب (برگ ۲۴۷-۲۵۹).

۱۰-فهرست دانشگاه، ج ۱۲، ص ۲۸۳۴، شماره ۳۸۵۷/۴، شکسته نستعلیق سده ۱۱، بخط محمّد حسین لواسانی در ۱۰۷۳، قدغن شراب (۳۵).

۱۱-فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۱۴۱۵، شماره ۲۵۴۱/۱۳۸، نستعلیق سده ۱۱ گردآورنده محمّد معینای، اردوباری در ۱۱۰۹، انشای آقا حسین درباره قرق شراب (۳۷۰).

۱۲-دفتر نسخه های خطی (نشریه ۵:۱۰۹) در کتابخانه ملی و دانشگاهی اورشلیم ۳۱-Ar.B در باب قرق شراب، انشای آقا حسین خوانساری (قطع بیاضی، قرن ۱۲).

ص: ۳۴۸

۱۳- فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۱۳۶۳، شماره ۴/۲۵۷۰، نسخ سده ۱۱، منشآت (۱۲۴-۱۴۲) ۱- انشای آقا حسین در وقفنامه به میرزا رضیا؛ ۲- در منع شراب به دستور شاه صفی.

۱۴- فهرست دانشگاه ج ۹، ص ۹۱۲، شماره ۲۲۶۰، نسخ و نستعلیق ضیاء الدین حسینی در ۱۳۱۸، رساله قرق شراب از برگ ۶۳ تا برگ ۶۹ است که در فهرست دانشگاه به آن اشاره ای نشده است.

۱۵- کتابخانه علامه سید محمد علی روضاتی- دام ظلّه- در اصفهان، شماره ۴۰۶۷.

۱۶- الذریعه، ج ۱۱، ص ۱۷۵، شماره ۱۰۸۹: «رساله فی حرمه شرب الخمر، فارسیه لطیفه للمحقق الآقا حسین بن جمال الدین محمد الخوانساری المتوفی ۱۰۹۹ قال السید هبه الدین رأیتها فی غایه الجوده، بخط السید مرتضی بن علم الهدی الطالقانی، و هی فی قبال «جام جهان نما» المذکور فی [الذریعه] ۳۰۱: ۵، و مر [الذریعه، ج ۱۰، ص ۳۸] الذکری فی تفسیر آیه الخمر».

۱۷- فهرست نسخه های خطی، ج ۱، ص ۴۲۶-۴۲۷ شراب- قدغن شراب- حرمت شراب، از آقا حسین فرزند جمال الدین محمد خوانساری در گذشته (۱۰۹۹) در حرمت می و زیانهای آن به دستور شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲) بنگرید به الذریعه ۱۷۵: ۱۱ و ۹:

۲۴۷؛ ریحانه الادب ۳: ۴۸۷؛ روضات الجنات ۱۹۶؛ هدیة العارفین ۱: ۳۲۴؛ هدیة الاحباب ۲۳۴؛ و دانشگاه ۲۵۷۰ و ۴۱۱۸ و ۴۷۲۷؛ ملی و دانشگاهی اورشلیم نسخه ها ۵: ۱۰۹.

۱۸- فهرست مرعشی، ج ۳، ص ۴۵۰ و ۴۵۱، مجموعه ۱۰/۱۳۶۰، برگ ۸۱ نسخه خطی، رجوع شود به آغاز نامه «فهرست آغاز نسخه های خطی»، ج ۳، ص ۳۳۰.

[۱۵]

«وصف سخن»

۱- فهرست دانشگاه تهران، ج ۸، ص ۶۰۹، مجموعه ۱۵/۱۹۹۷، نستعلیق سده ۱۱ دیباچه بیاض، از گفتار جناب آقا حسینا غفر الله (۷۱ ر- ۷۴ پ).

ص: ۳۴۹

۲-فهرست دانشگاه تهران، ج ۱۴، ص ۳۶۷۶، جنگ شماره ۴۷۲۷/۹، شکسته نستعلیق سده ۱۱، تعریف سخن از آقا حسین مدظله السامی (برگ ۱۵۶-۱۶۱).

۳-فهرست دانشگاه تهران، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره مجموعه ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین رضوی شاگرد آقا حسین در (۱۰۶۴ و ۱۰۹۶) منشآت آقا حسین در وصف سخن.

۴-فهرست دانشگاه تهران، ج ۹، ص ۱۴۰۱، شماره ۲۵۹۱/۹۰، نستعلیق سده ۱۱، گردآورنده آقا محمّد معینای اردوبادی، پسر حاجی محمد خان که در ۱۱۰۹ آغاز کرده، و خط دیگران هم در آن است. زیرمجموعه ۹۰، دیباچه ای از گفتار آقا حسین که به جهت بیاضی شاه عباس ثانی نوشته (۳۰۲-۳۱۰).

۵-فهرست میکروفیلم دانشگاه، ج ۲، ص ۲۶۳، فیلم ۳۸۴۹/۸۰، جنگ علی نقی خاتون آبادی: ۸۰: دیباچه مجموعه آقا حسین (۱۰۵ ر-۱۰۷ پ).

۶-فهرست مجلس، ج ۸، ص ۱۷، جنگ ۲۳۲۷، گردآورنده و کاتب محمّد رضا نام دارد، دیباچه مجموعه آقا حسین خوانساری (۶۸۶).

۷-فهرست مجلس، ج ۱۷، ص ۱۱۸، مجموعه ۵۶۶۶/۹ (حدود قرن ۱۲) دیباچه بیاض شاه عباس، ص ۳۱۳-۳۲۰ دفتر از آقا حسین خوانساری (دانشگاه ۲۵۹۱/۹۰).

۸-فهرست مجلس، ج ۳۶، ص ۳۸۸، مجموعه ۱۳۴۴۳/۸۵، دیباچه بیاض شاه عباس از آقا حسین خوانساری ص (۴۵۳-۴۵۴) فارسی.

۹-فهرست سپهسالار، ج ۵، ص ۶۶۷، شماره ۱۷۹۹ ش (۵۱ دفتر) منشآت آقا حسین خوانساری به فارسی ص (۶۱۶-۶۲۱) سپس شعر عرفی است (ص ۶۳۲-۶۳۷).

۱۰-فهرست سپهسالار، ج ۴، ص ۶۵، شماره ۲۹۱۳/۲۶، جنگ شامل ۴۰ رساله، تعریف سخن از مرحمت پناه، که گویا همان آقا حسین می باشد، ص (۴۹۴-۴۷۹) در کرانه در حاشیه رساله قرق شراب.

۱۱- فهرست نسخه های خطی ملک، ج ۹، ص ۱۳۳، شماره ۶۰۷۵، نسخ و نستعلیق چند کاتب با تاریخهای حدود سال ۱۰۸۷...، مجموعه شامل: ۱- دیباچه بیاض (ف) از آقا حسین (دانشگاه ۶۰۹: ۸ م ۳۵۶۴)، (۱ پ- ۲ پ).

۱۲- فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۵، ص ۳۵۶۴، دیباچه بیاض از آقا حسینا در گذشته پیش از ۸۳-۱۰۸۶.

تهران، دانشگاه ۱۹۹۷/۱۵، در جنگ نوشته ۸۳-۱۰۸۶، در عنوان آمده جناب آقا حسینا غفر الله (۷۱ ر- ۷۴ پ) دانشگاه، ج ۶۰۹/۸. تهران؛ ملک ۶۰۷۵/۱ نستعلیق با تاریخ ۱۰۸۷؛ در دفتر (۱ پ- ۲ پ) آغاز برابر نمونه، [رؤیت].

۱۳- دفتر نشریه های دانشگاه ج ۶، ص ۱۱۱، فهرست کتابخانه بیات، جنگ، رفیع الدین رافع با تاریخ ۱۰۸۴، شماره ۲۶، دیباچه بیاضی از آقا حسین خوانساری ص ۷۷.

۱۴- فهرست مرعشی، ج ۳۰، ص ۶۰۵-۶۰۶، مجموعه ۱۲۱۴۴/۳، دیباچه بیاض

۱۵- فهرست مرعشی شماره مجموعه ۱۰/۱۳۶۰، فهرست ج ۳۴ ص ۴۵۱.

۱۶- فهرست مرعشی، ج ۳۱، ص ۶۹۷، مجموعه ش ۱۲۵۸۹/۲۸.

۱۷- نشریه دانشگاه، ج ۱۱، ص ۹۴۰، کتابخانه های اصفهان، شماره ۳۱۲، رساله ۴، کتابت احمد نیریزی.

۱۸- الذریعه، ج ۲۲، ص ۴۶، شماره ۵۹۸۲: «مقدمه بیاض لآقا حسین خوانساری المذکور فی [الذریعه] ج ۹، ص ۲۴۷، و البیاض للشاه عباس الثانی المذکور فی [الذریعه] ج ۹، ص ۶۷۹؛ نسخه منها عند عبد الحسین بیات ۲۶، فی ص (۷۷) من جنگ رفیع الدین رافع المورخه (۱۰۸۴)، و نسخه اخری و ثمان صحائف فی دانشگاه ۲۵۹۱/۹۰، ضمن جنگ من منشآت کتبت فی اوائل القرن الثانی عشر».

۱۹- دائره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۴۶۰ در ضمن شرح حال آقا حسین خوانساری.

ص: ۳۵۱

«مکتوبی از آقا حسین خوانساری»

- ۱- فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره مجموعه ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمد رضوی شاگرد آقا حسین، در فهرست با عنوان: دیباچه ای که حسب الامر الاعلی ساخته است آمده؛ و در نسخه آورده شده به نام (دیباچه بیاض).
- ۲- و نیز در فرهنگ ایران زمین، ج ۲۵، ص ۱۲۴ این رساله با تصحیح حسن عاطفی و به کوشش ایرج افشار در تهران، به سال ۱۳۶۱ ش با عنوان مکتوبی از آقا حسین خوانساری به چاپ رسیده است.

«دیباچه بیاض»

- ۱- فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره مجموعه ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در ۱۰۶۴ و ۱۰۹۶، منشآت آقا حسین خوانساری... دیباچه که حسب الامر الاعلی ساخته، دیباچه بیاض.
- ۲- فهرست کتابخانه مرکزی آستان قدس، شماره عمومی ۱۶۸۱۴، تحریر سده ۱۱، جزء کتب متفرقه، مجموعه بیاض.
- ۳- فهرست آستان قدس رضوی، ج ۹، ص ۳۰۴، مجموعه شماره ۱۰۹۲۴/۹، مجموعه ای عربی و فارسی شامل... دیباچه بیاض آقا حسین، و رساله مطلع الانوار محمد باقر یزدی. ظاهراً فهرست نگار اشتباه کرده و این طور باید باشد: دیباچه بیاض بر رساله مطلع الانوار....
- ۴- فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۱۱۸۹، مجموعه شماره ۲۴۵۴/۱۰، شکسته نستعلیق در ۱۱۰۱ نوشته شده، دیباچه بیاض (۱۱۸-۱۲۱) که در آن از شاه عباس دوم یاد شده است.

ص: ۳۵۲

۵- مجله یادگار، شماره ۸، ص ۳۹، مجموعه منشآت آقا حسین، نگارنده صدر هاشمی می گوید: مجموعه خطی به خط میرزا احمد نیریزی نزد او موجود است که شامل منشآت... از جمله... دیباچه بیاضی که به جهت نواب صدارت پناه نوشته اند.

۶- فهرست مرعشی، ج ۳۴، ص ۱۵۰، شماره مجموعه ۱۳۶۰/۱/۱۰، منشآت آقا حسین... دیباچه بیاضی دیگر...

۷- فهرست نشریه دانشگاه، دفتر ۶، ص ۱۱۱، فهرست کتابخانه عبد الحسین بیات، جنگ رفیع الدین رافع با تاریخ ۱۰۸۴، شماره ۲۶، دیباچه بیاض از آقا حسین خوانساری، ص ۷۷.

[۱۸]

«رقعه در وصف بهار»

۱- فهرست دانشگاه، ج ۸، ص ۶۰۹، مجموعه شماره ۱۹۹۷/۱۶، نستعلیق سده ۱۱، با تاریخ (۱۰۸۳-۱۰۸۶)، فقره ای چند در تعریف بهار از گفتار جناب آقا حسین (۷۵-۷۶ پ).

فیلم آن به شماره ۷۱۱۶ در دانشگاه موجود است.

۲- فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره مجموعه ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در (۱۰۶۴ و ۱۰۹۶)، منشآت آقا حسین خوانساری... تعریف بهار...

۳- فهرست ملک، ج ۹، ص ۸۵، شماره ۵۸۶۵/۹، شکسته نستعلیق چلیپا از اوائل سده سیزدهم.

۴- فهرست مجلس، ج ۳۶، ص ۳۸۴، مجموعه شماره ۱۳۴۴۳/۵۶، بهاریه، ص (۳۰۹-۳۱۱).

ص: ۳۵۳

۵-فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۱۲۱۵، مجموعه ۲۴۶۵/۱۰، نستعلیق ریز و نسخ در متنی زرافشان، نویسنده محمّد قاسم در سال (۱۱۰۴)، انشای خوانساری در تعریف بهار (۱۰۶-۱۰۹).

۶-فهرست نسخه های خطی فارسی، ج ۵، ص ۳۵۳۸، شماره ۳۸۳۰۹... بهاریه از آقا حسینا که دیباچه مطلع الانوار ملا محمد باقر یزدی را به نام شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲) ساخته است به نثر و نظم، در وصف بهار.

تهران دانشگاه ۱۹۹۷/۱۶ سده ۱۱ با تاریخ ۱۰۸۶۰۸۳ در جنگ (۷۵-۷۶ پ) همراه با....

۷-فهرست سپهسالار، ج ۵، ص ۶۶۷، شماره ۲۷۹۹ ش ۴۲ دفتر. منشآت در نسخه ۲۷۹۹/۵۱، منشآت از آقا حسین خوانساری ص (۶۱۶-۶۲۱).

۸-فهرست سپهسالار، ج ۵، ص ۶۹۵، شماره ۲۹۱۱، ش ۶۵ دفتر... نامه هایی از آقا حسین خوانساری و بخشی از فرج بعد الشده و گفتاری از ملای روم تا ص ۱۹۹ در متن و هامش.

۹-فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۱۱۸۹، مجموعه ۲۴۵۴/۱۳، شکسته نستعلیق شاعری «تحسین» تخلص که در داربگرد شیراز در ۲۴ ج ۱۱۰/۱ ق نوشته شده، تعریف بهار (۱۲۶-۱۲۷).

۱۰-فهرست نسخه های خطی مرکز احیاء، ج ۴، ص ۱۷۶، مجموعه ۱۳۵۶/۲۷، منشآت و متفرقات... تعریف بهار از محقق خوانساری (۱۴۸-۱۵۰).

۱۱-فهرست مرعشی، ج ۳۴، ص ۱۵۰، شماره مجموعه ۱۳۶۰/۱/۱۰، منشآت از آقا حسین... انشائی در وصف بهار (این انشاء در شرح حال او در ص ۱۴۸-۱۵۳ آمده است).

۱۲-دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۴۶۰ در ضمن شرح حال محقق خوانساری.

ص: ۳۵۴

«نامه آقا حسین به یکی از اهل هند»

۱- فهرست سپهسالار، ج ۴، ص ۴۹، جنگ ۱۴۳، نستعلیق و نسخ، عنوانها شنگرف، راسته و چلیپا، تاریخ ندارد در پیرامن سده ۱۱ نوشته شده، این جنگ مشتمل بر شعرها منشآت و چند رساله به ترتیب زیر است: دیباچه برای ابواب الجنان؛ دیباچه برای...؛ منشآت محمد طاهر نصرآبادی، رضیه شکسته نویس، ملا الفتی، آقا حسین خوانساری، طغری مشهدی...

«رقعه به قاضی نظاما»

۱- فهرست سپهسالار، ج ۴، ص ۴۹، جنگ شماره ۱۴۳، نستعلیق و نسخ، عنوانها شنگرف، راسته و چلیپا تاریخ ندارد، در پیرامن سده ۱۱ نوشته شده، این جنگ مشتمل بر شعرها، منشآت و چند رساله به ترتیب زیر است: دیباچه برای ابواب الجنان؛ دیباچه برای...؛ منشآت محمد طاهر نصرآبادی، رضیه شکسته نویس، ملا الفتی، آقا حسین خوانساری....

«رقعه در باب سرما به قاضی نظاما»

۱- فهرست سپهسالار، ج ۴، ص ۴۹، جنگ شماره ۱۴۳، نستعلیق و نسخ، راسته و چلیپا، این جنگ مشتمل بر شعرها، منشآت و چند رساله به ترتیب زیر است: دیباچه برای ابواب الجنان؛ دیباچه برای...؛ منشآت محمد طاهر نصرآبادی... و آقا حسین خوانساری....

[۲۲]

«رقعه به عزیزی»

۱- فهرست سپهسالار، ج ۴، ص ۴۹، شماره ۴۳، نستعلیق و نسخ، راسته و چلیپا، این جنگ مشتمل بر شعرها، منشآت و چند رساله به ترتیب زیر است: دیباچه برای ابواب الجنان؛ دیباچه برای...؛ منشآت محمد طاهر نصرآبادی، رضیه شکسته نویس، ملا الفتی، آقا حسین خوانساری، طغری مشهدی....

[۲۳]

«در اصطلاح گنجفه»

۱- فهرست سپهسالار، ج ۴، ص ۴۹، شماره ۱۴۳، نستعلیق و نسخ، راسته و چلیپا، این جنگ مشتمل بر شعرها، منشآت و چند رساله به ترتیب زیر است: دیباچه برای ابواب الجنان؛ دیباچه برای...؛ منشآت محمد طاهر نصرآبادی، رضیه شکسته نویس، ملا الفتی، آقا حسین خوانساری، طغری مشهدی....

[۲۴]

«جواب کاغذ سفید»

۱- فهرست سپهسالار، ج ۴، ص ۴۹، شماره ۱۴۳، نستعلیق و نسخ، راسته و چلیپا، این جنگ مشتمل بر شعرها، منشآت و چند رساله به ترتیب زیر است: دیباچه برای ابواب الجنان؛ دیباچه برای...؛ منشآت محمد طاهر نصرآبادی، رضیه شکسته نویس، ملا الفتی، آقا حسین خوانساری، طغری مشهدی....

[۲۵]

«وقفنامه قرآن از آقا حسین خوانساری»

۱- فهرست دانشگاه، ج ۱۷، ص ۱۲۴، شماره ۸۳۷۴، مجموعه و جنگ شماره

ص: ۳۵۶

۸۳۷۴/۵، نستعلیق راسته وقف نامچه قرآن از آقا حسین خوانساری به خط نستعلیق خوش.

۲- جنگ رضوی شماره ۱۶۳۶۲، در فهرست رضوی این شماره موجود نیست!؟

۳- فهرست مرعشی، ج ۲۹، ص ۴۰۹، مجموعه شماره ۱۱۶۳۹، مکاتبات، مؤلف ناشناخته سده ۱۱ یا ۱۲ ق «مجموعه ای است از مکاتبات و... وقف نامه قرآن مجید به سال ۱۱۱۰ ق که احتمالا از آقا حسین خوانساری باشد». باید متذکر شویم که مجموعه مرعشی به شماره ۱۱۶۳۹ مکاتبات و منشآت محمد مسیح کاشانی است که ایشان جمع آوری کرده اند و بعضا از خود ایشان است. و نیز نسخه دیگری از این مجموعه منشآت محمد مسیح کاشانی در کتابخانه مرعشی به ش ۸۳۳۳ نگهداری می شود.

[۲۶]

«منه دام ظلّه: قبالة خانه میرزا شفیع»

۱- فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره مجموعه ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در (۱۰۶۴ و ۱۰۹۶)، منشآت آقا حسین... قبالة خانه میرزا شفیع.

۲- فهرست مرعشی، ج ۲۹، ص ۴۰۹، مجموعه شماره ۱۱۶۳۹، مکاتبات،... نامه علامه آقا حسین به شریف مکه و... و چندین قبالة. این مجموعه از محمد مسیح کاشانی است.

۳- مجله یادگار، ش ۸، ص ۳۹، مجموعه منشآت آقا حسین خوانساری در تملک نگارنده مقاله آقای صدر هاشمی منشآت و... از جمله... قبالة خانه....

[۲۷]

«در وقف قرآن صفی قلی بیگ»

۱- علامه تهرانی در الذریعه، ج ۲۵، ص ۱۳۷، ش ۷۹۵ می نویسد: «وقف نامه من

ص: ۳۵۷

انشاء آقا حسین خوانساری م (۱۰۹۹) ابن آقا جمال فیه بیان وقفیه املاک، وقفها الشاه صفی الصفوی للحرم المرتضوی بالنجف و الحائر الحسینی، فارسی مبسوط ابداع فیه من الکیمال الادنی ما لا یوصف کما ذکره لی هبه الدین الشهرستانی، قال و رأیت النسخه بخط السید مرتضی علم الهدی الطالقانی. «ممکن است که این نسخه همان وقف نامه قرآن صفی قلی بیک باشد؟

۲- فهرست کتابخانه دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، ش ۶۷۱۰، زیرمجموعه شماره ۳۰، نسخه ای از انشاء این موقوفه موجود است.

۳- فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۱۱۸۹، مجموعه شماره ۲۴۵۴/۱۱، شکسته نستعلیق شاعری تخلص که در داربگرد شیراز در ۲۴ ج ۱۱۰/۱ نوشته است، وقف نامه قرآن صفی قلی خان (۱۲۱-۱۲۲).

۴- فهرست مرعشی، ج ۳۴، ص ۴۵۱ شماره مجموعه ۱۳۶۰/۱/۱۰ منشآت آقا حسین... وقفنامه قرآن صفی قلی بیک به انشای او، این وقف نامه در شرح حال او ص ۱۷۲-۱۷۵ آمده است. (تاریخ کتابت این وقفنامه ظاهرا سال ۱۰۶۹ ق می باشد).

۵- فهرست دانشگاه تهران، ج ۱۴، ص ۳۸۰۶، مجموعه ۴۷۵۸، نستعلیق راسته و چلیپای سده ۱۱، مجموعه شامل: ۱: منشآت (۲ ر- ۵۰ پ) انشایی است به نام شاه صفی و انشائی دیگر، و وقف نامه قرآن صفی قلی خان ساخته آقا حسین خوانساری....

[۲۸]

«وقف نامه ای که به جهت میرزا رضیا نوشته اند»

۱- فهرست دانشگاه، ج ۸، ص ۶۱۶، مجموعه ۱۹۹۷/۳۸، نستعلیق سده ۱۱، وقفنامهچه ای که بندگان آقا حسینا به جهت میرزا رضیا نوشته اند (۱۶۲ ر- ۱۶۷ پ).

ص: ۳۵۸

۲-فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۳۴۰، شماره ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمّد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در (۱۰۶۴ و ۱۰۶۹) منشآت آقا حسین خوانساری، برگ ۴، انشائی در مورد موقوفات میرزا رضی.

۳-فهرست دانشگاه تهران، ج ۹، ص ۱۳۶۳، مجموعه شماره ۲۵۷۰/۴، نسخ سده ۱۱، منشآت (۱۲۴-۱۴۲) انشاء آقا حسین خوانساری که وقفنامه ایست برای میرزا رضیّا محمد که املاکی را برای روضه حضرت علی و امام حسین علیهما السلام وقف کرده بود، تاریخ وقف در نسخه درست خوانده نمی شود.

۴-فهرست میکروفیلم دانشگاه، ج ۲، ص ۲۶۶، مجموعه ۳۸۴۹/۱۴۹، جنگ علی نقی خاتون آبادی، دیباچه وقف نامه از آقا حسین برای میرزا رضی در ۲۰ صفر ۱۰۷۳ (۲۷۲-۲۷۵ ر)

۵-فهرست دانشگاه، ج ۱۷، ص ۱۲۴، مجموعه شماره ۸۳۷۴/۶، نستعلیق راسته و چلیپای ع ۱۱۱۷/۱، وقفنامهچه دیگر نمونه وار به همان خط. نسخه مقایسه شد همین وقفنامه آقا حسین به میرزا رضیّا است.

۶-فهرست دانشگاه، ج ۱۴، ص ۳۶۷۸، شماره ۴۷۲۷/۱۸، جنگ، شکسته نستعلیق سده ۱۱، وقفنامهچه آقا حسینا مدظله السامی. نسخه مقایسه شد همین وقفنامه آقا حسین به میرزا رضیّا است.

۷-فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۱۴۱۱، مجموعه ۲۵۹۱/۸۶، نستعلیق سده ۱۱ گردآورنده محمّد معینای اردوبادی که در ۱۱۰۹ آغاز کرده، در فهرست هامش دیباچه آقا حسین خوانساری به وقف نامهچه میرزا رضی (۱۶۴).

۸-فهرست مرعشی، ج ۳۴، ص ۴۵۰ و ۴۵۱، مجموعه ش ۱۳۶۰/۱/۱۰، برگ ۸۵.

(رجوع شود به آغازنامه، ج ۳، ص ۵).

۹-مجله یادگار، شماره ۸، ص ۳۹، مجموعه خطی آقای صدر هاشمی به خط میرزا احمد نیریزی خطاط که شامل منشآت و...وقفنامه میرزا رضی است.

[۲۹]

«آقا حسین خوانساری از جهت کتابت روضه مقدسه»

۱-فهرست دانشگاه تهران، ج ۱۶، ص ۳۴۰، مجموعه ۶۷۱۰/۳۰، نستعلیق ریز نصیر الدین محمّد رضوی شاگرد آقا حسین خوانساری در (۱۰۶۴ و ۱۰۹۶)، منشآت آقا حسین خوانساری...کتابه روضه مقدسه به نام شاه سلیمان مورخ ۱۰۸۵.

۲-فهرست مجلس شورا ملی، ج ۴، ص ۱۳۹، شماره ۱۳۹۳، کشکول:نسخه ای است که صفحه اول...در یکی از صفحات اضافی آخر نسخه، قصیده عربی در مرثیه شهید ثانی از شیخ بهاء الدین عاملی، و همچنین متن کتیبه آستان قدس رضوی که به انشاء آقا حسین خوانساری است نقل شده است.

۳-مجله یادگار، شماره ۸، ص ۳۹، مجموعه خطی آقای صدر هاشمی به خط میرزا احمد نیریزی شامل منشآت و...کتیبه تعمیر عمارات مبارکه مشهد مقدس رضوی است.

(در کتاب شرح احوال محقق خوانساری، ص ۱۷۱ با عنوان وقفنامه آمده است که اشتباه است.)

[۳۰]

«مخمس از کلام آقا حسین»

۱-فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۶۴۵، شماره ۷۵۹۳/۲، نستعلیق چلیپای حبیب الله طالش شاندرمنی کسکری در متن و هامش، در برخی شماره ها...با تاریخ شب یکشنبه ۷ شوال (۲۲) و (۱۲۹۳) ۲۷ برگ، ۵۲ صفحه، مخمس آقا حسین خوانساری در ستایش حضرت علی علیه السلام (۲۶ و ۴۹).

ص: ۳۶۰

«شعر آقا حسین خوانساری»

۱- فهرست نسخه های خطی ملک، ج ۸، ص ۱۶۲، شماره ۵۰۰۸، نستعلیق ۱۰۹۰ در شهر همدان، در این جنگ شعرها به ترتیب حروف تهجی نام های سرایندگان است، و از سرایندگان تنها به نام آنها اکتفا شده.

۲- مجله یادگار، شماره ۸، ص ۳۸-۳۹، مجموعه منشات آقا حسین خوانساری به قلم آقای م. صدر هاشمی، چاپ اول، سال ۱۳۲۴ ش.

«وقفنامه»

۱- جنگ رضوی، شماره ۱۶۳۶۲، این جنگ در فهرست رضوی شناسائی نشده و آن را در فهرست نیافتیم و این رساله مابین وقفنامه آقا حسین و دیگر رساله آقا حسین که به شریف مکه نوشته اند، قرار دارد.

«از جانب آقا حسین به میرزا محمد حسین و میرزا محمد سعید»

۱- جنگ رضوی، شماره ۱۶۳۶۲، این رساله ضمن جنگی در کتابخانه آستان قدس رضوی است که در فهرست آن را نیافتیم.

۲- مجله یادگار، ش ۸، ص ۳۹، مجموعه منشات آقا حسین خوانساری نگارنده: صدر هاشمی از مجموعه میرزا احمد نیریزی.

«از جانب آقا حسین به واقعه نویس در سفارش شخصی نوشته اند»

۱- در جنگ رضوی، ش ۱۶۳۶۲ رساله ای است با عنوان: «از جانب آقا حسین به

واقعه نویس در سفارش شخصی نوشته اند». عکس خطی این جنگ در اختیارمان است و لکن در فهرست رضوی آن را نیافتیم.

[۳۵]

«در جواب کتابت میرزا نظام که به صایبا نوشته»

۱-ضمن جنگ رضوی شماره ۱۶۳۶۲ این رساله احتمالاً از آقا حسین است، زیرا بعد از این انشاء، وقف نامه قرآن آقا حسین است و صفحات قبل از این انشاء از منشآت آقا حسین خوانساری است، ولی صحت یا عدم صحت آن به آقا حسین خوانساری باید بیشتر بررسی شود.

[۳۶]

«وقف نامه جمشید خان به انشای آقا حسین»

۱-فهرست دانشگاه تهران، ج ۱۴، ص ۳۸۰۶، مجموعه شماره ۴۷۵۸، نستعلیق راسته و چلیپای سده ۱۱، مجموعه شامل: ۱-منشآت (۲ ر-۵۰ پ) انشائی است به نام شاه صفی، و انشائی دیگر، و وقف نامه صفی قلی بیگ، ساخته آقا حسین خوانساری، و وقف نامه جمشید خان از همو و چندین نامه و انشای دیگر.

۲-جنگ رضوی، ش ۱۶۳۶۲ در روی نسخه خطی با این عنوان: «از جانب آقا حسین به جمشید خان حاکم استرآباد» نوشته شده است، این جنگ را در فهرس رضوی پیدا نکردیم تا دیگر خصوصیات آن نوشته شود، و لکن عکسی از آن جنگ در اختیارمان است.

[۳۷]

«از جانب شخصی در باب قبول تکلفی به بزرگی نوشته اند»

۱-این عنوان در جنگ رضوی به ش ۱۶۳۶۲، ضمن مجموعه منشآت آقا حسین خوانساری به ایشان نسبت داده شده است، این مجموعه جنگ را در فهرس آستان قدس رضوی نیافتیم.

ص: ۳۶۲

«از جانب آقا حسین به محمد بیک»

۱- جنگ رضوی، ش ۱۶۳۶۲، این رساله در جنگی از کتابخانه آستان قدس رضوی است، و لکن در فهرست رضوی این را نیافتیم.

«از جانب آقا اشرف به محمد بیک نوشته اند»

و

«از جانب شیخ علی خان به حسین پاشا در جواب کتابت که از هند نوشته»

۱- دو عنوان بالا در جنگ رضوی به ش ۱۶۳۶۲، ضمن مجموعه منشآت آقا حسین خوانساری و لابلای دیگر منشآت آقا حسین خوانساری که مسلماً از او است، موجود می باشد. در این جنگ بعضی از منشآت از جانب اشخاصی توسط آقا حسین خوانساری نوشته شده و در دیگر نسخه های خطی، صریحاً از رساله ها و منشآت آقا حسین خوانساری ثبت شده است، که نمونه هایی از این قبیل داشته ایم. این دو انشاء و بعضی دیگر از منشآت این مجموعه از آقا حسین خوانساری هست یا نه؟ احتیاج به تتبع دارد.

****

[سایر منشآت منسوبه به آقا حسین خوانساری]

اشاره

به غیر از این چهل عنوان، عناوین دیگری در فهرس نسخ خطی به آقا حسین خوانساری نسبت داده شده است که با عناوین چهل گانه عموم و خصوص من وجه است که با دیدن اصل نسخه خطی و اطلاعات بیشتر از آن عناوین می توانیم به کتابشناسی بپردازیم، و در اینجا عنوان هایی که در فهرس پیدا کرده ایم هیجده عنوان می شود و تمام آن چه را فهرست نگاران درباره این منشآت مطالبی نوشته اند، تماماً آورده می شود تا از

نسخه شناسی و کتابشناسی منشآت و... آقا حسین خوانساری چیزی از قلم نیفتاده باشد.

۱- «نامه آقا حسین به ملا غلامرضا تجلی»

۱. فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۱۱۹۱، شماره مجموعه ۲۴۵۴/۲۳، شکسته نستعلیق کتابت شاعری با تخلص «تحسین» که در دارابگرد شیراز در ۲۴ ج ۱۱۰/۱ نوشته است، نامه آقا حسین به میرزا علی رضای تجلی، ص ۳۶۹، در همین جا شعری است از وحید و شعری از برای درویش مهدی است، در شب شنبه ۲۶ صفر ۱۱۵۷ نوشته شده است....

۲. فیلم نسخه خطی بالا به شماره ۷۳۸۸ در کتابخانه دانشگاه تهران موجود است.

۲- «دیوان آقا حسین»

۱. الذریعه، ج ۹، ص ۲۵۱، شماره ۱۵۱۹: «دیوان حسین خوانساری أو شعره، کان قاضی خوانسار فی عصر الشاه عباس الاول و من اهل الثروه. ترجمه نصرآبادی و آورد بعض رباعیاته، و قال فی گلشن، ص ۱۳۵، انه تلمیذ میرزا جان الباغوی الشیرازی».

۲. الذریعه، ج ۹، ص ۲۵۱: «دیوان حسینا خوانساری المتخلص بصبوحي یاتی بتخلصه».

۳. الذریعه، ج ۹، ص ۲۵۱: «دیوان آقا حسین خوانساری، مّر بعنوان حسین بن جمال الدین».

۴. الذریعه، ج ۹، ص ۲۴۷، شماره ۱۴۹۶: «دیوان آقا حسین بن آقا جمال خوانساری المتوفی (۱۰۹۸)، ترجمه فی (نر ۶ و ۱۵-ص ۱۵۱ و ۵۲۸) و تش، ص (۱۰۸)، و آورد جمله من رباعیانه و معمیاته».

۵. الذریعه، ج ۹، ص ۱۲۸۰، دیوان حسین ولدکما فی نر ۶-ص ۱۵۲ مّر بعنوان حسین بن جمال فی، ص ۲۴۷.

۳- «مراسله آقا حسینا خوانساری»

۱. فهرست دو کتابخانه آستان قدس رضوی، ص ۱۰۰۱، شکسته نستعلیق فارسی بدون تاریخ، شماره ۴۹۶۳.

۴- «ترسل و منشات از آقا حسین»

۱. فهرست میکروفیلم ها، ج ۳، ص ۷۱، شماره ۴۵۵۱/۲، مجموعه دانشگاه اصفهان ۳۱۲ (نشریه اصفهان، ۲ و ۳: ۱۵۲؛ نشریه ۱۱ و ۱۲: ۹۳۹) دارای: ۱- خصوص سلیمانیه؛ ۲. ترسل و منشات از آقا حسین خوانساری و دیگران به فارسی و عربی، در ص ع آمده: «جنگ خط احمد نیریزی».

۵- «بیاضی شکل صورت وقفنامه ها و منشات و اجازات...»

۱. نشریه دانشگاه تهران، ج ۵، ص ۸۱، فهرست نسخ خطی عبد المجید مولوی، شماره ۵۳۹ مجموعه: بیاضی شکل صورت وقف نامه ها و منشات اخوانیه و اجازات و غیرها اثر خامه آقا حسین خوانساری و میرزا علی خان و غیرها از فضلاء عصر صفوی، مختلف السطر.

۶- «وقفنامه آقا حسینا»

۱. نشریه دانشگاه، دفتر ۷، ص ۳۰۰، شماره ۹۰۴/۹، از نسخه های خطی کتابخانه دکتر حسین مفتاح، در کتاب سفینه نظم و نثر.

۷- «وقف نامه انشاء آقا حسین»

۱. نشریه دانشگاه تهران، دفتر ۶، ص ۱۱۱، کتابخانه عبد الحسین بیات، در کتاب سفینه نظم و نثر، رساله ۳۴.

۸- «دیباچه که آقا حسین بر مجموعه یکی از اعزه نوشته»

۱. فهرست کتابخانه مرعشی، ج ۴، ص ۲۴۰، جنگ شماره ۱۴۵۱/۳۹، دیباچه ای که آقا حسینا بر مجموعه یکی از اعزه نوشته (۳۵۶ پ- ۳۶۰ پ).

۹- «دیباچه قواما آقا حسین»

۱. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۷، ص ۵۲۴، شماره ۱۰۰۱۰، نستعلیق سده ۱۲، منشات فارسی با شعر امیر خسرو و دیگران... برخی از عنوان ها... رقع، رقعجات... دیباچه قواما آقا حسین خوانساری.

ص: ۳۶۵

۱۰- «انشاء آقا حسین خوانساری»

۱. فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ص ۶۴۸، مجموعه شماره ۷۵۹۸، نستعلیق چلیپای ۱۰۹۲، انشاء آقا حسین خوانساری سلمه الله تعالی، (۸۱-۸۷).

۱۱- «انشاء آقا حسینا در ایام شکار به شبکه نواب اشرف در مازندران»

۱. نشریه دانشگاه تهران، دفتر ۷، ص ۳۰۰، کتابخانه دکتر حسین مفتاح در تهران، مجموعه شماره ۸۴۲/۸، نستعلیق خوش در دو ستون چلیپا در متن و هامش از سده ۱۱، انشاء آقا حسینا در ایام شکار به شبکه نواب اشرف در مازندران.

۱۲- «منشآت آقا حسین»

۱. فهرست کتب خطی آستان قدس رضوی، ج ۹، ص ۳۰۳، مجموعه ۱۰۹۲۴، مجموعه ای است عربی و فارسی شامل:

۱- قصاید... ۲- حکایاتی از... ۳- ذکر شعراء... ۴- بعضی از منشآت ابو الفضل علامی، آقا حسین خوانساری، شیخ احمد بحرانی، میرزا محمد صالح...

۲. فهرست دانشگاه، ج ۱۷، ص ۶۷، شماره ۸۲۳۵، شکسته نستعلیق ۱۲۱۷... منشآت در ص ع آمده است: «من منشآت مرحوم آقا حسین خوانساری و...»

۳. فهرست کتابخانه سنا، شماره ۳۸۸، در فهرست نسخ خطی نشریه دانشگاه مرکزی تهران، دفتر ۷، ص ۵۷۳، رساله چهارم: «جنگ نثر و نظم گویا گردآورنده محمد تقی بن محمد هادی مازندرانی در اکبرآباد در ۱۱۳۲...»، رساله ۴ منشآت آقا حسین خوانساری است.

۴. فهرست مجلس، ج ۶، ص ۲۱۰، شماره ۲۲۵۵، جنگ گنج مجموعه ای از منشآت نویسندگان و منشیان نیمه دوم قرن ۱۱... شامل دو فصل و یک خاتمه و در خاتمه منشآت است از این نویسندگان... آقا حسین خوانساری (ص ۲۷-۳۵).

۵. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه جعفریه قائن، ص ۱۵۵، تحت عنوان منشآت به شماره ص ۱۷۷: «برخی از منشآت آقا حسین خوانساری» ثبت شده است.

۶. الذریعه، ج ۲۳، ص ۲۳، شماره ۷۸۹۷ «منشآت للاقا حسین بن جمال الدین محمد الخوانساری، و منها فرمان الشاه صفی فی منع مسکرات و الوقف نامجات لمشهد الرضا و ائمه العراق من السید رضی الدین محمد. و النسخه فی مجموعه من کتب مولی محمد علی الخوانساری».

۷. و نیز رجوع شود به تذکره شعرای خوانسار، ص ۲۴.

۱۳- «منشآت»

۱. جنگ خطی در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۲۲۶۰ موجود است که شامل قرق شراب، نامه آقا حسین به شریف مکه، نیز نامه به شریف مکه. و در فهرست دانشگاه، ج ۹، ص ۹۱۲ تمام آنها معرفی شده است به استثنای قرق شراب، که معرفی نکرده اند.

و نیز در همان صفحه فهرست دانشگاه نوشته شده: «نامه به مرحوم میرزا علی نقی پسر میرزا تقی علی آبادی مازندرانی» که از این انشاء در کتاب محقق خوانساری، ص ۱۶۴ جزء نامه های محقق خوانساری دانسته شده است، و لکن آیا این رساله و دیگر رساله ها که فهرست نگار دانشگاه از آن نام نبرده مثل: به یکی از مخادیم نوشته، در نفاق یکی از اهل نفاق نوشت، تعزیت نامه عربی به یکی از اعمام، از آقا حسین خوانساری است یا نه محل تأمل است و باید بیشتر بررسی شود.

۱۴- «جواب نامه شریف مکه به شاه سلیمان به انشای وی»

۱. اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۱۴۸ چنین آمده است: «جواب کتاب شریف مکه الی شاه سلیمان الصفوی ینقل عنه صاحب «فضل السادات» منه نسخه فی المکتبه الحسنیه بالنجف».

۲. الذریعه، ج ۵، ص ۱۹۳، شماره ۸۹۰: «جواب مکتوب شریف مکه الی الشاه عباس

الثانی أو الشاه سلیمان، و الجواب للمحقق الآقا حسین خوانساری المتوفی (۱۰۹۸) ینقل معنه فی «فضائل السادات» و عدّه من مأخذه».

۳ و ۴. تذکره شعرای خوانسار، ص ۲۴ و نیز رجوع شود به تذکره القبور مهدوی، ص ۲۹۸.

۱۵- «نامه آقا حسینا به یکی از خویشاوندان»

۱. فهرست دانشگاه تهران، ج ۱۴، ص ۳۶۷۸، مجموعه شماره ۴۷۲۷، شکسته نستعلیق سده ۱۱، رساله ۱۹: نامه آقا حسینا مدّ ظله السامی به یکی از خویشان (۳۵۴ و ۳۵۵).

۱۶- «وقف نامه مدرسه مریم بیگم اصفهان به انشای وی»

۱. در کتاب تاریخچه اوقاف اصفهان، ص ۲۹۸، و شرح احوال محقق خوانساری، ص ۱۷۰ اشاره و تصریح به وقف نامه مدرسه مریم بیگم اصفهان با انشای آقا حسین خوانساری شده است.

۱۷- «نامه آقا حسین به [سید] ماجد بحرانی»

۱. فهرست کتابخانه ملی ملک، ج ۲، ص ۳۸۷، مجموعه شماره ۳۶۹۵/۳، نسخ سده ۱۱- منشآت به عربی دارای ۱- نامه ماجد بن محمد حسینی بحرانی. ۲...۳- نامه آقا حسین خوانساری به ماجد بحرانی.

۱۸- «نامه های آقا حسین به شاه سلیمان»

۱. فهرست مجلس، ج ۱۹، ص ۳۳۲، شماره ۲۵، ص ۶۳۲۴، دفتری است که بیشتر آن نستعلیق ۱۰۹۷-۱۰۹۸، در مدرسه قرچخای اصفهان، رساله شماره ۲۵: منشآت خوانساری (۱۵۶-۱۶۶ دفتر) صورت نامه های آقا حسین خوانساری است به شاه سلیمان (بر طبق نوشته عنوان).

تذکرات

۱- بعضی از منشآت تک نسخه بود، و بعضی از عبارتهای آن درست خوانده نمی شد و در این موارد چند نقطه (...) گذاشته شد.

۲- حتی المقدور سعی شده که عناوینی برای رساله‌ها انتخاب شود که در بالای رساله‌های خطی آمده بود، و ممکن است بعضی از عناوین طولانی باشد.

۳- سعی بر این بوده که اساس کار تصحیح از مجموعه رساله‌های خطی باشد که چندین منشآت آقا حسین در آن مجموعه موجود بوده است. تا با مقایسه یکدیگر از مشکلات کتابشناسی و نسخه‌شناسی آن کاسته شود.

۴- ممکن است بعضی از رساله‌ها چند عنوان داشته باشد، که بعضا هر دو عناوین آورده شد و بعضا در داخل پرانتز زیر عنوان اصلی قرار گرفته است.

۵- بعضی از رساله‌ها بیش از ده نسخه خطی داشته است که تمام مشخصات آن رساله‌ها در مقدمه نوشته شده و در تصحیح به مقداری که نیاز بوده است از نسخه‌های گوناگون استفاده شده است.

۶- اکثر رساله‌های آقا حسین در منشآت و... به زبان فارسی و بعضا به عربی است که در این مجموعه از هم تفکیک نشده است.

۷- تمام نامه‌ها، وقفنامه‌ها و منشآت و دیباچه‌ها و مقدمه‌ها و... بدون هیچ اولویتی و ترتیبی به دنبال هم آورده می‌شود و با تتبع بیشتر در کتابخانه‌ها و فهرس نسخ خطی و اطمینان از اینکه دیگر به عنوان جدیدی از منشآت دست نخواهیم یافت، به ترتیبی منطقی و هرکدام در جای خود قرار خواهد گرفت.

۸- بعضی از منشآت و... عنوان خاصی نداشته است، لذا ما هم برایش عنوان نگذاشتیم و یا از فهرس عنوان انتخاب کردیم، مثلا دارد: «منه دام ظلّه».

۹- به جهت تناسب وقفنامه‌های قرآن آقا حسین خوانساری، دو وقف نامه قرآن از دختری و نوه آقا حسین در آخر وقف نامه‌های آقا حسین اضافه نمودیم تا مزید فایده باشد. و دیگر وقف نامه‌ها منشآت خاندان آقا حسین خوانساری در جای دیگر مستقلا به طبع خواهد رسید.

در پایان از همکاری و مساعدت های فاضل ارجمند جناب حجه الاسلام و المسلمین سید محمد باقر میر نعمتی (موسوی) که در استنساخ و مقابله و تقویم النص اکثر رساله ها مددکار بوده اند و زحمت طاقت فرسایی برای جمع آوری و شناسائی این منشآت و... از کتابخانه های ایران کشیده اند، و بعضا متحمل مسافرت هایی به شهرهای مشهد، تهران، اصفهان، خوانسار، قم و... شده اند، کمال سپاس و امتنان دارم.

و نیز از حجه الاسلام عقیل فرزانه که در مراجعه و کنترل نسخه ها و شناسایی این منشآت مساعدت کرده اند، سپاسگزارم.

و سرانجام باید از جناب حجه الاسلام و المسلمین محمد جواد نورمحمدی تشکر کنم، که اگر نبود پی گیریهای مستمر ایشان، این مجموعه منشآت، به این شکل به انجام نمی رسید.

قم-علی اکبر زمانی نژاد ۱۳ رجب ۱۴۲۸ ق ۱۳۸۶/۴/۶

جناب استاد العلمائی آقا حسین خوانساری رحمه الله

به عالیحضرت افصح الفصحائی میرزا صائب؛ نوشته اند

در محفلی که صبح روشن بیان، به مجرد نفس کشیدنی شفق اندود خجالت گشته، از اندیشه ایراد متبدل دم از مطلع آفتاب نزنند، و عندلیب خوش الحان به محض دم زدنی گلگونه ساز رنگ اسیری شرم گردیده، از بیم گل کردن توارد آهنگ غزل سرایی نکند.

و طوطی شیرین مقال از استماع سخنان معجز مثال پنبه دار وجوه حیرت شده از واهمه شنیدن مؤاخذ آغاز سخن پردازی نماید، و صدف دربار خاموش، و همه تن گوش سخن هوش آمده از دغدغه آشنائی مضمون، لب به حرف گوهر منظوم و لؤلؤ موزون نگشاید.

و بستان زن گلشن فصاحت پروری و ترانه سنج چمن بلاغت گستری أعنی تذر و خوش خرام خامه، که مشاطه زلف تابدار عروسان سخن، و سایه کش گیسوی مشکبار شاهدان معنی است، عارض عرض اشتیاق، و رخسار اظهار دوستی و اتفاق را که عنوان صحیفه تعارف بنای زمان، و سر دگر نامه محبت خانه به کار دوستان است، به آب و رنگ چه لفظ تازه آرید؟ و به گلگونه کدام عبارت رنگین مهره گشاید؟ که خط بر نوشته جهل مرکب و سند سبک مغزی خویش نگذاشته باشد.

و در وصف سخن آفرینی که آوازه انتشار محامد آدایش مانند شعر انتخاب به عالم

دویده، شعشعۀ اشتهار محاسن القابش چون پرتو آفتاب جهانتاب به همه جا رسیده، قطع نظر از اینکه نظر به انتظام سلسلۀ نیک اندیشی و وداد... گوهر... نفس عین خودستائی، و بنا بر استحکام مبانی یکرنگی و اتحاد، شکفانیدن غنچه به وصفش محض خودنمائی است.

چه توان گفت؟ که بگفته حکم گفته نداشته باشد، همان بهتر که عنان کمیت و ربطی (کذا) نژاد خامه را از نوشتن این مراحل دور و دراز کوتاه و کشیده دارد، و به نگارش برخی از گزارش احوال پرداخته، و لوح اظهار نگارد، که اعجاز نامه های والارقمی (کذا) طور سربلاغت پیرا هر کدام در ساعتی مسعود عزّ صدور و شرف ورود یافت، محفل آرای خاطر... دیده بصیرت ناظر گردیده، بزم آرای جلوۀ حیرت یاران، منتخبان مجموعه دیوان داران علمی به مرتبه ای شوق انگیز گشته، کیسۀ اندیشه را از نقود شنا باش آفرین تهی ساخت که کفۀ گوش مستمعان سخن سنج را پر کرد.

و هوش اهالی نشأه سرشاران فیض نژادان خمخانه فیوضات لاریبی به مثابۀ غارتگر قلمرو نطق گردیده، خزانه اقتدار و نزهتگاه فنون سخنوری را از ذخایر الفاظ و عبارات پرداخت، که به قدر فقره داری، جهت شرح کیفیت آن فراهم نتوانست آورد، اگرچه جدا کردن آن بوستان حدیقه خیال از خود بسی مشکل بود، و دل کندن از (را) صحبت آن تازه نهالان گلزار کمال به غایت دشوار می نمود.

لیکن چون خاطر محبت ذخایر نهایت خواهشمندی تذکر ایشان بر وجه دلخواه در خدمت حجاب بارگاه خلائق پناه داشت، لاجرم همه را گل بی وقتۀ تحفۀ مجلس انور خاقان و هدیه محفل فردوس منظر سلیمان زمان ساخته، به آن تقریب شمۀ ای از مکارم اوصاف آن منتخب دیوان دوستی، و یگۀ بیت قصیده آشنائی را بر لوح عرض اقدس نگاشت، که هم پایدار تأکید قواعد اتحاد هر دو طرف باشد، و هم کار گزار تجدید مبانی اعتقاد نواب کامیاب اعلی که جانهای گرامی فدایش باد گردد، که لله الحمد که از شیرازۀ گلزار تعریف، و شاداب نهال عنایت بار توصیف منصبۀ ظهور رسید. هریک از آن عذرا

عذران حیّ معنی، و لیلی و شان قبیله سخن، مشاطگی توجّهات، امیدواری پیرایه حسن التفات خاطر ملکوت ناظر والا پذیرفته به کابین بکران بهای آفرین و تحسین درآید.

(۲)

از منشآت آقا حسین خوانساری برای عنوان کتاب پادشاه هند

(فقره ای چند در مفاخر سلاطین صفویه بر سایر پادشاهان)

تعالی الله، زهی ایزد بی همال و یگانه بی شبه و مثال، که بر حسب اقتضای حکمت بالغه، و استدعای عنایت سابغه، گوهر یکتای سلطنت و پادشاهی، و درّ گرانبهای سروری و فرمانروائی را از بحر ابداع و لجه اختراع به ساحل ظهور آورده، واسطه انتظام عقد جمعیت بنی نوع انسان، و رابطه تألیف فرائد افراد این زبده نتایج ارکان کرده، از راه سایگی به پرتو خورشید عالم آرایبی کرد گاریش همسایگی داده، و از روی نمونگی آئینه خدائی نماس بر کف نهاده، گرد و غبار فتنه و آشوب عالم سفلی که منبع تباین و تضاد است، به آب تیغ صولتش فرو نشانده، و به رشحه سحاب معدلتش گل خرمی خیر و صلاح از شوره زار هیولای عنصری که منبت شرّ و فساد است شکفانده.

به برکت سیاست مدتیّه اش قرای ظالمه را مدن فاضله ساخته، و به قوت قوانین دیتیّه اش آدمیان مدنی بالطبع را قادر بر اکتساب ضروریات نشأ عاجله و آجله گردانیده، و اگرچه این چراغ آسمانی بنا بر اسرار خفیه ربّانی که از حیّز احاطه فهم امکانی بیرون است؛ هم از فانوس دیر روشن؛ و هم از قندیل حرم پرتوافکن می شود، و هرچند این شاهد لابالی روحانی بنا بر حکم دقیقه یزدانی که از حوصله دریافت عقل انسانی فزون است؛ هم از عطای کحلی کفر ظلمت فام چهره می گشاید؛ و هم در دیبای بیضای نوربفت اسلام جلوه می نماید.

لکن بر ارباب دانش و بینش مانند آفتاب روشن است، که از تابش فروغ مهر عالم آرا، زشت و نازیبا را به جز از خجالت بهره، و به غیر از فضیحت نصیبی نخواهد بود.

ص: ۳۷۷

برین قیاس فرقه اولی را با وجود خبث ذاتی و زشتی جبلی، از آراستگی به زیور پادشاهی و تحلی به این حلیه الهی ظاهر است، که چه مایه جمال و چه پایه کمال خواهد افزود، و چون بر وفق مؤذای خطاب فصل، و قول عدل، فاتحه دیوان نبوت به اشاره فحوای «کنت نبیا و آدم بین الماء و الطین» (۱)، و خاتمه رساله رسالت به حکم طغرای و لکن رسول الله و خاتم النبیین (۲) آنکه بی هدایت مشعله عالم افروز طریقتش، سمند بادپای دانش خضر در ظلمات حیرت و جهالت هزار سکندری می خورد، و بی نظم و نسق عامل مصلحت آموز شریعتش، نهنگ دریا شکاف عصای موسی در شیار زمین فتنه ضلالت جفت گاو زرین سامری می شود. علت غائی ایجاد هر موجود، صاحب لوای حمد و مقام محمود، علیه صلوات الله الملك المعبود، که «ستفترق امتی علی ثلاث و سبعین فرقه، فرقه ناجیه و الباقون فی النار» (۳).

ماء معین عین الحیات ملت بیضای احمدی و شریعت سمحای محمدی، صلی الله علیه و آله و سلم از شعب مختلفه و جداول متفرقه بر حدائق قلوب و بساطین نفوس جاری می گردد، و از ممر آمیختگی به گل ولای عقاید فاسده و آلودگی به طین و چمای مذاهب کاسده، مزاج این آب خوشگوار که مایه حیات ابدی و سرمایه زندگی سرمدی است، از حالت طبیعی و کیفیت اصلی خود گشته، در اکثر طبایع کار آتش جهیم و فعل زقوم حمیم می کند.

لاجرم از طوایف اسلامیة نیز به غیر از طائفه امامیه که بنابر تطابق ادله عقلیه و نقلیه،

ص: ۳۷۸

۱- (۱) - مفتاح الفلاح، شیخ بهایی، ص ۲۹، ناشر موسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت؛ بحار الانوار، علامه مجلسی، ج ۶۵، ص ۲۷.

۲- (۲) - سورة مبارکه احزاب، آیه ۴۰.

۳- (۳) - الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد، شیخ طوسی، ص ۲۱۳، تحقیق شیخ حسن سعید، کتابخانه جامع چهلستون تهران، سال

۱۴۰۰، قم.

و توافق نصوص خفیه و جلیه، فرقه ناجیه، منحصر در آن فرقه علیه است، فرق دیگر را تلبس به لباس دارائی و تزین به افسر فرمانفرمائی بر قیاس سابق نتیجه ای به غیر از خزی و رسوایی نخواهد بود.

و بحمد الله و المنة که از آن روز که دست قدرت خالق ارض و سما، و فائق حب و نوا، تخم آدم کیای نوع انسان را در مزرع ایجاد فشانده، و قامت قابلیت سلسله صفویه آدمیان را خلعت فاخره خلافت پوشانده، تا به امروز از اراضی طیبه اصلاص صفیة آبای کرام و اسلاف عظام نواب همایون ما خس و خار شرک و شبهه سربرنزده، و احدی از آحاد این فرقه سعید تشریف ایزدی مصبوغ به صبغ فطری توحید را دمی از برنیفکننده، و از آن زمان که صرصر خزانی تفرق آراء، و باد مهرگانی اختلاف اهواء بر گلشن جنت آب و هوای ملت خاتم الانبیاء- علیه التحیه و الثناء- وزیده، تا به این روزگار در گلزار همیشه بهار اعتقاد این طائفه اخیر گل جعفری مذهب حق اثنا عشری پژمردگی پذیرفته.

پیوسته سلاطین نامدار این سلسله عالی تبار، خطبه را از القاب میمون خطیب منبر «سلونی» (۱) سربلندی داده اند، و سگه را از نام همایون صاحب منزلت هارونی تازه روئی بخشیده.

ذو الشهادتین خطبه به بانگ بلند در اطراف و اقطار گواهی می دهد، که از روی اخلاص تابع ائمه اطهارند، و شاهد عدل سگه از خلوص طویت در همه شهر و دیار ادای شهادت می نماید، که از دل و جان غلام حیدر کزار.

و با وجود موهبت ولایت اهل بیت خلاصه عالمیان که مثال سفینه نوح، و جفت باب حطه، و حلیف قرآنند، و تمسک به این جبل متین و عروه وثقی، و وسیله نجات دنیا و عقبی، و ذریعه سعادت اولی و اخری است؛ نعمت ولادت از ایشان نیز کرامت شده، دوحه طیبه این خاندان را از عروق شجره طوبی مبارکه حسینیّه نشو و نما داده اند، و دجله صافیة این

ص: ۳۷۹

دودمان را از عین بیضای پنجهٔ موسویه اجرا فرموده، و به حکم منشور نصِّ مبین **إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَ نُوحًا وَ آلَ إِبْرَاهِيمَ وَ آلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ (۱)** این سلسلهٔ علویّه را از عالمیان برگزیده، و بر سایر سلاطین روزگار و خواقین عالی مقدار که از زیور این فضیلت عاری، و از حلیهٔ این موهبت عاطل اند، امتیاز بی پایان و مزیت بیکران بخشیده.

آری آری از آل فلاخن و آل بهمان تا آل ابراهیم و آل عمران فرق بسیار است، و از نسبت گورکانی ارباب عمی و خزلان تا پیوند فرزندی داماد سید انس و جان تفاوت بی شمار.

هم نبوت در نسب، هم پادشاهی در حسب کو سلیمان تا در انگشتش کند انگشتی

و از آنجا که نگارش گفتار به ذکر برخی از نعمای بی منتهای یزدانی انجامیده، و گزارش سخن به عدّ نبذی از آلالی لا یعدّ و لا یحصی سبحانی کشیده، دل حق گذار، و باطن سپاس دار این برآوردهٔ دامان و کنار دایهٔ رحمت ایزدی، و این پرورش یافتهٔ خوان نعمت سرمدی را خیال این معنی بر مرآت ضمیر مهر تنویر پرتو افکنده، و شاهد این تمنا از جیب خاطر ملکوت ناظر سربرزده، که در پیش هنگام به مناسبت مقام فرمان وحی بنیان و **أَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ (۲)** را بر نهج شایستگی و طور بایستگی کار گزار گردد. اگرچه بنا بر فحوای خطاب کبریا انتساب و **إِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا (۳)** این نه کاری است پذیرای انجام، و نه شغلی است تمنا فرمای اختتام و **لَوْ أَنَّ مَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ (۴)** لکن، به حکم «ما لا یدرک کله لا یترک کله» و به اشاره «لا یسقط المیسور بالمعسور» اگر چنانچه کمیت قلم را در این وادی بی پایان میدان داری رخصت تک و تاز، و تذرو خامه را درین فضای بی منتهای دو سه بال افشانندی دستور پرواز دهد می تواند بود.

معاذ الله نه از روی تفاخر و تبختر و عجب و تجبر که منافی مزاج شرع قویم، و مخالف

ص: ۳۸۰

۱- (۱) - سورة مبارکه آل عمران، آیه ۳۳.

۲- (۲) - سورة مبارکه ضحی، آیه ۱۱.

۳- (۳) - سورة مبارکه ابراهیم، آیه ۳۴.

۴- (۴) - سورة مبارکه لقمان، آیه ۲۷.

طبع عقل مستقیم، و شیمه قاصر نظران کوتاه بین، و طریقه پست فطرتان سبک تمکین است، بلکه، به مجرد امتثال فرمان و ادای شمه ای از شکر و اهب منان، چه اظهار نعمت در حقیقت شکر آن است، و اخفای آن در حکم ناسپاسی و کفران، و به محض شفقت بر جهانیان و مرحمت بر عالمیان که به تقریب این مرام دستور العملی نیز از برای سلاطین زمان سرانجام گیرد. و در ضمن این مقصود قانون الاولی به جهت خسروان دوران بر لوح وجود نگارش پذیرد، که عواید آن نظام امور عامه خلایق را شامل، و فواید آن صلاح حال کافه برایا را کافل بوده باشد.

لله الحمد، که از آن هنگام که چمن آرای قضای گل رعنا دین و دولت درین گلشن بی گرد و غبار شکافنده، و نقش بند تقدیر دیبای دوروی ملک و ملت در این کارخانه پرنقش و نگار طرح افکننده، همواره به عون عنایت ایزدی و امداد حمایت سرمدی، تقویت شریعت عزای مصطفوی و ترویج ملت بیضای مرتضوی را نصب العین خاطر والا، و مطمح نظر اندیشه جهان پیماساخته، و پیوسته در اعلائی کلمه حق و اطفای نایره بطلان در معرکه جهاد و میدان جد و اجتهاد رخس همت تاخته، در جمیع اطراف و اکناف ولایات، به ازاله مبدعات و إماطه منکرات فرمان لازم الاذعان شرف نفاذ پذیرفته، و در همه شهر و دیار به نشر احادیث سید ابرار، و شرح آثار ائمه اطهار علیهم صلوات الملك الجبار، حکم واجب الاتباع عز اصدار یافته، در لیل و نهار و پنهان و آشکار مراقب احوال عباد، و محافظ اطراف بلاد بوده. رفاه حال زبردستان را بر فراغ خاطر خود رجحان داده، و برای خواب امن رعایا، بیداری شبها را در نظر بینش آسان کرده.

غرض اصلی از شکستن طرف کلامه کیانی به غیر از خبر حال شکستگان زاویه بی سر و سامانی نمی داند، و علت غائی از بلندآوازی کوس سلطانی، به جز از رسیدن به ضعیفان محبوسان زندان ناتوانی نمی شناسد.

از وزیدن نسیم رأفت و معدلت چنان آرام و اعتدال در طبع روزگار پدید آمده، که تخم

سپندی که هنگام دی در مجمر افشانند، در نوبهاران سبز و خرم برآید، و جامه آب و رنگی که موسم ربیع در اطفال شوخ طبع ریاحین پوشانند، در فصل خزان به صد نوی و زیبایی نخست در نظر جلوه نماید.

هنگامه ظلم و عدوان از هبوب صرصر نصفت و سیاست به نوعی فسردگی پذیرفته، که خارای جانگزای شعله بی پروا در بر بال و پر پروانه پرنیانی نماید، و تیغ جهانگشای شعاع مهر عالم آرا، بر سر شخص ستاده سایه مانند سپر سازد برّانی نکند.

شهباز بلند پرواز از قهقهه کبک دری، چنان تر نگشته که بال و پر از هم تواند گشود، و صعوه ناتوان، نیروی آن نیافته که طعمه از چنگال رویین عقاب بتواند ربود.

امنیت ولایت در آن مرتبه، که می توان در روز روشن مانند آفتاب، طبق زر بر سر گرفتن، و از مشرق تا مغرب همه جا یگه و تنها رفتن.

پاس مملکتی در آن پایه، اگر نسیمی دزدیده به صحرا درآید، حارسان شهر را در دم خبر آید، و اگر موجه ناگاه از دل دریا برخیزد، مستحفظان سواحل را در زمان آگاهی حاصل گردد.

هر آن خوابی که دزدان از چشم پاسبانان ربوده بودند، شحنة ملک حراست همه را به شکنجه بی خوابی بازپس گرفته، به مردم چشم ایشان سپرد، و هر زر و سیم نابی که نقّابان از کمرکان گشوده، ریزش دست سخاوت تمام را یکجا به دامن آن شمرد.

نوبهار عدل و احسان طبیعت اشیا را چندان مایل به نشو و نما نموده، و چنان باده ملایمت و الفتی در ساغر طینت ها پیموده، که زمین دیبا را از دانه شور مشجر می توان کرد، و صفحه خارا را از خط شعاعی بصر مسطر می توان زد.

کف جود و امتنان ز انسان دامن دامن لعل و گوهر در کنار سایلان فشانند، که روزگار امانت گذار کهربائی که از دامن ابر نیسان ریخته بود باز به او رساند.

درهائی که از گوش ماهیان برآمده بود، باز در گوش ماهی آسمان کشیدند، و جگر

پاره هائی که مهر درخشان به دایه بدخشان سپرده، دگر باره به کنار پدر مهربان رسیدند.

درین دوران دادرسی مظلومان، ستمکاران آن چنان زار و نزار گشته اند که به تار مو گردن شعله نی زنهار نتوان پیچید، و بر شبه موج نهنگ خونخوار را از دریا به کنار نتوان کشید.

بارها در بزم تمکین و وقار باده مرد آزمای خشم و غضب را به یک لب چش ساغر فراخ حوصلگی خمخانه خمخانه به آب رسانده، و مکرر در مقام عفو و بخشایش، کوههای گران جرم و تقصیر بندگان را به یک افشاندن دامن بلند استغنائی صحرا صحرا بر باد داده.

بروز سرپنجه دلاوری که از بازوی خیر گشای شیر خدا همه جا دست بدست رسیده، نی رمح سماک در ناخن شیر گردون شکستن موی از شیر کشیدن است، و به قوت بازوی مردانگی که قبضه از دست قدرت شهسوار میدان لافتی گرفته، ثور و اسد افلاک به یک ناوک جاندوز به یکدگر دوختن تیر از حریر گذرانیدن. از ایستادگان محفل بهشت نشان که از فیض پرورش نیسان عاطفت در دریای دانش و بینش اند، پایه سریر گردون نظیر گوهرنگار، و از باریافتگان مجلس جنت بنیان که از پرتو تابش آفتاب عنایت گل بوستان فضل و کمالند، ساحت بساط فلک انبساط رشک گلزار.

زهی دستور دانش آرای ارسطو درایت، و وزیر صایب رأی صاحب کفایت، که صد چون ابن عمید و ابن عبّادش از جمله خدام و عبید است، و در نظام ملک و مملکت برجیس را گرامی خلف رشید، و خهی خوانین نامدار و ارمای شیرشکار که هر یک به تنهایی مانند خورشید جهان گیر قلعه گشای گنبد دوارند، و در معرکه دار و گیر برابر سپاهی بی شمار.

خبذا زمره اطبای حذاقت انتما که سین سبابه حدی و ذکاشان ارّه بر سر ابن زکریّا گذاشته، وقاف قانون مداواشان گره درد و اندوه در دل ابن سینا نهاده، مرحبا معشر منجمین دقایق بین، که از خیل ایشان ابو معشر یکی است، و در جنب دانش و کمالشان فضل بن سهل اندکی.

لوحش الله از فرقه منشیان عطاران نشان، که در نظم لالی منشور تازی و دری مانند ذو الفقار حیدری ذو اللسانین، و از اقتدار بر توسعه دستگاه فنون فصاحت پروری، و شیوه بلاغت گستری ذو الیمینین، به یمن تربیت ظاهری و باطنی ارباب مدرسه، همگی در مرتبه فلاتونی، و اصحاب صومعه جملگی در مقام ذو النونی.

هنرمندان فایق از هر صنف و هر مقوله به نوازشی جداگانه ممتاز، و پیشه وران حاذق از هر نوع و هر طایفه، به عنایتی بیکرانه سرافراز.

بالجمله از میامن الطاف یزدانی درین گلشن بی خس و خار شهباز علو و افتخار را جولانگاه پروازی نداده اند، که به سالهای دراز از شاخی به شاخی تواند پرید. و درین چمن همیشه بهار، طایر رفعت و اقتدار را آشیان بر نخل بلندی نبسته اند، که به مدت‌های بی انجام و آغاز صیاد اندیشه به آن تواند رسید.

از تأثیر افضال سبحانی درین شکارگاه صید مراد را دام سعادت‌ی نگسترده اند که هر دم همایی بی قرار خود را به بال شوق به آن برساند، و درین شبستان عدل و داد، چراغ دولتی بر نیفر وخته اند، که هر نفس عنقایی پروانه وار بال و پر به پایش بیفشاند.

الحق با این مناقب و مفاخر سر مباحات بر عرش برین سودن، و پای افتخار بر فلک دوّار گذاشتن را سزد، که ارباب سریرت بر نهج متعارف رفتن و بر طریق عادت سلوک کردن شمارند، چنانکه اصحاب بصیرت خاک این آستان را مغفر جباه سلاطین نامدار و ملثم شفاه خواقین کامکار شدن، به صد پایه از پایه خود پست شدن، و به چندین درجه از شأن خود تنزل نمودن در حساب آرند.

و با این مکارم و مآثر شاید که عالمیان غاشیه اطاعت این دودمان ابد توأمان را بر دوش فرمان بردن هم آغوش پادشاهی، و حلقه بندگی این خاندان ولایت نشان را در گوش جان کشیدن، دوش به دوش شاهنشاهی شناسند، بدانسان که این بنده نیازمند درگاه احدیت، جبهه سلطنت را پیوسته زمین فرسای ساحت اطاعت قادر بی نیاز داشتن، گلگونه

جمال شاهد سلطاني، و سر عجز و نیاز را همواره بر آستان صمد کارساز گذاشتن، سربلندی افسر کیانی می داند.

فحمدا لله ثم حمدا لله ثم بعون الله و حسن توفيقه

(۳)

منه ایضا دامت ایام افادته من السلطان شاه عباس ثانی

الی شریف مکه شرفها الله

الحمد لله الذي شرف مكة المباركة و صيرها أم القرى و الامصار، و جعل المولودين اللذين نشأ في ذيلها و ريبا في حجرها أفضل من كل مولود يلف في قماط الليل و النهار، أعنى جدنا و نبينا محمدا سيد الكونين الذي اسرى به من المسجد الحرام إلى السماء، و رأى عند صدره المنتهى ما رأى، و ارتقى إلى مقام قاب قوسين و كان الله هو الذي رمى إذ رمى، و أبانا و إمامنا عليا ثاني الثقلين، الذي وضعته أمه في بطن بيت هو أول بيت وُضِعَ للناس (۱)، و رفعه رب هذا البيت و طهره و أذهب عنه و عن أهل بيته جميع الأرجاس و الأدناس، صلوات الله و سلامه عليهما و آلهما المعصومين الأخيار، و أولادهما الطيبين الأطهار، أجدادنا الإمامين (الأئمة) العظام و آبائنا الميامين (العز) الكرام، ما لم تعد جمار البطحاء و لا تحصى حصى البيداء.

أمّا بعد: فإنّ القرابه القريبه العلويه، و الرّحم الماسه الفاطميه، يستدعى أن يكون لا يزال من حضرتنا العليه و سدّتنا السّتيه هدايا نسائم تسليمات تهبّ من مهبّ الشفق و المودّه، و تحاييف روايح تحيات تفوح منها نفحه العطوفه و المحبه (المودّه) توجّه تلقاء نجد المجد و تهامه الشهامه، و تنحى شطر المسجد العزّ و مشعر الكرامه، يعنى حضره من خصّه الله تعالى بالنسب الطاهر المصطفوى، و الحسب الزاهر المرتضوى، و حباه الشوكه الباهره

ص: ۳۸۵

و الرفعه الظاهره و اعطاه المجد الرفيع و القدر المنيع، و جعله من أهل بيت انبتهم الله لِبَاتًا حَسِينًا (١)، بِرَوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ (٢)، و صيره من أشرف أصل و أكرم فرع، و كرمه (عظمه) بملازمه حرمة الشريف الذى يأوى إليه كل قوى و ضعيف، و شرفه بخدمه بيته العتيق من كُملٍ فَصِحَّ عَمِيقٍ (٣)، زاده الله سبحانه تعظيما و تبجيلا. كما فرض حجّه على من استطاع إليه سبيلا، و هى الحضرة الشريفه الشريفه الحسنيه (٤)، لازالت مهبطا للفيوضات البهيه و الفتوحات الستيه.

و يقتضى أن يكون دائما جنابهم الشريف ملحوظا بعين العنايه السلطانيه، و جانبهم المنيف مراعى حقّ الرعايه الخاقانيه، فما زال إن شاء الله الرحمن ركن المودّه بين الجانبين إلى قيام الساعه ركيئا، و حبل المواصله بين الطرفين إلى يوم القيامه متينا.

ثمّ المنهى إلى جنابهم العالى إنّ قبل ذلك بسنين وصل إلى شرايف مسامع حضّار المجلس الأعلى الخاقانى ما برح محفوظا (محفوظا) بالنصر و التأييد السبحانى، أنّ قوافل الحاج و المعتمرين الآتين لطواف بيت الله الحرام الذى من دخله كان من الآمنين، القاصدين لزياره رسوله سيّد المرسلين و الائمه الكرام المعصومين صلوات الله عليهم اجمعين، الذين يجيئون من بلادنا المحروسه حرّسها الله تعالى، يصل إليهم فى الطريق محن كثيره بدنيه و ماليه، و يصيبهم بلايا عظيمه جسمانيه و نفسانيه من جهات مختلفه و أنحاء شتى، حتّى أنّه قد يكون يستلب منهم اللصوص و الذوبان ثيابهم و أسلابهم و جميع ما كانوا به يتمتعون، و يذرونهم بالبيداء بايدين و يحلّونهم منزله ما كانوا يحزّمون، و مع ذلك يتفق ايضا فى بعض السنين أن يفوتهم الحج، إذ لم يدر كوا الموقفين، و يرجعون عراه حفاه بخفى حين، من أجل تسويق المباشرين لاماره الحاج فى الخروج و تأخيرهم فى الذهاب، و بسبب توقفات يقع فى أثناء الطريق، من شؤمه سماجه الأعراب.

ص: ٣٨٤

١- (١) - سورة مباركه آل عمران، قسمتى از آيه ٣٧.

٢- (٢) - سورة مباركه ابراهيم، قسمتى از آيه ٣٧.

٣- (٣) - سورة مباركه حج، قسمتى از آيه ٢٧.

٤- (٤) - الحثيه (خ ل).

ولمّا كان في مثل هذه الحال لما منها من المخاطره بالأنفس و الأموال الاستطاعه التي هي شرط وجوب الحج على ما قال الملك المتعال مفقوده، إذ من جملتها تخليه السرب، و ظاهر أنّها حينئذ ليست موجوده، و كأن لم يكن الحج في مثل هذه الصورة واجبا و لا- نحو هذا السفر سايغا، فلاجرم قد صدر عن موقف السلطنه العظمى الحكم بمنع القوافل و الوفود، و سدّ الطريق و الصدود، امثالاً لأمر الله و شفقه على خلق الله و حمايه للرعيه لا رعايه للحميه.

و في هذه السنه ارسل حاكم البصره إلى خدمتنا و استدعى من حضرتنا أن نرخص الحاج و نفتح هذا الطريق، و عرض على اولياء دولتنا الباهره مؤكداً بالعهود و المواثيق أن لا يؤخذ منهم من كل نفر سوى الجمّال و الطّبّاخ و البريد في الذهاب و العود جميعاً من كلّ جهه و عله أزيد من ثلاثين أحمر قطميرا، و أنّهم لا يصيبهم ظماء و لا نصب و لا مخمسه إلا أن يشاء الله و لا يظلمون نقيرا، و تعهد أن ينفرهم من البصره اليوم الأوّل أو الثاني من شهر ذى القعدة و لا يقيمهم عقيب مذاقيب بقدر قومه و لا قعدة.

و لما كان حينئذ مظنّه أن يكون منع الحاج بعد ذلك صدا عن سبيل الله جلّ ذكره، و منعا لمساجده أن يذكر فيها اسمه، فاجبنا مسئوله و اسعفنا مأموله، و رخصنا الحاج و العمّار، و انفذنا الأحكام المطاعه و الفرامين النافذه إلى خواقين الأطراف و الأقطار، بأن يجهّزوا القوافل و يسبّلوا السوابل ليتوجّهوا من صوب البصره بالسلامه إلى الارض المقدسه التي بالتّهامه، بادين من كل باير و عامر، اتين رجالا و على كل ضامر، جاتين من نائي البلاد و جابين للبوادي للصحرة الوعره من كل واد، حتى يجيوا الدعوه التّامه التي لاينا الخليل، و يصغوا لأن يدعوا في تلك المقامات الكريمه، لدوام هذه الدوله الصفويّه القائمه في ذريّه اسمعيل على نبينا و آله و عليه صلوات الملك الجليل.

و حيث كان خدّامكم الكرام لا يزالون يسعون في رعايه الحجاج و الزوّار، سيّما اهل هذه البلاد و الأمصار، و يبألون جدا بمراقبه أحوالهم و لا- يألون جهدا في محافظه أنفسهم و أموالهم، و لا- يدعون أن يعدو عليهم أحد من النّاس، و يكونون لهم بمنزله الحفظه

و الحراس، أمرنا أن يؤخذ من كل رأس منهم إلا ما أستثنى خمسه أحمر سوى الثلاثين المذكور، و يرسل الى خدمتكم على سبيل الهدايا و النذور، ازديادا للمحبه و الموده، و مجازاه للمشقه التي يتحملها خدمتكم السنيه.

فاذن طريقه الإخلاص و الصفوه التي لا يزال يسلكها تلك الزمره الشريفه الشريفه بالنسبه إلى هذه السلسله العليه الصفويه، أن لا يقصروا في إكرام القوافل التي تجيئ من ظهر البصره، و كف أيدي الناس عنهم بطن مكه، كيف و هم أضياف الله و اضيافكم، و إكرام الضيف من سنن أكارم أسلافكم، و أن لا يذروا أحدا يدعوهم إلى الرجوع من طريق آخر و يجعلهم إليه ملجأ، إذ قد سمع أن في السنين السابقه كان يلحقهم خسران عظيم من هذه الجبهه.

ثم إن كان الامر بعد ذلك على ما شرطوا و لم يغيروا شيئا مما تعهدوا، و اخرجوا القوافل حيث ما التزموا و حفظوهم من شر الاخوه اللثام و الاعراب الجفاه الطغام، و اوصلوهم إلى ذلك البلد الأمين في سعه الوقت آمين، و رجعوهم من الطريق الذي اسلكوهم منه سالمين غانمين، فائزين بالمنى و المرام، مدركين للمشاعر العظام، طائفين بالبيت الحرام، عاكفين بين الركن و المقام، مشرفين بزياره رسول الله سيد الانام و أولاده الأئمه الكرام، عليه و عليهم صلوات الله الى يوم القيام، عايدين عقيب الإحلال إلى ما كانوا عليه من الإحرام، راجعين بعد البلوغ و الكمال إلى يوم يخرجون من الإحرام، حيث يعرفون عن الثياب التي خاطتها أيديهم من الخطيئات و الأجرام و يتطهرون بصب ذنوب من ماء زمزم الغفران من جميع الذنوب و الآثام، فذاك هو المستبغى و المراد، و يكون دائما بعون الله و حسن توفيقه هذا الطريق الالهى مفتوحه في جميع البلاد، و القوافل و الوفود من الأطراف و الأكناف لا يزال من كل سنه تربوا و ترداد.

و هذا الأمر العظيم و الخطب الجسيم مع قطع النظر عن المثوبات العظيمه الأخرويه، يكون سببا لأن تصير تلك البلاد الطيبه الكريمه معموره، و سكانها و قاطنها باليسر و الخصب

و رفاه الحال و فراغ البال مغموره. و أن يشهدوا من أجل كثره اختلاف الناس و ترددهم إليها منافع عظيمه و يستفيدوا فوائد جسميه، إن لم يغتموا على ما قالوا، و غيروا الأمر مِمَّا قرروا، و بدّلوا شيئًا مِمَّا عتِنوا، فيلزم علينا إذن برخصه الشرع القويم أن لا نرخص بعد ذلك في سلوك هذا الطريق المستقيم، و تحرم أهل تلك البلاد من هذه الفوائد، و يقطع عنهم المنافع و العوائد و أنّما يكون إثمهم على الذين يبدّلونه، و يرون عاجلا و آجلا مكافاه ما صنعوا، و يجزون في الأولى و الآخرة جزاء ما فعلوا، و لبس ما يصنعون و ساء ما يفعلون. و السلام عليكم و رحمه الله و بركاته.

(٤)

و منه ايضا سلمه الله الى شريف زيد از زبان ميرزا مهدي اعتماد الدوله

الحمد لله ربّ البيت الحرام، الذي فرض على عباده الرحله إليه بالشتاء و الصيف، و احلّ الراحلين إليه في الاعظام و الاكرام محل الضيف، و الصلاه و السلام على سيّد رسله محمّد المبعوث إلى الأسود و الأحمر بأبيض السيف، المصطفى المصفاه ملته الحنفيه البيضاء من ظلمه كل ضيف و حيف، و القائم مقامه بلا فصل على المرتضى الذي ينيف (منيف) من بعده على كل ذي نيف، و يفصل من ورائه على كل من يطوف به طائف اللطيف، و آلهما و اولادهما المعصومين الذين لا يصغى في شأن فضائلهم إلى مقاله مقوله الكم و الكيف، و لا يسمع في حق مناقبهم شهاده شاهد العقد و النيف، حمدا و صلوه كائنين ما كان، في كاس الدهر الرىّ و الهيف و في كيسه الجيد و الريف.

و بعد (١) فإنّ قوافل تسليمات زاكيات تسيل بأعناق مطاياها الأباطح، و سوابل تحيات طيبات تموج باعنه رواحلهما البطايح، لا يزال ساريات باليل و ساريات بالنهار، و رايحات بالعشى و غاديات بالأبكار، قد شدوا الرحال ليحيطوا بحريم حرم المجد و الإقبال، و عقدوا

ص: ٣٨٩

الإحرام كى يجلو بفناء كعبه المجد(النجد)والافضال،أعنى حضره من خصّه الله تعالى بالشرف الزاهر والنسب الطاهر،و الملكه الباهره والشوكه القايره،و الشهابه العظيمة، و البساله الجسيمه،الذى ودّع من خوف نصفته حصون(جفون)الاعراب الجفاه الكرى، و اطرق من شده سطوته فى البدو و القرى كل نعامه و كرى،قد اسرب ما كان من السراب فى المفاوز و القيعان يذوبان مراره اللصوص و الذوبان،و اشكل ما فى البوادى من شجره ام غيلان،إذ قد أهلك من أهلها كل من كان من أهل الفساد حتّى الغيلان بعطاس البيض المرهفات،نقى دماغ بلاد الحجاز و التهامة من ارديه أنجزه اهواء المرده الطغاه،و برعاف السم المهفهفات،نجى بدن ديار النجد و اليمامة من بحران اخلاط(اختلاط)فتن الشراه العتاه،قد وشحت ديباجه أوصافه العلى بأشرف أوصاف هو حقيق،بأن يكون فى أعلى درجه منابر القاب السلاطين الخافقين،أعنى كونه متشرفا بخدمه الحرمين المباركين الشريفين،نقاوه أهل بيت ربّاهم الله تعالى فى حجر بيته الحرام،و كساهم بردى الإعظام و الإكرام،و فرّعهم من الغصن الأخضر من سدره سهى الشرافه النبويه،و شعبهم من الفرع الأكبر من شجره الطوبى السيادة العلويه،الذين بابهم وجهه للعالمين،و جنابهم قبله للخلايق أجمعين،حضنه بيت الله المحرم و سدنه حرمة المحترم،خدمه باب جدّهم الرسول المسدّد،و حفظه عتبه الائمة الغر الكرام الثاوين ببقيع غرقد صلوات الله و سلامه عليه و عليهم أجمعين إلى يوم الدين،و هى الحضرة الشريفه الشريفيه الحسنه الحسينيه،لازالت مؤيده بالتأييدات البهيه،و الفتوحات السنيه،دائرته إتحاف الدعاء و إهداء الثناء،و إظهار ما يضمّر فى النفس من التوقان إلى ذلك الجناب الأقدس،و الإيضاح(الافصاح)عمّا يكمن فيها من الميلاق،إلى ذلك الجناب المقدس،يعرض على حضرتكم العليا و سدتكم السنيّا إنه فى خير وقت و زمان و أسعد ساعات و أوان،قد شرفنا وروود كتابكم الكريم و وصول خطابكم الجسيم،الذى كان قد بلغ من البلاغه قصياها،و كان ابو عذرها و ابن جلاها،و قد وصل من الفصاحه نجدها و ذراها،و كان ابن بجدتها و طلاع ثناياها،و قد اخذ بطرفى السلاسه و الحلاوه،و نهك ضرعى الطراوه و الطلاوه،

ففى كل شطر منه روض من المنى و فى كل سطر منه عقد من الدرر

و لقد سرنا كثيرا بانبائه عن سلامه ذاتكم الشريفه و استقامه احوالكم المنيفه، و نرجوا ان شاء الله تعالى أن يكون دائما على ذلك المنوال، و يجرى أبدا على هذه الحال، و قد اشير فيه إلى أمر الحجيج و توجه خاطركم الشريف إلى أن لا تدعوا أن لا يستقيم أحوالهم، و أن يكونوا فى أمر مريح، فبذلك استبشرنا و به جدا سررنا، و قد كان قبل أن يصل هذا الكتاب المستطاب ارسل حاكم البصره، إلى أعلى حضره مهده بساط السلطنه العظمى، و الملكه الكبرى لازالت محفوفه بالنصر و التأييدات العلى، و استدعى رخصه الحجاج، و فتح هذا الطريق الإلهى فى هذه الفجاج، و ذكر مؤكدا بعهود و موثيق أنه لا يؤخذ منهم أزيد مما شرط قطميرا، و أنهم لا- يصيبهم ظما و لا- نصب و لا- مخمصه، إلا- أن يشاء الله و لا يظلمون نقيرا، و الأعلى حضرت الخاقانيه ما برحت مهبطا للفتوحات السبحانيه، أسعف مأموله و أنحج مسئوله، لما يظن بعد ذلك أن لا يكون المنع سايغا و الصدّ جازيا، إذ ما كان سبب ذاك المنع و الصدّ جازيا، الا- ما وصل إلى شرايف مسامع حضار المجلس الأعلى السلطاني، إذ(أنه) ينالهم من الأعراب، اذى كثير من غير حصر و عدّ، فلاجرم صدر الأمر الأعلى بإنفاذ القوافل و إرسال السوابل، على ما هو متمنى حضرتكم العليه و مبتغى خدمتكم السنيه.

فالمرجو إذن من أفضال خدامكم الكرام، و أطفاف خدمتكم العظام، أن لا يقصروا سعيها فى مراقبه أحوالهم، و محافظه أنفسهم و أموالهم، كما كان دائما دأبهم و طريقتهم، و سميتهم و سجتهم؛ و أن لا- يتركوا أن يصل إليهم اذى من أحد سيما أعراب الباديه، لئلا يصير ذلك معاذ الله سببا لأن يسدّ مرّه (بعد) أخرى هذا الطريق المفتوح، و يحرم عباد الله الاستقاء بتلك الفتوح، فإنّ فى فتح هذا الطريق بركات كثير لكل فريق، و يعود ثوابها إلى أيام أعلى حضره السلطانيه، و حضرتكم العليه، فلا يشاء الله أن يسدّ هذا الباب بشؤمه سماجه الأعراب، و تثنى هذا الاستدعاء، واثقا بتحقيق الرجاء أن لا يزال تعدونا من زمرة المخلصين

و المحيين، و أن تمنوا علينا بإرجاع الخدمات التي تكون لنا من القابلين في بذل الجهد في اسعافنا، و نمنح الطاقه في انجاحها، و أن يذكرونا في بعض الأحيان، في تلك المواقف الكرام و المشاعر العظام، لعلّه ببركات توجهاتكم السستيه حصل لنا مره (بعد) أخرى العود إلى تلك الحضرة العليا، و الفوز بهذه السعاده العظمى، أنه على كلّ شيء قدير و بتحقيق رجاء الراجين جدير، و لقد خرجنا بالإطناب عن حدود حرم الآداب، و كدّرنا صفاء وقتكم الشريف بشوب الأسهاب، فبالحرى ألان أن نختم الكلام و نفتح باب السلام، السلام عليكم أولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً و رحمه الله و بركاته.

(٥)

من منشآت آقا حسين خوانساري كه از جانب اعتماد الدوله

به وزير اعظم صوابه كار روم نوشته اند

چندان كه مزرع سبز آسمان به شبنم اختران خرم و ريّان است (١)، چمن دولت و اقبال و گلشن عظمت و اجلال بندگان و الامكان رفيع الشأن عالي حضرت منبع مرتبت، نواب فلک حباب گردون قباب، صاحب ديوان وزارت و ايالت، فارس ميدان شهامت و بسالت (٢)، مورد الطاف يزداني، محرم اسرار سلطاني، دوحه بستان رفعت و شوكت، چراغ شبستان حشمت و ابهت، قايد جنود مجنده اسلام، سايق جيوش قيامت احتشام، ناظم مناظم امور سلطنت و پادشاهي، كافل به مشيت مهمات سروري و فرمان روائي، عارف مصالح ملكي و مملكتي، جامع مفاخر مكتسبي و موهبتي، قوه الظهر شجاعت و مردانگي، قره العين كياست و فرزنگي، مؤسس ارکان خيرانديشي و نيڪ خواهي، مشيد بنيان رضا جوئي، ارسطوراي، ملك آراي، صائب تدبير، معدلت پزاي، مدبر امور الجمهور بالفكر الثاقب، متكفل مهام الأنام بالرأي الصائب، الذي بالسيف ينحت (٣) قلم الوزاره، و به

ص: ٣٩٢

١- (١) -ريان: تر و تازه.

٢- (٢) -بسالت: دليري.

٣- (٣) -ينحت: مي تراشد.

القلم یرفع لواء الإیماره، لا- زالت منازل مواكب حشمته مغیره الأرجاء، و مراتع مراکب دولته مخضّره الغبراء، از رشحات سحاب الطاف، و نسّمات مهیب افضال پادشاهی شکفته و خندان باد.

بعد از اهداء تسلیمات مخالصت سمات، و اتحاف تحیات مصادقت آیات، که بهترین هدایای دوستان و گرامی ترین تحف محبّیان است، رقم زده خامه اظهار و نگاشته لوح بیان می گردد، که چون عادت ازلی و سنّت لم یزلی بر این جاری شده که چنانکه لطافت و صافی آب دجله و جو تا کوزه و سبو منشعب از صفای چشمه ساران است، و شکفتگی و نضارت گل تا گیاه و شکوفه و شاخ تا سبزه راه، منبعث از طراوات نوبهاران، همچنین مصادقت بندگان و غلامان، بلکه سایر رعایا و زیردستان نیز، تابع مضافات پادشاهان و مخالصت فرمانروایان که چشمه سار فیوضات سبحانی و نوبهار عنایات یزدانی بوده باشد، لاجرم بنابر حصول کمال مصادقت و موافقت، و نهایت ارتباط و موّدت این دو سایه پروردگار، و این دو پرتو رحمت آفریدگار، که همین معنی بر دعوی یگانگی و اتحادشان برهانی است آشکار، مرآت ضمیر چاکران و غلامان نیز عکس پذیر جمال شاهد این حال گشته.

بحمد الله ساغر دلهاشان از باده صدق و صفا سرشار است، و انجمن خاطرها از پرتو مهر و ولا لبریز انوار، و چون اظهار دوستی باطنی از سنن سنیه خیر البریه علیه الصلوه و التحیه است، بنابراین کمترین بندگان و کمینه غلامان این دودمان ولایت نشان، اقدام به فتح باب مراسله و مکاتبه به آن جناب گردون انتساب نمود، که هم شاهد محبت باطنی را جلوه ظهور داده باشد، و هم به این تقریب استعلام احوال خجسته مأل که خاطر الفت مظاهر به غایت متعلق به چگونگی آن است، نموده، و مع ذلک بعضی از مقدمات نیز که منتج سعادت دارین و مثمر کرامت نشأتین است در طی آن مندرج گردد.

معاذ الله، نه از راه افتقار به بیان و احتیاج به اظهار آن، چه ظاهر است که ضمیر مهر تنویر ملازمان آن حضرت تعالی منزلت را احاطه به این مراتب بر وجه اتم و نحو ابلاغ

حاصل است، و اظهار آن به ملازمان آن جناب از مقوله ارسال زیره به کرمان و قطره به عمان است، بلکه از باب التذاد به گفتار و اهتزاز به تذکار، و از قبیل افاده لازم خبر چنانچه در علوم ادبیه محرر است.

خلاصه آن مقدمات و صفوه آن مقالات اینک، چون بر رأی ارباب بصیرت پوشیده نیست، که غرض اصلی سلطنت و فرمانروائی، و علت غائی سروری و دارائی، محافظت نوامیس یزدانی و پاسبانی مخلوقات سبحانی است، لاجرم هرگاه سلاطین جهان و تاجوران دوران، یکی از بندگان را به وفور عنایات بی غایات، و شمول الطاف بی نهایات، امتیاز و اختصاص، و راه سخنوری در محفل بهشت نشان و رخصت گفتگو در مجلس جنت بنیان داده باشند، و به چنین نعمتی عظمی و موهبتی کبری سرافرازی بخشیده، باید که در لیل و نهار و پنهان و آشکار مراقب و محافظ این معنی بوده که به غیر از کلمه طیبه که متضمن رضای خالق و خشنودی خلاق، موجب رفاهیت عباد و امتیت بلاد، و مستلزم دعای خیر جهت صاحب دولت و نام نیکو برای ولی نعمت بوده باشد، بر زبان جاری نگردد، و اگر نه موجب کفران نعمت منعم حقیقی و مجازی گردد... مستوجب سخط الهی و مستحق غضب پادشاهی خواهد بود.

بنابراین بر امثال ما بندگان و غلامان لازم و متحتم است، که شکرانه این نعمت بی پایان و این سعادت بی کران، پیوسته در ابتغاء مرضات یزدانی و تحصیل دعای خیر این دو سلطان سلطان نشان کوشیده، همواره در مقام استحکام بنیان دوستی و داد و تشیید اساس محبت و اتحاد، که لامحاله آسایش بندگان و آرامش رعایا و زیردستان در ضمن آن است بوده باشد، و سرموئی راه آن ندهند که از رهگذار افساد مفسدان، و فتنه انگیزی شوربختان، که در حقیقت حزب شیطان و یا جوج فتنه و طغیانند، در بنای مسامله طرفین که نمونه سد اسکندر ذو القرنین است رخنه پدید آید؛ چه سلاطین و پادشاهان به مثابه دریای بی کران اند، که هنگام آرمیدگی آن اصناف برایا و انواع خلایق غنائم و ذخائر

و لثالی و جواهر در جیب و کنار امالی و آمال ریزند، و هرکس به قدر استحقاق و استعداد از آن محظوظ و بهره ور گردند، و بسا باشد که به وزیدن اندک باد مخالفی بر آن سفینه حیات عالمی در غرقاب فنا و گرداب عنا افتد، و دست امید کسی به ساحل امان شفاعت و ذیل درخواست نتواند رسید. نعوذ بالله منه.

دیگر طریقه محبت آن است که همواره ابواب مکاتبات و مراسلات از طرفین مفتوح بوده، اصناف متردّین و انواع مسافری از تجّار و غیرهم به فراغ بال و رفاه حال به فرمان «فَامْشُوا فِي مَنَازِلِهِمْ» (۱) از جانبین تردّد می نموده باشد، که این معنی هم محرّک سلسله و داد و باعث زیادتی آمیزش و اتحاد است، و هم موجب معموری شهر و دیار و سبب انتشار ذکر جمیل سلاطین به اطراف و اقطار.

و کسی از اجلاف و اوباش هرطرف را یارای این نباشد که تعرضی بی جا و اذیتی بی موقع به عرض و مال و تن و جان احدی تواند رسانید، خصوصاً زوّار بیت الله الحرام، و طائفین مرقد خیر الانام صلی الله علیه و آله و سلّم، که در حقیقت اضیاف ملک جلیل و مدعوّین خوان خلیلند، و اکرام ضیف شیوه رضیه کرام و سنت سنیّه شافع یوم القیام است.

و چون چنین نباشد؟! حال آنکه سایر طوایف از گبر و ترسا و یهود و نصاری با کمال تباین کیش و آیین، و نهایت تخالف ملت و دین، همگی در آن حدود در امان مسالمة و ضمان مهاونه اند؛ پس چگونه با مردم این دیار که تمامی از امتان احمد مختار و محبّان سید ابرارند، با وجود روابط مذبوره، من بعد طریقه الفت و آمیزش به نوعی که پسندیده خدا و رسول است، مسلوک نگردد؟.

و چون زیاده برین موجب اظتاب و اسهاب است، به همین قدر اختصار می رود، ما بقی شرح احوال مرجوع به تقریر فلان است که انشاء الله هنگام استسعاد به سعادت ملازمت ملازمان منبع المکان، به شرف سماع و عزّ استماع خواهد رسانید.

ص: ۳۹۵

رقعه ای که جناب آقا حسینا نوشته اند

به صدق و یقین سوگند که اگر بالفرض مشاطه نوبهار، چهره شاهد سخنوری به صد آب و رنگ بیاراید، و گلگونه رخسار عروس معنی پروری، به هزار نقش و نگار بنگارد، نسیم دلجوی... بهشتی طره شمشاد عبادات تاب ده، و رشحه چهارجوی بهشتی شاخ و بن گلبن استعارات آب ده، داور فروردین با همه عدل گستری به محض خاطر رنگ آمیزی نقشهای نقش بند اندیشه بی گناه، به خون ارغوان فرمان ده، طیب ربیع با همه مهر پروری به مجرد فزونی آب درهای دریای خیال بی تهیج مواد بخار نشتر برق بر شریان نیشان زند، طوطی نطق سالها در دبستان گلشن باغند بسان هزارستان سبق خوان شود، [کذا] و طفل تکلم مدتها در کنار دایگان سوسن، به لغتهای گوناگون زبان دان گردد، شکفتگی طبع هزار چمن از باد بهاری وام گیرم، و تازه روئی خاطر صد گلشن از ابر آزاری منت پذیرم، جامه دامن فشان جلوه از بر شاهدان سرو و صنوبر کنده در قامت رعنا نونهالان الفاظ پوشانم، و عقد گوهرنشان ژاله از روی دلبران نسرين و عبهر گسسته در پای عروسان معانی فشانم.

خرده سخن در ترازو به زر نرگس سنگ عیار سازم، و جواهر کلام در درج مرصع غنچه سر به مهر اعتبار، سوختگی داغ لاله در داغ خیال دوانم، و روغن تازگی طبق محلول ژاله در چراغ فکرت چکانم، از روی صفحه پرلطایف سبزه که نگاشته خامه قضا است سواد بر بیاض طبع بنگارم، و از نامه سر به مهر غنچه که آورده قاصد صبا است نسخه مقابله کرده با نسیم پردازم. کمند رسای از موی گیسوی شمشاد بافته بر دوش او افکنم، و حله زیبای از خارای دو روی گل رعنا دوخته در بر مضمون های دل آرا کنم، در دشت شوره زار سنبلستان آهوان رمیده معانی وحشی صحراگرد به صد افسون و احتیال به دام

آرم، و در زیر خیام بیدهای مجنون نسیان لیلی و شان الفاظ روم، سایه پرورد به هزار غنچ و دلال در خرام ریشه دوات از زلف پریشان سنبل سازم، و کاغذ نامه از ورق افشان، گمان ندارم که سامان دو سه سطری پریشان در جواب مکتوب مرغوب اعزی برخورداری توانم گرفت، و استخوان بندی چند کلمه بی مغز در برابر آن نامه عنبرین شمامه توانم کرد.

اگر از خویشتن جدا می توانستم نمود چاره آن بود، که همان نامه بلاغت طراز در جواب باز فرستم، یا اگر حسنت بر طبیعت روا می توانستم داشت، علاج اینکه مضمون چند از آن نسخه اعجاز استراق نموده ابراز نمایم، لاجرم بجز از اعتراف به عجز پناهی، و بجز قایل شدن به قصور گریز گاهی ندارم، و یقین می دانم که ایشان نیز با وجود اطلاع بر این معانی معذور خواهند داشت، و بجز نوشتن جواب سؤالی داده نخواهد ساخت. العذر عند کرام الناس مقبول.

العبد...

(۷)

سواد کتابت علامه العلمائی آقا حسین خوانساری

به افضل الفضلائی مولانا خلیل الله دام ظلّه

مصباح منیر محفل دانائی، و مشکوه فروغ انوار روشن رای، یعنی ضمیر حقایق پذیر جناب والا القاب مبادی آداب، سامی فطرتی که از صفحه نانوشتۀ صافی طویتی و آستان درش نشان صدق ولای دوستان را چنانچه هست، و در فهم رموز قصه سرگذشت دور افتادگان به دل نزدیک را محتاج به حکایت کسی نیست. عالی فضیلتی که از روضۀ دلگشای کافی هدایتی احادیث صحیحۀ صدق و وداد، و اخبار صحت آثار حسن اعتقاد راویان صفات حمیده و ناقلان سمات پسندیده خویش را کما هی دیده، در قبول هیچکدام گوش بر آواز توثیق احدی به حکایت... نگشت، حکمت انتمای شافی درایتی سررشته نبض حال خستگان تبر جدائی را غایبانه به دست گرفته در استعمال چگونگی حالات منتجه احوال که عبارت از مکتوب محبت اشتمال است، ندارد.

ص: ۳۹۷

وقت اندیشه که در میدان تنگ فصالی دقیقه اندیشی قصب السبق سبقت و پیشی از همگنان ربوده، در حلیه مشکل پسندی صفحه خامه تیز که دو را به جوی شمارد، و زبان معانی بیانش مفتاح علوم دینی است، و خامه راست نشانش زبانه ترازوی نکته سنجی معارف یقینی، حاشیه نشینان مدرس افاده اش همگی شرح نویسی متون فضل و کمالند، بنای تصحیح آرای خویش نه به پایه ای بلند ساخته که سرکوب فقه بلند پروازی قصوی نباشد، و رقم نگاران صفحه استفاده اش در تهذیب اصول اعتقادات نه به عده آراسته اند که مشاطه حقایق نگار اندیشه هر یک یکرنگ حک و اصلاح و سمه عام فریبی از ابروی شواهد مختصر صاحبی تراشد، زلال اعجاز کرده از افاضه اش در احیای علوم دینی جاری مجرای آب حیوان، و سحاب فیض بار افاده اش در گویانگاری صدف سامعه تشنه لبان معارف یقینی نازل منزله نیشان، أعلم العلماء و أفضل الفضلاء المتحرره علامی فهامی آخوندی مستغنی الألقابی و الأوصافی شمسا للإفاده و الإفاضه و الفصیله و المله و الدنیا والدین مولا خلیل الله دامت ایام برکاته روشن تر از آنکه از مرآت حقایق نمای دل اشفاق منزلت که آئینه حال شاهدان غیبی است صورت حال مشاهده نموده شرح مبسوط شوق را در گرو رقم نگار خامه محبت پیرا که به سالهای بی پایان چهره گشای تحریر شمه ای از آن نمی تواند شد، دارند، و از صحیفه کامله دوستی که همیشه نصب العین خاطر فیض ناشر... داعیان صمیمی را مطالعه فرموده، صحت وقوع آنها را موقوف به شهادت مکتوب صداقت اسلوب شمارند. پروانه یک شبه بال دل بی قرار به هوای طواف شمع شبستان وصال نه... در پرواز است که صدای پرزدن آن به مسامع... و عندلیب شب خوان بر گلبن زبان مدح سرایان چمن وفا جوید به آهنگی نغمه پرداز است که از آواز زارمانی آن گوش ترانه سبحان [کذا] گلشن حضور وافرالسرور پر نشود اگرچه... صحایف اتحاد به حسب ظاهر مرحله پیمای به آن وادی و داد مقصر لیکن بنا بر تقصیر لازمه سفر و طریقه مسافران اطاعت گستران، رجاء واثق است که آن پاسدار شریعت غزا و پشتیبان این معنی

را حمل اخلاص مخلصان نفرموده، با حادّه مستقیمه یک جهتی ثابت قدم دانند، چمن التماس بذل داشته در مظان اجابت جواب از مقوله تحصیل حاصل بوده، لاجرم طهی مرّوت درخواست آن نموده به سفارش ارسال و ارجاع هرگونه حسم نموده. و السلام علیکم و رحمه الله و برکاته.

(۸)

از جانب آقا حسین خوانساری به عالی جناب مولانا میرزا شروانی

به سوی نجف اشرف اعلی روانه کرده شد.

پیوسته مصابیح فتوحات غیبی، و شموع فیوضات لاریبی، چراغ افروز انجمن ذات، و روشنی بخش عرصه احوال خجسته سمات جناب فضایل مئاب حقایق اکتساب دقایق انتساب، خورشید افق دانشوری دری، سپهر نکته پروری، قطب فلک معرفت و دانش، مرکز دایره بصیرت و منش، چهره گشای مسائل حلال و حرام، شرح افزای صدور مدارک و افهام، مفتاح ابواب فلاح، مصباح محراب تقوی و صلاح، مجاور حرم عبادت، معتکف جامع زهدات، مهبط فیوضات ازلی، مفتاح فتوحات لم یزلی، دانشوری که احاطه طول امتداد غیرمتناهی به دایره عرض نتایج فکر عمیقش، چون احاطه عرض خط به سطح دایره محیط خارج از حوصله امکان است، و انطباق رشته اعداد بر سلسله معارف ذهن دقیقش از قبیل انطباق متناهی بر غیرمتناهی محال و با امتناع توأمان.

نکته پروری که دقیقه سنجی طبع نقّادش چندان نقود افکار به سکه قبول کامل عیاران انصاف شعار رسانیده، که میزان اندیشه در سنجیدن آن هم پله ترازوی عجز و قصور گشته خربار خجالت بکشد، و سبک سیری شعله ادراک ذهن وقّادش چنان آتش در دودمان مشکلات بی شمار انداخته، که در میان سوختگان آن چیزی که در حساب نیست، پنبه گرانی کوش شبهه جذر اصم است که زور کمال است، فکر اکثر موشکافان، بی شبهه به حلاجی آن نرسد.

ص: ۳۹۹

حاشیه نشینان مجلس افاده اش همگی شرح نویس متون فضل و کمال؛ دقیقه سنجان مدرس افاضه اش، تمامی در اعلی درجه دانش و افضال، اعنی الفاضل الألمعی الذی فوائده مقنعه لمن استرشد یارشاده المفید، و قواعد بیانیه و دروسه لَذِکْرِی لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِيدٌ (۱)، علامی فهّامی اخوی مولانا میرزا زید توفیقه بوده، همواره موفق به توفیقات غیرمتناهی، و مؤید به تأییدات الهی باشند.

بعد از گزارش دعوات وافره و نگارش تسلیمات متکاتره مکشوف ضمیر حقایق پذیر آنکه، لله الحمد ریاض احوال صحت اشتمال همگی محبان آن رونق افزای چمن فضل و کمال به آبروی زلال سحاب فیض بار توجه حضرات ائمه معصومین علیه السلام سرسبز و سیر آب، و نضارت بخش خواطر اصداقاء و احباب است، امید که گلبن احوال خیر قرین و دوحه آمال آن مودت آیین نیز به الوان گلهای خزّمی بال، و شکفتگی خاطر محبت اشتمال برومند، و به انواع اثمار کامروائی و حصول موصول و پیوند بوده، از خزان حوادث روزگار و شدائد لیل و نهار در کنف حمایت ایزد متعال باد، بالتّبی و آله الأمجاد.

حقّا که یاد روضه دلگشای صحبت وافر السرور علی الدوام چون مضمون دلنشین دوستی در حصن خاطر محبت ذخایر متمکن و هوای... و شوق طواف کعبه روح افزای حضور فایض النور همواره در مرتبه کمال و درجه عالی است، بلکه با سلسله لایتنهای مقادیر و اعداد توأم است، و طاقّت بیش از این جدائی از صحبت آن شناسای کیفیت دوستی و اتحاد بسیار کم، تشنه لبان زلال صحبت گرامی را زیاده بر این در دشت کربلای انتظار مهموم گذاشتن، و متعطّشان عین الحیوه ملاقات سامی را بیش از این از فیض رشحات حضور فایض السرور محروم داشتن، در شرع با صواب دوستی و وداد خطاست، و در کیش ارباب یگانگی و اتحاد ناروا.

ص: ۴۰۰

اگرچه تکلیف مراجعت ایشان به این صورت در نظر صواب دید روشن ضمیران صایب اندیشه، و آگاه دلان خردپیشه فی الحقیقه توقع استبدال ادنی به خیر [کذا] و چشم داشت توجه از کعبه به دیر است، لکن چون زیاده بر این توقف نمودن آن عزیز در آن صوب صواب انتها مخالفش خواهش احتیاست، و تمامی از رهگذر حرمان صحبت فرح بخش گرامی مغموم، و منتظر قدوم بهجت لزوم اند.

و در این ایام به تقریبات مناسبه و تمهیدات متناسبه، در مجلس بهشت آئین بدستاری نسیم توصیف مقربان آستان دولت قرین نقاب خفا از چهره حقیقت حال و آئینه کمال ایشان بر وجه دلخواه دوستان گشوده شده، و خاطر ملکوت ناظر اعلی حضرت نواب کامیاب ظل اللّهی به معاودت آن بزم آرای انجمن دانش و آگاهی به غایت متعلق، و آراء همگی احباب در تصویب آن متساوی و متوافق است.

و گمان کلی دارید که التماس داعی دوام دولت قاهره را در انجمن قبول آن عزیز بار، و محبت ایشان نسبت به این جانب بی شمار است، و حکم واجب الادعان و فرمان والاشان عزّ صدور یافته، که مکتوب مصلحت اسلوب محبّ، از جانب حجاب بارگاه خلاق پناه، حامل تکلیف، و قاصد تبلیغ امر به معاودت ایشان بوده باشد، لاجرم امتثالا للأمر الأعلی لازم دیده که آن عزیز را از کماهی احوال آگاه، و بر توجه سمت کعبه حقیقی و قبله حقیقی اعنی درگاه عرش اشتباه ترغیب و تحریص نماید، تصدیق تصوّر و تحقیق مقربان بساط لازم الانبساط خاقانی بر ذمّت اهتمام آن عزیز فرض و متحتم، و تحصیل مرام ایستادگان پایه سریر خلافت مصیر و معاودت به این صوب بلا تأمل و تأخیر، واجب و لازم است.

فإذا بلغ الكتاب إليك و اتضح المرام لديك فقم إلينا و لا تقعد و ثب عجلا لفرصة عرضت فالجزم و في العجل.

زیاده بر آن چه مبالغه و سفارش نماید.

هذا عهدنا إليك فامثله و اعمل بما فيه و لا تهمله، حصل الله تعالى مهمات آمالك اوليها و اخرها، و انتج مقدمات أحوالك صغراها و كبراهها، و حرّسك عن الآفات بعزّ حمايته، و أعانك في جميع الحالات بحسن كفايته، أنه بالإيجابه جدير و على كلّ شيء قدير.

(۹)

رقعه ای که آقا حسین خوانساری به میر غیاث حکیم نوشته

پیوسته سعادت پیرائی ایام خجسته آغاز فیروز انجام حکیم دانش پژوه، طیب میمنت شکوه، افلاطون دانش، ارسطو بینش، بقراط فطرت، سقراط سرشت، روشن سواد خطوط سرنوشت، چاره گر دل‌های نژند، شفا بخش خاطر مستمند، مرهم بند ناسور حوادث روزگار، عافیت ده خستگان لیل و نهار، ذخیره عنایت الهی، قانون تأییدات نامتناهی، دانای حکمت علمی و عملی، مشمول اصناف تسدیدات ازلی، طراوات افزای آئین روح الهی، حقیقت دان مغمیبات اشیاء کماهی، نگاشته خامه عافیت ختامه اش، چون نسخه عیسوی ضامن عمرابد، و مانند شگرفنامه آسمانی کفیل سعادت مخلّد، هر حرفش را چندین دار الشفاء در آغوش، و هر سطرش بسی صحت آباد بر دوش، از آثار سبابه حکمتش نبض وجود جنس بشر را حرکت مخالف مباد.

عدم مساعدت طالع و ستیزه بخت، آنکه بعد از پی سیر مدارج گوناگون، و طیّ کریوهای دور و دراز از حدّ افزون، بر وجود، و وصول به قرب و جوار از دریافت عافیت حضور پرسرور محروم آمده، به طرز بیمار داران فراق از استسعاد همدوشی علاج مأیوس گردیده.

امیدوار است که حکیم علی الاطلاق به توفیقات یزدانی از دار الاسقام مباعدت استخلاص داده به شفاخانه ملاقات گرامی رساند، و ابلاغ ضوابط اخلاص مندی در عهده تقریر دلپذیر فلان مذکور است که ان شاء الله تعالی هنگام استدراک گرامی خدمت روح بخش به معرض مقابله جلوّه عرض خواهد داد.

ص: ۴۰۲

متوقع است که همواره اقتضای سوابق التفات را وسیله مائده خامه حکمت اندیش، اهتزازبخش خزان آباد خاطر اخلاص مظاهره آمده، همیشه بهار را نگارند.

چون غرض اظهار روابط اخلاص بوده، به زواید تصدیع نمی دهد. امید که از فیوضات بهره مند بوده، مهبط تجلیات ربّانی بوده باشند.

(۱۰)

رقعه ای که جناب آقا حسینا به میر ذوالفقار نوشته

با آنکه درین ایام دوری، پیوسته خارخار نامه پردازی از هر بن موی خامه در جوش است، و آهنک بلند پروازی از هر «تای» بال کبوتر آرزومندی در خروش، سودای گفتگوی غمهای هجران، جهان جهان در دماغ بی حوصلگی دل پیچیده، و خار صحرای نهفتن دردهای حرمان، دامان دامان در پای بیتابی خاطر خمیده، دهن غنچه رازهای سربسته آلام ایام دوری، به تحریک نسیم ناصبوی در انداز بوسیدن لب شاهد شکفتن است، و پای گل اظهار دردهای نهانی روزگار جدائی به دستیاری حریف ناشکیبائی در پرواز گلشن جیب و بغل عروس گفتن، بدمستی باده زور آزمای فراق بر در خلوت دل در شکستن قفل خموشی است، و سرکشی شعله طاق سوز اشتیاق در آتش افروزی دیگ بیهده جوشی، الفتی که پیش از این پای حوصله را باد امان بوده، امروز دست شوق را با گریبان است، و شکوه ای که دل اظهار را از اندوه زبان بوده اکنون زبان را از دست افغانست، گفتگوهای خلوتی که در ایام گذشته لب حوصله را با افشای راز در میان بود، این زمان با دف و نی از زبان خاموشی می شنوم، و حرفهای نهانی که سابقا از گم شده های خاطر اوراق یادآوری بود، الحال یک به یک را ثبت دفتر فراموشی می بینم، دندان بر جگر نهادن که در ذایقه مشکل پسند بدمستی باده تنگ ظرفی، مزه به گزیدن داشت، حالیا در کام گاو خوش علف تحمّل، چاشنی زهر هلاهل مکیدن بهم رسانیده، چین پیشانی دل تنگی

ص: ۴۰۳

که در مذهب گرفتگی ناخرسندی چون صندل بر همگنان نشانه کفر و ناسپاسی بود، در این اوقات در مشرب شکفته روی رضا و تسلیم مانند سیمای صالحان ناصیه آرای جبهه شکرگزاری شده، فارغ بالای که پیوسته همنشین تنگنای قفس اضطراب بود، اکنون در کشور پهناور شکیب نامش بر گوش دل نمی خورد؛ آرام که از سگان سفینه قلم آشفستگی بود، در این ایام بر فراز چاربالش آسودگی خیالش در چشم خواب نمی آید. چاک بی طاقتی که کوی گریبان رسوائی بود طراز خامه شکیبای شده، و داغ بیتابی که چراغ زیر دامن آستین بیخودی بود، غره ناصیه صبر آزمای گشته، لکن چه چاره سازم؟ که چندان که سراسیمه بر گرد چشمه سار خاطر می گردم از تف با حورای هجران چندان نم در او نمانده که در جواب مکتوب مرغوب بلاغت اسلوب بندگان سیادت و فضیلت پناه، کمالات و قابلیت دستگان اعزّی برخوردار، میر ذو الفقار، نامه خود، چه احتمال دارد گل رقعہ داری در آب توانم گرفت، و باین فسانه طفل اضطراب را لحظه ای در خواب توانم کرد؟

به همه حال چون حال بر این منوال است، یقین که عذرنامه نوشتن را پذیرفته خواهند داشت، و ناگفته را گفته خواهند پنداشت.

در فهمیدن بعضی از فقرات قدم طبع را پاره ای می باید فشرد، یاران ستم ظریف خصوصا بندگان فصیح الانامی زود بزود در معرض انکار و اعتراض درنیایند و قیاس بر شعر شعرای تازه نفرمایند. سخن من فهمیدن هنر است.

(۱۱)

ایضا منه مدّ ظلّه به میرزا ابو الفتوح نوشته

شب دوشین چندان که به گرد سراپای خاطر برآمد، و در زوایای ضمیر جستجوی...

نمود، به مضمونی پی نبرد که سرموئی قابلیت جواب نوازش نامه نامی، و به معنی راه

نیافت که ذره ای لیاقت اهتدای محفل گرامی ملازمان والامکان آن نور حدقه سیادت و نجابت، و نور حدیقه هدایت و ولایت، بزم آرای انجمن فضل و کمال، نخل پیرای چمن دولت و اقبال، فهرست صحیفه دانش و بینش، منتخب مجموعه آفرینش، غزه ناصیه عزت و علا، قره باصره عظمت و اعتلا، خلف الصدق خاندان فتوت و مروّت، قره العین دودمان انسانیت و اهلیت.

والا- نسبی که لوح محفوظ تخته ابجدخوانان مکتب تعلیم آبای اطهار اوست، و عالی حسبی که شاخ سدره اولین پایه منبر نوآموزان خطبه تعظیم اجداد اختیار او، در بزم خاطر صافی طویش بزرگ منشی و درویش مشربی از یک مشربه آب می خورند، و در نظر طبع والاهمتش دیباطرازی و پشمینه بافی از یک کلاه تار و پود می برند.

در برابر تیغ شمشیر ایوان قدر بلندش، برهان ترس، سپر انداخته، و مدارج لایتناهی طالع ارجمندش برهان سلم را بارها از نردبان رها ساخته، بر سر خوان نعمای مکرمش چشم و دل تمنا پر، و به شبر ید طولای همتش آب دریا کم از کر، جایی که از مشکل گشائی ذهن ثاقبش سخن رود نام معما بردن ننگ است، و در مقامی که از پهناوری دستگاه مناقبش حدیث گذرد، قبای قلمی بیست و نه حرف بر قامت بیان تنگ. در هفت آسمان کوکبی به طالع نظم و نثر بلندپایه اش از مادر نزاده، و از صلب نه فلک نطفه ای به قابلیت عنصر گرانبمایه اش در رحم چهار ارکان نیفتاده، کنگره های ایوان قدرش بر دوش پروین است، و لنگر سفینه حلمش، بر گردن گاو زمین.

در گلستان نزاکت طبعش از پیراهن گل بدن رنگ بدن گلها در خاریدن، و از عطر صبح قبای غنچه ها در دریدن، از چمن خوی خوشش اگر نسیمی بر انجمن وزد به مقراض پر پروانه سر شمع می توان گرفتن، و از شعله طبع سرکشش اگر پرتوی به چمن رسد، در تنور لاله بیضه فولاد می توان برشتن.

عود بوستان خلقتش بر آتش گذار و در کانون شتا عرق بهار بگیر، و مینای سرشار لطفش را سر بگشا و جام نشأه از دست خمار بستان، در محفل صحبتش صورت فالی را خواب نگیرد، و در خلوت عزلتش پهلو نقش حصیر نپذیرد، نسیمی که از کشور حولش برنخیزد در باغ و بستان به رویش وانشود، و شمیمی که از مصر خلقتش نباشد کاروان صبا دربار خودش جا ندهد، جامع کمالات صوری و معنوی، مجمع فضایل موهبتی و مکتسبی، صاحبی ملاذی قبله گاهی داشته باشد.

همی ترسم از ریشخند ریاحین که خار مگیلان به بستان فرستم

مگر همان مکتوب معجز اسلوب را به ملازمت عالی بازپس فرستم، اما چه چاره که مانند جانش از خود جدا نتوان کرد، به غیر از مهر خموشی بر لب زدن و اعتراف به عجز و قصور نمودن علاجی نیست، در باب تقصیر ایام عید به ملازمت نرسیدن شاهد اعتذار آن به مشاطگی رباعی آراستگی پذیرفته به خدمت عالی روان نمود، امید که به عقد قبول درآید.

هرچند که جسم زارم ای عید امید همچون مه نو به پای بوست نرسید

روشن تر از آفتاب عذری دارم خورشید به روز ابر کی بتوان دید

پیوسته آفتاب عیش و نشاط ملازمان سامی از سحاب کدورت تیرگی نپذیراد، و به غبار ملالت آلودگی میناد، الی یوم التناد.

(۱۲)

منه دام ظلّه العالی لجهه الاسطرلاب

بسم الله الرحمن الرحيم، لقد صورته الاسطرلاب الذی هو مرآه بصایر اولی الألباب تحفه... النواب المستطاب الحاکم لدیوان العدل و الصواب، الاخذ فی مقام الحراسه بعضادتی الدین و الدوله، و الرافع لأساس السیاسه بلبنتی اللین و الصوله، البالغ نفاذ أمره

ص: ۴۰۶

و شده باسه إلى أن لو حکم بحبس المردہ العصاه فی أوھن البيوت، و أمر... بنسج العنكبوت لعجزوا عن حلّه و نقضه و لو تعلقوا بحبل الحيله من کلّ باب و لبقوا فيه محبوسين إلى أن يموتو مثل الذباب، الجامع لعنوان الفضل و الڪمال فی الدين و الدنیا، شمس سماء الرفعه و الإقبال صفی علی بيڪالا- زال کوکب دولته مرتفعاً أن يرى غايه رفعته بالطبقه العنكبوتيه، ناظر الاسطرب إلى أن ينشر صفائح صحايف الأعمال و يعدل علائق موازين الأفعال فی يوم الحساب.

(۱۳)

ديباچۀ مطلع الانوار ملاً محمّد باقر يزدي نوشته

حمدي فزون از ميزان عقول و حواس، و سپاسی برون از مقياس اندازه و قياس، سزاوار فايض الانواريست که رصدبندان عقل و خيال از مبدأ خط استواي خلقت تا عرض تسعين که منتهای اقليم شعور است، به دستياری اصطرباب کروي افلاک، و مسدسي جهات، و ربعی عناصر، و صفائح اصفار کواکب، سررشته معرفت دقيقه ای از دقائق ارتفاع آفتاب ذاتش بدست نياورده اند، و مجسطی گشايان دانش و کمال از هنگام مجاورت ساحل دريای مغرب عدم که جزاير خالادات ارحام است، تا زمان مهاجرت مملکت شرقي صبح مشيب که آخر طول معموره اعمار است، به پايمردی پرگار نظر و اشکال هندسي خيال و دواير وسيع فکرت ذره ای به شناخت سمت کعبه صفاتش پی نبرده اند.

عزيزی که به پستی عضاده تقويتش تيزنگاهی که از ثقيتين دیدگان خفاش بيرون آيد بر جوشن زرانودود خورشيد بند نگردد.

رحيمي که به دستگیری علاقه مرحمتش شطايای أشعه شعاع مهر به بدن برهنه شخص سایه سرموئی گزند نرساند.

عنكبوت ضعيفی که به لعاب تربيتش لب تر کند در شاهراه عنقا دام می کشد، و پشيز

ص: ۴۰۷

ناچیزی که از نظر عنایتش پرتو پذیرد بر ذمت کیمیا وام می گذارد، عرش اگر صد کرسی از افلاک به زیر پا نهد به حلقه کعبه جلالش دسترس ندارد، و چرخ اگر هزار پر از نسرین به چنگ آورد در پرواز هوای قدرتش قوه بال مگس نه، تعالی شأنه و عظم برهانه.

و تحیتی خارج از حیطه عدّ و احصاء و درودی فارغ از وصمه نقص و انتها درخور بزرگواری است، که رسن باز اندیشه را که عنکبوت کهف خیال است بر در و دیوار صرح ممرد سپاسش پای بند نشود، و کمندانداز فکر را که شبگرد کوچه دماغ است بر کنگره قصر مشید بنایش دست آرزو بلند نگردد، و شهسواری که در عرصه عرصات فرس شفاعت در زیر زین اوست، و شهریاری که ختم احکام رسالت نامزد نقش نگین او. امی لقبی که لوح محفوظ نقطه تخته اجدخوانان مکتب تعلیم اوست، و عالی حسبی که شاخ سدره، نخستین پایه منبر نوآموزان خطبه تعظیم او.

اصابع مبارکش اگر ظل می پذیرفتی ید بیضا به دعا از خدا می خواستی که وجود عینیش مانند اشکال شجره وجود ظلّی می بودی، و حجره همایونش اگر به زخارف دنیوی تن در می دادی به امید آنکه شاید در او به کار رود لبنتین مهر و ماه از شادی قالب تهی نمودی، به برکت نسبت عددی آل اطهار اوست که مناظر بروج این کهنه حصار از مرایای محرقه کواکب ذره ای خلل نمی پذیرد، و رشته ثانیه ساعات لیل و نهار با کمال سرعت درک افلاک سرموئی گسسته نمی گردد، زهی اهل بیتی که اقرار به امامتشان ثانی اثنین ایمان بمابین الدفتین فرقان است، و تمسک به جبل المتین هدایتشان قرین اعتصام به عروه الوثقی قرآن، صلوات الله علیه و علیهم اجمعین ما دامت السموات مایله و منتصبه و الساعات مورّبه و مستویه.

أمّا بعد بر الواح حقایق نمای ضمائر اصحاب بصائر و ارباب سرایر که مطلع انوار غیبی و مظهر اسرار لاریبی است پرتوافکن است، که قادر بی چون و خالق کن فیکون بنا بر

مضمون حقیقت مشحون و مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (۱) نوع انسان را که افضل مخلوقات است و اشرف مکونات از جامه خانه انعام و اکرام بی منتهای خویش بزیف هستی در بر کرده و افسر وجود بر سر نهاده، به جهت آنکه پیوسته جبهه اخلاص را زمین فرسای عتبه عبادت و رقیه اختصاص را اسیر ربقه طاعت داشته باشد، و اصل همه عبادات و اساس جمله طاعات-چنانکه اخبار متواتره و آثار متظافره به آن شاهد است- فریضه صلوه است، که عماد دین اسلام و قوام شریعت خیر الانام علیه و علی عترته افضل الصلوه و السلام است.

و چون بر حسب فرمان واجب الاذعان وَ حَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ (۲) و به موجب تبلیغ بلیغ اَقِمِ الصَّلَاةَ لِتُدْلُوكِ الشَّمْسُ إِلَىٰ غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ (۳) قیام به وظایف این خدمت پسندیده و اقدام به مراسم این شغل برگزیده بدون معرفت سمت قبله و شناخت اوقات معینه متصور نیست (۴).

پس بر همه کس واجب و لازم است که سرچشمه این دو امر عظیم و این دو خطب جسیم بدست آرد، تا تفویت غرض ایجاد و تضييع مصلحت تکوین نکرده باشد، و وسیله سعادت جاودانی و ذریعه اقتنای ثوبات آن جهانی بوده باشد، مع هذا در ضمن معرفت ازمنه و ساعات و اطلاق بر احوال دقایق و درجات فواید دیگر مندرج و منطوی است. چه حکیم ازل و علیم لم یزل به موجب حکمت بالغه و مصلحت سابقه در هر ساعتی از ساعات لیل و نهار و هر دوره ای از دورات سپهر دوار، بنا بر اختلاف اوضاع اجرام علوی

ص: ۴۰۹

۱- (۱) - سورة مبارکه ذاریات، آیه ۵۶.

۲- (۲) - سورة مبارکه بقره، آیه ۱۴۴.

۳- (۳) - سورة مبارکه اسراء، آیه ۷۸.

۴- (۴) - در نسخه ای بعد از آیه آمده: «قیام به وظایف این خدمت سامی و اقدام به شرایط این شغل گرامی بدون معرفت سمت قبله و شناختن اوقات معینه صورت نپذیرد».

و اجسام سفلی سزّی غریب و خاصّیتی عجیب از سعادت و نحوست و برکت و شئومت و غیرذلک و دیعت نهاده اند، و به سبب عنایت به شأن انسان جملگی این امور را آیات بینات حوادث و علامات و اوضحات دقیق گردانیده، تا صاحبان انظار سلیمه و افکار قویمه از گنج بی پایان و عنده مَفَاتِحِ الْعُغْبِ لَا یَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ (۱) بالکلیه محروم و بی بهره نمانده، از آیات و علامات مذکوره به قدر گنجایش طاقت بشری استکشاف امور مخفیّه و اسرار غیبیه از هزار یکی و از بسیار اندکی نموده.

فی الجمله اطلاع بر تجدد و ترقیات و تنزلات، و تصرف دولات و نکبات، و حدوث مراتب و مناصب، و نزول مصائب و نوایب، و ظهور شرور و فتن، و وقوع آلام و محن به هم رسانیده، به قدر مقدور به اذن خالق ظلمت و نور در جلب منافع و عوائد و دفع مکاره و مکاید از خود و دیگران کوشش نماید، و از زایچه طالع هرکس استعداد و قابلیت که در او مخمّر شده به حسب اوصاف و احوال صوری و اخلاق و ملکات معنوی از طهارت و عبادت، و فراست و کیاست، و بلاغت و بلاهت، و خساست و شرافت، و امثال آن معلوم نمایند، تا در معاملات و مشارکات و معاونات و مظاهرات که لازم طبع انسان است با او بر وفق آن تعلیم الهی معاملت و معاشرت نموده، از ضرر غبن و خسران و الم حیف و نقصان مصون و مأمون مانده، واسطه نظام نشأه معاش و وسیله انتعاش بوده باشد.

و دیگر از فوائد عظیمه و منافع جسیمه این معنی آنکه چون لحظه ای نیست که به جهت تنبیه بر وجود قادر بی نیاز و صمد کارساز، و دفع سرکشی پیل طغیان و منع گریزپائی غفلت و نسیان محبوسان مطموره امکان و نورسیدگان ازمنه و آفات، بی ره آورد حاجتی و دستاویز نصیبی از در مطلبی درنیاید، بالضروره از تمسک به ذیل دعوات و تضرع به درگاه قاضی الحاجات گریزی نیست، چه اسعاف حاجات و انجاح مهمات را به غیر از توجه به ساحت و جوب، و اقبال به جناب علام الغیوب چاره ای مقرّر ندانسته اند.

ص: ۴۱۰

و حال آنکه به موجب حکمت های ربّانی و مصلحت های نهانی مفتاح دعا را در گشایش قفل اجابت در ساعات مسعوده و اوقات متبرکه دستی داده اند که در غیر آن نداده اند، لهذا تمیز میان نیک و بد ساعات، و تفرقه میان سعد و نحس اوقات به جهت تقریب استجاب دعوات و قبول تضرّعات امری است لازم و معینی است متحتّم.

خصوصا در این اوقات فرخنده ساعات، که جمیع طوایف امم و کافّه قبایل بنی آدم را به غیر از دوام دولت قاهره شاهنشاهی و انتظام سلطنت باهره ظلّ اللّهی، یعنی شهریار کامل عادل باذل، گردون بارگاه، ملائک سپاه، جمشید حشمت، فریدون سیرت، سکندرشان، دارادربان، گلدسته گلستان مصطفوی، نوباوه بوستان مرتضوی، ثمره شجره نبوت و رسالت، غصن دوحه امامت و ولایت، خلاصه احفاد سید المرسلین، نقاوه اولاد ائمه طاهرین صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین.

ابر فیاض سخا، بحر موج عطا، نایره سحاب کرم، قبله ارباب همم، باسط مهاد امن و امان، رافع لوای عدل و احسان، مؤسس بنیان سلطنت و کامکاری، مشید ارکان عظمت و بختیاری، بانی مبانی مرّوت و انصاف، ماحی مراسم جور و اعتساف، شیریشه بسالت و شجاعت، نهنگ محیط جرأت و جلادت، صائب رای، قوی تدبیر، مشتری سعادت، خورشید نظیر، ناظم مناظم حل و عقد امور کافّه امم، عاقد معاهد رتق و فتق مهام بنی آدم، قاصم ظهور قیاصره، کاسر اعناق اکاسره، یکه تاز قلمرو آفرینش، مسندنشین سریر دانش و بینش، یگانه خسروان هفت اقلیم، سرکرده سروران با تخت و دیهیم، زنجیر عدل نوشیروان از دیوان عدلش مصرعی، و ارباع زمین و آسمان در عالم جلالتش کمتر از رباعی.

از کف سخاوتش دامن صحرا پردر، و به شبر همتش آب دریا کم از کر، مینای سپهر در قفس پنجه اقتدارش، و سیمرخ مهر در شکنجه دام اشتهاش، غاشیه گلگونه غضبش بر دوش پلنگان، و لنگر سفینه همتش بر پشت نهنگان، اگر نسیم گلشن لطفش بر انجمن وزد

به مقرض پر پروانه سر شمع را می توان گرفتن، و اگر سموم بادیه غضبش از چمن گذرد در تنور راله بیضه فولاد می توان پختن، قرب وعده اش به وفا نزدیکتر از زبان به گفتن، میل خاطرش به جفا دورتر از چشم به شفتین، اگر بیم خانه خرابی جغد نمی بود، بوم و بر دشمنان را ویران نگذاشتی، و اگر تشویق خاطر دریا و کان... نمی داشت خازن وجودش بر ابواب خزائن موکل قفل در زمین نگماشتی.

نسیمی که از کشور خویش برنخیزد در باغ و بوستان به رویش و نشود، و شمیمی که از باغ خلقش نباشد کاروان صبا دربار خودش جا ندهد، سلطان سلطان نشان، خاقان گیتی ستان، السلطان بن السلطان ابو المظفر السلطان شاه صفی الصفوی الموسوی بهادر خان خلد الله ملکه و اجری فی بحار الظفر و النصره فلکه، شغلی پیش نهاد خاطر و امری مطمح نظر اندیشه نیست.

بنابر مقدمات مذکور این بنده داعی افقر العباد محمد باقر بن زین العابدین یزدی به فکر فاتر و ذهن قاصر اختراع وضع آلتی نموده که معرفت سمت قبله و ضبط ساعات و دقائق با جمیع آنچه از اسطرلاب معلوم می گردد، و زوایای دیگر که مختص به این آلت است چنانکه دانسته خواهد شد، بر وجهی سهل المأخذ و قریب التناول از آن مستفاد و مستنبط گردد، و آن را به مطلع الانوار موسوم گردانیده، و جرأت نموده آن را تحفه مجلس عالی سامی شاهی، و هدیه خزانه عامره ظل اللهی ساخت، و اگرچه این تحفه محقر قابلیت آن ندارد که منظور انظار کیمیا آثار ملازمان آستان کیوان پاسبان خاقانی گردد، و لیکن رجاء واثق وامل صادق است که قصه سلیمان و مور و حکایت خلیفه و آب شور باعث بر قبول، و مانع از حرمان مأمول آمده، به پرتو التفاتی این صحیفه ناچیز رشک فرمای آئینه عالم آرای سکندری، و غیرت افزای جام جهان نمای جمشیدی گردد.

إنه علی کل شیء قدیر و بالاجابه جدیر

چون طریق استنباط امور مذکوره محتاج به بیان و ائضاح بود، رساله ای در این باب مرتب باشد مشتمل بر مقدمه و سی باب و خاتمه.

طوطی شکرافشان ناطقه که عندلیب هزارستان چمن بیان است، بر شاخچه زبان به ترنم آمده، نغمه ای دلاویز که رمضانیان عالم بالا- به نواهای عاشقانه اش پای کوبان، و زمزمه ای طرب انگیز که تجرد نهادان ملاء اعلی به ترانه های صوفیانه اش کف زنانه، به گوش هوش سرمستان محفل سرور، و جرعه نوشان بزم حضور می رساند، و این معنی دلپذیر نگاشته لوح خاطر نزدیک و دور می گرداند که، شبی خجسته تر از صبح نوروز و فرخنده تر از طالع فیروز

شبی روشن تر از صبح سعادت شبی چون روز شبهای عبادت

با پیرخرد در کلبه احزان خود نشسته بودم و در گفتگو بر این و آن بسته، آئینه دل از زنگ کدورت هیولانی و تعلقات جسمانی پرداخته، و در کاخ دماغ، چراغ عقل و فانوس خیال روشن ساخته و عروسان معانی ابکار به زیب و زینت فراوان در حجله ضمیر نشانده، و حوری نژادان افکار با غنج و دلال بی پایان در صحن فردوس خاطر به خرام درآمده، و بنا بر مقتضای مضمون گهربار *فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ (۱)* از نظاره گلستان صنایع و بوستان بدایع، دیده و دل آب می دادم، و خواب غفلت به سیلاب، در معنی رباعی عناصر و ترکیب بند موالید، سر تفکر به جیب فروبرده بودم، و به سرانگشت تدبیر حل عقدها می نمودم، و مانند نسیم به هر گلی در آویخته، و چون گردباد به هر خس و خاری برآمیخته، از مبدعات پی به مبدع می بردم، و از مخترعات راه ها به مخترع می جستیم، گاهی دفتر غنچه به صد برگ و نوا از هم می گشادم، و از هر خورده اش چندین گنج معنی در خزینه خاطر جای می دادم، و زمانی بر صفحه نانوشته جویبار نظر می انداختم، و از

ص: ۴۱۳

متاع تازه نکته های آبدار، کاروانها به بندر خیال روان می ساختم. لحظه ای با نرگس دیده به تماشای میان شمشاد می بستم، و طرف کلاه شکوفه برمی شکستم، سرو را دامن بر کمر می زدم، و شاخ را گل بر سر، بید مجنون را طره پریشان می کردم، صفحه گلستان را از ورق نقره شکوفه افشان، در حلقه ماتم با بنفشه به سوگواری می نشستم، و در انجمن شادی با فواره ها به رقص برمی جستم، داغ لاله می سوختم، و چراغ گل برمی افروختم، عرق شبنم می سردم، و زر نرگس می شمردم، حنجر سبزه صیقل می نمودم، و زنگ آب می زدودم، و دمبدم و لحظه به لحظه از هر یک به تمتعی تازه و فیضی بی اندازه می رسیدم، و از ذوق مانند غنچه در پوست نمی گنجیدم، با سر دو (سرود) نوش در سماع بودم، و با عقل هوش در وداع، دست چنار گرفته بودم، و دل از دست داده در کنار جویبار نشسته، و جویها از دیده به دامن گشاده، از خیال چشم مخمور نرگس چندان نشأه می یافتم که در خیال نگنجد، و از اندیشه لعل پرشور غنچه آن مقدار کام برمی گرفتم که میزان اندیشه برنسجد، از بیاض گردن شاهدان گلشن شاهوار معنی انتخاب می کردم، و از موی افشان گلرخان چمن صد مضمون دقیق به دست می آوردم، و در هر فقره موج آب، یک کتاب سخن می دیدم، و هر نقطه حساب صد جهان معنی سرگردان.

القصة به زبان اعجمی سوسن آشنا شدم، و خط سریانی موجه بر خواندم، و صدای آب فهمیدم، و تسبیح ریگ بردان (۱) استماع کردم، دیده کم حوصله صورت فرو بستم، و چشم جهان بین معنی گشودم، و بر هر گل و خار که نظر می افکندم خار خار عشق دوست در وی می دیدم، و بر هر در و دیوار که گوش می انداختم آواز و اِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ (۲) می شنیدم، هر قطره که می دیدم منبع دریا، و هر ذره که می نگریستم مطلع بیضا، هر پرتوی که از دور سقی نمود چون نزدیک می رسیدم چراغ خانه سلمی بود، و هر نقشی که در راه بود نشان ناقه لیلی؛

ص: ۴۱۴

۱- (۱) - برد: سنگ، فرهنگ معین، ج ۱، ص ۵.

۲- (۲) - سورة مبارکه اسراء، آیه ۴۴.

کافر و ترسا یهود و گیر و مغ جمله را رو سوی آن سلطان الغ

جوش صهبا از آتش سودای او، و غلغل مینا از جوش هوای او، بر جگر پاره پاره کان الماس او ریخته، و بر چاک سینۀ لعل بتان نمک شور او بیخته، عقیق از دستش در سینه کندن، و فیروزه از غمش نزدیک به مردن. هوای اوست که خلیل را به نار فرستاده و حبیب را به غار، نوح را طوفانی کرده و یوسف را زندانی، موسی را شبان کرده و اسمعیل را قربان، در زلف دلبران پیچ و تاب انداخته، و در دل عاشقان اضطراب، ناقوس به ناله درآمده از دست و پنجه قصه رسول گره کرده او.

همه ذرات در شورند از عشق همه افراد منصورند از عشق

بالجمله، آنچه در نهانخانه خیال و بحار نهفته به دستیاری تیشه اندیشه و پایمردی غواص فکر پی به سرش بردم، و هرچه در کارگاه خریف و بهار، نساج طبیعت بافته به زور سرپنجه خود مو به مویش گشاده، سررشته همه را به دست آوردم، دانستم که اصل همه بجز یکی نیست، و در یگانگی او یک سر مو شکی نه،

ففی کل شیء له آیه تدلّ علیّ أنّه واحد

چون از مطالعه مصنوعات سفلی و مکنونات عنصری پرداختم و خاطر از کلی و جزئی بالکلّیه فارغ ساختم، براق فکر را زین نهادم، و عنان به دست قائد توفیق دادم، منزل به منزل بر اثر فیض ازلی می رفتم، و سیاهی به سیاهی از عقب انوار جلی می شتافتم، تا از امّهات سفلی گذشتم، و به آبای علوی پیوستم، مسکن مألوف و وطن معهود خود دیدم، و ندایی از زبان جان شنیدم، در چشمه خورشید، غسل احرام بر آوردم، و لباس یکتای تجرّد در بر کردم، قدم در حریم حرم قدس نهادم، و دیده جان به نظاره هر طرف گشادم، عالمی دیدم سراپا نور، انجمنی یافتم تمام حضور، محفلی جمیع اسباب طرب جمع آورده، نشاط را بزم ساز و شادی را محفل آرا کرده.

صومعه داران صوامع ملکوت، به ذکر خفی در جوش، و جرعه نوشان میکده لاهوت از

مشاهدهٔ انوار جلی مدهوش، مقرّبان ملاءِ اعلیٰ، در گلشن وصال خرامان، مقدسان عالم بالا، از ذوق پای کوبان و دست افشان، فلک لگدکوب نشاط کرده، و کرسی ثوابت را پایه ها از جا برآورده، کف الخضیب به شادیانه دست در حنا بسته، نسر واقع (۱) به فراغ بال تمام نشسته، جوزا کمر گشاده به استراحت مشغول، مشتری طیلسان از سر برداشته به فراغت، عطارد قلمی تیز کرده رقمی مسوده می فرمود، ثریا طبقی از لؤلؤ منثور آورده نثار می نمود، کلف (۲) روی ماه بی شائبهٔ تکلف هیچ نمانده، و در رشتهٔ کار فرو بستهٔ عقدتین یک سر مو پیچ نه، همین زهره بود که در آن میان گیسوی ماتم گشاده، و سر اندوه بر کنار چنگ نهاده، تار قانونش را ز هم گسسته، کاسهٔ عودش درهم شکسته، موبه موی چنگ مویه در گرفته، و بند بند نی ناله در گرفته.

از مشاهدهٔ این اوضاع نامضبوط متغیر شدم، و از اختلافات احوال کواکب متحیر، چندانکه در بحر تفکر غوطه خوردم گوهر مقصود به کف نیاوردم، دواى این داء معضل نشد و حل این عقده لا- ینحل نه، عاقبت پیش زهره رفتم و سرش در کنار گرفتم، از کم و بیش احوال متجسس گشتم و از نقیر (۳) و قمطیر (۴) اوضاع متفحص، گفتم: سبب چیست که شاهدان این محفل تمام پای کوبان و کف زنانند، و تو از پا فتاده سینه کنان، همه دستها بر حنا بسته و تو در حلقهٔ غم نشسته، تمام در غزل سرائی و تو در نوحه پردازی، تو در جان سوزی و همه در عشوه سازی؟ هر چند بیش گفتم کم شنیدم، از غایت دلگیری به جوابم پرداخت، و به خطابم التفات نفرموده؛

ص: ۴۱۶

۱- (۱) - نسر واقع ستارهٔ روشنی که در صورت فلکی چنگال رامی قرار دارد. (فرهنگ معارف اسلامی، سید جعفر سجادی، ج ۴، ص ۴۵۷).

۲- (۲) - کلف: هر لکه که روی ماه و خورشید دیده شود. فرهنگ معین، ج ۳، ص ۳۰۳۱.

۳- (۳) - نقیر: اصل و حسب - به معنی قمطیر، فرهنگ معین، ج ۴، ص ۴۷۹۸.

۴- (۴) - قمطیر: پوست باریک که بر هستهٔ خرما باشد - شیئی قلیل و کوچک، فرهنگ معین، ج ۲، ص ۲۶۹۷.

چون دیدم که بر سر گفتار نمی آید، و این پرده از روی کار نمی گشاید، با خود گفتم به مقتضای

سرشت خوی بد را دایه داند بد همسایه را همسایه داند

استفسار این حال و استعلام این قضیه پر اختلال از نفایس روح پر در عیسوی و دم جان بخش نبوی می باید نمود. دست همت از گریبان بر آوردم، و کمر سعی بر میان زدم، همه را خورشیدسان گرم شتافتم، ذره وار شرف آستان بوسی دریافتم، پیش رفتم و سلام کردم و به وظایف خدمت قیام نمودم، بعد از حصول رخصت سؤال صورت حال به عرض رسانیدم، دیدم که لعل شکرافشان به تبسم در آوردند و طوطی زبان به تکلم، که: هیهات هیهات این چه بی خردی است که در تو می بینم، و این چه بی خبری است که در تو مشاهده می کنم، مگر نشنیده ای که در این ولا- از مکمن امن و امان و قبله جهانیان، محفل احرار، و انجمن اختیار، نمونه کعبه خلیل، نشانه حجر اسماعیل، قائم مقام بیت معمور، سرکوب قصر قیصر و فغفور، رونق افزای معموره کون و مکان، برهم شکن طاق کسری و خورنق نعمان، ثانی اثنین نگارستان مانی، آخرین مرحله کاروان آمال و امانی، شکارگاه صید مراد، وطن اصلی عدل و داد، خوش آینده تر از خیمه لیلی، دلرباینده تر از محفل سلمی، رشک نگارخانه چین، غیرت فردوس برین، ملجأ صغار و کبار، ملاذ خواقین عالی مقدار، پناه خسروان هفت اقلیم، بوسه گاه سروران با تخت و دیهیم، یعنی درگاه شاه آگاه و الاجاه، شهنشاه گیتی پناه، انجم سپاه، کیوان صفت، مریخ صولت، مشتری سعادت، خورشید رتبت، مهبط الطاف الهی، مورد فیوضات نامتناهی، مظهر فتوحات غیبی، مجمع توفیقات لاریبی، منتخب مجموعه وجود، فهرست صحیفه جود، سایه مرحمت ربّانی، خورشید افق جهانیان، زبده سلاله ماء و طین، یگانه خسروان روی زمین، عدل پرور ظلم گداز، سخاگستر بخل برانداز، سرخوش باده شجاعت و پردلی (پرده ای، بردگی) نشأه جام هوشمندی و عاقلی، ساغرکش مصطبه میخانه کامرانی، بالانشین مسند کشورستانی،

نگارنده عقل و فرهنگ، طرازنده افسر و اورنگ، زبینه تاج و تخت کیانی، وارث مرتبه سلیمانی، بزم آرای انجمن دولت، نخل پیرای چمن سعادت، نسیم گلشن عدل و انصاف، آتش خرمن جور و اعتساف، طراز آستین خلافت، چین جبین هیبت و سیاست، نغمه سیر آهنگ قانون عدالت، غنچه پر آب و رنگ گلستان جلالت، جسمانی نمای روحانی نهاد، هیولائی صورت و تجرد نهاد، غواص بحر کمال، مستغرق دریای وصال، سرمست باده عرفان، تهی دست متاع جور و طغیان، آب و رنگ این طرفه چمن، نقش و نگار این دیر کهن، شمع افروز محفل دانش و بینش، روشنی بخش کلبه آفرینش، متاع گرانبهای چهارسوی امکان، در یکتای صدف کون و مکان، واسطه انتظام عقد شهور و اعوام، شیرازه اوراق سیه و سپید لیالی و ایام، موجّه دریای عطا، نمک خوان سخا، آئینه چهره مطالب، گنجینه نقد مآرب، رایض توسن مراد، فارس مضمار عدل و داد، جوهری رشته بازار هنر، مشتری دانش نرخ گهر، خلیفه مکتب عقل و کیاست، پیر مصطفی فهم و فراست، فرزند خلف دودمان ولایت، خلف الصدق خاندان خلافت، شمع شبستان انصاف، شعله نیستان خلاف، کامیاب بخت بلند، بهره مند طالع ارجمند. غنچه امید بی بهره گان را باد بهاری، کشت آرزوی بی حاصلان را ابر آذاری، گلدسته چارباغ ابداع، سرو نورسته خیابان اختراع، بار گردن قوی گردان، زور بازوی از دست رفتگان، جامع نشاء شاهی و مرتبه درویشی، تاج کیانش را با کلاه ادهمی، کمال ربط و نهایت خویشی، بر جراحت ناسور کینه اندوزان معدن الماس، و بر درآمد... وسوسه خاطر تهی دستان قفل و سواس، در بادیه کین سموم آتشبار، در چمن لطف گل همیشه بهار، واقف رموز ظهور و بطون، عارف اسرار کن فیکون.

بیدار بخت، هشیار دل، معنی پیوند، صورت گسل، در معالجه مرض فاقه طیب حاذق، و در معامله داد و ستد روزی خلاق... ناطق، آستان جلالش ناصیه زای، کنه کمالاتش اندیشه فزای، پروانه محفل قهرش سمندر خوی، شمع انجمن قدرش خورشید نیروی، آب

و هوای کشور سحابش سؤال پرور (کذا) از بیع و شرای، هنرور اقلیم عطایش با یع و کیل از هر دو سر، تیغ انتقامش با نیام در جنگ، جوهر کلامش لؤلؤ موزون با سنگ، حکمش با نفاذ توأمان، تدبیرش با تقدیر همعنان، سعادت طاعتش را سعد اکبر مشتری، سمند قدرتش را دوش کیوان در غاشیه بری، حکم قضا کردارش چون دریای محیط بر اطراف و اکناف عالم روان، دستهای گوهر بارش مَرَجِ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ (۱)، خاک در گاهش گوگرد احمر، گرد بارگاهش توتیای چشم اهل هنر، نسیم مدحش روح مشاطه عروسان سخن، شمیم خلقتش انجمن آرای شاهدان چمن، سخنان معجز آثارش، حکمت آموز افلاطون، کلمات آبدارش. خون در جگر کن در مکنون، غبار موب همتش گنج باد آورده، نسخه قانون معدلش شفای هر درد، از لطفهای شاخ در شاخش عالم گلستان، و از دست و دل فراخش دنیا به کام تنگدستان، سرکه ابروی غضبش خواب شیرین از چشم دشمنان برده، حلاوت گفتار قند لبش طوطیان شکرخا را از هندوستان بر آورده، و در اقلیم معدلش ظلم سیه گلیم چون غربتبان خانه بر دوش، و فتنه روباه صنعت پیوسته در خواب خرگوشی، روز دیوانش با روز محشر به یک شب از مادرزاده، و گرد تکرانش با سرمه دیده فتح و ظفر به یک ساعت خداداده، و خوابی که نهییش از چشم دشمنان برده به دیده فتنه سپرده، زنگی که عدلش از دل ستمدیدگان زدوده تیغ ظلم به او اندوده، آوازه دست گوهرافشانش گوش صدف کر ساخته، شیرازه هنروری و احسانش اوراق پریشان دانشوری به هم انداخته، خواهش سائلان با بخشش او دست به دست، شرمنده احسان شاملش هر که هست، در کرسی نشینی بجز از سخنان معجز نشان هم نشین نداده، در عالم گیری به غیر از صیت عدل و احسان قرین نه، مهر و کینش تفسیر ثواب و ترجمه عقاب، لطف و قهرش آیه رحمت و سوره عذاب، دلها را با مهر و وفای او رابطه ازلی، زبانها

ص: ۴۱۹

را با دعای بی ریای او آشنائی ته دلی، چرب و نرمی مرحمتش آتش رشک در جان موم انداخته، و طنطنه شوکتش غلغه در سپاه روم.

از معماری معدلتش جغد خانه خراب، و به مددکاری واهمه عقابش کبوتر هم آشیانه عقاب، لعل لب ساقیان بزمش را یاقوت خط بندگی داده، ماهچه رایت چاکران رزمش خورشید تابان را شرمندگی، تا دگان دادرسی شکسته دلان گشوده بازار مومیائی شکسته، و تا ایوان رفیع البیان قدر و منزلت افراشته سیمرغ وهم و خیال را پرعجب افکنده.

در چهره دشمنان تخم زعفران کاشته، و خرّمی خرمن نشاط از دل دوستان برداشته، و طرفه اینکه کام نیکخواهان او نمک خوان احسان چاشنی گیر ساخته، و عالم شور در درون حاسدان انداخته، جانها را از قید غم آزاد نموده و به بندگی خود در آورده، مرغ دلها را از دام بلا رهائی داده و صید خویش گردانیده، در دوران سخایش کاسه درویشان مانند جام خورشید پرزر، و صندوق تنگ دستان چون دهان دلبران لبالب گوهر، هر شبش با روز عید عقد اخوت بسته، و هر ساعتش با عمر جاوید رشته موّدت در پیوسته، در محفل آفتابش هر لحظه پیک ظفّری از گرد راه رسیده، و هر نفس نسیم نصرتی من عند الله وزیده.

در کلیسای دل بدخواهان آتشکده ها ساخته، و در مصلاّی خاطر دعاگویان عید گاهها طرح انداخته، پادشاهان روزگار از بیم پیادگان سپاهش مانند شاه شطرنج خانه به خانه می گریزند، و پیلان دمان از واهمه سیاست جانکاهش با پشه لاغری نمی ستیزند، در روزگار مالک رقابی او سرو آزاد طوق قمری به زر می خرد، و در دوران پاسبانش رشته ناتوان کتان هزار دور قمری بسر می برد.

اگر نیشان دست بندگانش بر سر بحرین نمی بود سالها شده بود که صدف دندان طمع از مروارید غلطان کنده بودی، و اگر دولت ابد توأمانش وارث ملک ذو القرنین نمی گشت قرنها گذشته بود که یاجوج فتنه رخنه در سد امن و امان افکنده، دین مبین احمدی در زمان او به نوعی رونق پذیرفته که ناقوس نوازان دیر مغان شب و روز گوش به زنگ اذان

نشسته اند، و حریفان میخانه پیرو و جوان طلاق دختر رزان گفته، به پشت گرمی تیغ...

آشامش محراب از روی فراغت پشت به دیوار نهاده، و به دستیاری نام بلند مقامش منبر پا برفراز گنبد دوّار نهاده، در شش جهت کسی نتوان یافت که از یک جهت آن او نباشد، و در هفت اقلیم دلی به دست نتوان آورد که در پنجه فرمان او نه. همّتش مال را در نظر مردم چنان بی قدر ساخته که همیان را مانند ماهیان به آب انداخته اند، و صندوقها را حباب آسا بر باد داده، در روزگار سخاوتش به جز نرگس کسی چشم به زر ندارد، و در ایّام عشرت افزایش به غیر از لاله دیگر داغ بر جگر نه، آرمیدگی روزگارش خاطرها را سبکبار نشانده، و اسباب جنگ و پیکار را بیکار، کمان گوشه گیر شده، خمیازه حسرت می کشد، و ترکش چله نشینی گرفته پا از خانه بیرون نمی نهد، تیغ از میان کناره کرده و زره جامه بر تن پاره پاره. چار آئینه رو نمی نماید، سپر رخ نهفته، جوشن دعا گفته، نیزه مانند نی نالان است، تفنگ را از او آتش در جان، در عهد شجاعتش طفلان لب از شیر ناشسته، شیرخوار و کودکان هنوز در مهد خرامیده، پلنگ سوار، پیرزالان از دست رفته با رستم دستان در پنجه گیری، کوژپشتان معوج هم آورد عوج در دلیری.

نافذ الحکمی که اگر پروانه امان به شمع دهد شعله هرچند خواهد که یک سر مو از سرش کم کند نتواند، و اگر برات بندگان بر آب بنویسد بر وجهی وصول شود که هیچ آب در میان نه، خالص الاعتقادی که شاهد عدل، سگه از صمیم قلب ادای شهادت می نماید که از دل و جان، غلام حیدر کزّار است، و ذو الشهادتین خطبه به بانگ بلند گواهی می دهد که از روی اخلاص تابع ائمه اطهار، از شرم دست سخا گسترش کان به ناخن تیشه سر می خاراند، و از خجالت ضمیر انورش خورشید تابان در محافل به سرانگشت شعاع نقض قالی می شمارد، در صفحات منشآت مترسلان بلاغت آئین هر حرف عین فعلست که کمیت خوشخرام قلم در طیّ وادی مدیحش انداخته، و هر الف عصائیست که پیرخرد که سالک مسالک نظم و نثر است به جهت در نوشتن این بیابان ساخته، فضای طرب افزای

عراق شعبه ای از عرصه مملکت دلنشینش، و چرخ با این همه بزرگی و طمطراق مانند فیروزه نیشابور در زیر نگینش، کمترین غلامش جانشین خلفای بنی عباس، باقی مراتب قدر و منزلتش بر این قیاس، سلطان سلاطین که شیر چترش در معرکه سلطان شکار باشد، المخصوص بالنصر الجلی و اللطف الخفی السلطان شاه صفی که دکان معدلتش تا روز بازار قیامت گشاده باد، و رایت دولتش تا قیام قیامت برپا ایستاده، من قال آمین ابقی الله مهجته فان هذا دعاء یشمل البشر.

حکم مطاع لازم الاتباع و فرمان واجب الاذعان محتوی بر مضمون خیر اثر و مشتمل بر نکته سعادت ثمر، که خواص و عوام به حکم **إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ (۱)** دست هوس از دامن امّ الخبائث کوتاه دارند، و اجتناب از دختر رز که مادر همه فتنه ها است واجب شمارند، عقل و هوش را که سلطان مملکت تن و فرمانفرمای اقلیم بدنند مغلوب سرهنگ طبیعت نساژند، و چشم و گوش را که زبده ترکیب اجزای انسانی و عمده قوای هیولانی اند خس پوش خواب غفلت و مستی نساژند، و خوش و ناخوش چاشنی باده خوشگوار از کار به در کنند، و به کام و ناکام هوای این آتش آبدار از سر بنابر اشارت مضمون بشارت آئین **إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَ يُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ (۲)** به ماء طهور توبه، لوث معصیت از دامن عبودیت فروشویند، و به آب چشم اعتذار نقطه سیه کاری از صفحات صفحه رخسار اعمال بزدایند، شبها به روغن اشک ندامت چراغ استغفار بیفروزند، و به برق آه حسرت خرمنهای گناه درهم سوزند

چند باشی ز معاصی مزه کش توبه هم بی مزه ای نیست بچش

شرف صدور یافته، و عزّ ورود پذیرفته، غلامان چابک دست چالاک، و چاکران قوی پشت بی باک، کمر امتنان بر میان بسته بنای مکیده به آب رساندند، و پیر مغان را خانه خراب نشانند، و سراپای خم درهم شکستند، و دست و گردن سبو را بر یکدیگر بستند،

ص: ۴۲۲

۱- ((۱)) -سوره مبارکه مائده، آیه ۹۰.

۲- ((۲)) -سوره مبارکه بقره، آیه ۲۲۲.

به میخانه در سنگ بردن زدند کدو را نشانند و گردن زدند

خم آبستن خمر نه ماهه بود در آن فتنه دختر بیفکند زود

از بس ساغر و مینا بر سنگ زدند دل سخت خارا از شیشه نازکتر شده، و از بس باده حمرا بر زمین ریختند لعل یاقوت با خاک راه برابر، دوران جام به آخر رسید، و پیمانۀ صراحی پر گردید، جوش و خروش شیشه فرونشست، گرمی بازار صیوحی درهم شکست، خماری شراب در دسر برد، و طفل حباب در چشم و دل پیاله مرد، رندان باده نوش که عمرها بود با پیمانۀ پیمان درست کرده بودند، و به پیر میخانه ایمان آورده، دست بیعت به سبو داده و بر سر خم سوگند یاد نموده، اکنون رشته دوستی با سبوحه چنان پیوند کرده اند که یک مو در میان ننگند، و با سجاده کشی چنان خو گرفته اند که ترازوی اندیشه برنسنجد، حریفان پیاله زن که یک زمان از سر پل پا بر نمی داشتند و یک لحظه از نظاره افواج امواج دیده بر نمی گرفتند، این زمان در مساجد از آب چشم شب زنده داران بوریا مانند زنده رود موج زنان است، و طاق محراب با طاق پل یکسان، فحمدا له ثم حمدا له.

اکنون این همه شادی و نشاط که در قدسیان می بینی، و این همه عشرت و انبساط را که در روحانیان مشاهده می کنی منشأش این است، و سوگواری زهره که سر کرده ارباب طرب و پیشوای اصحاب لهو و لعب است علتش همین. چون این مژده جانفزا شنیدم، از شادی دیگر خود را ندیدم، و بیهوش افتادم، و عنان خرد از دست دادم، بعد از ساعتی که از فیض جان بخش دم عیسوی جانی در تن و روانی در بدنم پدید آمد، برخواستم، و به سجده شکر الهی قیام نمودم، و به دعای حضرت شاهنشاهی اقدام، من ثنا می کردم و مسیح تحسین، و مسیح دعا می گفت و من آمین.

الهی تا جهان را آب و رنگ است فلک را دور و گیتی را درنگ است

مسلم بر تو باد این پادشاهی میسر کام تو چندان که خواهی

وصف سخن از گفتار جناب آقا حسینا غفر الله له

سبحان الله این چه گوهر گرانمایه و اختر بلندپایه است که آشنایان زبان وحی و الهام به سخنش موسوم کرده اند، و نسخه حل و عقد مصالح انام به نام نامی او مرقوم ساخته اند، گرامی خلفی است از خانواده صنع، که بی منت قابله ماده از بطن ابداع به وجود آمده، و بی توسط مشیمه هیولی از صلب اختراع صورت تکوین پذیرفته، و در تنگنای مهد مسدس جهات نیارمیده، و دایه تقدیر در قماط ملونش نیچیده، از کاسه لیسلی خوان آبای علوی ابا نموده، و به شیرستان امهات سفلی لب نیالوده، در مکتب روحانیان پیر عقلش سبق داده، در دیار ملکوتیان دست شباب تیمه اش گشاده، سالها کبوتر لنگره عرش تجرید، و مدتها شهباز اوج عالم تقریر بوده.

پس آنگاه بنابر اقتضای حکمت کامله و استدعای مصلحت شامله به بدرقکی برید وحی از سواد اعظم لوح محفوظش روان کرده، و منشور ایالت اقلیم نطق و بیانش ارزانی فرموده، بردهند زبان و در بند دهانش گماشته اند، و فرمان فرمای قلمرو کلک و بیانش گردانیده اند، هند دوات و خوزستان خامه به قبضه تصرفش گذاشته اند، رسول دلهای کرده، ثقلین سنت و کتابش مرسل داشته اند، و به اسود و احمر و سیاهی و سرخیش مبعوث ساخته، از تهامه غیب مأمور به هجرت شده، و در مدینه شهود رحل اقامت افکنده، صدق پیرایگان لهجه فارسی و عربی در خدمتش سلمانی و بوذری کرده اند، و اخلاص پیشگان قبایل انفاس و جوارح در متابعتش مهاجری و انصاری نموده، کلک خوش صریر بلال آسا، کمر خدمتش بر میان بسته، و صفحه روشن ضمیر مانند بدر منیر، سر بر خط فرمانش گذاشته، ستون خامه را به آواز آورده، و ریگ نقطه را گویای راز کرده، در معرکه

جهاد معاندان جلد کیش سیف قاطع برهان بر میانش استوار کرده اند، و در جامع ارشاد حق طلبان صدق اندیش بر منبر خطابتش پایدار نموده، مفتاح ابواب مطالب جمهور به کف کفایتش نهاده، و گنجوری خزائن مآرب نزدیک و دور به عین حراستش داده.

سلیمان وقتش کرده زبان مرغان اوج ملکوتش یاد داده، بساطش بر روی هوا گسترده اند و جمشید عصرش نموده، جام جهان نمای دل که آئینه جمال شاهدان غیبی است به دستش سپرده، به پایه کلیمش رسانیده ید بیضای صفحه و طور سینای دوات و الواح اوراقش داده اند، و انفاس عیسویش بخشیده مرده دلان افسرده خاطر را به او زنده جاوید کرده، از عرش برینش انزال فرموده، کعبه دلها به او پرداخته اند، و از بالای کرسیش فرو فرستاده، هنگامه صحبت صاحب‌دلان به او گرم ساخته، گنج بادآوری است که به خازن حیاتش تسلیم کرده اند، و پیک جهانگردی است که به قاصدی خاطرهای فرستاده، خضر بادیه دانش است که تشنه لبان زلال هنر را به چشمه حیوان معنی رسانده، یوسف مصر کمالی است که گرسنه چشمان خوان استعداد را از قحط سال جهل رهانده، یکه تاز قلمرو آفرینش است که بر سمند بادپای نفس سوار گشته در عرصه وجود به جولان درآمده، و بر کمیت خوشخرام قلم برنشسته در خیابان صفحه خرامیده، گاهی به خطاب «انّ من البیان لسحر» مخالف است، و زمانی به تشریف «انّ من الشعر لحکمه» (۱) مشرف.

شعار مجاوران حرم عبادت و پیرایه معتکفان مسجد الحرام زهدات گرفته، لحظه ای از کعبه دل و مشعر خیال و مسعای نفس و صفای سینه و رخامه حمرای زبان و باب شفقتین لب و تحت میزاب قلم و حجر الاسود دوات و رکن کتاب و حجر حاشیه دوری نگزیده، و پیوسته خرقة مرقع کاغذ در بر کرده، شب و روز سجاده صفحه افکنده، مسواک خامه فراش نهاده، نفسی به جز ذکر تسیح سی و دو دانه دندان، شغل دیگر نورزیده.

ص: ۴۲۵

۱- (۱) - از پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله وارد شده است: انّ من الشعر لحکمه و ان من البیان لسحر، (الغدیر، علامه امینی، ج ۲، ص ۹؛ وسائل الشیعه، شیخ حر عاملی، ج ۷، ص ۴۰۴).

در شهرستان خرد از زر تمام عیار رواتر آمده، و در بازار رشته تمیز از گوهر آبدار سنگین بهاتر، جیب و بغل ارباب نظم را لبالب گوهر منظوم و لؤلؤ موزون ساخته، دامان و کنار اصحاب نثر را پر از جواهر منثور و درّ مکنون، صدق سامعه ازو لؤلؤخیز و طوطی ناطقه شکرریز، نی خامه را شکرستان کرده، و کاروانهای مشک تاتار به چین نامه روان ساخته، شوق خدمتش در سینه قلم حیات افکنده، و نهال محبتش در دل سخت دوات ریشه دوانده، زبان از وی به چه کام که نرسیده؟ و کام سامعه ازو کدام لذت که نچشیده؟ گلزار حسن از محبتش تازه و تر، شاهد جمال به مشاطگی تعریفش پرزیز و زیور، بختیان (۱) عشق را حدی (۲) سرای، و کاروانیان محبت را محمل آرای، عندلیب هزارستان چمن امکان، طوطی شکرافشان اقلیم کون و مکان، آب و رنگ گلشن هوش، نسیم گل نسترن گوش، کامیاب لعل لب دلبران، نمک نمکدان دهن خوبان، رهرو شارع ناطقه، بلد کوچه سامعه.

کمندانداز کنگره قصر خیال، سفینه ساز غواصان بحر کمال، شیرازه صحبت اهل دل، پیرایه عالم آب و گل، تحفه مجلس احباب، نقل محفل اولو الالباب، مروحه جنبان انجمن صدق و صفا، مجمره (۳) گردان محفل مهر و وفا، تکلف برطرف (۴) اگر نه او بودی پیغام بی دلان مهجور به دلبران پرناز و غرور کی رسیدی؟ و لذت شهد دشنام شکرلبان بدخو، کام عاشقان جفا جو کجا چشیدی؟ بزم افروزی انجمن راز و مجلس آرائی عرض نیاز که کردی؟ حکایت عشق که گفتی؟ و قصه مهر و وفا که شنفتی؟ داستان داغهای کهن که نو کردی؟ و دلهای رهین به حلاوت گفتار شیرین دهان که گرو کرد؟ نام مجنون که سرخیل حیّ جنون است تا قیامت که زنده داشتی؟ و نقش افسانه فرهاد ابد الآباد بر بیستون دلها که

ص: ۴۲۶

۱- (۱) - بختی: شتر دو کوهان سرخ رنگ، فرهنگ معین، ج ۱، ص ۴۷۶.

۲- (۲) - سرودی که کاروانیان عرب خوانند تا شتران تندتر روند، فرهنگ معین، ج ۱، ص ۱۳۴۴.

۳- (۳) - منقل، فرهنگ معین، ج ۳، ص ۳۸۸۲.

۴- (۴) - در نسخه چنین است.

نگاشتی؟ از جوی شیر که سخن راندی؟، و از قصر شیرین که قصه برخواندی؟، اگر نه دیوان خسروان اقلیم سخن بودی به فریاد دل‌های سوخته عاشقان ستم رسیده که رسیدی؟، و اگر نه دشت بیاض تازه گویان این دیر سخن بودی، خیل غزال معنیهای برجسته در کدام صحرا چریدی؟

و سخن کوتاه، الحق همین سخن است و بس که در این گلشن خوان دیده مهر و وفا، و این چمن خشکسال کشیده صدق و صفا، بوی عشقی از آن می آید و معنی محبتی از آن می تراود، به زلف و کاکل دلبرانش دل می توان بست، و به خط و خال گلرخانش جان می توان داد، عروسان رعنائش در بغل می توان کشید، و به حسن مطالع زیبایش عشق پاک می توان ورزید، از همنشینی سفینه هاش زمانی بند از دل می توان گشاد، و از همصحبتی مجموعاتش ساعتی بخاطر جمع آسود، علی الخصوص این مجموعه نگارین و این سفینه دل نشین، که هر صفحه اش عروسی است زیبا و شاهی است رعنا، به گوهر نکات لطیفه آراسته، و به زیور استعارات شریفه پیراسته، ذوائب دلکش ارقام مشک فام از سر تا پا فرو هشته، و عقد مروارید لفظ بر دور عارض دل آرا گذاشته، از ابریشم مسطر بر رو افکنده، و از افشان نقره زر ورق بر چهره افشاند، کجاست مجنون؟ تا عرض داده دریا بد نگارخانه حسن و جمال لیلی را.

دوشیزگان الفاظش مریم آسا به عیسی نفسان آستن، و عروسان معانیش در انجمن صفحه مانند جواهر منظوم همه دست در گردن، شاهدان عبارت رنگین تمام سایه پرورده نازینی، پیراهن حریر کاغذ دربر کرده، و مروحه صفحه به کف گرفته، از لب جویبار مسطر قدمی بر نمی دارند، و سایه شمشاد خامه دمی از دست نمی گذارند، بین السطور دلگشایش با جوی شیر جنان از یک پستان پرورش یافته، و سطرهای خوش قد رعنائش با نهال طوبی از یک جویبار آب خورده.

هر قصیده اش قطعه ای از بهشت، و هر غزلش غزالی عنبر سرشت، رباعیات بلند پایه اش ارکان کعبه معانی، و چار آئینه آخشیج (۱) عالم روحانی، مژگانش از معانی ابکار به منزله هشت بهشت پر از حور، مسدّسش از شهد الفاظ چاشنی دار مثابه خانه زنبور، ترجیعات مطربانه اش از دلهای غمین عشاق بندها گشوده، مثنویات هفتگانه اش از سبع المثنائی ثناها شنوده، هفت بندش با اقالیم سبعة برابر، مخمّسش از گوهر حواس گرانبها، ترکیبات خوش نوشته اش مفرّح یاقوتی تمام اجزاء، معانی به رشته اش (کذا) بهتر از نمک لعلی لیلی.

هر مطلعش خورشید تابانی در گریبان دارد، و هر مقطعش مهر درخشانی به دامن، هر سطرش شطری از حقائق ژرف، و هر حرفش ظرفی از معارف شگرف، الفهانش از قد دلبران رعنا، تصادهاش از چشم ترکان فتنه زاتر، کششهای زیبایش هم کیش تیر غمزه نوبهاری، هلال ماهش با کمان ابروی خوبان در یک خانه، سینش با رشته مروارید عقد برادری بسته، عینش را مانند جلال عید مردمان به دعا بسته، به نمک دهن به پاک صفهاتش قسم که اگر محیط از قاف تا قاف عالم بگرداند، و خورشید سان از شرق تا مغرب جهان بپیمایند، مانند عنقا و کیمیا نظیرش نبینند و عدیلش نیابند.

این قسم مطاعی، هرگز به بازار نیامده، و از اینگونه گوهری، هرگز چشم هیچ خریداری ندیده، نقطه در شاهوار چنین در رحم صدف کون و مکان قرار، و حلقه لعل آبدارش در مشیمه کان امکان پرورش پذیرفته، سر تا پا نازکی عبارات و پای تا سر تازگی استعارات، تمام غرایب اسلوب و لطایف مضمون، همگی لفظ دلکش و معنی موزون، یار دلچسب و رفیق همه جا همراه، مصاحب جانی و دوست خاطرخواه، در پنهان و آشکار مونس و همدم، و برخلاف آشنایان روزگار یار در شادی و غم، در سفر و حضر قرین، در کعبه و بتخانه همنشین، بذله سنج بزم حریفان، نکته پرداز انجمن صاحبدلان، در

ص: ۴۲۸

شیوه خوبی و زیبایی تمام، در چمن رعنائی سرو خوشخرام، محفل احباب بی وجود او از جام خالی از شراب فسرده تر، و خاطر اصحاب جدا از او از گل گلاب گرفته پژمرده تر، دشت صفحه غزلهای عاشقانه اش مانند صحرای نجد جنون خیز، و گلگشت چمن اشعار صوفیانه اش از دل ارباب وجد شورانگیز، عباراتش به غایتی نمکین که اگر بر کاغذ ابری نگارند بیم آن است که در زمانش آب سازد، و الفاظش به مرتبه ای شکرین که اگر بر صفحه آبی نویسند واهمه آنکه در دمش بگدازد، از تار قانون مسطریش (کذا) نغمه خارج آهنگی برنخاسته، و از غبار خط عنبرینش حسن لاله رخان اوراق سرموئی نکاسته، بلکه زیب دیگر گرفته و رونق دیگر پذیرفته.

نوبت خوبی بزن بین که سپاه حظت (کذا) کشور دیگر گرفت لشکر دیگر شکست

زمین غزلهای بلندش را سر بر آسمان فرو نمی آید، و همت طبع مشکل پسندش را دو جهان در نظر، آنچه سالها اندوخته همه به یکبار در نظر حریفان موافق بر زمین نهاده، هرچه در عمرها بردوخته تمام به یک نوبت به دست یاران همنشین داده، با آنکه درین عرصه کوس «لِمَنِ الْمُلْكُ» ی (۱) به نوازش می تواند آورد، تن به پوست پوشی در داده قلندر وار به سیاحت اطراف و اکناف عالم برآمده، سرمایه داران استعداد همه از او دریوزه گرند، و کامل نصابان دانش تمام از ریزه سفره قلندریش بهره رو، گلستانی است دلگشا و بوستانی طرب افزا که خیابانهاش به ریسمان سطر درست داشته اند، و بنفشه و ریحان خط کاشته، و نهر جدول بر چهار طرفش روان شده، سبزه حاشیه از کنارش سربرزده.

دوچه سجع طیرها موزون روضه ماء نهرها سلسال

مرغ دست آموزش است که مدتها حریفان مهربان جناح شفقت بر سرش گسترده و در جیب و بغل خودش بزرگ کرده، به منقار قلم آب و دانه اش داده اند، و بر سر شاخ دست آشیانه، تا که اکنون بحمد الله شهباز اوج ملکوت و همای بلند پرواز فضای لاهوت گشته،

ص: ۴۲۹

هفت اقلیم سخن مانند سیمرخ مهر به زیر بال و پر آورده، و قاف تا قاف معنی عنقا مثال گرفته، بحر بی پایان است از نفایس لثالی لبالب، مکینه موجه اش سلسله الذهب، دریای موزون آبدارش سبحة جامی، پنجه مرجان کنارش خمسه نظامی، نوای مرغان جزایر دلنشین منطق الطیر عطار، گنجینه اصداف پردرّ ثمینش مخزن اسرار، جزیره آراسته به انواع فواکه و ازهار دلکشایش حدیقه سنائی، کشتی پیراسته به اقسام امتعه لطایف گرانبهایش کشکول بهائی، گوهر صاف شب تابش مطلع انوار، حقه ناف گردابش مرکز ادوار، ماهی شناورش قلم، آئینه سکندرش جام جم، گوهر بی قیمتش تحفه العراقین، و قیمت یک گوهرش خراج کونین.

الحق در گردآوری لثالی منثور سخنوران رادمردی داده، هرچه خواهی در او مهیا و هر چه جویی آماده، صفحات اشعار آبدار جَدَاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ (۱)، جواهر الفاظ موزون كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ (۲)، توصیفات لعل شکر آسا دل از دست مردم ربا، تعریفات زلف عنبرافشانش سلسله جنون جنبان، ترانه های چرب زبانان در وصف چشم جادو و خط مشک فام، از برای تربیت دماغ روغن بنفشه و بادام، بذله سنجان نکته دان در تفریح خاطرها حقهای مفرح و خروارهای زعفران.

لفظ خوش و معنی ظاهر در او آب روانست و جواهر در او

عجب دارم از فقره نازک منشآتش که جهان جهان معانی گران سنگ چون می کشد؟! و درشگفتم از خانه دو دری ایاتش که عالم عالم لطایف پر آب و رنگ چگونه می گیرد؟! همانا کلک جادو کار که هاروت سان در چاه بابل دوات نگونسار است این شعبده های عجب ساخته، و چنین سحرهای غریب پرداخته، معاذ الله غلط کردم و بیهوده گفتم، اسناد جادوگری به کلک مشکین کردن خطاست، و نسبت ساحری به او دادن محض افتراء، عصای کلیم است که این همه خوارق عادات از او سرزده، یا نخل مریم است کزین گونه

ص: ۴۳۰

۱- ((۱)) - سورة مبارکه توبه، آیه ۷۲ و ۸۹.

۲- ((۲)) - سورة مبارکه واقعه، آیه ۲۳.

ثمرات داده، و گرنه درین انجمن که وادی ایمن سخن است سحر را بار از کجا آمده، و در این عرصه که ارض مقدس معنی است جادوئی را گذار از کجا.

مأوی خلیل ولات در وی با کعبه و سومنات (۱) در وی

الحاصل، مجموعه ای است کنهش از حیز دریافت برون، و شناختش از حد اندیشه افزون، سخنوران زمان اگر در تعریفش عاجز آیند حقشان بر طرف (۲) و عذرشان پذیرا، و متتبعان دوران لا- یأتون بمثله و لو کان بعضهم لبغض ظهیراً (۳)، شرح خوبی و وصف مرغوبیش به زبان راست نیاید، و عندلیب بیان را یارای آن نه که بر شاخسار مدحش بسراید، هرچه گویم بیش از آن و آنچه نویسم زیاده بر آن است، پس در این صورت اگر مهر بر لب دوات نهم قصوری نیست، و اگر بند بر زبان خامه گذارم دوری نه، و به عقل انساب خواهد بود، و به صواب اقرن.

إذا لم تستطع امرا فدعه و جاوزه الی ما تستطيع

(۱۶)

مکتوبی از آقا حسین خوانساری- دیباچه بیاض- تعریف سخن

تعالی الله زهی پایه بلند سخن و رتبه ارجمند گفتار، که قلم قدرت آفریدگار تعالی شانه به میانجی دو حرف، آن مجموعه آفرینش را به هفت بند آسمان و رباعی ارکان و یکه بیت ماه و خورشید و تربیع فصول و ترکیب موالید و مطالع بروج و مصراع هلال و غزلیات هفته و قصاید ماه و سال و مثنوی لیل و نهار و خزان و بهار و بحر طویل زمان و قصیده مصنوع بنی نوع انسان نگارش داد، و دست رحمت شامله کردگار عظم سلطانه قفل بسته

ص: ۴۳۱

۱- (۱) - سومنات: بتخانه ای در هند بوده که محمود غزنوی آن را خراب کرد، فرهنگ معین، ج ۵، ص ۸۲۷.

۲- (۲) - طرف: بیرون، فرهنگ معین، ج ۲، ص ۲۲۲۲.

۳- (۳) - سوره مبارکه اسراء، آیه ۸۸.

مدعیات خفیه خواطر، و مطالب نهانی ضمائر آفریدگان را از کلیه سی و دو دندانۀ زبان گفتار گشایش فرستاد، جلت صنعه و عظمت رحمته.

الحق در وصف سخن همین سخن بس که مطلع قصیده امکان و مقطع نامه پیمبران به منشور سخن بر صدر مسند نبوت و رسالت نشست، و دهان منکران و معارضان را به قفل ابجد حسن (کذا) بست.

درود بی پایان و صلوات فراوان به روان پاک سرور دو جهان و اهل بیت و فرزندان او باد، تا از سخن نشان است و تا زبان از دل ترجمان.

اکنون گوش دلبستگان سر زلف سخن و گرفتاران دام گیسوی معنی را زمزمۀ این مژده و ترانه این تهنیت مبارک باد، که همانا در تنق غیب، لیلی وشی از قبیله سخن، عذرا عذاری از حی معنی، احرام طواف کعبه شهود بسته، و آهنگ ارض حجاز پرده وجود ساز کرده، که صنعت نگاران دستگاه طرازان برگ لوح و قلم به ساز و برگ فراوان هودجی زرین پیراسته اند، و به زیب و زینت بی پایان محملی نگارین برآراسته، که ناقه سپهر که قرنهایست که از یکتایی معماری مهر به یک طرف مایل شده، و منطقه معدلش از کجی حمیال گشته، عجب نباشد گر از همتایی این محمل گراندرد برآستی گراید، و از زحمت کجروی و طعن کج رفتاری برآساید.

باری، هواداران طره دلاویز شاهدان الفاظ، و شیفتگان کرشمه های شوخ معانی را دامان نثار گرانبار گوهراشانی، و دیده نظاره لبریز باده حیرانی باد، که نه بس دیر است که آن لیلی مثال با دو صد غنچ و دلال در این معماری زرنگار قرار گرفته، به حدی سرایی صریر خامه متوجه سفر تهامه است.

ارباب عرفان اگر عرفات خاطر را صفا دهند بجاست، و اصحاب شعور اگر مشعر مشاعر را آیین بندند روا.

اما سخت می ترسم که مبادا عکس رخسار شاهدانه این طرفه نگار بار دیگر در و دیوار

کعبه را صنمخانه سازد، و جلوه سرشار مستانه این سرو رفتار، قنادیل حرم را سربسر پیمانہ.

حق تعالی نگهدار باد، و از چشم بدانش زخمی مرساد.

سخن صریح کنم، مطابق این سخنان و مصداق این کلمات این مجموعه نگارین و این سفینه دلنشین است، که گرداندن اوراقش بال افشانی طاووسان را در دیده ها مکرر ساخته، و مشاهده رخسار صفحاتش صفحه رخسار سیمبران را از نظرها انداخته، و عنقریب به نیرنگ مشاطه کلک جادوکار محفل عروسان افکار خاطر متقدمین و متأخرین، و جلوه گاه بنات ابکار طبع سخنوران روی زمین است.

خصوصاً عندلیب سرودان گلشن مدیح شهریار زمان، و باربد نوایان انجمن ثنای خسرو دوران، یعنی صاحبقران گیتی ستان انجم سپاه، گردون بارگاه، کامل عادل باذل، جوان بخت قوی دل، گلدسته گلستان مصطفوی، نوباوه بوستان مرتضوی، حسینی نسب، حجازی حسب، راست کیش، درست مذهب، آستان جلالش ناصیه زای، کنه کمالش اندیشه فزای، آب و رنگ این طرفه چمن، نقش و نگار این دیر کهن، آنکه از تأثیر معدلتش آبادی جهان به جایی رسیده، و معموری عالم به سرحدی انجامیده، که رهروان آبله ناک پا، در هیچ وادی آب با خود برندارند، و مسافران اجنه از اینکه نام زاد دارد همزاد با خود نیارند، هنگام اندیشه دقایق امور سلطنت، نظر کیمیا اثرش بر هرچه خورد عینک دوربین می گردد، و در وقت تفکر در مراسم لطف و مرحمت، قدم مبارک بر هرچه گذارد گل و نسرين می شود.

وعده اش به وفا نزدیکتر از دلهای دوستان به یکدیگر، و طبعش به عطا مایل تر از طفل به پستان مادر، عفو و احسانش با هم جناغ بر سر این شکسته اند که هر کدام را از کرده های خود چیزی به خاطر آید باخته باشد، و تدبیر پیر و بخت جوان با یکدیگر پیمان بر این بسته اند که هر کاری که از آن دشوارتر نباشد تا آن صلاح دین و دولت در آن دیده این ساخته باشد.

در عهد الفت افزایش شب نشینی کتان با مهتاب و بغل گیری شبنم با گل آفتاب رسمی است معهود، و در روزگار عشرت زایش سراسر فتن اشک در چشم عاشقان، و شب به روز آوردن آه در دل دردمندان طریقی است مسدود.

اگر نه سد صلح گذشتگان در میان می بود، تسخیر ممالک را حاجت به جنگ نمی افتاد، و اگر نه پاس پیمان پیشینیان می داشتند، گرفتن هفت اقلیم مانند دویدن آب به هفت اندام در یک آب خوردن دست بهم می داد.

بحر اگر از سموم آتشبار قهرش شورش پذیرد، ماهیان را در تابه گرداب برشت، و نخل اگر در کنار قورق زار حفظش پرورش گیرد، به پنجه مومین خمیر قرص آفتاب می توان سرشت.

سایه از پافتاده ناتوان اگر از ظل حمایت او سپر سازد به تیغ خورشید دلیرانه تواند بود، و شخص اگر همه رستم دستان باشد از دنبال خودش به خاک بتواند کشید.

همت بلندش را اگر روزی خیال ملک گیری و مملکت ستانی از جیب خاطر والا سر برآرد، هم در آن شب دست حنا بسته که از ایران به هندوستان رود، تمام آن ولایت را سبک تر از گرفتن رنگ به قبضه تصرف درآورد.

به نیروی عدلش گریبان ژاله را از پنجه آفتاب می توان کشید، و از شکفتگی خلقش گل تصویر از چمن صفحه می توان چید. تریاق چاره زهر چشم غضب چشیده او را به فریاد تواند رسید، هر گاه عطف دامن از صندل باف کردن به دردسر نفع تواند بخشید، و ناخن تدبیر تاب پنجه قهر دیده او را گره از کار تواند گشود، اگر به مسح پا کشیدن خط سرنوشت از پیشانی توان زدود.

کشتی شکست خورده دست از جان شسته، که در دل دریا از همت او یاری طلبد، به زورق گرداب در نفس به ساحل تواند رسید، و لب تشنه زال بیچاره که بر لب چاه عاجز فرومانده، از مردی و مردانگی او مدد خواهد، به دلو گسسته عکس در دم آب را به بالا تواند کشید.

باده خواران بزم توجهات سرشارش را ندانم چه حوصله است که از شراب پرزور چنان جرعه نوشند که اگر عکس بطکش در آب افتد سبکتر از بط خود را از آب برون تواند آورد، و اگر قطره ای از او به خاک چکد سایه به خاک افتاده را دگر با تیغ خورشید جنگ بگریز بیاید کرد.

از گنجینه جواهر اسرارش اگر گوهری به سینه صدف سپارند، دریا چنان به خموش گراید که هزار حریف عربده جوی طوفان نیارد، که به چندین عمر نوح نقش موجه ای بر آب زند، و از گل خلق همیشه بهارش اگر ژاله در گل طینت آدمیان تعبیه گذارند، گلشن صورت بشری به شکفته رویی جلوه گری نماید، که دو صد تموز و خریف تب لرزه های جانگداز نیارد، که به سالهای دراز رنگ گل (کذا) برگ چهره ای بشکند.

و در آن دیار که نهیب سیاست جهان مدارش ناخدایی نماید، هزار شب بحران طوفان نتواند که خیال اضطرابی در دماغ پرشور بحر افکند.

سیلاب خونی که از تیغ مبارزان سپاهش هنگام محاربه دشمنان در دشت کارزار به سوی دریا بار رونهد، قعر دریا را سراسر گل بحری سازد، و گوش ماهیان را به رنگ صدف نقاشان چهره پردازد.

به روشنی رای ثاقبش در شب تار گهر را در قعر دریا به رشته توان کشید، و به تیزی تیغ حکم نافذش از دیبای زر تا شعاع جامه بر قد شخص سایه توان برید.

از خارستان قهرش برق دامن برچیده گذر کند، و در گلزار لطفش نسیم نفس به خود دزدیده قدم نهد.

سنگی که سمند فرخنده پیش بر آن پوید، ز انسان بر خود ببالد که سرانش به ناز بالشی بردارند، و آبی که خصم سیه گلیمش در آن چهره شوید، بدان گونه به تیرگی گراید که مردمان به خاطر جمع، راز دلها به او سپارند.

تیرین را اگر دقیقه واری به درجه طالع خصم سیه بختش گذار افتد، بدان گونه منحسف

گردند که اگر تمام طاس و طبق افلاک درهم شکنند، ذره ای به انجلا نگرینند، و علوین را گر بر حسب اتفاق قران در برج قوس قوی پشت این صاحبقران روی دهد، قرنهای خلق پیمان و دورهای عمر فرسا جلد تقویم احکام آن را سرمویی کهنه نمایند.

در آن دریا که سیاستش ناخدایی کند، معلم کشتی به چوب موجه ماهیان بازی گوش را چنان ادب آموزد، که اگر گوششان به مثقب الماس بسنبد مانند درّ از جای خود نجنبد.

در آن محفل که باری حرفی از شکوه و تمکین او بگذرد، تا قیامت هر آنچه گویند صدا باز پس آید، و بال مقراض یک سر ناخن مسافت رشته شمع را به صد شام و شبگیر قطع نماید.

در نظر همتش دانه در و مروارید جدری کف پای عمان است، و حصبای لعل و یاقوت حصبه بدن کان.

عجب آنکه کان از رشک دست زرافشانش یرقان کرده، و دریا ماهیان زنده فرو برده، و طرفه اینکه دریا را از بیم کف گهر بخشش لرزه بر اندام افتاده، و کان منقل پراخگر، از لعل و یاقوت پیش نهاده.

در دوران سیاستش اگر میر آفتاب از اصناف گنجفیه خرج زیاده ستاند، مهر آسمان را بیم سیه رخ بر آمدن است، و اگر پیل شطرنج آسیب بیجا به پیاده رساند، شاه هندوستان را واهمه پای پیل فتادن.

در آن ساعت که خطیبان در مساجد به ذکر جود و احساس سرشارش رطب اللسان گردند، منبرها به رنگ آبشار بر آیند، و ستونها به شکل فواره در نظر جلوه نمایند.

شجاعت مرتضوی نسبش ساعتی به لهر و لعب دنیا نپرداخته، و عیش و طرب را منحصر در جهاد اعدا شناخته، زدن چنگ و بربط را هیمن یافته که جنگ آوران زخمه تیغ خونفشان بر تارک جان دشمنان زنند، و چینی نوازی را چنین دانسته که مبارزان به ضرب سم ستوران کاسه سر فغفور و خاقان درهم شکنند.

فراشان بارگاه اقتدارش خیمه زرین آفتاب را به ستون مخروط ظل بر زمین برتوانند افراشت، و سراپرده عالمگیر سحاب را به طناب شعاع مهر برپا توانند داشت.

در عهد حفظش اگر فی المثل به ساغر خورشید شکستی راه یابد به میخ مروارید ژاله بند توان زد، و اگر کشتی هلال از هم بپاشد، به نخ کتاب پیوند توان کرد.

در دوران پاسش اگر برای کشتی هلال از کتان بادبان سازند، هزاران کشتی در ساحل مغرب فرسوده بیفتد که یک نخ از این سوده نشده باشد، و اگر در بر خفتان زرتار خورشید از ژاله تکمه ها بردوزند، صدها از آن خفتان از کهنگی تارتار شود که سرمویی از آنها کاسته نشود.

در عهد دولت فیض آثارش از گل کاغذین گلاب می توان کشید، و به زور بازوی اقتدارش به پنجه مومین پنجه آفتاب می توان پیچید. به دهقانی عدالتش در چمن موم گل آفتاب کشتن نه بس دیوار، و به نگهبانی حراستش به دوک هلال رشته کتان رشتن.

یکسر ناخن کار فرهاد اگر در عهد پاس داری این خسرو گردون اقتدار می بودی جوی شیراز برای شیرین از شکر تراشیدی، و اگر یاد زور بازوی مردانه این شهریار نامدار می نمودی، بیستون را به یک ضربت تیشه، مانند قالب پنیر از یکدیگر می پاشیدی.

آنجا که کشتی علمش لنگر اندازد، ناله گاو زمین گوش ماهی آسمان را گران سازد.

ساعات ایام عمر و دولتش را تمام سعت ماه و سال، و آفات زمان عطا و نوالش همه آن سیاه چشم روزگار، به خواست ایزدی از دستار سفید صبح جامعه در بر فانوس شمع دولتش خواهد دید، و گوش زمانه به مشیت سرمدی صدای بشارت قیام قائم امت از نقاره خانه سلطنتش خواهد شنید.

زیب افزای افسر جهانبانی، مسند آرای سریر صاحبقرانی، سایه مرحمت ربانی، سلطان شاه عباس ثانی، لا زالت سفینه دولته فی بحار الدوام جاریه، و آثار معدلته فی أطراف الآفاق ساریه.

و از آنجا که بخت سخن بلند است و طالع معنی ارجمند، عکس این خیال در آینه امید جلوه گر است، که قاید اقبال به رهنمونی دلیل توفیق زمام ناقه سبک رفتار این لیلی عذار را به جانب آستان کیوان پاسبان این شهریار زمان که کعبه آمل جهانیان و وجهه اقبال عالمیان است کشاند، و به گوشه چشم التفاتی از این خسرو قیمت افزایان سخنوری، و این سرور قدرشناسان سخنوران، نوازش یافته، کله گوشه افتخار به آسمان رساند.

امید که چندانکه ترکیب مجموعه کون از کاغذ رنگین خزان و بهار است، اوراق بهار عمر و اقبال این شهریار کامکار را از برگ ریز صرصر حوادث زمان گزندی مباد، و از ورق گردانی خزان غباری به خاطر مرساد.

(۱۷)

دیباچه بیاض

آن نسخه کز آراستگی چون چمن است چون صحن چمن پر از گل و یاسمن است

تشبیه توان کرد به صحن چمنش لیکن چو نظر کنی در اینجا سخن است

بیاضی که تقویت مشام خردمندان از شمیم سواد مشکین اوست، و صفای خاطر روشن ضمیران از مشاهده صفحات آئینه آئین او، هر ورقش ابواب دقائق و لطائف بر ارباب حقایق و معارف گشوده، و از مشرق صفحاتش آفتاب هر مطلع چون مطلع آفتاب طلوع نموده، هر غزلش بحری پر از جواهر مکنون، و هر صفحه اش صدفی مملو از لثالی موزون،

طرفه گنجیست نزد معنی سنج باز کردن ز هر ورق در گنج

هر که این در گشود زر یابد بلکه در یابد آنکه دریابد

سواد صفحات فایض النورس به صفحات **تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ** (۱) موصوف گردیده، و از بیاض بین السطورس آثار **تُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ** (۲) بظهور رسیده، راقم دیباچه کمالش

ص: ۴۳۸

۱- ((۱)) -سوره مبارکه آل عمران، آیه ۲۷.

۲- ((۲)) -سوره مبارکه آل عمران، آیه ۲۷.

از تکلف جدول تار تعلق بریده، و جدول نیز از رشک صفایش خود را به کنار کشیده، رشحات سحاب صفحاتش ریاحین رقعات را به زلال معنی پرورده، و در مهد صحایف اطفال حروف را به اعجاز معانی مسیح وار به کنار در آورده.

سخن خوش حیات و جان من است دم عیسی گواه این سخن است

و الحق صیرفی خرد را در دکان امکان نقدی از آن رواتر بدست نیامده، و نقش پرداز فکرت را صورتی از آن زیباتر در لجه خیال روی ننموده، مطابق این معنی چهره گشای صور معنی امیر خسرو دهلوی روح روحه، که شیرین آوایش مذاق جان تلخ کامان را شهد آسایش است، و زیور معانیش عروس سخن را پیرایه آرایش، فرموده که:

ز هر سکه کیمیای سخن که یک جو در او نیست جای سخن

رقم سنج وحی فرستادگان شرفنامه آدمی زادگان

گرانی کن گوهر آدمی گرامی ترین جوهر آدمی

به او آشکارا نهان جهان به گوش آشکارا بدیده نهان

به هر خانه زو صلح و جنگ دگر به هر دل شتاب و درنگ دگر

بهاری به صد نیکوئی خواسته عروسی به صد زیور آراسته

سخن گرز جان است بنگر بهوش چرا مردم مرده ماند خموش

امید که تا از سحاب خامه در ربار جواهر مکنون و لئالی موزون بر اصداف اوراق بارد، و کلک روزگار رقم سواد و بیاض بر صفحات لیل و نهار نگارد، ناظران مرآت صفاتش از جلوه جمال معنی بهره ور، و دیده ارباب بصیرت از سرمه سوادش مکحل و منور باد.

این نسخه که خامه کرد بنیاد توفیق قبول روزیش باد

(۱۸)

رقعه که علامی فهامی آقا حسین خوانساری

در تعریف بهار و رفتن زمستان نوشته

باز این چه جوانی و جمال است جهان را وین عهد که نو گشت زمین را و زمان را

الحمد لله و المنه که این جان غمدیده سرد و گرم روزگار کشیده، و این دل محنت رسیده تلخ و شیرین زمانه چشیده، که مدتی مدید و عهد بعید از بیداد شحنه دی چله نشین زاویه محنت و زندانی تنگنای مشقت گردیده بود، و از دستبرد برد العجوز پای عجز در دامن پیچیده و سرزیر لحاف ناتوانی کشیده، و از بیم زر و پنجه خمسه مسترقه دست در گریبان دزدیده، و از واهمه ترکتاز برف و دمه، پیوسته آیه الکرسی ورد زبان گردانیده. درین ایام سعادت فرجام که مرغان صبا (۱) و قوبل (۲)، و بشارت دهندگان شمال و دبور (۳)، خیر مسرت اثر جلوس پادشاه اختران و سپهسالار ستارگان بر تخت زرنگار حمل آورده، آوازه نزول اجلال نوروز سلطانی در شش جهت درافکنده اند، و مرغان اولی اجنحه به نغمات دلگشا و ترنمات جان فزا نوای غمزدای:

نفس باد صبا مشک فشان خواهد شد عالم پیر دیگر باره جوان خواهد شد

بگوش هوش خاک نشینان بساط غیرا رسانیدند، و از مهب (۴) عنایت ازلی و سعادت لم یزلی نسیم فتح و ظفر بر گلشن طالع وزیدن گرفت، و کشتزار آمال و امانی دمیدن سو کرده، به حکم معدلت پیرایه حاکم دار العدل فروردین این محبوسان زندان محنت خلاصی یافته، کنده کرسی از پا برداشته، و از ظلمتکده شبستان به زهتگاه بستان خرامیده سرنشاط و انبساط به عرش برین برافراشتند، فحمدا له ثم حمدا له. آتش نمود طینت که سرکشی و بلندپروازی آغاز نهاد، و ندای أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا (۵) در داده بود، از وزیدن باد بهاری دود از نهادش برآمده بر خاک مذلت و خواری نشست.

بخاری که شاخ و برگ بر خود فروچیده و دعوی محرابی پیش نهاد خاطر ساخته همه

ص: ۴۴۰

۱- (۱) - بادی که از مغرب وزد، فرهنگ معین، ج ۲، ص ۱۴۶۹.

۲- (۲) - باد صبا.

۳- (۳) - یکی از شعب بیست و چهارگانه موسیقی قدیم. فرهنگ معین، ج ۲، ص ۲۱۲۶.

۴- (۴) - محل وزش باد.

۵- (۵) - سوره مبارکه نمل، آیه ۸.

کس را رو به او بود، مانند کلیسا از طاق دلها افتاده، گرمی بازارش درهم شکست، منقل که در مثنیها مربع نشین بود اکنون در هیچ مجلسش نمی گذارند، و اخگر که نقل مجلس ها بود حالیا نامش هم بر زبان نمی رانند.

تا دامن شاخها عنبربیز، و جیب نسیم (۱) غالیه آمیز شده، مشام حریفان را از دود عود سوز فراغ است (کذا) و فتیله عنبر از آتش رشک داغ تنور لاله برافروخت، دل کانون از غصه سوخت، زبان سوسن گویا گردید، شعله آتش خاموشی گزید.

این همه ناز و تنعم که خزان می فرمود عاقبت در قدم باد بهار آخر شد

تعالی الله زهی از چشم بد دور، این چه نقش های موزون و صورت های بوقلمون است که خامه صنع الهی از صفحه غیرا برانگیخته، و این چه گوهرهای شاهوار و لعلهای آبدار است که دست قدرت نامتناهی در دامان و کنار کوه و صحرا ریخته.

نقاشان چین و فرنگ در برابر این صورتهای پرنیرنگ در دعوی نقش بندی به خطای خود سراپا اقرار، و نگارندگان ارژنگ در مقابل این نقشهای رنگارنگ از حیرانی صورت دیوار.

رشته شعاع مهر عالم آرا در دوختن جامه های گلگون بر قد رعنا سهی قامتان چمن ذره ای کوتاهی نموده، و خامه نقاش نوبهار چمن پیرا در نقش و نگار چهره زیبای لاله رخان گلشن سرموئی تقصیر نمروده.

نشأ باده فروردین غارتگر هوش، نکهت خلق اردیبهشت غالیه فروش، آواز مرغان خوش الحان آویزه گوش ارباب عرفان، صدای غمزدای حنجره غلطان آبهای روان روانبخش پیر و جوان، شاهدان چمن از نشأ جام نوبهار چون گل گلستان در شکفتن، و غنچه های گل پیرهن از ذوق نعمات هزار مهیای جامه دریدن، گل به صد برگ و نوا مانند عروسان غنچه دهن چاک گریبان گشوده و بر بستر خار آرمیده، و بلبل به الحان (۲) دلربا از

ص: ۴۴۱

۱- (۱) - صبا (خ ل).

۲- (۲) - به آواز (خ ل).

بهر چشم زخم هزار و اِنْ يَكَادُ (۱) خوانده و بر وی دمیده، خرام (کذا) جویبار قهقهه بر کبک دری زده، رفاصی شاخسار دست بر جلوۀ حور و پری افشانده، دریاچه به آب و تاب تمام در صحن باغ مربع نشسته، شاخچه با شکفتگی لاکلام بر تارک سر کلاه گوشۀ شکوفه برشکسته، از عکس گل‌های آتشین مرغابیان جویبار سمندر مشرب، و از شعله لاله های رنگین بلبلان گلزار پروانه منصب، لب جوی از خنده خشک نمی گردد، و پای فواره از شادی بر زمین نمی آید.

خواست چکیدن سمن از نازکی خواست پریدن چمن از چابکی

سایه سخنگو به لب آفتاب زنده شده ریگ به تسبیح آب

درختان سرو و عرعر را مانند آزادگان از هیچ رهگذر غباری در خاطر و باری بر دل نه، خیابان های صنوبر را به مثابه سروقامتان (۲) از هیچ طرف نیست که یک چندی از نظارگیان پای در گل نه، سنبل سر حلقه زلفهای عنبرافشان سوسن با طفلان سبزه همزبان، هاون لاله در مشک سائی، دسته زنبق در عطر پیرائی، خنجر سبزه در غم از لوح خاطر ستردن، صیقلی آب در زنگ آینه بردن (۳)، دامن کوه در جانفزائی گوی از گریبان گلرخان ربوده، صفحه دشت در دلربائی کرده (۴) از عارض دلاویز نوخطان برداشته، تا نغمه های طرب افزای بلبلان شنیده، موسیقار انگشت حیرت به دندان گرفته، و تا ترنمات دلگشای حنجره غلطان آب روان بر گوشش خورده طنبور از خجلت در پس پرده پنهان گشته.

از لطفهای نمایان نوروز سلطانی درختان سرسبز نهال، و از نوازشهای بی پایانش

ص: ۴۴۲

۱- (۱) - سورة مبارکه قلم، آیه ۵۱.

۲- (۲) - سهی قامتان (خ ل).

۳- (۳) - صدای آب روان در زنگ از آینه دل بردن (خ ل).

۴- (۴) - کرده یعنی کرت، و کرت یعنی قطعه ای از زمین زراعت کرده و کاشته شده، یا هریک از بخشهای تقریباً متساوی یک مزرعه و باغچه، فرهنگ معین، ج ۳، ص ۲۹۳۵.

مرغان غزلخوان تمام فارغ بال، بازوی شاخ سیم شکوفه، در دامن باغ و بوستان ریخته، نسیم گستاخ بیتابانه در گریبان زلف شاهدان گلستان آویخته (۱)، بید مجنون لیلی صفت طره پریشان کرده، لاله با داغ جنون مجنون آسا سر در کوه بیابان نهاده.

با وجود نقشهای شیرین گلزار اگر تیشه فرهاد حرف صورت گری بر زبان راند سر بر سنگ می زند، و به انشاهای (کذا) طرب انگیز نوبهار اگر باده اندیشه فرح بخشی در دل بگذراند خیال بنگ می کند.

نزاکت شمشادی به حدی که اگر نسیم نوبهار برو وزد بیم آن است که شانه اش از جا برآید، و لطافت سرو آزاد به مرتبه ای که اگر ازّه موج جویبار برو خورد نزدیک به آن است که از پا درآید، با عطر فروشی شاخ نسیرین اگر کسی از عود قماری دم زند، باخته است، و در هوای فرح بخش این چنین هر که از باده خواری پرهیز نماید، ساخته است

حاشا که من به موسم گل ترک می کنم من لاف عقل می زنم اینکار کی کنم؟

(۱۹)

کتابتی که افضل الفضلائی آقا حسین خوانساری به یکی از اهل هند نوشته

فوجی پری زادن معانی که از فراز بام خیال آهنگ پرواز کرده، هریک چون کبوترنامه بر مکتوب شوقی از این دورگرد کشور حضور به بال بیان بسته، و در آرامگاه صفحه به جلد سیه جردگان الفاظ رفته، اکنون مانند لیلی و شان سواد هندوستان به عزم آن سرزمین بهشت آئین در قدم کرم شبتابی جلوه می نمایند، ساده لوحان ظاهربین که جز رنگ و بوئی از گلشن دریافتشان بهره نیست، کجا به سرّ این وضع تازه می رسند؟ تا به حسن... خوش آینده، و طرز پسندیده توانند رسید، نهایت پی بردگان دقیقه رس که پرتو نور ادراکشان به چهره مناسب حال و رخسار محک (محمل) رسیده می باشد که امروز چون خاطر شریف و طبع لطیف آن یگانه دوران سیادت، گلچین ارم زار نجابت، بینش آموز دیده افادت،

ص: ۴۴۳

۱- (۱) - در گریبان چمن آویخته (خ ل).

شمع افروز محفل افاضت که سیرابی چمن قابلیت از رشحات سحاب مهسم بلندپایه اوست، و پری گوهر صدف سامعه از قطرات نیسان سخن های برجسته او، مایل به این شیوه سرائی رواست، می دانند که ازین نورسیدگان اقلیم محبت کمال طورشناسی و قانون دانی به ظهور پیوسته.

الحق به چشم داشت عنایت و التفات سامی و نوازش و توجهات گرمی، راه دور و دراز می پویند و زحمت منازل پرخطر برّ و بحر می کشند. هرگاه به جولانگاه عرض اشتیاق پیرایه قبول نظر و شرافت... فیض اثر که خلعت... و کسوت یکتایی است به میان...

آن دیار بلاغت آثار دربرافکنند، همانا... فیض داشتن طلسم خیال... نوایان چهار برکه رباعی به اندازه ناخن بدل زدن دامنگیر فکرشناسان شقایق نکته رنگین... نوبهار شکفتگی نسترن دقیقه پاب شاداب دستگاه نیسان آب و تاب نظم نه گلشن سرزمین مهر و ماه است، شفق را سایه اش پشت و پناه است.

از او طفل نگه بیگانه چشم که روشن تر بود از خانه چشم

ز مژگان پلک از آن رو سوزن انداخت که شاید چشم را بر وی توان دوخت

نی کلکش نوای تازه پرداخت برای عندلیبان مکتبی ساخت

از پایه داری سایه قصر کلام، تیغ آفتاب دقت صبح ضمیران رخنه دار، و از درست شیئی آلامت بیتهای نزاکت بنا اصین دیوار، بتازگی هوای سخن مجموعه ها از شیرازه در ریشه دوانی، و بایانی بحر نظم عنان سفینه ها به دست روانی، از رنگینی الفاظ گوش مستمعان به شفقکده مشهور، و از روشنی معانی هر لفظ مأمونس چراغ طور، و بیت دقیق لذتکده در بسته پیچیدگی مصرع رشته گلدسته

نکته رنگین او هر که چو طغرا نوشت

بر ورق یاسمین لاله حمرا نوشت

صفحه ای از یشم ساخت راقم یاقوت کلک

جوهر معنیش را لعل مصفا نوشت

یافت چو او را لقب مهر سپهر سخن

هر غزلش را ز قدر عقد ثریا نوشت

خامه اش زبان کام الهام است، و رقومش مرغان ملک پیغام، تقدس ذاتش بر صدق این مقال برهانی است قاطع و دلیلی است بی مانع، ضمیر منورش گزین طینت مالش خورده پنجه محبت، چراغ دل پر نور، فتیله خواه شعله طور، تارهای نفس مرغ شکر را نقش به میل زبان غزلخوان کل عالمیان، خانه گوش موروثی سروش، دیده بلند نگاه قابل دیدن آن، سر بیگانه از هوا حساب بحر تجرد و فنا، پای همت سخیه دامن قناعت، دست دعا روشناس در گاه کبریا عقدهای انگشت به دانه های سبجه هم پشت، قرص مهر به پشت ملک موت، قافله سالار عواطف، آماث طلیعه عساگر، هادم اللذات. (نظم)

آن طیبی که چو بنوشت دوا بهر کسی

هست بر مرگ همان حرف نخستینش دال

نسخه ادویه اش نیست دواى مرضی

مجلسش هست گذرگاه سپاه آجال

او طیب است ولی هست طیب جاهل

او مسیح است ولی هست مسیح آجال

آن کامل الصناعتی که خرمن ذخیره حیات چندین ساله ابدان نوع انسان را در یک نفس به باد فنا دهد، و آن حاوی اسباب... که رشحه کلک سنان آسایش در هدم بیان شفا و نجات از سعی قابض ارواح... باشد. رأی حاذقش قانونی است کلی ازاله صحت و حفظ مرض، و حدس صابیش دستوری است مقرر جهت اشتداد علت و تزاید عرض. سقیم را تفقد او چون سموم بی تریاک، و مریض را عیادت او چون بحرای روی به هلاک روانه می گرداند.

حقا که اشتیاق به دیدار آن یگانه آفاق چون میل صاحب... دم به دم رتخانه زیاده می گردد. اسباب مفارقت که علت بقای چند روزه است میسر باد.

رقعه ای که به قاضی نظاما نوشته

محقق اشارات درست آرای تقریر، مدقق محاکمات تمام اجزای تحریر، باطن تذکره خیالات تازه، شارح قواعد افکار بلند آوازه... سخنهای پیر ما. حضرت قاضی نظاما، پیوسته به قانون التفات دسترس داشته، مخلص نواز باشند.

بر رأی شفا دانی علم سلوک مخفی نماند که این خشم نشین بهایی را فلاطون وار شوق رموز آسمانی به مرتبه ای است، که اسرار زمین مگه به خاطر نمی گذارد، تا به اطوار خاک بسران رکن، چه رسد به ارض از کاسه (کذا) پیوسته آن مسیح زمان را در صحرا شکنی طالع به نارنج آفتاب... بوده خوره پروین به طبع کوب اقبال موافق باد. اگرچه این نامشخص مزاج را توقع نفع از حیث الحديد داشتن آهن سرد کوفتن است. و سلیم طغیان را به خبث خره انداختن؛ لیکن از آنجا که خویش را آلت تجربه ساخته هرچند ناساز باشد، نمی سازد، چون دیرین معجون به جهت نرم شدن آهن، سرکه پرتند ضرور است و برای یک سیر سرکه دور... که سرسرا می گردد و نمی یابد.

از هر که قبای سرکه ای پوشیده بود... در لباس کرد، و هر که ترش رو می نمود از این معنی سخنی به رویش آورد، عاقبت خضرا که خضر سرچشمه سرکه های رسیده است، گفت که چند نوع سرکه از برای سرکار آورده اند به مرتبه ای خوب است که مینا را از گرفتاری خویش گداخته، و به درجه ای لطیف که صراحی را در هم آغوش ناپدید ساخته، ابروی ترش موش از شیرین ادائی خم خسروی را پای بند نموده، و چشم خودبین جیابتش از نهایت... ناز بر روی جام جم نگشوده، از دیدن رویش صبو انگشت حیرت بر دهان برده، و از شنیدن بویش کدو سر به شور پستی بر آورده، دختر رز به همشیرگی او می نازد و پسر یعقوب به پاکدامنی او می نازد.

الحاصل آنقدر از خوبی های آن پرده نشین شیشه و سبواظهار نمود که دل از دست رفت، اگر... همت جلی دل را به دست آوردند از انواع آن خموش نژاد عوعی را عنایت خواهند نمود که طفل خامه را از تصوّر تندی آن دندان تواند کند شد، تا بار دیگر در این باب فکرش... ملازمان... ملت طغرا اگر چه خود مزه در جهان ندیده... نهال کشت ز لذت... سرکه... عاقبت و کم گل کند حدیقه شکر.

(۲۱)

رقعه ای که در باب سرما به قاضی نظاما نوشته

نکاح بند عروس معنی غیبی، چهره گشای شاهد لاریبی، فلک دانش را خدیو، حضرت قاضی به گرم سازی هنگامه سخن تدارک سردی زمستان کرده بر سمند آسایش متمکن باشند، بعد از اهدای مکشوف، آنکه پانزدهم رمضان به دار القرار لاهور رمیدن هزار صبح بنازد از بازی نه و سیزده دست نکشند، پشه شته کوری شمار می کنند، و خرمن زر برمی شود، اگر از این قرار تمام شب یاری به وقوع پذیرد مسخر ما شده خانه بهشتی بر بار خواهد شد، الحاصل صحبت مجل است اگر چون به این هنگام بکشند از نقش شماسست خالی نخواهد بود زیاد زیاد است.

(۲۲)

به عزیزی نوشته

تا هوای نزهتکده چمن بوته گل خزه است، مطبخ مسرت خانه میرزا تیمور خان را با هیزم سردکار مباد، مخفی نماناد که تا امروز از صفت بر سر کندها در کشاکش بود، لله الحمد که به دستاری توفیق نموده قطع شد، ملامت پلکان سوهان طینت اگر به زبان تیشه با این پوست نخست نشین درشتی نکنند، مانند چوب از خوردن آرزو نخواهد شد، از بی عقلی چون بید مجنون عجب کنده ای بر پای خود گذاشت، غافل از آنکه سودای هیزم

ص: ۴۴۷

پخته نمی شود، تبرداران چون اشکند دندان طمعی به چوبها فروبرده بودند که هریک برابر پنجره مشبک نمایند، اگر به دستور بر... از تصرف حطب سر نمی پیچید کلو... خود را از تصمه کشمکش خالی نمی دیدند، خوب شد که به پایمردی تراشندگان این ترد خشک که انگاره آتش فروزی... بود خلاصی دست داد.

(۲۳)

در اصطلاح گنجفه نوشته

هرگه از بزم حریفان یاد می آید مرا

مو به مو چون چنگ در فریاد می آید مرا

عرض اخلاص این غلام ذره وار به کتاب اوراق آفتاب گنجفه یاران و تاج تارک شمشیر بازان رسد؟ نمی دانم که فلک بدقماش چه کج باخت که شیرازه اوراق حریفان را از هم انداخت. آری کس را نداده اند برات مسلمی، مخلص... اگر سر گفتگوی ایام مفارقت و اکنم یکباره از دست به در می روم، چه قمار مثلث که هر چند چرخ... پیشه ورق مهر و ماه را برهم می زند، برگ مراد من به کنار نمی آید، و صورت مطلوب در آینه مقصود جلوه نمی نماید، امّا فصلی شود که چون بلبل اقبال رسیده به منصب هزارای سرفراز شده باشم، چشم دارم که چشم دشمنان شما چون زر سفید و روی دوستان شما چون زرسرخ گشته.

(۲۴)

و له طغرا در جواب کاغذ سفید نوشته

صاحب سرشت صحیفه که در تحریر آن ید بیضا نموده بودند، چون ماه نخست از شرق جیب قاصد خالی از خبر دمید، و بیاضی رقعہ قابلیت پذیرای رقم با آن ندیده بودند چون صبح کاذب بر شبستان دل مهرجوی نقاب... کشید، ساعتی گوهر فکر چنین سفت که آن...

سیمیاگونه مکتوب به سفیداب نگارش یافته، و لحظه ای با خویش گفتی که: لثالی رقوم آن صدف آئین از سرعت قاصد در راه ریخته، آشارویان کلمات محبت آمیز که در کتم

ص: ۴۴۸

عدم اند از مقوله سخن ناگفته... به نظر شوق درآورده، گفت: جای شما خالی است، و بیگانه نژادان فقرات گله انگیز که در پرده غیب اند از عالم ظهور ورق نانوشته خواندن به دیده مقصودشناس مشاهده کرده و واصل نمودی، لحظه ای با لشکر فکر بر سر خیل ضوابط نجوم هجوم او زدی، و لحظه ای به جمعیت کرات در ملک عدم علم مساحت افلاک... افکندی، اگر در... از مثلث اثر صددرصد ندیدی نشست، و اگر در جفر از انعکاس حروف مقصد را... نیافتی به آرام نیوستی،... آن می شد که به دستاری... از چشمه سار طبع، آبی به جوی انشاء درآورد. اکنون که این پای بست سرزمین رزم را...

بسم الله خرطوم فیل است، و های وهوی عرصه نبرد، نایب مناب قال و قیل، صفحه شفا میدان... از دل بر سرما زیست، و سطر اشارات تیغ پر حرکات... یکه تازی سپر به سر کشیدن دایره بر سمت الرأس فرض کردن است، و از خانه کمان بر آمدن کمان سر از قوس بر آوردن، گشاد تیر حلّ ما لا ینحلّ است و نیزه بلند قامت معنی مطوّل، در جستن از مجتبی دل را ثابت قدم جوید و ندیدن حکمت العین را عین حکمت گوید، از بیگانگی اشکال اربعه را شکل مربّع شناسد و بدیهیات را نظریات داند، کتاب ریاضی را بیاضی خواند، و حاشیه قدیم را جدید نامد، تفسیر را تقصیر انگارد، مقابله حدیث را مقاتله پندارد، چگونه به ارتکاب این مرد جرأت نموده خود را هدف تیر ارباب دانش سازد، امید که این بیگانه وقوف را به رسوائی آشنا نساخته در این باب معاف دارند.

طغرا چه سان دوات و قلم آورد به پیش

تیغ و سپر مناسب وضع سپاهیت

باید چو بر نشکنند از دو سوی خویش

نامش چو یکه تاز در اقلیم شاهیت

ص: ۴۴۹

وقفنامه‌ی قرآن از آقا حسین خوانساری رحمه الله علیه

فاتحه کتاب کلام حمد و سپاس سخن آفرینی باید، که به اعجاز طرازی قلم قدرت جهان آرا، هر یک از آیات حق بیّنات قرآنی را در مقام تحدّی بحدّی اقرار فرمای منکران فرموده، که همگی را بر محضر مشحون به یقین حقیقت آنکه مسجل به مهر خاموش از انکار همگنان است. با خامه تصدیق و قبول رقم نگار ذلک الکتاب لا ریب فیهِ (۱) نموده، و به شکر فکاری بهار بدایع نگار انشاگزار سور معجز آیات فرقانی را در معرض براعت به رنگی پیرایه امتیاز بخشیده که تمامی معارضان را گل محمدی ایمان بما جاء به الرسول از خارخار معراضه اقصر سوره ای از آن دمیده. منعمی که به ریزه بخشی مایده انعام این کتاب کریم گرسنه چشمان بلغای قحطان را به مرتبه ای چشم و دل سیر ساخته که اشتهای دل از خوان آراسته بلاغت خویش قطع نظر نموده. و به معجزنمائی آیات محکّمات آن ذکر حکیم فصیح کلامان فصحای عدنان را به مثابه ای معدن خجالت و تشویر نموده که به مشورت هم دفتر لاف و گزاف بیش از پیش به آب عرق شرم شسته. در انشای نامه اقرار به عجز و قصور یکدیگر را خبر کرده اند، فحمداه له ثم حمدا له. و دیباچه صحف اقلام درود بی قیاس رسول اعجاز قرینی را زبید که به روشنائی چراغ عالم افروز وجود انورش ساکنان ظلمتکده نیستی راه به کشور هستی یافته اند، و به رهنمائی لوح خاتم کار ذات تقدس پرورش سرمایه داران متاع وجود از نهان خانه طلسم قدیم بنای کتم عدم به پیشگاه تازه اساس حدوث و ظهور شتافته. قرآن مبین که تا به روز نشور منصب والای رسالت اوست یکی از آیات حقّه معجزاتش، و لوح محفوظ که دفتر معرفت مبادی مجامع جبروت و خلوتیان صوامع ملکوت است فردی از کتاب تمام اجزای معارف ذاتش، نقد دوازده

ص: ۴۵۰

امامی مذهب حق اثنا عشری از آن تا قیام قیامت رایج است که به حکم جهان مطاع ارقام کتاب خویش خط نسخ بر شرایع انبیاء پیش کشیده، و دست تصرف معرفت ارباب تفسیر از سرابستان تا ویلاحت قرآنی برای همین کوتاه است که به اقتضای حکمت واقف ازلی وقف و قوف ان کشف اسرار لم یزلی و اولاد امجادش گردیده، علیه و علیهم صلوات اللّٰه الملک الرئوف، ما فصلت الکلمات بعواطف الحروف، و انفصلت الآیات بمواقف الوقوف.

اما بعد: بر ضمیر دانش پذیر شیرازه بندان کتاب آگاهی، و آینه خورشید چمن آرای این گلزار فیض ربّانی، و بهار پیرای این گلشن اسرار یزدانی، یعنی نواب کامیاب سپهر، جناب عالمیان مآب سلیمان حشمت جم شوکت سکندر شأن، دارا دربان، ثمره مشجره سیادت، غصن دوحه مبارکه امامت و ولایت، سایه رحمت بی دریغ الهی، چمن آرای گلشن همیشه بهار سلطنت و پادشاهی، منتخب مجموعه وجود، شیرازه صحیفه کامله بخشش وجود، کلگونه رخسار جلال، آب و رنگ گلستان عدالت، وارث سریر سلیمانی، خورشید سپهر جهانبانی، و الا نژادی که تا گل محمدی سیادتش چمن آرا نشد، گلشن آراسته پادشاهی رنگ نجابت پیدا نکرد، و تا نقد عباسی سلطنت ابدنهایتش به بازار جهان نیامد، رونق شاهی ناقص عیار تمامی سلاطین روی زمین درهم نشکست.

از فیض بحرین دست و دل گشاده اش، کف حاجت تنگدستان صدف آسا در کار گوهر مراد رفتن، و از هبوب نسایم الطاف همیشه آماده اش غنچه امید جمله بی نوایان فال گشای شکفتن، و در عهد دادرسی عدالتش برای اینکه همه از ته دل به دعا گوئی دوام دولت بی زوالش اشتغال نمایند کسی از عالمیان دل به احدی ندهد. و در روزگار مرادبخشی همت والا نهمتش کف سخا از آن همیشه بدون طلب کارگذار وظائف بذل هر مطلب است، که در برابر احسان بی دریغ آبروی کسی نگیرد، مهرش تفسیر ثواب، کینه اش ترجمه عقاب، لطفش آیه رحمت، قهرش سوره عذاب، حامل کوکب رعیت پروری، مایل شیوه

عدالت گستری، ناشر منشور کبریا انتساب **إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ (۱)** السلطان بن السلطان بن الخاقان، و الخاقان بن الخاقان بن الخاقان شاه سلیمان، لازالت آیات سلطنته و دولته و اقباله مرقومه علی صفحات الأيام، و أرقام حشمته و شوکته و إجلاله مرسومه علی أوراق الشهور و الأعوام، همیشه مطمح نظر اندیشه جهان پیمان و منظور خاطر ملکوت ناظر و الاخرین آن فرموده، که در عهد سعادت زای دولت روزافزون، و روزگار عشرت فزای سلطنت مقرونش، کافه انام بر نهج شایستگی و طور بایستگی کارگذار لوازم سعی و اهتمام گردیده، در قیام به وظایف طاعات و مراسم عبادات سعی بلیغ و کوشش بی دریغ بتقدیم رسانند.

لهذا همواره در وسیله انگیزی حصول این مرام، و تقریب سازی تحصیل این مقصد قرب انجام کوشیده، آنجا که در نظر ثواب اندیشی اندیشه بلندخیز پیوندش مصدریت قرائت قرآن تالی تلاوت، و منشأیت تلاوت تنزیل نازل منزل قرائت آن است، لازم دیدند که همین قرآن مجید را که نگاشته کلک غیرت افزای رگ ابر نیسان در شیوه گهرریزی، سرمشق خوش نویسان جهان ملا-علا بیک تبریزی است، به یکی از اماکن مشرفه و روضات منوره مقدسه ارسال فرمایند، که سایر متوطنین و مترددین آن مکان فردوس نشان از فیض قرائت و تلاوت آن مستفیض گشته، ثواب آن به روزگار فرخنده آثار آن قبله جهانیان واصل و متواصل گردد.

بنابر آنکه از بیم دراز دستی تصرفات ناهنجار گلشن را از حصاری ناچار است، که نه شکستن را بدان دستی باشد، و نه خرابی را به آن پیوستی، و از برای این گلزار همیشه بهار به جز آن حصاری که صاحبش تعالی شأنه و عظم سلطانه به جهت حفظ و ایمنی و حراست ابدی سایر املاک و اموال مقرر فرموده، که عبارت از بنای متین حصن حصین و قفیه شرعیه است حصاری دیگر شایسته نیافتند، لاجرم قربه الی الله العظیم، و طلبا لمنه

ص: ۴۵۲

الجسیم بعد از تلقی به صیغه معتبره شرعیّه مشتمله بر جمیع شرائط و ارکان دیتیه، این کارنامه اعجاز ازلی و گلدسته گلزار فیض لم یزلی را بر وفق شریعت غزای محمّدی، و ملت بیضای احمدی صلی الله علیه و آله در حیطة وقفیه ابدیه در آورده. وقف مخلّد شرعی فرمودند بر آستانه عرش کبریا و روضه فلک فریبای امام انس و جان، مقتدای کافه اهل ایمان، گلدسته گلستان مصطفوی و نوباه و بوستان مرتضوی، شیرازه دفتر لیالی و ایام، واسطه شهور و اعوام، واقف رموز مبدأ و معاد، کاشف اسرار خفیه رب العباد، عمده مقربان در گاه الهی، رازدار خاطر آگاه رسالت، بهار پیرای گلستان ولایت، کشف مشکلات امم، حلال معضلات بنی آدم.

والا- منزلتی که تا روضه فیض اندوز انورش سرکوب روضات روح افزای جهان گردیده، در مناظر بهشت برین قصور به هم رسیده، و از آن زمان که گنبد سپهر نمود عرش منظرش در این بساط غبرا بساط رفعت فزائی چیده، آسمان به جهت کسب شرف هر صبح و شام با کاسه در یوزه مهر و ماه بر گرد زمین گردیده، و در تحت قبه مبارکه اش که شمع اجابت دعا افروخت؟، که در دم مدعای هر دو جهانانش روشن نشد؟ و در زیر سقف روضه متبرّ که اش کدام به جهت استشفاء دست برداشت، که در همان ساعت شفا در آستین نیافت؟ رفیع مقامی که رفعت قصر والای جلالش در آن پایه ای است که هر نخل دعائی که از زمین آن قد کشیده مادام که به طریق... سرازیر نگردد به آسمان نرسد، و ساعت کاخ معلای کمالش در آن مرتبه، که ساکنان ملاء اعلی و مقدسیان عالم بالا- تا از عرش برین کرسی به زیر پا نگذارند دسترسی به غار در گهش ندارند. دود شمع و چراغ حریم انورش سرمه کش دیده خورشید و ماه، گنبد زرّین کیوان مطهرش فانوس شمع جهان فروز حجت اله، حاجبان آستان ملایک پاسبانش که ساحت درگاه خدائست، همه رشک فرمای رضوان، خادمان ضریح مبارکش که حریم بارگاه کبریائی است، جمله جمله عرش رحمن، یکی از مناقب جاه و جلالش حجه الله علی الناس، و باقی مراتب فضل و کمالش بر

این قیاس، سلطان سریر ارتضا، امام الثقلین علی بن موسی الرضا، علیه و علی آباءه الطاهرین آلاف التحیه و الثناء، مادام القرآن هُدًى لِلنَّاسِ وَ بَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَ الْفُرْقَانِ (۱)، مقرّر و مشروط آنکه، هریک از مجاورین و زوّار در همان روضه متبرّکه مقدسه عرشیه ملکوتیه فیض نگار، از قرائت و تلاوت آن ذخیره اندوز سعادت دو جهانی و چراغ افروز ثنوبات جاودانی گردیده، نقل و تحویل به جای دیگر نمایند.

وقفا صحیحا دیتیا ابدیا، و شرطا صحیحا شرعیئا ملیئا فَمَنْ بَدَلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۲).

و كان ذلك في شهر رجب المرجب من شهور سنة تسع و ثمانين بعد الألف من المهاجرة المقدسه النبويه على الصادع بها و آله شرايف الصلاة و التحية. (۳)

(۲۶)

و ایضا منه دام ظلّه: قبالة خانه میرزا شفیع

الحمد لله الذي جعل وادی السلام مأوی لأرواح المؤمنین، و صیره الدار السلام التي أعدت للمتقين، و الصلاة و السلام على سيد رسله الذي بعثه المقام المحمود، و يصغر في جنب عظمته ملك آل داود، النبي المبعوث على الأحمر و الأسود، محمّد شفيع الوری و خير البشر، و أخيه و وصيه الذي هو باب مدينة العلم و الحكمه، و مفتاح لمغالق كلّ كرب و غمّ، على المرتضى، الذي حلّ من بطنان العرش بظهر الكوفة، و جعل جنّات الخلد على محبّيه موقوفه، و آلهما و اولادهما المعصومون، الذين هم خلفاء التنزيل و علماء التأويل، و مثلهم في هذه الأمّة كمثل باب حطه من بنی اسرائیل، عليهما و عليهم صلوات الله الملك الجليل، ما دامت دور الدنيا بين أهلها طايره، و قصور الآخرة غير صايره و لا منتقله.

ص: ۴۵۴

۱- (۱) - سورة مبارکه بقره، آیه ۱۸۵.

۲- (۲) - سورة مبارکه بقره، آیه ۱۸۱.

۳- (۳) - در آخر نسخه دانشگاه به شماره ۸۳۷۴ آمده: «و كان ذلك في شهر ربيع الاول سنة ۱۱۱۷، تمت بعون الملك الوهاب و السلام».

امّا بعد: بر راه روان شاهراه حقیقت، و سالکان مسالک طریقت، پوشیده نماند که دار دنیا در نظر اعتبار معتبرین به جز از قنطره عابرین و مرحله مسافرین نیست، و بر حسب مضمون صدق مشحون کلام معجز نظام حضرت سید المرسلین علیه و آله صلوات المصلین، به غیر از سجن مؤمنین و زندان متّین نه، و عاقل بصیر و خردمند خبیر داند که راهرو را بر سر قنطره رحل اقامت افکندن و قناطر مقلطره بهای غرف آن دادن موجب حسرت و پشیمانی است، و زندانی در نقش و نگار در و دیوار زندان سعی کردن، و در تشیّد و تحصین مبانی آن کوشش نمودن غایت جهل و نادانی، لاجرم مرشد عقل و دلیل نقل بنابر تمامیت استیلاء ذاتی، و کمال قابلیت جبلی، به اندک اشاره و ادنی دلالتی بندگان عالی حضرت فضائل و معانی پناه، عوارف و عوالی انتباه، محامد و مکارم آثار، محاسن و مناقب اطوار، فهرست صحیفه فتوّت و مرّوت، دیباچه مجموعه اهلیت و آدمیت، جامع اخلاق حمیده، حاوی اوصاف پسندیده، نور سیمای صلاح و سداد، فروغ جبهه اطاعت و انقیاد، للفضایل و المعالی و الغرّ و العوالی، و الفتوّه و المرّوه و الدّینا و الدّین، خلف صدق نواب مستطاب مغنی الالقاب، عالمیان پناه، غرّه ناصیه دولت و اقبال، قرّه باصره عظمت و اجلال، نقاؤه دودمان همت و سخاوت، خلاصه خاندان حکمت و صداقت، سبّابه بقراط حدس و ذکا، زخمه تار قانون صحت و شفا، مؤسس اساس جود و مکرمت، و بانی مبانی لطف و مرحمت، مجموعه سعادات ازلی، جامع هدایات لم یزلی، بهره مند توفیقات دارین، کامیاب تأییدات نشأتین، عظیم الشانی فلانی را به جاده قویم و طریق مستقیم صواب رهنمون گردیده.

دل قدس منزلتش را به زلال تحسین و رحیق توفیق از شئوب رغبت به زمین و تحسین عمارت آب و گل پاک شسته اند، و دور مزخرفه، و قصور مذهب، و عمارات رفیع، و ابنیه منیع، و منازل مشتمله بر جنّات و انهار، و بساطین ملتفه به انواع فواکه و اشجار، و باغات آراسته به انواع ریاحین و ازهار، و ساحات مفروشه به الوان احجار، و طاقات مرفوعه به گنبد دوار را در نظر همت بلندش به خاک راه برابر کرده، خاطر حق جو و طبع حقیقت

گزینش مایل به تحصیل منزل شده که بی تصنع تر از بنای دستار مستان، و بی تکلف تر از خانه خانه به دوشان بوده باشد، و اگرچه به ظاهر از مزایای دنیا نماید لکن در حقیقت جنتی باشد نقد و بهشتی باشد آماده، که تا هنگام سکناى آن هم در راه باشد و هم در منزل، و هم بر جسر باشد و هم در ساحل، و ان شاء الله بعد از طی مراحل عمر طبیعی، در انتقال از این دار پرمحنت و بلا به آرامگاه فردوس اعلى مؤنت نقل از منزلى به منزلى و زحمت تحویل از سرائى به سرائى هم نباید کشید، بلکه میانجى در میان همین فتح عین و رفع حجاب از بین بوده باشد.

بنابراین بخرند ملازمان مشار الی القابه الشریفه به خلوص نیت و صدق رغبت از جناب فضیلت و صلاحیت مأب، تقوی و ورع انتساب، محامد و محاسن اطواری، توفیق آثاری ضیاء الفضیله و الصلاحیه و التقوی فلانا ابن مرحوم مغفور فلان آنچه در حالت سابقه ملک طلق بایع مشار الیه بود، و در تحت تصرف و تملک او تمکن و استقرار داشت، بی ممانعه مانعی و بی مزاحمه زاحمی، و آن عبارت است از همگی و تمام یکدست خانه واقعه در دار السلطنه عظمی، و مستقر الخلافه اکبر، بر مسکن ارواح مؤمنین، مختلف ملائکه مقربین، واسطه فیوضات یزدانی، مورد تجلیات رحمانی، کعبه ارباب عرفان، قبله اصحاب ایقان، مصر اعظم وجود، مقرّ جودیّ جود، ساحت درگاه خدائی، حریم بارگاه کبریائی، انجمن روحانیان عالم بالا، محفل کزویان ملاء اعلى، صدف درّ دریای رحمت نامتناهی، غلاف تیغ قدرت ید اللّهی، باب مدینه علم و حکمت را مدینه، هم سفینه نوح و هم سفینه شهری که در وی از غایت نور و ضیاء و نهایت نظافت و صفا فراشان سراها را شغلی جز این نه، که روزها شعاع آفتاب را مثل تار عنکبوت از زوایای بیوت دور کنند، و شبها مشعل مهتاب را مانند چراغ کشته از خانه ها بیرون برند، جاروب کوچه و بازارش بال و پر فرشتگان است، و خار سرهای دیوارش مژگان حور و غلمان، ارض مقدس غروی، و مشهد مطهر مرتضوی، یعنی نجف اشرف اقدس ارفع اعلى علی مشرفه الف الف تحیه، مشتمله بر عمارت اندرون و بیرون و دروب و غیر ذلک، محدود به کناسه

شیخ ناصر فلاح و شیخ ناصر کویج و عوید بنا و به شارع عام، با جمیع توابع و لواحق شرعیّه، و مضافات و منسوبات دینیّه، به ثمن سی تومان تبریزی زر رایج الحال، مضروب مسکوک نصفه تأکیداً للاصل و توضیحاً له پانزده تومان موصوف مبیعۀ شرعیّه و معاهدۀ دینیّه مشتمل بر جمیع شرایط و ارکان معتبره واقع شد، با یع مشار الیه در حالت صحت بدن، و کمال عقل، و غایه طوع و رغبت، به لزوم بیع و شرعیّت آن، و قبض تمام ثمن، و ضمان درک عند خروج المبیع مستحقاً للغير، کلاً او بعضاً، قایل و معترف گردید، و اسقاط جمیع خیارات سیما خیار غبن فاحش و احفش نمود، اما نمی دانم از قرابر این مبیعه جواب دعوی غبن مشتریان روزگار را که خواهد گفت؟ و بذلک خرجت الدار المذكوره من ملک البایع المذبوره، و انتقل إلى حضره المشتري المشار إليه، و له التصرف فيها بآی وجه شاء و أراد، و نفعه الله بها من هذا اليوم إلى يوم المعاد.

(۲۷)

ایضا منه دام ظلّه لوقف قرآن من صفی قلبی بیک

فاتحه کتاب کلام، حمد و سپاس متکلم علامی سزد که از میان کتب آسمانی و صحف نورانی، قرآن مجید را به سمت اعجاز امتیاز بخشید، و به معارضه اقصر سوره ای از آن عارض فصحای عدنان و بلغای قحطان را بر خاک عجز و قصور مالید، و دیباچۀ رسائل اقلام، تحیت و درود رسولی زبید که طغرای منشور رسالتش الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيَّ عَبْدِهِ الْكِتَابَ (۱) است، و برهان دعوی نبوتش ساطع الی یوم الحساب. مقدس نژادی که اهل بیت اخیار و عترت اطهارش به حکم تنزیل نازل منزله قرآنند، و ربع ارباع و اقطاع مملکت بی منتهای فرقانی وقف مدح و ثنای ایشان، علیه و علیهم صلوات الله الملك الرؤوف مادامت السور مقطعه بالحروف و الآيات مختتمه بالوقوف.

اما بعد: بر واقفان مواقف دانائی و ضمائر راصدان مرصد آگاهی پوشیده نماند، که

ص: ۴۵۷

چون پادشاه علی الاطلاق اقلیم وجود، و مالک به استحقاق خزائن جود، جلّ شأنه و عظم سلطانه، به مجرد فضل و احسان و محض لطف و امتنان خویش، گنجوری این گنجینه اسرار الهی و خازنی این خزینه حقایق و معارف نامتناهی را با همه ناشایستگی و ناقابلی به این کمترین بندگان الهی و کمینه غلامان پادشاهی صفی قلی ارزانی داشت، از آنجا که عادت است قدیم و رسمی کهن و نزد خردمندان امری است مقرر و میرهن، که از بیم درازدستی اغیار، و اندیشه تصرفات ناهنجار، هر گنجی را از طلسمی ناچار است، چندی برایشان که بر سرمایگان سوداپرست، و بلندمطلبان کوتاه دست و درازدست، به خیال گنج گنجها از خیال در ویرانه دماغ می گذارند.

این فقیر به گنج نامتنها پی برده، و این تهی دست نسخه کیمیا بدست آورده، از اندیشه طلسم در طلسم اندیشه افتاده بود، آخر الامر به جز آن طلسمی که صاحب همین گنج بی پایان، و مالک این کتز بی کران به اسم انقراض زمان و انقطاع اوان بسته، نه شکستن را بر عروء و ثقای آن دستی، و نه گسستن را به جبل متین آن پیوستی.

که عبارت است از وقف مؤبد و حبس مخلد، چنانکه در شریعت مطهره نبوی-صلوات الله علی الصادع بها- شرح اسم و کشف حقیقت او بر وجه اتم و اوفی شده، طلسم دیگر شایسته این گنج شایگان نیافت، لاجرم قربه إلى الله تعالی و طلبا لمرضاته به صیغه معتبره شرعیة مشتمله بر شرایط و ارکان دیتیه این کارنامه ایزدی و این معجزه ابدی را، بر وفق قانون شرع محمّدی صلی الله علیه و اله، بر شیعیان و مؤمنان امت احمدی وقف شرعی نمود، و تولیت آن را به نفس خود مفوض ساخت مادام که حیات مستعاد باقی باشد، و پس از آن به اولاد ذکور و اولاد اولاد ذکور خود، علی الترتیب المذكور، و هکذا الی أن یرفع الله تعالی ثقل الكتاب، و یخرج أثقال الكنوز من الخراب.

و جمال این از زوال شاهد این عقد گرنامه به زیور گرانبهای این شرط صحت پیرایه آراستگی پذیرفته، که هر یک از مؤمنان را که قائد توفیق رفیق گشته به سر منزل این گنج بی دریغ رساند، و فراخور نصیب و اندازه روزی خود از آن بهره مند و کامیاب گردند، درج

دهان را لبریز از جواهر آبدار، و صدف سامعه مستمعان را گوش تا گوش مملو از لثالی آبدار سازد، و ثواب این تلاوت و اجر آن قرائت را به مرقد منور و روضه مطهر سلطان انس و جان، فاتح ابواب جنان، قره عین رسول، سرمه دیده بتول، پرورده مهد آغوش مهر رسالت، برآورده به رو دوش نیوت و جلالت، عضاده باب مدینه علم و حکمت، سید و سرور شباب اهل جنت، حافظ احکام قرآن مجید، حامل ارکان عرش توحید، نوبهار چمن شفاعت، لاله زار دشت شهادت، واقف حقایق پیدائی و نهانی، وارث عصای موسوی و خاتم سلیمانی، مجموعه رایقه مکی سرایر جفر و جامعه، صحیفه کامله جملگی وقایع آتیه و واقعه، نسخه اصل لوح محفوظ، به یک گردش چشم التفاتش ازل تا ابد ملحوظ، سرخیل مجرمان و محرومان را به شفاعت بی دریغش هزار گونه امید، جبرئیل امین در جنبانیدن مهد جلیش محتاج به صد نوع تمهید، آب حیات بی بدرقه لعن قاتلاننش به گلوی کسی فرو نرود، و زهر ممات با تریاق تربت آستانش در اعصاب و عروق زندگانی ندود، به برکت مهر مهر آثار تراب در گاهش، جبهه سجده مؤمنان عرش آسا، و به یمن دانه تسبیح طین حریمش طای انفاس مسبحان را آستان شاخ سدره المنتهی، به یک سلسله سبحة خاک مطهرش عقد صد نفر حورا می توان بست، و به نیم قرص کافوری تربت معطرش تب یک جهان مرض می توان شکست.

در صدف امکان، گوشواره عرش رحمن، ثالث ائمه هدی، خامس اصحاب عبا، ثانی ثقلین، هادی خافقین، حضرت ابا عبد الله الحسین - علیه صلوات الله ربّ المشرق ما يذكر الزین مع الشین و تقرن الاثر - بالعین هدیه فرستد، که تا این دو یادگار پسندیده رسول ثقلین، و این دو خلف برگزیده صاحب مقام قوسین، که به مؤدای «و أنّهما لن یفترقا حتّی یردا علیّ الحوض» (۱) نه چون دیگر برادران زمان، زمان صحبتشان بی وفاتر از عهد گل، و مدّت الفتشان بی بقاتر از صحبت دوستان بر سر پل، بلکه تا گلگشت روضه رضوان با همند

ص: ۴۵۹

و قالب حوض جنان همراه و همدم، در آن روز ورود که محشر موعود است، در حضور قاضی محکمه واقع، و حاکم دار العدل نفس الامر، دو شاهد عدل بر صدق دعوی ایمان و محبت و خلوص اخلاص و عقیدت او نسبت به اهل بیت عصمت و طهارت بوده ان شاء الله.

نه بس دور که به برکت این امور از دست ساقی کوثر-علیه صلوات الله الملك الاکبر- به جرعه ای از آن حوض بی پایان کام تمنای او را سیراب و ریان سازند، و شاید که به عون عفو الهی، و شفاعت حضرت رسالت پناهی، صلی الله علیه و آله، رشحه ای از آن نیز روزی این غرقه بحر عصیان، و این تشنه لب فیض وصل یزدان گردد.

انه الجواد الکریم ذو الفضل العظیم، وقفاً دیتیا ابدیاً علی وفق الشرع القویم و شرطاً شرعیاً ملئاً علی نهج الدین المستقیم.

فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (۱)

(۲۸)

وقفنامچه ای که بندگان آقا حسینا به جهت میرزا رضیا نوشته اند

بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين آب و رنگ گلستان سخن پردازی، و کلگونه بهارستان معنی طرازی، وقف چهره دل آرای شاهد حمد جهان پیرائی است، که منظر رفیع نه فلک پست ترین غرفه از ایوان ابداع اوست، و کشور وسیع هفت اقلیم کمترین قریه از شهرستان اختراع او، واقف السرایری که گوهر مکنون رازی در درج سینه هیچ آفریده ای مخزون نگشته که به مهر خازن وقوف لم یزلیش نرسیده، و عالم الضمایری که ریشه نخل اندیشه در قعر ضمیر هیچ مخلوقی ندویده که مهرجان تاب مشرق علم ازلیش بر او نتاییده. شهنشاهی که از بیم دورباش انوار قاهره قهرمان جلالش نظر تیزرو عقل بلندپرواز دانشوران از دورگردان سرادقات مشاهده

ص: ۴۶۰

جمال اوست، و به پشت گرمی مسکین نوازی مرحمت بی زوالش پروانه شکسته بال دل دردمندان در پرواز طواف شمع شبستان وصال او، مالک الملکی که در تمام دار الضرب ممالک وجود بشری نتوان یافت که سگه ملکیتش نقش جبین نکرده باشد، و از ماه تا ماهی عوالم غیب و شهود، قلبی به دست نتوان آورد که خزانه عامره قدرتش در تحت تصرف نیاورده باشد. مزارع سبز آسمان اگر هفت است و اگر هفتاد تمامی به رشحه ای از بحر عطاش تا قیام قیامت هم آغوش سیرابی، و بساتین دلکشای جنان اگر هشت است و اگر هشتاد همگی به قطره ای از ابر سخایش ابد الآباد دوش به دوش شادابی، بر آستان عزتش جبهه مذلت که سود؟ که به کلاه کیانی سرفرود آورد، و به خاک عبودیتش پهلوی مسکنت که نهاد؟ که بر مسند سلطانی پشت نکرد.

و سعادت دارین غلام خانه را در قدیمی بلند اقبال رضی‌الفعالی که خانمان دین و دل وقف رضای او ساخته، و توفیق نشأتین رفیق صمیمی مبارک فال حمیده خصالی که سرمایه مال و جان در هوای او درباخته، تبارک الله این چه رحم و کرم بی منتهاست؟! که هر آنچه این بندگان قلیل البضاعه و این فرومایگان عدیم الاستطاعه که جمله را داغ عبداً مملو کلاً لا یقدر علی شئی بر جبین، و همه را اقرارنامه‌چیه «العبد و ما له کان لمولاه» در آستین است، از خزانه رحمت بی دریغ فرا گرفته، و به جهت مصالح معاش و معاد و به واسطه تحصیل صلاح و سداد در سبیل خیرات و وجوه قربات انفاق نموده اند. همگی را بر ذمت والا نهمت احسان و امتنان خویش به شمار قرض در آورده و به اضعاف بی شمار آن تمسک من ذالذی یقرض الله قرضاً حسناً فیضاعفه له أضغافاً کثیره (۱) به دستشان سپرده.

و سبحان الله این چه لطف و احسان بی عد و احصاست؟! که کرده توفیق و تأیید ازلی،

ص: ۴۶۱

و آورده اعانت و امداد لم یزلی خویش را به نام مشتی در ماندگان بی تاب و توان کرده، و انعام عام مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَثْمَالِهَا (۱) در وجه ایشان مقرر شمرده.

تعالی ذاته عن أن يبلغ كنهه العارفون، و أن يحيط بوصفه الواصفون له الملك و له الحمد و إليه ترجعون.

و زیب و زیور پری چهرگان محفل نکته پروری، و حلی و حلل دوشیزگان انجمن عبارت گستری، نامزد بر و دوش دلربای عروس نعت عالم آرائی است که به جز از بلبل دستان سرای وحی کسی را یاری آن نه که بر شاخسار مدیحتش بسراید، و به غیر از طوطی شکرخای الهام دیگری را حد آن نه که به شهد توصیفی کام و زبان بیالاید، تقدس نژادی که حله روحانیت طراز حقیقتش را در کارخانه صنع ازل از تاروپود شعاع خورشید ذات احدیت بافته اند، و کسوت هیولائی باف صورتش را سمن سیمین اندامان حجله ملکوت از دیبای تجردنگار خلعت خویش به صد پیرهن نازکتر بافته، رهنمائی که بی پرتو مشاعل عالم افروز هدایتش سمن بادپای دانش خضر در ظلمات حیرت و جهالت هزار سکندری می خورد، و بی نظم و نسق عالم مصلحت آموز شریعتش نهنگ دریا شکاف عصای موسی در شیار زمین فتنه و ضلالت جفت گاو زرین سامری می شود، بلغای قحطان از ریزه خوان فصاحتش تمام چشم و دل سیر، و فصحای عدنان از شرم جواهر کان بلاغتش سراپا معدن تشویر، طایر وحی مرغ دست آموز دل غیب بینش، و برق الهام شمع بزم افروز خاطر حقیقت گزینش.

اگر سبحة حصبا در دست معجز نمایش سبحان الله گفته چه تعجب؟ تعجب از معجزات بی شمارش کرده که زیاده از ریگ بیابان است، و اگر آب دریا در وقت طلوع نیر سعادت فزاش به زمین فرورفته چه شگفت؟ شرم از کف دست گهربارش نموده که فزون از محیط

ص: ۴۶۲

و عمّان است، چاک زدن جیب بدر منیر به ایمای بنان براعت استهلالی است ظاهر بر شرح صدر پرنور مؤمنان، و فرونشاندن آتشکده فارس در شب میلاد سعادت نشان، اشاره روشن به اطفاء نائره جحیم در روز میعاد بر مجرمان، آنجا که حضرتش بر مسند قرب قاب قوسین تکیه زده مقربان ملاء اعلی هزار سر تیر دور ایستاده اند. و آن دم که خدامش به عزم دخول حرم وصال نعلین از پاکنده صدرنشینان عالم بالا به پیش دستی نگهداریش همه بر روی هم افتاده، وسعت خلق عظیمش به مرتبه ای که چین جبین دلتنگی همدمانش، سرمشق گشادگی به خیابان های جان داده، و رفعت قدر بلندش در پایه ای که نشان فعل نعلین سرهنگان آستانش، داغ بندگی بر جبهه کیوان نهاده.

قرنها پیش از وجود آدم و حوا سریر نبوت به گوهر ذات بی مثالش مزین، و دورها قبل از حدوث ارض و سما عرصه خلافت به پرتو آفتاب جمالش روشن، روح الامین به دولت مرتبه ملازمتش امیر جمله روحانیان. و سلاطین به نسبت سلسله گرامیش مسجود همه کزوبیان، فاتحه دیوان شفاعت و خاتمه رساله رسالت، مودت ذی القرباش وسیله فتوح، و مثل اهل بیته کمثل سفینه نوح (۱)، قدرت نامتناهی الهی در کارخانه مشیت خویش عبای عصمت به جهت قامت دل آرای او و آل بی همای او مهیا ساخته، و به دست اراده خود ردای طهارت بر دوش فلکسای او و اهل بیت او انداخته، تا قیام قیامت سرابستان امامت وقف اولادی اولاد اطهار او است، و شهرستان ولایت ملک موروثی عترت اخیار او، علیه و علیهم صلوات الملک الرؤوف مادامت السور مقطعه بالحروف و الآیات مختتمه بالوقوف.

امّا بعد: کامل نصابان نقود گنجینه دانش و بینش، و سرمایه داران متاع سفینه آفرینش که به رهنمونی تعلیم هل اذلکم علی تجاره تنجیکم من عذاب الیم (۲) به نیک و بد

ص: ۴۶۳

-
- ۱- (۱) - اشاره به حدیث: «انما مثل اهل بیتی فی هذه الامه سفینه نوح فی لجه البحر من رکبها نجی و من تخلف عنها غرق»، سفینه البحار، محدث قمی، ج ۴، ص ۱۸۵.
- ۲- (۲) - سورة مبارکه صف، آیه ۱۰.

معاملات در این پی برده اند، و به نفع و ضرر معاوضات نشأتین وقوف تمام پیدا کرده، چندان که به گرد سراپای بندر وجود برآمده اند و طواف بر و بحر کشور هستی نموده، به هیچ گونه تجارتنی ظفر نیافته اند و سررشته هیچ نحو معامله بدست نیاورده، که به عین یقین مشاهده نکرده باشند که در روز بازار رستخیز که محل ظهور رنج و خسران معاملات و هنگام پدید آمدن فایده و نقصان تجارات است، بنقص **فَمَا رِبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ** و **مَا كَانُوا مُهْتَدِينَ** (۱) مقرون است و به غبن **ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ** (۲) مغبون، به غیر از اینکه متاع مستعار انفس و اموال را که روزی چند از مقدر ارزاق و آجال به عاریت گرفته اند صفتی و واحده در معرض بیع **إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ** (۳) در آورند. و در بیع این بضاعت مزاجه که فی الحقیقه ملک طلق مشتری است و مع هذا از غایت لطف و کرم به صدگونه لطف و دلداری و اضعاف مضاعف قیمت آن خریداری می نماید، سرموئی ماکسه رواندارند، تا به یوم میعاد که حلول اجل است، سراپستان جنان را که ثمن این مبیعه شرعیه الارکان است در تحت تصرف و تملک در آورد، به فراغ بال در مناظر دلگشای و **هُمْ فِي الْعُرْفَاتِ آمِنُونَ** (۴) منزل گزینند. و به استراحت تمام بر چاربالش **عَلَى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ * مُتَّكِنِينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِلِينَ** (۵) تکیه زده بزم عشرت **يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ * بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقٍ وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ** (۶) فرو چینند و **قَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَبَوُّ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ** (۷).

و زارعان مزارع پیش بینی و حارثان ولایت عافیت گزینی که گرد خرمن هدایت را

ص: ۴۶۴

- ۱- (۱) - سورة مبارکه بقره، آیه ۱۶.
- ۲- (۲) - سورة مبارکه حج، آیه ۱۱.
- ۳- (۳) - سورة مبارکه توبه، آیه ۱۱۱.
- ۴- (۴) - سورة مبارکه سبأ، آیه ۳۷.
- ۵- (۵) - سورة مبارکه واقعه، آیه ۱۶.
- ۶- (۶) - سورة مبارکه واقعه، آیه ۱۸.
- ۷- (۷) - سورة مبارکه ص، آیه ۷۴.

توتیای بصیرت ساخته اند، هر چند در اطراف و اکناف مزرعه «الدنیا مزرعه الآخره» (۱) تکاپو نموده اند، و به جهت تحصیل نماء مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ (۲) جستجو کرده، تخم عملی به کف نیاورده اند که در این دهکده فانی توانند کشت که از آفات ارضی و سماوی عالم کون و فساد مأمون از حوادث و سوانح صیفی و شتوی معاد و معاش مصون بوده باشد. جز اینکه به دست اخلاص دانه انفاق در سیل خیرات و طریق مبرات بکارند، و به آب سرچشمه خلوص نیت و صفای طویت سرسبز و سیراب دارند، تا به وقت گرمای روز نشور و موسم وزیدن صرصر نفعه صور که هنگام باددادن خرمن اعمال، و محل برداشتن کشته امانی و آمال است، ربیع مثل الذین ینفقون أموالهم فی سبیل الله کمثل حبه انبتت سبیل فی کمل سبیله مائه حبه و الله یضاعف لمن یشاء (۳) بردارند، و به وسیله آن در روزگار دراز خالیدین فیها ما دامت السماوات و الأرض (۴) وام عیش و کامرانی و قرض نشاط و شادمانی که در ده روزه حبس این سرای فانی بر ذمه خاطر حزین مانده بگذراند و قالوا الحمد لله الذی اذهب عنا الحزن ان ربنا لغفور شکور (۵).

بنابراین، ارباب کرم و اصحاب هم که به انواع هدایات ازلی و به اصناف سعادات لم یزلی ارجمندند، پیوسته نصب العین خاطر خزائن ساخته اند که به قدر مقدر در انفاق انفس و اموال به واسطه ابتغاء وجه ذو الجلال کمر جهد بر میان بندند، و همیشه مطمح نظر اندیشه غیران نساخته که مهما ممکن در صرف اغراض دنیوی به جهت اقتناء ذخایر اخروی به قدم سعی و کوشش نمایند. چنانچه در این ایام به مددکاری عنایات ربانی و رهنمونی توفیقات یزدانی، بندگان والامکان رفیع الشان نواب مستطاب معلى الالقاب،

ص: ۴۶۵

۱- (۱) - بحار الانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۰۹، چاپ بیروت؛ تفسیر اصفی، فیض کاشانی، ج ۲، ص ۱۱۲۶، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

۲- (۲) - سوره مبارکه شوری، آیه ۲۰.

۳- (۳) - سوره مبارکه بقره، آیه ۲۶۱.

۴- (۴) - سوره مبارکه هود، آیه ۱۰۷.

۵- (۵) - سوره مبارکه فاطر، آیه ۳۴.

اختر برج سیادت و اجلال، گوهر درج دولت و اقبال، گلدسته گلستان مصطفوی، نوباوه بوستان مرتضوی، فرع شجره مبارکه سلطنت و کامکاری، غصن دوحه عظمت و شهریاری، خلاصه خاندان عزت و علا، نقاوه دودمان رفعت و اعتلا، خلف الصدق سلسله فضل و افضال، قره العین قبیله دانش و کمال، جامع خصال رضیه روحانی، مستجمع اخلاق حمیده انسانی، از طفل گهر که زاده بز و بحر است کریم الابیون تر، و از شخص هز (کذا) که نتیجه عقل و نفس است نجیب الطرفین تر، پیر خرد یکی از کودکان دبستان شعورش، و مشعل مهر پرتوی از شمع شبستان ضمیر پرنورش، کامل نصاب سعادت آسمانی، و تام النصیب توفیقات دو جهانی، المقتدی بأجداده الأمجاء عملا- و علما، المحتدی لأیبه النبیه اسما و رسما، ذو النسب الرفیع، و الحسب المنیع، و الشرف البدیع، الموفق بتوفیقات الملك الصمد، المؤید بتأییدات الفرد الأحد، میرزا رضیا للسیاده و النجابه و النقابه و الفضیله و الإفاضه و الهدایه و الإقبال و الإجلال و الدنیا و الدین، محمّد، لا زال عمایم التوفیق علیه هاطله، و أطار التأيید علیه نازله، بمحض ابتغاء وجه کریم ذو الجلال، و استرضای جسیم ایزد متعال، خالیا عن شوائب الأغراض الدنیویّه، مستجلبا لفوائد الأَعراض الاخرویّه، طالبا لرفیع الدّرجات فی جنه عرضها كعرض السموات، راجیا لنیل الأجر و الجزاء یوم تجد کل نفس ما عملت من خیر محضرا، مزیدا من فضل ربّه الکریم جزاء و شکورا، خائفا من بأسه العظیم یوما عبوسا قمطیرا، به خلوص نیّتی که سلسله نسب به مشرب خالص عینا فیها تسمی سلسیلا رسانده، و صفای طویّتی که ریشه حسب تا سرچشمه صافی و انهار من غسل مصفی دوانده، و در حالتی که پیر نورانی خرد از پرده داران خلوت شعور، و شمع کافوری رضا از مجلس افروزان انجمن حضور بود، شاهد رقبات و املاک معینه مفصله ذیل را که ملک یمین تصرف و کلای عالی مقدار آن توفیق آثار به عقد دوام وقف در آورده. وقفی صحیح و شرعی بنیانش از قصور فساد میرا، و ارکانش از فتور خلل معزا، خصوصا رکن اعظم آن که عبارت از موقوف علیه که بی شائبه

گمان به صد پایه از بنیان آسمان متین تر است، و هزار مرتبه از چار دیوار ارکان حصین تر، یعنی دو کعبه حقیقی و دو قبله حقیقی، دو منزل فیض ایزدی و دو محمل رحمت سرمدی، دو منور بنای رحمانی، دو مقدس اساس روحانی، که جاروب شعات مهرشان وقف خاکروبی آستان است، و رشته پرتاب صبح نذر فتیله شمع شبستان، یکی روضه مطهره مقدسه منوره متبرکه سماویّه عرشیه ملکوتیه سلطان سریر ارتضا، پادشاه اقلیم اجتبا، نخستین موجه دریای وجود، اولین مرتبه جامعه مراتب غیب و شهود، صدرنشین ایوان خلافت، شهسوار میدان شجاعت، طلسم کز مخفی گنجینه ازل، خازن خزینه وافی رحمت لم یزل، درج در بسته گوهر مکنون، اسم اعظم اله، معنی سربسته نقطه تحت باء بسم الله، و کیل علی الاطلاق کارخانه ایجاد، حاکم به استحقاق اقلیم سبع شداد، گنج روان طلسم آفرینش، تفسیر و بیان اسم دانش و بینش، صدر مشروحش صندوق کتب آسمانی، و قلب مفتوحش مسکن سکینه ربّانی، فصحای مکه و یثرب در وصف جلالش اعجمی، و بلغای مشرق و مغرب در نعت کمالش قایل به ابکمی، صرح ممرّد ساحت حقیقتش، پالغز نظر ثابت قدم دیده یک اندیشی موحّدان، و رکن مشید حصن معرفتش، سرشکسته تیشه الماس دم نقاب اندیشه تیزهوشی عارفان.

بی امر مطاعش نقش بستن نطفه در ارحام صورت نپذیرد، و بی فرمان لازم الاتباعش دم گرم روح در رمیم عظام درنگرد، دعوی ولایتش را از دست خیرگشا گواه در آستین، امامتش را از خاتم ائمه و لیکم الله (۱) نقش صدق بر جبین، سررشته امور جنبش و سکونش از پنجه اقتدار عامل طبیعت بیرون، و اندیشه و قوف بر معاملات ظهور و بطونش از حوصله طاقت پیرخرد فزون، در و دیوار محفل ضمیرش، مهرنگار، و کوچه و بازار کشور خاطر منیرش، فیض کار، و بال و پر روح الامین بارها در رقعہ کاری نعلین مبارکش بکار رفته، و گیسوی حور العین مکرر بهجت پابند دلش قنبر از رضوان گرفته، کمند خیال به کنگره قصر توصیفش نارسا، و نقد سخن در راسته بازار تعریفش ناروا.

ص: ۴۶۷

در میدان همت طبع والا نژادش غبار پی (کذا) موزی بالانشین چهره مهر و ماه، و از آستان صوفت خاطر قدسی نهادش هر گرد رانده از دور، صیقل آئینه چین صبحگاه نقطه علم که محیط به علوی و سفلی است در تحت بآء ابجد کودکان مکتب افادت اوست، وقاف قدرت که شامخ تر از عرش و کرسی است در قبضه تصرف بال و پر صعودگان چمن ولایت او، خیل و حشمت سلیمان خیالات دیده ضعیف مور بی برگ و نوائی که از خرمن احسانش دانه کشد، و گنج و ثروت قارون تعبیر اضغاث و احلام خواب سودای گدائی که از ریزه خواران انعامش دریوزه کند، خورشید درخشان خاکستر عودسوز مرقد معطرش، و صبح نورافشان ته مانده شمع کافوری روضه مطهرش، نص و عصمت در دعوی امامتش دو گواه معصوم از خطا، کتاب و سنت بر حقیقت خلافتش دو نوشته متفق اللفظ و المعنی، محبتش بر همه کائنات فرض عین و عین فرض، و ولایتش امانت معروضه بر سماوات و ارض، برهان الموحّدین، امیر المؤمنین، امام المتّقین و یعسوب المسلمین، و قائد الغرّ المحجلّین، و وصی رسول ربّ العالمین، لیث بنی غالب، و غالب کل غالب، اسد الله الغالب، مطلوب کل طالب، ابو الحسن علی ابن ابی طالب صلوات الله علیه، الموجبات بالسوال، و تقابلت المحاسن بالمثالب.

و دیگری مشهد معلی مزکی مجتبی، امام الثقلین، سلطان الخافقین، گل بوستان رسالت، غنچه گلستان ولایت، محرم اسرار خفیه ربّانی، مظهر انوار جلیّه یزدانی، سید شباب اهل الجنّه، سرور ارباب علم و حکمت، عارف معارف کونی و الهی، واقف سرایر کماهی، خازن کنوز حکمت ربّ العباد، کاشف رموز مبهم مبدأ و معاد، رهنمای مسالک، پیشوای سلسله نفوس و عقول، مطالعه حاشیه جمالش شرح افزای سینه رسول، مشاهده طلعت همایونش سرمه کش دیده بتول، در تحت قبه مبارکه اش استجابت صبح و شام دست به دعا بر آورده، و از برکت تربت طیبه اش صحت براری تمام شفا طلب کرده؛ روزی که خاکروبه آستان سدره نشانش به وجود آمده، کوران مادرزاد چشم روشنی یکدیگر گفته اند، و زمانی که

روضه ملائک پاسبانش در روی زمین هویدا شده، ساکنان سبب شداد یکبارگی وداع آسمانها کرده اند.

طفل اندیشه که از سر پستان صبح ستیز نمکیده، در حلقه نوآموزان دبستان نعت ضمیر مهرمانندش راه نیابد، و نخل حیایی که در کنار جویبار حجره قد نکشیده در وصف نونهالان بوستان وقف قدر بلندش بار ندارد، با وجود ساحت بسیط حریم حرمش مدفن موتی در روضه بهشت برین ساختن جهل مرکب، و در حضور خاک شفابخش محترمش دفتر اطبا به آب نبستن خلاف قانون عقل و ادب، جبهه ای که به خاک سایه مهر تربتش آموخت به صندلین ماه و مهرش سر فرو نمی آید، و دیده ای که به نظاره روضه با رفعتش خو کرده نه قتیّه سپهرش در نظر نمی آید، تاروپود فرش حریمش حواله زلف و گیسوی حور العین، و رفت و روب آستانه عرش تعظیمش در عهده بال و پر ملائک مقربین، در محفلی که زیارت مرقدش بالانشین است طواف کعبه بیرون در می گردد، و در موقفی که قدم زائرانش بر زمین است روح فرشته به سر می رود. به دست آویزی زیارتش گناه عالمی پایمال، و به یمن شفاعتش یمین سابقین بر سر اصحاب شمال، درخت طوبی نهال شجره سیادتی که از ارض مقدس صلب مبارکش رسته، و فردوس اعلی لب تشنه فیض ساحتی که از گرد مرکب همایونش روشسته، گوشواره عرش رحمان، حلقه باب غفران، ثالث ائمه هدی، خامس آل عبا، قره العین رسول ثقلین، ابا عبد الله الحسین علیه صلوات الله ربّ المشرقین، ارددن الخبر بالعين و اتّبع الصدق باليمين.

وقفا صحیحا و مؤبدا مخلدا و صدقه جاریه نافذه تبه بته قائمه علی اصولها، مستمره علی شرایطها لا بیاع و لا یوهب، و لا یرهن و لا یورث، و لا یغیر و لا یبدل، و لا یصرف و لا یحوّل، الی أن یرث الله الأرض و أنّه خیر الوارثین، فی حاله یصح، عند جمیع الأقاربه الشرعیّه، و ینفذ من أمثاله الاعترافات السمعیه، المتصف بأقصى الکمال العقل و الرشد و البلوغ و صحه البدن و الطّوع و الاختیار، و فقدان الکره علیه و الإجبار.

بعد از جریان صیغه شرعیّه عربیّه جامعۀ شرائط صحت و قبول و نفاذ، معترف شد عالی حضرت واقف مذکور که عالما بجمع الجهات، راغباً بجمع الشرائط، محالّ مذکوره را وقف نمود، و قطع سلطنت کرده، و به تصرف و قفیت داده و اقباض شرعی واقع شد. پس بنابراین املاک مذکوره وقف صحیح است بر مشهدين مذبورين و ساير مصارف، و بالکلیه ملکیت مشار الیه از او زایل شد.

پس اگر کسی به خلاف این ادعا نماید باطل و عاقل و از درجه اعتبار ساقط خواهد بود، و به مقتضای قواعد شرع شریف فاسد و غیر محکوم به. و السلام علی من اتبع الهدی.

تمام شد و قفنامچۀ عالی جناب افضل العلماء آقا حسینا خوانساری فی یوم یکشنبہ هشتم شهر رجب المرجب سنہ ۱۰۸۳ در دار السلطنۀ اصفهان حرّسه اللّٰه تعالیٰ عن طوارق الحدیثان، در حجرۀ اکابر ملاذی شهریاری طوّل اللّٰه عمره و رفع شأنه العزیزی چون بیکار بودیم لهذا به رسم مشغلت به جهت اغری محبوب القلوبی نوباوۀ بوستان آدمیت و گل حدیقۀ مردمیت محب علی بیگ ابن کلب علی بیگ، مرقوم قلم شکسته رقم گردید، علی يد العبد الضعیف المحتاج الی رحمہ ربّ الغنی حیدری بن لاجین سلطان محمودی محمّدی اللّٰهم اغفر لهما.

(۲۹)

اشاره

منه ایضا دام ظلّه از جهه کتابه روضۀ مقدسه

من میامن اللّٰه ذی المواهب الذی زین السماء الدنيا بزینه الکواکب، و رصّع هذه القباب العلی بدور الدراری الثواقب، ان استعد السلطان الأعدل الأعظم و الخاقان الأفخم الأکرم، أشرف خواقین الأرض حسبا و نسبا، و أکرم سلاطین البسیط ذی الطول و العرض خلقا و ادبا، غصن الدوحه الکریمه النبویه و فرع شجره المبارکه الموسویّه، باسط بساط العدل و الإحسان، ماحی رسوم الجور و الطغیان، مروج مذهب أجداده الأئمه المعصومین، محیی

ص: ۴۷۰

مراسم آباءه الطيبين الطاهرين، السلطان بن السلطان بن السلطان ابو المظفر السلطان شاه سليمان الحسينى الموسوى، بهادر خان، لا زال تراب اعتابه العليّه مغفّر جباه السلاطين العظام و ملثما لشفاه الخواقين الكرام إلى يوم القيام، بتعمير هذه القبه العرشيه الملكوتيه التي لا- يزال يتنزل اليها الملائكه المقربون و يضعون أجنحتهم تحت أقدام الزائرين و به تفتخرون، و تكرم بتزيينها و تذهيبها و تشرف بتجديدها و تحسينها لما تطرق إليها الإنكسار، و سقطت لبناتها الذهبيه و دنيت إلى السماء الغبار يكتحل و إحداق المحققين بعرش الملك الجبار، بسبب الزلزله العظيمة التي وقعت بهذه البلده الكريمة سنه أربع و ثمانين و الف. بعد ما زينها و جددها جدّه الأعلى الأجد، السلطان الأكرم الأسعد، و الخاقان الأحم الأوحد، قاسم ظهور... و كاسر... الجبايره، الذي كان عنده أحسن المدايح و أحب الألقاب أن يمدحوه بتراب عتبه أبى تراب و يصفوه بكلب سده ذلك الجناب المستطاب، أبو المظفر شاه عباس الحسينى، بهادر خان، أنار الله تعالى برهانه و جعل أعلى غرفات الجنان مكانه...، يا أنعم الله عليه و وفقه للمجيبىء ماشيا على قدميه من دار السلطنه اصفهان صانها الله عن الحدثان إلى هذا لحرم المحترم النبوى و المشهد المقدس الرضوى الذى هو روضه من رياض الجنان، على مشرفه شرايف صلوات الله الرحمن، سنه عشر و الف، و كان هذا التجديد الجديد سنه خمس و ثمانين و الف من الهجره النبويه المصطفويه على مهاجرها و اله الف الف صلوه و تحيته. (1)

و فى موضع آخر من القبه مكتوب و هو من إملاء المحقق الخوانسارى

«من ميامن منن الله سبحانه الذى زين السماء بزينة الكواكب و رصع هذه القباب العلى بدرر الدرارى الثواقب أن استسعد السلطان الأعدل الأعظم، و الخاقان الأفخم الأكرم أشرف ملوك الأرض حسبا و نسبا، و أكرمهم خلقا و أدبا، مروّج مذهب أجداده الأئمه

ص: ٤٧١

المعصومين، و محیی مراسم آباءه الطیبین الطاهرین السلطان بن السلطان بن السلطان، سلیمان الحسینی الموسوی الصفوی بهادر خان بتذهیب هذه القبه العرشیه الملكوتیه و تزیینها، و تشرف بتجديدها و تحسینها، إذ تطرق علیها الانكسار، و سقطت لبناتها الذهبيه التي كانت تشرق كالشمس فی رابعه النهار، بسبب حدوث الزلزله العظیمه فی هذه البلده الطیبه الکریمه فی سنه أربع و ثمانین و ألف و كان هذا التجديد سنه ست و ثمانین و ألف.

کتبه محمّد رضا الامامی «(۱)».

(۳۰)

اشاره

مخمس من كلام آقا حسين خوانساری (ره)

[۱] [اصل ایمان، عین عرفان، مظهر اسما، علی است

[

اصل ایمان، عین عرفان، مظهر اسما، علی است

بوستان آفرینش را چمن پیرا (۲) علی است

رافع بنیاد گردون، نوربخش آفتاب

عقل اول، عرش اعظم، معنی امّ الكتاب

کوثر [و] عین الحیوه و سدره طوبی، علی است

[۲] [زمزم و خیف و منا و کعبه و بطحا علی است

[

زمزم و خیف و منا و کعبه و بطحا علی است

دین علی، ایمان علی، دنیا علی، عقبی علی است

مخزن علم الهی، عالم نزدیک و دور

نفس خیر المرسلین فرمانده یوم النشور

بعد خير المرسلين يكتای بی همتا، علی است

ص: ۴۷۲

۱- (۱) - بحار الانوار، ج ۴۸، ص ۳۲۷.

۲- (۲) - چمن پیرا: باغبان

[۳] باعث ایجاد عالم، قاضی یوم الحساب

[

باعث ایجاد عالم، قاضی یوم الحساب

خسرو معنا و صورت رهنمای شیخ و شاب

مظهر حسن ازل، آئینه بزم حضور

محفل آرای تجلی، شمع نورافروز طور

آستین قدر (۱) موسی را ید و بیضا، علی است

[۴] اولیا، انوار ذات آفتاب وحدتند

[

اولیا، انوار ذات آفتاب وحدتند

مهبط آثار فیض (۲) بی حساب وحدتند

در حقیقت جمله اوراق کتاب وحدتند

یک به یک هر چند رشحات سحاب وحدتند

مرجع این قطره های فیض چون دریا، علی است

[۵] عکسها گردید در عالم ز یک صورت عیان

[

عکسها گردید در عالم ز یک صورت عیان

موجها گشتند از یک بحر پیدا در جهان

نیست مخفی سرّ این معنی به نزد عارفان

نور او شد جلوه گر بر صورت پیغمبران

نوح و ابراهیم و خضر و آدم و موسی، علی است

ص: ۴۷۳

۱- (۱) - در نسخه چنین است.

۲- (۲) - در نسخه خطی: «مهبط آثار فیض و...» بود.

[۶] احمد مرسل که شد معراج او عرش مجید

[

احمد مرسل که شد معراج او عرش مجید

چهره مقصود را از لطف حق بی پرده دید

راه بود از نور، شاه اولیا آن شب بدید

بی ولایش در مقام قرب حق، نتوان رسید

خضر راه ره نورد ليله الاسرى، علی است

[۷] دست تقدیر الهی، باعث موت و حیات

[

دست تقدیر الهی، باعث موت و حیات

شمع فانوس حقیقت، نوربخش کائنات

در حریم جلوه حسن اجل، مرآت ذات

گرچه ممکن نیست سلب احتیاج از ممکنات

آنکه مستغنی است از دنیا و مافیها، علی است

[۸] راز دان لو کشف، داماد خیر المرسلین

[

راز دان لو کشف، داماد خیر المرسلین

عروه الوثقای اهل حق، امیر المؤمنین (ع)

اسد الله، قدرت الله، هادی راه یقین

روح حق در جیب مریم، جان جبریل امین

۱- (۱) - در نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۷۵۹۳، در صفحات ۲۶ و ۴۹ نسخه خطی این هشت مخمس با عنوان «مخمس من کلام آقا حسین» یاد شده است، و مصرع پنجم از مخمس هشتم را نداشت که در قلاب آورده شد، کما اینکه نسخه بدل آن مصرع می تواند این باشد: [آنکه در هرجای عالم هست آن مولا، علی است].

شعری از آقا حسین خوانساری

ای دل همه دردی ز کجا می آیی از کوی کدام دلربا می آیی
ای گرد ز کوی کیستی راست بگو بسیار به چشمم آشنا می آیی

وقفنامه

فاتحه کتاب ثنای هر حامدی حمد و سپاس منشی بدایع نگاری است که یکی از آیات قدرت اعجازنا و صحایف نعمای لا تعدّ و لا- تحصایش قرآن کریم است که راهنمایی بینات هر آیتش کافه ناس بلد مدینه علم و معرفت اند و به چراغ افروزی انوار دلالتش همه خلاق شناسای طریق مستقیم خداشناسی و مرحله همای جاده قویمه بندگی و طاعت و خاتمه صحیفه کامله ستایش طرازی هر متکلمی نعمت بی قیاس رسول معجز آثاری است که تا محضر سعی بلیغ جمله انبیاء و رسل در باب تبلیغ رسالات حضرت الهی به خاتمی آن آیه رحمت نامتناهی مهر نشد به رقم امضای جناب اقدس کبریایی نرسید و تا به همدستی اهل بیت اطهار بهار سرای گلشن هستی و چمن آرای گلزار همیشه بهار حق پرستی نگشت آینه ثواب نمای حسن قبول ایزدی بر وجه شایستگی نقش پذیر صورت مقبولی عیادت احدی از آحاد عباد نگردید «علیه و علیهم شرائف الصّیلموات مادام القرآن حاکما بین الناس بمحکم الآیات و معظم البینات».

اما بعد بر واقفان مواقف جد و اجتهاد پوشیده نماند که چون به حکم کریمه و **تَعَاوَنُوا عَلَی الْبِرِّ وَ التَّقْوٰی** (۱) معاونت بر اعمال خیر در شمار مأمورات و ترک اعانت بر افعال

ص: ۴۷۵

صلاح در عداد منهیات، لاجرم بندگان سلیمان مکان، سکندر شأن، دارا دربان، قبله سلاطین زمان، قدوه خواقین دوران، خورشید افق ظل الهی، دری سپهر شاهنشاهی، گلدسته گلستان مصطفوی. نوباره بوستان مرتضوی، آب و رنگ گلشن ایجاد، نوبهار چمن عدل و داد، زیب افزای لباس دارایی، زینت بخش افسر سروری و فرمانفرمایی، گلگونه جمال سلطانی و ادب که جاه و جلال مرتبه سلیمانی ناشر منشور **إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ (۱)** السلطان بن السلطان الخاقان بن الخاقان ابو المؤید السلطان شاه سلیمان الصفوی الموسوی الحسینی بهادر خان لازالت آیات ملکه و سلطانه مرقومه علی صحایف الخلود و الدوام بالنبی و آله علیهم افضل الصلوه و السلام.

این نگاشته خامه اعجاز طراز قدرت ازلی و ریخته کلک حکمت پرداز رحمت لم یزلی را بر وفق شریعت مقدسه غوا و قانون ملت مقدسه بیضا بعد از تلقی بصیغه معتبره اسلامیة تقرّبا إلى الله الواقف الأبدی و ابتغاء لمنه الدایم السرمدی وقف مخلد شرعی فرمودند بر ساحت درگاه خدای حریم بارگاه کبریایی گنجینه حجت الهی، مخزن رحمت نامتناهی، محط رحال فیض آسمانی، مهبط اشعه انوار یزدانی صدف درّ مکنون امانت، درج گوهر مخزون ولایت، کعبه جهانیان، قبله اهل ایمان، مسکن سکینه رب العالمین، مطرح نور دیده سید المرسلین یعنی آستانه قدس آشیانه منوره مطهره مبارکه متبرکه مقدسه معظمه ملکوتیه عرشیه سماویّه علیه عالیّه رضیه رضویّه علی مشرفها و آباءه المعصومین الابرار ابرک برکات الملك الوهاب مآدارت الافلاک و سارت الکواکب؛ مقرر آنکه سایر سکنه و زوار آن مکان فردوس نشان در همان محل فیض صاحب قران از فیض قراءت و تلاوت آن گلدسته بند ازهار سعادات دارین و شیرازه طراز صحایف توفیقات نشأتین گردیده به جای دیگر نقل و تحویل ننمایند وقفا صحیحا شرعیا... الخ.

ص: ۴۷۶

از جانب آقا حسین به میرزا محمد حسین و میرزا محمد سعید نوشته اند

بی استطاعتی که از عراق فراق، ساز و برگ سیاحت به وادی بی پایان شرح اشتیاق در بساط بضاعتش نیست، به آهنگ ارض حجاز عرض نیاز زنگوله اظهار شوق بر محمل بیان بستنش هرزه در ایست، و بی بضاعتی که نیروی سیاحت لجه بی کران بیان شداید آلام ایام فراق، در بازوی قدرتش نه بغل به شناوری این بحر بی ساحل گشودنش بادپیمایی، همان بهتر که قلم و اسطر نسب که از جهل مرکب هوس مرحله پیمایی مغلان زار شرح خارخار کعبه وصال، با پای برهنه اش در سر است، زورق اندیشه را از بحر طوفان خیز این مدعا که به عمر نوح به پایان نمی رسد بر آورده، به سفارت این اخلاص نامه عقیدت طرازه که بزم حضور ارم سرور محاذیم عظام اعنی محفل آرایان انجمن فضل و افضال، صدرنشینان ارائکک مجد و اجلال، و یگانگان کشور آفرینش، برگزیدگان قلمرو دانش و بینش، دو نیر اوج بی مثالی، دو اختر ذروه بلنداقبالی میرزا محمد حسین و میرزا محمد سعید ادام الله ظلال جلالهما العالی، بی منت بال کبوتر در پرواز است، به اهداء هدایاء دعاء بی ریا پردازد.

امید که تا مشعل خورشید جهان آرا بر این گنبد مینا فروغ بخش عرصه روزگار است، چراغ دولت آن دو برگزیده انظار لطف کردگار از مشکوه عنایات ایزدی روشن، و به پشت بانی دست حمایت خالق ذو المنن از صرصر حوادث زمن ایمن باد.

از جانب آقا حسین به واقفه نویس در سفارش شخصی نوشته اند

پیوسته خاتم دولت و نگین حشمت، پیرایه یمین و فضل و هنر باد، چمن پرای گلزار عرض مدعا، یعنی خامه سخن سرا ازهار اظهار شوق را که گل سرسبد تعارف روزگار

است، بچه طرح غریب، و کدامین طور خاطر فریب دسته بندد، که در محفلی که از بیم ادای مبتدل، رایحه گل هر زمان برنگی، و نغمه بلبل هر نفس به آهنگی به مشاعر دریافت همگنان می رسد، پیرایه قبول گرفته، گلدسته سرزنش تحفه دستار آشفستگی نگردد، همان بهتر که دست هوس از شاخسار این امل گسسته، از گلشن مکالمه غایبانه به سفارش سکالش مطالب دوستان گلدسته کامروایی بندد، اکنون نخستین مرامی که خاطر محبت ذخایر، در گرو خواهش انجام آن است، افاضه انوار رأفت، و اشاعه آثار مرحمت، درباره حامل صحیفه الوداد است که به صفات حمیده و سمات پسندیده آراسته و پیراسته سیمای زهد و صلاح از وجناب احوالش لایح، و لایحه تقوی و رستگاری از ناصیه اوضاعش واضح است، یقین که به مقتضای مکارم فطری و مراحم جبلی هرگونه اعانتی که مقدور شود درباره حضرت مومی الیه مبذول خواهد بود، پرده دوری مرتفع، و شمل دوستی مجتمع باد.

(۳۵)

در جواب کتابت میرزا نظام که به صایبا نوشته

و التماس نموده بوده که دیوان خود را نوشته به جهت شخصی که با ایشان آشناست بفرستند، نوشته اند:

از روایح روح افزای خلت و فوایح فرح بخش محبت، که به سحرپردازی خامه معجزه طراز از گل کاغذی نامه، به مشام دریافت نکته شناسان گلشن و داد می رسد، شور هزاران عندلیب در دل بی شکیب افتاد و بنظاره ازهار ریاض الفت و ریاحین حدیقه مودت، که از مکامن ضمیر الهام موطن به توتیای قلمی غبار خط در دیده دید محرمان خلوت اتحاد جلوه می کند، سرمایه صد چمن شکفتگی به دست آمده جلوه شاهدانه ابکار افکار که در جامه قلمکار خط، کرم چشمک زدن فریبند کیسه اندیشه را از نقود تحسین و آفرین تهی کرد، و زبان شکسته بیان سبز چهرگان نقوش حروف که در بزم شیوا بیانی بر

ص: ۴۷۸

چشم سخنگوی بتان نکته گیرند، از تعلق خاطر فیض مظاهر شاهد مطلبی که به سرانگشت خامه هنرنا چهره از نقاب اختفا گشوده بود، آگهی داده مزید اهتمام دوستان به چهره پردازى نشست، و حسن توفیق یزدان بمشاطگی برخاست. در این هنگام که عروس این مرام را هر هفت تمامی اتمام، و پیرایه حصول بر اندام است در صحبت حامل تذکره دوستی و کنف صیانت حافظ حقیقی به انجمن حضور می رسد، امید که به نظر استحسان آن مراعی طریقه آداب و رسوم، و عرصه قبول مشکل پسندان آن مرزوبوم درآید. پرده دوری مرتفع و شمل دوستی مجتمع باد.

(۳۶)

از جانب آقا حسین به جمشید خان حاکم استرآباد نوشته اند

پیوسته دوحه اقبال و نهال اجلال بندگان منبع الشأن رفیع المکان، عالی حضرت، کیوان رفعت، مریخ صولت، مشتری سعادت ایالت و شوکت و اقبال پناه، حشمت و عظمت و اجلال دستگاه. شجاعت و نصفت و معدلت انتباه، بسالت و جلالت و شهامت اکتناه، عالی جاه منظور انظار خاقانی، مشمول عواطف صاحبقرانی، خانی عظیم الشانی، منبع الجود و الاحسانی، مدد الله تعالی ظللال جلاله، از رشحات سحاب عنایت حضرت یزدان، و هبوب نسایم مراحم رازق انس و جان، به الوان ازهار خرمی و انواع اثمار شادکامی برومند باد.

بعد از اهداء تحف ادعیه و افره و ارسال هدایا اثنیه متکاثره بر لوح ابلاغ می نگارد که مراقبت احوال و اسعاف آمال گروهی که به حلیه نسب و حسب و زیور علم و ادب از سایر همگان ممتاز بوده باشند، صاحب دولتان بیدار بخت و عالی همتان دانش پژوه را باعث ازدیاد حشمت صوری و معنوی، و مورث فزایش سعادت دنیوی و اخروی می گردد. بل ادای شکرگزاری نعمت دولت و اقبال و سپاس داری موهبت جاه و جلال بدون پژوهش احوال این طبقه والا و فرقه معلی بر نهج شایستگی و طور بایستگی صورت امکان

ص: ۴۷۹

نمی پذیرد. و از اینجاست که اساطین عظمای سلف همواره همت والا نهمت به انشراح بال و انجاح آمال این گروه ذی شأن گماشته و دعایم کاخ حشمت و قوایم سریر دولت را به نیروی دست دعای ایشان استوار می داشته اند.

الحق در این نشأه امکان و سرای بی نفاق آخشيجان امری که پسندیده گذشتگان و زبانزد آیندگان تواند بود، همین شیوه ستوده قدرشناسی ارباب کمال است که هم نامیه چمن نیک نامی و هم شیرازه هنگامه شادکامی است. و یقین حاصل است که آن سرحلقه ارباب دریافت که در شیوه وارسه که از همگنان پیش، و در مراسم دقیقه یابی از سالکان این مسلک قویم در پیش اند. این شیمه کریمه به شایسته ترین نهجی به پیشگاه حضور و منصه ظهور می رسد، لیکن بنا بر مزید محبت نسبت به حضرت سیادت و نجابت پناه فضیلت و کمالات دستگاه، فرخنده اطواری شمساً للفضيله و الإفاضه و المعانی فلان که به فضایل وهبی و مکتسبی و کمالات صوری و معنوی قصب السبق از أمثال و أقران ر بوده و به هوای مواصلت أقربا و خلان، و به مقتضای خبر خجسته اثر حب الوطن من الايمان در این ولا- به وطن مألوف مراجعت نموده به ذریعه این صحیفه الوداد مذکر افاضه آثار رأفت و اشاعه آثار ملاطفت درباره افادت و افاضت پناه مومی الیه می گردد. یقین که پیوسته به جلال تفقدات بی غایات و فواضل تلطفات بی نهایت که به مقتضای مکارم فطری و مراحم جبلی که نسبت به حضرت مومی الیه به ظهور رسانند محبان را ممنون و مسرور خواهند داشت.

(۳۷)

از جانب شخصی در باب قبول تکلفی به بزرگی نوشته اند

عرضه داشت فلان به موقف عرض می رساند که چون نهالی که به حسن انظار تربیت چمن پیرا و افاضه انوار خورشید جهان آرا به شکوفه و برگ سرسبزی برومند و به نوازش

ص: ۴۸۰

نسیم بهاری شکفته و خرسند می گردد، و هنگام بروز اثمار، و ظهور آثار تربیت بهار، در نثار ازهار در قدم باغبان بی اختیار است. بنابراین اگر این کمینۀ غلام زاده قدیمی، که به مثابۀ کیا به دستگیری قوت نشو و نما از خاک برداشته انظار عاطفت والا است. در هنگام برومندی نهال آمال به میوه مراد به مژدگانی انجاح مأمول در نثار محقری که هم از فضالۀ انعام عام آن مفضل منعام است، در قدم حامل مژده عنایات بی غایات جرأت و جسارت نماید، یقین که عفو بی دریغ پرده پوش جرم بندگان خواهد بود.

(۳۸)

از جانب آقا حسین به محمد بیک نوشته اند

مخلص بی ریب و بین بر مرآت حقایق نمای ضمیر بیضا ضیا منطبع می گرداند که شمع شبستان بیان را که عبارت از خامۀ آتشین زبان است ساز و برگ آن نیست که به گل افشانی شرار اظهار شوق بزم افروز انجمن نامه نگاری و انجمن آرای محفل مطلب گذاری گردد، همان بهتر که پروانۀ سوخته بال خاطر خلّت سکال، بیهوده گرد فانوس این خیال نگردیده به گلبانگ صریر قلم فریضۀ دعا را اقامت نماید. چندان که از الوان ازاهیر رنگارنگ و انواع ریاحین گوناگون گل محمّدی که بلبل نطق از رایحۀ روح پرورش نغمه سنج درود احمدی است، انگشت نمای شاخسار اشتهار، و صاحب امتیاز قلمرو نوبهار است، ازهار آثار دولت آن منظور انظار لطف کردگار، گل سرسبد روزگار و پیرایۀ تارک قرون و اعصار باد.

(۳۹)

از جانب آقا اشرف به محمد بیک نوشته اند

بنده دولتخواه به موقف عرض باریافتگان محفل ارم شاکل می رساند که از روزی که رازداری اسرار محبت به خامه رسید، و صحبت بی واسطه به توسط نامه انجامید، پیوسته خاطر صداقت پیرا، رقم این آرزو بر لوح اندیشه می کشید، که همواره به وسیلۀ نگارش

ص: ۴۸۱

عرایض سدکی از دولت مکالمه غایبانه بهره ور آید و به نیروی بازوی قلم که کلید گنجینه اسرار و کارگشای زبانان مطلب نگار است، ابواب بهارستان این سعادت والا بر چهره بخت گشاید، لیکن از آنجا که روزگار دیدگان تجربه آیین نگارش نام های مودت تزئین را پیش از رسیدن نامه یا پیامی از سفر کردگان هجرت گزین، مورث تمادی ایام مفارقت یافته اند، پیوسته خار حسرت این آرزو در دل می شکست، و همواره چشم به راه ملاطفه که دست آویز تسلی خاطر تواند بود، بر شاهراه انتظار می نشست، تا آنکه در این هنگام گلدسته پیامی که از گلستان عواطف بیکران شکفته بود، پیرایه دستار افتخار آمد، و استشمام مظنه دورنگی و بی وفایی درباره این مخلص یکرنگ از ازهار همیشه بهار شد، حاشا حاشا که از گلبن محمّدی اخلاص گل رعنا دورنگی گشاید، یا ثمر تلخ نفاق از نخل پیوندی دوستی بیار آید،

«سر اگر خاک شود عشق همان است که بود».

رعایت طریقه ادب و آداب عنان تاب کمیت قلم از وادی اطناب است همواره چراغ دوره دولت والا از مشکوه عنایات ایزدی روشن و ریاض آرزو به آبیاری سحاب لطف الهی همیشه گلشن باد.

(۴۰)

از جانب شیخ علی خان به حسین پاشا در جواب کتابت که از هند نوشته

و استدعای حضور بعضی از متعلقان خود و سایر مطالب نوشته اند:

مکتوب خلت اسلوب عالی حضرت امارت و شوکت و اقبال پناه مناعت و بسالت و شهامت و اجلال دستگاه، زبده الأمرا، نخبه الکبرا، کمالات للشجاعه و الإمارة و الشوکه و الإقبال، حسین پاشا زید قدره، در هنگامی که به میامن توفیق الهی و نیروی اقبال یزدان ظل اللہی، از تنظیم و تنسیق معظمات مهمات ملک و ملت بر وفق رضای حضرت بی چون، و طبق صلاح دولت روزافزون، فراغ کلی دست داده، و به نسایم مراجع ایزدی

ص: ۴۸۲

ابواب حدایق فیروزی و اقبال بر چهرهٔ آمال منتسبان دولت بی زوال گشاده بود، صورت نگار مرآت اطلاع گردید، و مستدعیات خاطر دوستی مآثر، که در آن تذکرهٔ یک جهتی به معرض اظهار درآمده بود، هر یک در وقت خود به عرض باریافتگان سرادق عظمت و اجلال و مقربان بساط خوقت و اجلال رسید، به عنایت الهی و به میامن مراحم ظلّ اللّهی به شرف انجام مقرون گردید و در این ابواب ارقام مطاعه عزّ صدور یافت. و عریضه و پیشکشی که مصحوب ملازم خود روانهٔ درگاه جهان پناه نموده بودند در وقت مرغوب از نظر کیمیا اثر اشرف اقدس گذشت، و از جانب سایر متعلقان که در ظلال الویه عدالت کامله و مروت شامله که نسبت به کافهٔ جهانیان سمت عموم دارد غنوده و آسوده مطمئن باشند و همواره به اظهار مدعیات و مطالب خود فاتح ابواب یک جهتی کردند.

وقف نامه کتاب از نوهٔ آقا حسین خوانساری

(۱)

بسم الله الرحمن الرحيم عليه عاليه متعالیه

بعد از نگارش کتاب حمد الهی و گزارش درود جناب رسالت پناهی و عترت طاهره اش که کلگونه بهارستان دانشند، بر ضمائر واقفان مواقف خیر و ثواب مخفی نماناد که نواب مریمی آداب، فاطمی القاب، خورشید احتجاب... رکاب زبدهٔ ارکان، شاهزادهٔ عالمیان، وقف فرمودند این کتاب را با سایر کتابهای دیگر که ظهر هر کدام آراسته است به همین شرح بر سکنهٔ حجرات و متردین مدرسهٔ واقعه در خاج درب دروازهٔ حسن آباد اصفهان و بر کافهٔ شیعیان امامیهٔ اثنی عشریه، خواه از جملهٔ متردین مدرسهٔ مزبوره باشند و خواه نباشند، به شرط آنکه از شهر اصفهان بیرون نبرند و بعد از قضای... باز به مدرسهٔ مزبوره آورده تسلیم کتاب دار مدرسهٔ مزبوره نمایند.

ص: ۴۸۳

۱- (۱) - همانطور که در مقدمه متذکر شدیم به جهت تناسب حکم و موضوع بعد از وقف نامه های قرآن و... آقا حسین خوانساری، دو وقف نامهٔ قرآن و کتاب از دختر و نوهٔ آقا حسین خوانساری در اینجا آورده شود و بقیهٔ وقف نامه های خاندان آقا حسین خوانساری به جای دیگر موکول می شود.

مقرر آنکه تولیت وقف مزبور با واقفه موفقه معظم اليها باشد، و بعد از ايشان با پادشاه عصر که متولی ساير موقوفات و کتابخانه مدرسه مزبوره است، باشد. فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ . (۱)

تحریرا فی ۴ شهر جمادی الآخر سنه ۱۱۳۰

من الفقير ابن جمال الدين محمد الخوانساری محمد رفيع

وقف نامه قرآن-دختر آقا حسين خوانساری

(۲)

الحمد لله الواقف على ضماير العباد، العالم على أسرار كل حاضر و باد، المالك في يوم التناد، و الصلوه و السلام على سيدنا محمد الداعي إلى سبيل الرشاد، المولود في خير البلاد [...] جميع العباد، المخاطب بخطاب إنما أنت مُنذِرٌ وَ لِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ (۳)، و على أخيه و وصيه و صهره و خليفته و كاشف كربه، الذي كان ضربه من ضرباته أفضل من عباده الثقلين إلى يوم المعاد، و على أولاده المعصومين و ذريته الطاهرين، المحرزين قصبات

ص: ۴۸۴

۱- ((۱)) - سورة مبارکه بقره، آیه ۱۸۱.

۲- ((۲)) - در سال ۱۳۳۱ هجری قمری مرحوم آقا میرزا ابو تراب معروف به نقيب السادات و مسجل به نقبائی اهل علم و منبر بود، عمارت ملكی آنها در كوی فعلا در تصرف آقای حاج آقا كاظم داودی است، من در آن عمارت خانه نشین و مستأجر بودم، این قرآن را آن مرحوم به بنده داد که محفوظ بدارم. او می فرمود که این قرآن خط دختر مرحوم آقای آقا حسين خوانساری است، و خود او هم وقف کرده است، و متولی بر این وقف نامه صفحه مقابل مسلم نیست. قرآنی است نفیس خط همان بانو باشد یا غیر آن، خیلی خوش خط است و قدیمی با کاغذ اعلا تذهیب کار... با طلای سرخ. توضیحا نوشتم که مجهول نباشد ملكی نیست و همه کس می تواند تلاوت کند. العبد میرزا محمّد زهرائی ابن میرزا و شاعر متخلص به بدیع فرزند... مجتهد فرزند مرحوم ملا صادق علی اکبر مسکن همه در كوی بود. دكتر محمّد زهرائی

۳- ((۳)) - سورة مبارکه رعد، آیه ۷.

السبق في مضممار الخير و السداد، حج الله على الأنام مادامت الأرض مهادا، و الجبال أوتادا.

و بعد وقف مؤبّد و حبس مخلمد نمود این قرآن مجید را علیا حضرت، فرشته خصلت، مریم طبیعت، فاطمه سیرت، خدیجه عصمت، آسیه طینت عصمت و عفت پناه، طهارت و خدارت دستگاه، زبده المطهرات و قدوه المخدّرات صبیّه کبرای عالی حضرت، تعالی منزلت، گرامی مرتبت، قدوسی طینت، قدوسی سجّیت، ملکی سیرت افادت و افضات پناه حقایق و معارف آگاه، جامع المعقول و المفتول حاوی الفروع و الاصول، علامی فهّامی علامه العلمائی ملجا الفضلائی مجتهد الزّمانی وحید الدورانی.

بر حضرات عرشی... درجات سدره رتبات که شیعیان امیر المؤمنین و محبّان ائمه معصومین تلاوت نمایند و ثواب آن را به ارواح مقدّسان حضرات چهارده معصوم صلوات الله و سلامه علیهم اجمعین عاید سازند.

و تولیت آن را به خود مفوّض فرمود، مادامت علی قید الحیوه، و بعد از خود به صبیّه مکرمه معظّمه مخدّره خود دامت عصمتها و عفتها، و بعد از او به اعلم و اصلح و اسنّ اولاد ذکور او و اولاد اولاد او هکذا ما تعاقبوا و تناسلوا، بشرط تقدّم بطن اعلى بر اسفل و ذکور بر اناث، و اگر ذکور در طبقه نباشد اکبر اولاد اناث در آن طبقه متولی خواهد بود، و اگر العیاذ بالله بالکلیه اینها منقرض شوند، بر اسن و اصلح و اعلم اولاد ذکور عالی حضرت سابق الالقاب والد ماجد... [و الاود اولاد به شرط تقدّم بطن اعلى بر اسفل و اولاد ذکور بر اولاد اناث، و اگر در طبقه ذکور نباشد اکبر اولاد اناث او متولی خواهد بود، و اگر اسن با علم و صلاح معارضه کند، علم و صلاح را معتبر دانند؛ و اگر علم باصلاح معارضه نماید صلاح معتبر خواهد بود در جمیع طبقات.

وقفا صحیحا شرعیّا بشرط أن لا یباع و لا یوهب و لا یرهن و لا یجس و لا یؤخذ إلاّ بإذن المتولیّ.

فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ .

و كان ذلك في شهر صفر ختم بالخير و الظفر سنة ١١٢١.

- ۱- آتشکده آذر، لطفعلی بیگ آذر بیگدلی، مقدمه و تعلیقات: سید جعفر شهیدی، انتشارات مؤسسه نشر کتاب، تهران، ۱۳۳۷ ش.
- ۲- اعیان الشیعه، سید محسن امین عاملی، تحقیق: سید حسن امین، چاپ پنجم، دار التعاون للمطبوعات، بیروت، ۱۴۳۰ ق/۱۹۸۳ م.
- ۳- الذریعه إلى تصانیف الشیعه، شیخ آقا بزرگ تهرانی، چاپ اول، نجف و تهران، و چاپهای بعد اوست بیروت، ۱۳۵۵-۱۳۹۸ ق.
- ۴- الفوائد الرضویه، حاج شیخ عباس قمی، کتابفروشی مرکزی، تهران، ۱۳۲۷ ش.
- ۵- أمل الآمل، شیخ حرّ عاملی، تحقیق: سید احمد حسینی اشکوری، دار الکتاب الاسلامی، چاپ نمونه، قم، ۱۳۶۲ ش.
- ۶- تاریخ ادبیات در ایران، دکتر ذبیح الله صفا، انتشارات فردوس، چاپ دهم، تهران، ۱۳۷۳ ش.
- ۷- تاریخچه اوقاف اصفهان، عبد الحسین شیرازی، چاپخانه محمدی، اصفهان، ۱۳۴۶ ش.
- ۸- تتمیم أمل الآمل، شیخ عبد النبی قزوینی، تحقیق: سید احمد حسینی، کتابخانه آیه الله مرعشی، قم، ۱۴۰۷ ق.
- ۹- تذکره شعرای خوانسار، یوسف بخشی، مؤسسه مطبوعاتی میرپور، تهران، ۱۳۶۶ ش.
- ۱۰- تذکره نصرآبادی، میرزا محمد طاهر نصرآبادی، تصحیح: وحید دستگردی، کتابفروشی فروغی، تهران.
- ۱۱- تذکره القبور، سید مصلح الدین مهدوی، کتابفروشی ثقفی، اصفهان، چاپ دوم، ۱۳۴۸ ش.
- ۱۲- تعلیقه أمل الآمل، میرزا عبد الله افندی اصفهانی، تحقیق: سید احمد حسینی اشکوری، چاپ اول، کتابخانه آیه الله مرعشی، قم، ۱۴۱۰ ق.
- ۱۳- دائره المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر: کاظم موسوی بجنوردی، ۱۳۷۴ ش، تهران، مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی.
- ۱۴- روضات الجنّات فی احوال العلماء و السادات، سید محمد باقر خوانساری اصفهانی، تحقیق: اسد الله اسماعیلیان، انتشارات اسماعیلیان، قم، ۱۳۹۰ ق.

۱۵-طبقات اعلام الشیعه(الکواکب المنشره) شیخ آقا بزرگ تهرانی، تحقیق:علی نقی منزوی، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۷۲ ش.

۱۶-فرهنگ ایران زمین، به کوشش ایرج افشار، رساله با عنوان مکتوبی از آقا حسین خوانساری، تصحیح:حسن عاطفی، تهران، جلد ۱۳۶۱، ۲۵ ش.

۱۷-فهرست دو کتابخانه آستان قدس رضوی، عده ای از علما، تهران، انتشارات فرهنگ ایران زمین، تهران، ۱۳۵۱ ش.

۱۸-فهرست کتب خطی آستان قدس رضوی مشهد، عده ای از فضلا، انتشارات کتابخانه آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۰۵-۱۳۸۶ ش.

۱۹-فهرست میکروفیلم های دانشگاه تهران، محمد تقی دانش پژوه، ۱۳۶۲ ش، تهران، سازمان چاپ دانشگاه تهران.

۲۰-فهرست نسخه های خطی دانشگاه تهران، محمد تقی دانش پژوه و علی نقی منزوی، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۳۰-۱۳۶۴ ش.

۲۱-فهرست نسخه های خطی فارسی، احمد منزوی، مؤسسه فرهنگی منطقه تهران.

۲۲-فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، سید احمد حسینی اشکوری و دیگران، کتابخانه آیه الله مرعشی، ۱۳۵۴-۱۳۸۶ ش.

۲۳-فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، عبدالحسین حائری و دیگران، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۰۵-۱۳۵۷ ش و انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۶ ش، قم.

۲۴-فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه جعفریه قائن، سید جعفر حسینی اشکوری، مجمع ذخائر اسلامی، قم، ۱۳۸۱ ش.

۲۵-فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی، سید عبد الله انوار و حبیب الله عظیمی و دیگران، کتابخانه ملی ایران، تهران، ۱۳۶۵ ش.

۲۶-فهرست نسخه های خطی کتابخانه های گلپایگان، سید جعفر حسینی اشکوری، مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۱ ش ۱۴۲۳/ق، قم.

۲۷- فهرست نسخه های خطی مدرسه سپهسالار (شهید مطهری) ابن یوسف شیرازی و محمد تقی دانش پژوه و علی نقی منزوی، تهران، ۱۳۱۳ ش.

۲۸- فهرست نسخه های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، سید احمد حسینی اشکوری، مرکز احیاء تراث اسلامی، قم، ۱۴۲۸ ق.

۲۹- فهرست نسخه های خطی ملی ملک، تهران، عده ای از فضلا، تهران، ۱۳۵۲ ش.

۳۰- فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، سید جعفر حسینی اشکوری و سید صادق حسینی اشکوری، قم، مرکز احیاء تراث اسلامی، ۱۴۲۸ ق.

۳۱- مجله یادگار، مقاله محمد صدر هاشمی، منشآت آقا حسین خوانساری، شماره هشتم، ۱۳۲۴ ش، تهران.

۳۲- محقق خوانساری، محمد حسن فاضلی خوانساری، تنظیم: سید جعفر حسینی اشکوری، مؤسسه علمی فرهنگی آیه الله فاضلی خوانساری و مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۷۸ ش / ۱۴۲۰ ق، قم.

۳۳- منتخب التواریخ، حاج ملا هاشم خراسانی، کتابفروشی اسلامی، تهران، ۱۳۳۷ ش / ۱۳۷۸ ق.

۳۴- میراث ماندگار، زیر نظر سید محمود مرعشی، ۱۳۸۰ ش، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، قم.

۳۵- نسخه پژوهشی، ابو الفضل حافظیان بابلی، دفتر ۱-۱۳۸۳، ۳-۱۳۸۵ ش، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، تهران.

۳۶- نشریه نسخه های خطی دانشگاه تهران، محمد تقی دانش پژوه، ایرج افشار و اسماعیل حاکمی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰ ش.

۳۷- کافی، شیخ کلینی، تحقیق علی اکبر غفاری، دار الکتب اسلامی، ۱۳۶۵.

۳۸- کمال الدین و تمام النعمه، شیخ صدوق، تحقیق علی اکبر غفاری، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

اجازات فقیه بارع آیت الله میرزا محمد هاشم

چهار سوقی (۱۲۳۵-۱۳۱۸)

تدوین: سید جعفر حسینی اشکوری بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه محقق

درآمد:

در دفتر دوم مجموعه گران قدر «میراث حوزه اصفهان» به نشر پاره ای از اجازات مرحوم صاحب روضات علامه سید محمد باقر بن زین العابدین موسوی خوانساری اصفهانی پرداختم. در دفتر حاضر برخی از اجازات مرحوم میرزا محمد هاشم چهارسوقی اصفهانی پیش روست که به همان ترتیب گذشته بر طبق سالهای تاریخ صدور اجازات تنظیم شده است.

علامه سید محمد هاشم بن زین العابدین موسوی خوانساری اصفهانی مشهور به چهارسوقی (متولد ۱۲۳۵ و متوفای ۱۳۱۸) از جمله شخصیت‌هایی است که مستغنی از تعریف است و در کتب بسیاری به شرح حال وی پرداخته اند (رک به: زندگانی چهارسوقی، نگاشته علامه محقق سید محمد علی روضاتی: ۱۱۲-۱۲۲)؛

مکارم الآثار ۳/۹۸۹-۹۹۲؛ رجال ایران، مهدی بامداد ۶/۲۵۳-۲۵۴؛ المآثر و الآثار ۱/۱۹۶ و ۲/۷۵۱؛ ضیاء الأبصار ۲/۵۸۱-۶۲۵؛ اعیان الشیعه ۱۰/۸۳).

در آغاز سخن تذکر این نکته بایسته است که: در پی انتشار برخی از اجازات توسط این حقیر، بین برخی از دوستان و محافل علمی این نکته مورد بحث بود که پس از چاپ کتابهای حدیثی و آثار گذشتگان، فائده این گونه اجازات چیست؟ و چاپ آنها آیا تضييع وقت و مال و سیاه کردن برخی از اوراق با هزینه های گزاف چاپ چیز دیگری در بر دارد؟ ناچار به برخی از نکات مهم در این راستا به گونه ای فهرستوار اشاره می رود.

از زمانی که روایت احادیث معصومین علیهم السّلام به عنوان ثقلی در کنار قرآن کریم به ظهور پیوست و شاگردان به نقل روایات از اساتید خود پرداختند، احتیاج شدیدی به حفظ سلسله اسناد و تألیف کتابهایی در رجال احساس شد، لذا عالمان به نگارش کتابهایی در این فن پرداخته و آثار ارزشمندی همچون رجال برقی، رجال شیخ طوسی، رجال ابن غضائری، رجال نجاشی و... به رشته تحریر درآمد (۱).

پس از تألیف کتاب «خلاصه الأقوال» علامه حلی و «رجال ابن داود» در آغازین سالهای سده هشتم هجری تا اواخر سده دهم و آغاز سده یازدهم هجری و ظهور کتابهای رجالی مرحوم استرآبادی (۲)، حلقه مفقوده ای در شرح حال نگاری عالمان

ص: ۴۹۰

۱- ((۱)) - البته نگارش رجال از زمان ائمه علیهم السّلام آغاز شده است چنانچه محمد بن ابی عمیر - که سه امام معصوم را درک کرده - به نگارش صد تن از رجال امام صادق علیه السّلام پرداخته است [رک: الفهرست، ص ۲۱۸، شماره ۳۲].

۲- ((۲)) - توضیح المقال معروف به رجال صغیر که در سال ۱۰۱۶ در مکه تألیف شده است، تلخیص المقال مشهور به رجال الوسیط که در ۱۰ جمادی الثانی ۹۸۸ تألیف آن به پایان رسیده است، و منهج المقال مشهور به رجال کبیر که به سال ۹۸۶ در نجف اشرف نگارش یافته است.

شیعی وجود دارد که در خلال حدود ۲۵۰ سال کمتر کتابی در رجال و تراجم نگاشته شده است (۱).

برای نگارش شرح حال عالمان و دانشمندانی که در این سالها زیسته اند، رجوع به کتابهای تاریخی که در بخشی از کتاب خود اشاره ای گذرا به شرح حال برخی از عالمان زمان خود نموده اند، راهگشاست (۲)، ولی یقیناً کافی نیست و تنها راه مطمئن برای دستیابی به قسمتی از زندگی آنان رجوع به اجازات است به چند دلیل:

الف: شیخ اجازه غالباً در اجازات خود به گونه ای مفصل یا مختصر به اساتید خود و طرق روائی اش اشاره نموده است که این مطلب جهت تنظیم طبقات رجالی بسیار مهم است (۳).

ب: دستیابی به نام شاگردان صاحب اجازه و گردآوری اسامی آنان (۴).

ص: ۴۹۱

۱- (۱) - البته در سده دهم متفرقاتی در رجال به رشته تحریر درآمده است نظیر: تذکره مشایخ قم (یا رجال قم) از علی بن حیدر علی منعل قمی که چنانچه از نامش پیداست فقط به رجال قم پرداخته، یا جامع الاقوال یوسف بن محمد حسین عاملی که به ترتیب رجال کشی و نجاشی و طوسی و فهرست شیخ و خلاصه الاقوال و ایضاح الاشتباه علامه حلی نظر داشته است، و نیز مشایخ الشیعه یحیی بن حسین یزدی که بسیار مختصر برگزار نموده است، و یا کتاب الرواه محمد بن علی شریف بغدادی که به ترتیب رجال خلاصه الاقوال علامه حلی پرداخته است.

۲- (۲) - نظیر کتاب تاریخی ارزشمند روضه الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء از میرخواند محمد بن خاوند شاه بن محمود خوارزمشاهی (متوفای ۹۰۳) که در جلد هفتم - که نگاشته خواند میر مؤلف حبیب السیر است - به شرح حال سلطان حسین میرزا بایقرا و فرزندان او تا ۹۲۹ و آنگاه به سرگذشت وزیران و سادات و نقیبان و دانشمندان و سرایندگان پرداخته است.

۳- (۳) - در برخی از اجازات، مجیز مفصلاً به شرح حال اساتید و تاریخ تولد یا وفات آنان و برخی از تألیفاتشان اشاره نموده است که برای نمونه بنگرید به: اجازه میرزا محمد هاشم چهارسوقی به ابن داود همدانی در مجموعه اجازات حاضر.

۴- (۴) - نظیر شاگردان محقق کرکی در مجموعه آثار وی، شاگردان علامه مجلسی در تلامذه

ج: به دست آوردن تألیفات مجیز که در اجازات خود به نام آنها اشاره یا به شاگردانش اجازه روایت آنها را داده است (۱).

د: گردآوری سیر تاریخی مسافرت‌های مجیز و تاریخ صدور اجازات در اماکن مختلف (۲).

ه: اطلاع یافتن از کتابهایی که در دوره های مختلف حوزه های علمیه مورد بحث و بررسی عالمان دینی بوده است.

و: ردیابی برخی از نسخه های مفقوده که تا چه زمانی وجود داشته اند.

البته در این بخش می توان پاسخ به کسانی داد که می گویند کتاب شریف کافی دست ساخته عالمان صفوی و ماقبل این دوره اثری از این کتاب نبوده است، و حال آنکه با بررسی اجازات به وضوح می توان به بی اساس بودن این کلام از ریشه پی برد (۳).

پس از قرن یازدهم نگارش کتابهای رجالی و شرح حال نگاری عالمان، جان تازه ای گرفت و کتابهای بسیاری در این فن به رشته تحریر درآمد (۴) که بحمد الله این راه

ص: ۴۹۲

۱- (۱) - بنگرید به: اجازه کبیره علامه حلی به ابن زهره در بحار الانوار.

۲- (۲) - برای نمونه بنگرید به: مجموعه اجازات علامه حلی در میراث حدیث شیعه دفتر نهم.

۳- (۳) - بنگرید به: اجازه علامه حلی به ابن زهره و اجازات شهید اول.

۴- (۴) - در سده یازدهم شاید به دلیل فقر شدیدی که نسبت به کمبود کتابهای رجالی احساس می شد، عالمان بسیاری به نگارش کتابهای رجالی پرداختند که از آن میان می توان به کتب ذیل اشاره نمود: ایجاز المقال فی معرفه الرجال از فرج الله بن محمد بن درویش جزائری، التحریر الطاوسی از حسن بن زین الدین عاملی، جامع الاقوال فی علم الرجال محمد بن علی تبینی عاملی، حاوی الاقوال فی معرفه الرجال عبد النبی بن سعد جزائری، رجال ابراهیم بن خلیفه مشهور به ابن عذاقه، زبده الرجال خداوردی بن قاسم افشار، فائق المقال فی علم الحدیث -

تا زمان حاضر همچنان پابرجاست، اما در همین دوران نیز به اجازاتی برمی خوریم که گاهی نه نام مجیز و نه نام مجاز یا یکی از آنها در هیچ یک از کتابهای رجال یا تراجم مذکور نیستند، پس همتی فراتر می طلبد تا برای تنظیم تاریخ دقیق زندگانی عالمان، ابتدا به احیاء اجازات آنان پردازیم و از فوائد بی شمار آنها بهره بریم.

در مورد اجازات حاضر ذکر این نکته ضروری است که برخی از این اجازات را در سفرهایم به شهرهای ایران به دست آورده ام که در حاشیه به مکان آنها اشاره رفته است، و اگر اجازه در ضمن کتاب یا بر روی نسخه ای بوده، به نام نسخه و مکان وجود آن و شماره کتاب در کتابخانه اشاره شده است. و الحمد لله اولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً.

سید جعفر حسینی اشکوری

قم مقدسه - ۱۰ جمادی الاولی ۱۴۲۸

ص: ۴۹۳

اجازه به میرزا محمد بن عبد الوهاب همدانی

بسم الله الرحمن الرحيم

حمدا وافر لمن ينتهي إليه سلسله الوجود، و شكرا متواترا لمن أنعم بجموده على كل موجود، فسبحانه من حميد هو غايه كل مقصود، و جلّ و عزّ و تعالى فليس سواه معبود.

و صلاه عاليه ناميه زاكيه على من وصل حبله بحبله فهو حبل الله المتين الممدود، و من أجاز عوالم الناسوت و اللاهوت فحلّ بالمقام المحمود، عبده المؤيد و رسوله المسدّد نبينا محمد المجد السعيد المسعود، و عترته الأطهار الأبرار الأخيار مطالع شمس الحكم و الآثار و بحار أنوار الأخبار و شفعاء يوم الورد.

و بعد: فإنّ من لطف الله العميم و كرمه الجسيم على هذا العبد الأحقر الأثيم أن ساعدته جنود توفيقه و عنايته، و عاضدته صنوف فضله و رعايته، و وافقه ماجرى به قلم القضاء على لوح القدر، و رافقه أثر المشيه فيما تيسر له من فوائد السفر، فمنّ الله علىّ بتهيأ الأسباب لزياره أئمه العراق -رزقنا الله الفوز بشفاعتهم يوم التلاق- و تشرفّ في أرض الغرى -على

ص: ٤٩٧

۱- (۱) - این اجازه به خط مجاز در کتاب الشجره المورقه و المشيخه المونقه وى موجود در کتابخانه آيه الله مرعشى به شماره (۵۴۴۲) آمده است.

مشرّفها آلاف التحية و الثناء السرى-بملاقاه جمله من العلماء الأعلام و مصاحبه جماعه من الفضلاء الكرام-أدام الله تعالى أيام إفاداتهم مدى الليالى و الأيام-.

و كان من جمله من ابتهجت برؤيته و اغتنمت الفوز بخدمته مولانا العالم العامل و الفاضل الكامل،زبده الأفاضل و عمدته أولى الفضائل،حلّال مشكلات المسائل و كشاف معضلات الدلائل،صاحب المناقب و المفاخر و الحبر الأديب الماهر،جامع المعقول و المنقول حاوى الفروع و الأ-صول،قدوه أهل المعارف و الحقائق و أسوه أرباب الدقائق،المؤيد من عند الله و المجتهد فى أحكام الله،المولى المفخم المعظم الممجد الربانى الآميرزا محمّد بن الحاج عبد الوهّاب الهمدانى-أدام الله تعالى أيام افاداته و أفاض عليه من جميل برّه و جزيل نواله و خير بركاته-فإنّ هذا الأخ المصطفى المصطفى ممّن حاز قصب السبق فى مضمار الفضل و الكمال،و قد فاز بالقدح المعلى بين أولى التحقيق و الافضال،و قد آتاه الله ما لم يؤتته أحدا من أقرانه و نظرائه من أبناء الزمان،و جمع له بين صباحه تحرير البنان و فصاحه تقرير اللسان و البيان إلى فوائد جمّه قد أودعها مطاوى جمله من مؤلفاته الرشيقه و ساقه سائق التأييد إلى عوائد مهمّه قد و شح بها بعض مصنّفاته الأنيقه،و لقد حقّ فى حقّى و حقّه أن أنشد فى المقام بما أنشأ بعض الأعجمين الكرام:

يارم همدانى و خودم هيچ ندانى يا رب چه كند هيچ ندان با همدانى

و لعمري أنّ مصنّفه الذى قد وقفت عليه و مؤلّفه الذى قد وجهت خاطر إليه حقيق بأن يكتب بأقلام النور على و جنات حدود الحور،بل قمن بأن ينقش برؤوس الأسنّه و الخناجر على بطون الأحداق و ظهور الخناجر،فهنيئا له ما أوتى من العلم و الحكمة و السداد و ما خصّه الله تعالى به من سلوك مسالك الأصول و الفروع و الاجتهاد-كثّر الله تعالى أمثاله فى العباد و أحبي بنشر علوم أقرانه من العلماء الأعلام ميت البلاد إلى يوم التناد-.

ثمّ أنّه-أدام الله تعالى أيّامه-أحسن الظن بهذا العبد القاصر،فاستجاز منى مع ما هو عليه من المناقب و المآثر جريا على منوال العلماء السابقين و اتباعا لآثار فقهائنا الماضين -

شكر الله مساعيهم و حشرهم يوم الورد مع مواليتهم-فاستخرت الله تعالى و أجزت لجنابه -أيده الله و أبقاه و من كل سوء وقاه و أبقاه-أن يروى عنى جميع ما يجوز لى روايته من مصنفات أصحابنا و غيرهم بجميع صنوفها من كتب التفاسير و الأخبار و الزبر المدونه فى العلوم العقليه و النقليه و الآثار لا سيما الصحيفه السجديه التى يحق فى حقها أن يعبر عنها بزبور آل محمد الأبرار، و الكتب الأربعة المتقدمه التى كانت عليها المدار فى سابق الاعصار:

الكافى و الفقيه و التهذيب و الاستبصار، و الكتب الثلاثه المتأخره التى عليها يدور رحى الاسلام بأيدى فقهاءنا المتأخرين الأختيار: الوافى و الوسائل و بحار الأنوار-قدس الله تعالى أرواح مؤلفيها المحمدين الستة الكبار-بطرقى المتعدده المتكثره التى منها: ما أرويه عن أشرف مشايخى و أجلهم و أعزّ أساتيدى و أكملهم، الامام الهمام العلامة و الحبر الخبير الفهامة، عمده العلماء الراسخين و زبده الفضلاء البارعين، جامع مراتب المعقول و المنقول، محقق مطالب الفروع و الأصول، شجرة العلم و التقوى و ثمره رياض الفضل و العلى، أكمل العارفين و أزهد الزاهدين و المترقى من ظاهر علم اليقين إلى سرّ حق اليقين، والدى المبرور الحاج ميرزا زين العابدين الموسوى الخوانسارى-أعلى الله مقامه و أجزل بكرمه فى الخلد مقامه-.

و قد كان-قدس الله روحه-من أزهد أهل زمانه و اشتغل فى عنفوان شبابه بالعلوم العقليه و النقليه بحيث فاق أكثر أقرانه و برز منه فى تلك العلوم كثير من المصنفات.

منها: شرح لطيف على أصول المعالم بطريق المزج، كبير جدا.

و منها: رساله فى التداخل سمّاها بسهل التناول فى مسأله التداخل.

و منها: رساله فى حكم الأوامر الوارده عن الأئمه عليهم السلام ردّا على صاحب المعالم سمّاها بالطلع النضيد.

و منها: شرح خلاصه الحساب إلا أنه لم يتم.

و منها: كتاب فى القواعد الكليه النحويه حسن جيد فى محلّه.

و منها: مجموعته شريفه فى ذكر مناقب المعصومين عليهم السلام على طريقه الصلوات المنسوبه إلى الخواجه نصير الدين-قدس الله روحه-.

وقد كان رحمه الله في أوائل أمره في مسقط رأسه بلدتنا الخوانسار، ثم انتقل منها إلى بلده اصبهان و توطن فيها قريبا من خمسين سنة، و كان فيها مرجعا للخواص و العوام، و كان في أواخر عمره مشغولا بالعلوم الأدبية و التفسير و الحديث، و كان أفضل أقرانه من أهل زمانه في تلك العلوم، و كان حثيثا على الرياضات و المجاهدات و العبادات و التجنب عن أهل الدنيا و الاعتزال عن الناس، إلى أن توفى بالبلده المذكوره سنة خمس و سبعين بعد المأتين و الألف و دفن بها بمقبرتها المعروفه بتخت فولاد، و مرقد الشريف جنب مرقد الشيخ المحقق التقى صاحب حاشيه المعالم المعروفه -أعلى الله مقامه- معروف يزوره الناس و يتبركون به، و قد تجاوز عمره الشريف الثمانين -حشره الله تعالى مع أجداده المعصومين-.

و هو قدس الله روحه -يروى عن جماعه منهم: والده السعيد السيد العالم الرباني السيد أبو القاسم الموسوي -أعلى الله مقامه-. و قد كان جدى المذكور في أعلى درجه من الزهد و التقوى و الورع و الاعتزال عن اهل الدنيا، و قد كان بينه و بين سيدنا صاحب الرياض قدس سره مودّه و مؤاخاه و مكاتبات.

و قد تلمذ رحمه الله على جملة من فضلاء زمانه منهم: والده المحقق الآتي ذكره، و منهم: الفاضل النحرير الأмирزا أبو القاسم المدرّس باصبهان. و كان أحسن فنونه الرياضى و كان ماهرا في ذاك العلم معروفا به، و له من المصنّفات رساله في لبس الحرير للنساء قوى فيها قول الصدوق رحمه الله. و قد توفى رحمه الله ببلده الخوانسار و دفن بها.

و هو يروى عن جملة مشايخهم منهم: والده سيد المحققين و أسوه المدققين و زبده الفقهاء البارعين، النحرير العلامة و الحبر الفهّامه السيد حسين الموسوي الخوانسارى -أعلى الله مقامه-. و هذا السيد المحقق كان أفقه أهل زمانه بحيث يحكى عن المحقق البهبهاني قدس سره أنّه كان يقول للمستفتين الذين كانوا يرجعون إليه من بلاد العجم: أليس فيكم الآقا حسين الخوانسارى؟ ارجعوا إليه و استفتوا منه.

و كان رحمه الله أستاذ صاحب القوانين و شيخ اجازاته كما سيأتى، بل كان أكثر تلمذ المحقق

المذكور عليه، و تربى رحمه الله في بيته، و كان المولى حسن الجيلانى -والد المحقق المذكور- من مخلصى هذا السيد و كان يعدّ نفسه من جملة خدامه كما يظهر من مكاتبات ولده المحقق إلى حضره ذاك السيد، و جاء بولده المذكور إليه فبقى عنده مدّة مديده يتلمذ عليه إلى أن بلغ حدّ الكمال، فأجازه و زوجته بنته، و كان عزيزا عنده مكرّما لديه.

و للسيد المذكور جملة من المصنّفات منها: حواشيه على شرح اللمعة و هى معروفه عند المحصّين. و قد توفى رحمه الله ببلده الخوانسار و دفن فيها جنب سوقها المعروف و مرقد مشهور عندهم يزورونه.

و هو يروى عن العالم العامل و الفاضل الكامل المولى محمّد صادق التنكابنى قدّس سرّه، و كان هذا الفاضل مشهورا في زمانه بالفضل و العلم و الصلاح، و له مصنّفات في الفقه و غيره رأيت بعضها، لكنّه هذا الفاضل كان في زمان طغيان الفرقة الخبيثة الأفاغنه السمرقنديه و غلبتهم على بلاد العجم و ظلمهم و بأسهم و قتلهم و نهبهم بحيث كان العلماء يفزّون من شرّهم من بلد إلى بلد و من صقع إلى صقع كما يظهر من إجازة هذا الفاضل للمولى زين الدين الخوانسارى رحمه الله.

و قد سافر رحمه الله سنه خمس و عشرين بعد المائة و الألف من اصبهان إلى العتبات العاليات، فلما وصل قريبا جربادقان نزل بقريه يقال لها قودجان و نزل بدار جدّى الأعلى الفقيه النبيه الأريب المحقق المدقق السيد أبى القاسم جعفر بن السيد الفاضل العامل السيد حسين الموسوى -أعلى الله مقامها- فاستجاز منه جدّى المذكور و ولده السيد حسين المسطور، فأجاز لهما باجازه شريفه هو عندى بخطّه.

و السيد أبو القاسم المذكور جدّى الأعلى كان من تلامذه العلامه المجلسى -أعلى الله مقامه - و خاله المحقق الآقا حسين الجيلانى شارح الصحيفه السجادية.

و له مصنّفات كثيره في العلوم الأدبيه و الفقه و الكلام منها: حواش على الذخير، و منها: رساله في عينيه و جوب صلاه الجمعه ردّ فيها على المحقّق الآقا جمال -عليه الرحمه -

و منها: رساله فى الزكاه، و منها: كتاب كبير فى أصول الدين أحسن من حق اليقين للعلامه المجلسى، و منها: منظومه فى الفقه.

و قد كانت بينه و بين الفاضل الحكيم المحقق السيد صدر الدين الهمدانى محشئ الوافيه مؤدّه و إخاء و صداقه، و قد مدحه السيد الصدوق فى بعض منظوماته. و مرقداه بقرية قودجان مزار معروف.

ثم أنّ المولى محمّد صادق المذكور يروى عن أبيه المحقق المدقق العلامه مولانا محمّد بن عبد الفتاح التنكابنى المعروف بالسراب، صاحب التصنيفات الأنيقه و التأليفات الرشيقه التى تزيد عن ثلاثين مؤلفا فى المعقول و المنقول منها: رساله الإجماع و الأخبار، و منها:

حواشيه الشريفه على أصول المعالم و قد دونها ولده المتقدّم ذكره، و منها: رسالته الكبيره فى حكم صلاه الجمعة، و منها: كتاب سفينه النجاه فى الكلام معروف، و منها: رساله فى حكم رؤيه الهلال قبل الزوال.

و قد كان رحمه الله من أرشد تلامذه المحقق الفقيه النبيه العلامه السبزوارى صاحب الذخيره و الكفايه و مفاتيح النجاه و الروضه العباسيه و الرساله الخلافيه و غيرها.

و قد توفّى رحمه الله باصبهان و دفن بها قريبا من مقبرتها المعروفه بتخت فولاد و مرقداه معروف بدرج الخاجو يزوره الناس.

و هو يروى عن جمع من المشايخ العظام و منهم: العلامه السبزوارى المذكور، عن الفقيه النبيه السيد حسين بن السيد حيدر الكركى العاملى، عن شيخ الاسلام و المسلمين شيخنا البهائى محمّد بن الشيخ الامام حسين بن عبد الصمد الحارثى العاملى بطرقه المعروفه المنتهيه إلى أهل بيت العصمه-عليهم الصلاه و السلام- المذكوره فى أربعينه المشهوره و غيرها.

و منهم: العلامه المشتهر فى المشارق و المغارب مولانا محمّد باقر بن العالم الربانى مولانا محمّد تقى بن مقصود على المعروف بالمجلسى، عن أبيه المذكور، عن شيخنا البهائى.

و عن شيخه الآخر المحقق المدقق مولانا عبد الله بن الحسين التستري بطريقيهما المعروفين إلى أصحاب الأخبار و المعصومين الأطهار-عليهم الصلاه و السلام-

و للعلامه المجلسى طرق كثيره إلى أصحاب الكتب و الأخبار و المذكوره فى اجازات البحار و فاتحه كتاب الأربعين و تكفل لأكثرها رساله مناقب الفضلاء الآتى ذكر مؤلفه.

و اشتهاره و اشتهار أبيه بالمجلسى من جهه النسبه إلى قريه باصبهان يقال لها: مجلس - على ما ذكره بعض الفضلاء- و ربّما يقال: أنّ جدّه كان شاعرا متخلصا بالمجلسى على طريقه تخلص الشعراء بأساميهم المشهوره المعروفه.

ثمّ من جمله مشايخ جدّى الأقرب السيد أبو القاسم المتقدم ذكره، سيّدنا التحرير العلامه بحر العلوم الربانيه و معدن المعارف الصمدانيه، أستاذ المحققين و أسوه المدققين السيد محمّد مهدي الطباطبائي صاحب المصايح و الفوائد و شرح الوافيه و الدرّه المنظومه و غيرها- أعلى الله مقامه و أجزل اكرامه- فإنّه يروى عنه، و هو يروى عن جمله من مشايخه العظام منهم:

المحقّق المدقّق المحيى لما اندرس من آثار مذهب الإماميه الآقا باقر بن الأجل الأفضل مولانا محمّد أكمل الاصبهاني مولدا البهبهاني مسكنا الحائري موطنا و مدفنا.

و حال هذا العالم الرباني فى الظهور كالتور على علم الطور، بل كالكوكب الدرى اللاتح فى الليل الديدجور، و هو المجدّد للمذهب الحق على رأس المائه الثالثه عشر.

و لا- يخفى أنّ فوائده أكثر علمائنا المعاصرين و مشايخهم و أساتيدهم مأخوذه من أنفاس هذا الحبر النحرير، و بيركاته انمحت آثار الفرقه الخاطئه الأخباريه بعد طغيانهم و غلبتهم بحيث كانوا يتناولون الكتب الأصوليه بالمنديل حذرا من تأثيرها بزعمهم الفاسد.

و قد نشأ أوائل عمره باصبهان، ثم اختار التوطن ببهبهان، و كان زمان توطنه بهذه البلده معتزلا من الناس مكبا على الكتب مشتغلا بالتصنيف غير مظهر أمره لأحد بحيث كان الناس يظنوننه عاريا عن العلم و الفضل و يعبرون عنه بالملأ- باقر الاصبهاني، لكن الفضل بيد الله يؤتیه من يشاء، فقد آتاه الله من العلم ما لم يؤته أحدا من أبناء زمانه بحيث فاق بعد انتقاله إلى الحائر المقدّس- على مشرفه آلاف التحيه و السلام- جميع أقرانه، و كان

الخاطئون من الأخباريه يفرّون من مجلسه و لا يحبّون معه المحاوره و كأنهم بالنسبه إليه كأنهم حمزٌ مُسْتَنْفِرَةٌ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرِهِ (١)

و قد برز منه مؤلّفات و مصنّفات تزيد على خمسين كتابا و رساله منها: فوائده العتيقه، و منها: فوائده الجديده، و منها: حاشيه على المعالم - و هو آخر مصنّفاتة - و منها: شرح المفاتيح فى الفقه كبير جدا، و منها: حاشيه الذخير، و منها: حاشيه المدارك، و منها:

حاشيه مجمع الفائده، و منها: التعليقات الرجاليه التى علّقها على منهج المقال للفاضل الاسترآبادى، و منها: رساله الاجماع، و منها: رساله الاجتهاد و الأخبار قد تصدّى فيها لتخريب بيان الأخباريه، و منها: رساله الاستصحاب، و منها: رساله أصل البرائيه، و منها: رساله فى قولهم: الجمع مهما أمكن أولى من الطرح و منها: رساله حليّه الجمع بين الفاطميتين ردّ فيها على صاحب الحدائق فإنّه كتب رسالتين فى تحريم الجمع، و منها: رساله فارسيه فى أحكام المتاجر جيّد جدا؛ إلى غير ذلك من الكتب و الرسائل و أجوبه المسائل.

و من جمله أجوبه مسائله التى يناسب ذكرها فى المقام أنّه بعد أن سئل عن سبب ترقّيه و تفوّقه على المحققين الأعلام و صيرورته علما من العلم يقصده الخواص و العوام قال فى الجواب: إنّ العبد لا يشاهد فى نفسه شيئا يوجب ذلك إلاّ أنّى راعيت مدّه عمرى ثلاثه أشياء و لم أتركها بقدر الاستطاعه: أحدها: أنّى لم أتكل فى شىء من أمورى على أحد سوى الله تعالى، و ثانيها: أنّى لم أقصّر فى أمر أحد من العلماء الماضين و الأساتيد اللاحقين، بل عظمتهم و جلّلتهم و أعليت أمرهم بقدر الوسع و الطاقه، و ثالثها: أنّى قهرت نفسى و اشتغلت بتحصيل العلوم و التصنيف و التأليف و التدريس أكثر عمرى و لم أرافق البطالين و المعطلين و المهملين من طلبه العلوم، فإن أعطانى الله شيئا فإنّما هو من بركه هذه الأمور.

و لعمرى أنّ هذه الأمور الثلاثه التى ذكرها هذا العالم النحرير من أجلّ الأمور التى ينبغى مراعاتها لطلبه العلوم، و قلّ أن يصل أحد من العلماء إلى مقام رفيع من الدين و الدنيا بغير

ص: ٥٠٤

أحد هذه الأمور أو جميعها، و هل التقوى التى تكفّل الله تعالى لأمر صاحبها إلاّ- ذلك؟! رزقنا الله تعالى اتباع آثارهم و الاستضاءه من أشعه أنوارهم.

ثمّ أنّه-أعلى الله مقامه- يروى عن والده الجليل المتقدّم صهر المولى الأجلّ الأفضّل مولانا محمّد صالح المازندرانى قدّس سرّه صاحب الشرح الكبير المعلّق على الكافى، و شرح الزبيده، و حاشيه المعالم و غيرها، بل بواسطه المولى المذكور كان صهرا للمولى التقى المجلسى-أعلى الله مقامه- أيضا، لأنّ البنت المولى المجلسى كانت فى بيت مولانا محمّد صالح و بنتها منه كانت فى بيت مولانا محمّد أكمل، و لذا يعبر المحقق البهبهانى عن المولى الصالح بالجدّ و عن المجلسيين بالجد و الخال.

و والده المذكور يروى عن جماعه منهم: المولى العلّامه المجلسى بطرقه المقرّره، و منهم:

المحقّق المدقّق بل أفضل المحققين جمال الملهّ و الحق و الدين الآقا جمال الخوانسارى-أعلى الله مقامه- صاحب التصنيفات الرائقه و التآليفات الفائقه منها: تعليقه الكبير على شرح العضدى للمختصر يزيد عن سبعين ألف بيت، و هو حاو لأكثر الفوائد التى نشأت من المولى المحقّق البهبهانى و من بعده من العلماء الأعلام، و ظنّى أنّ المولى المحقّق المذكور قد تلمّذ عند أبيه المسطور، و عند الفاضل السيد صدر الدين شارح الوافيه كما يظهر من بعض مصنّفاته.

و هذان الفاضلان كانا من تلاميذ المحقّق الآقا جمال و قد أخذنا نفايس مطالبه و بيّناها لهذا المحقق، و هو رحمه الله قد تعرض لاطهار تلك المطالب مع بعض تصرفاته الشريفه التى منها ما أسّسه من حجيه الظن المطلق الذى قد أعلنه و أشاعه المحقّق صاحب المعالم فى فصله الرابع الذى استدل به على حجيه أخبار الآحاد، فإنّ القول المذكور كان مهجورا عند المتأخرين بحيث ادعى صاحب الوافيه الإجماع على خلافه، و إنّما ظهر القول به بعد اختفائه و هجره من المحقق المذكور، ثمّ سرى الوهم إلى جملة من تلامذته المحققين كسيدنا صاحب الرياض و مولانا صاحب القوانين على الوجه الذى يشاهد منهما.

ولا- يبعد أن يؤل أمر القول بحجيه الظن المطلق إلى القول بحجيه مطلق الظن و ينقلب أمره بمضى الدهور و مرور الأعصار؛ و أنت خير بأن هذا القول-و إن كان مفاد ظاهر كلام العلامة أعلى الله مقامه فى النهايه الأصوليه و تهذيب الاصول فى مسأله حجيه الإجماع المنقول و الإستصحاب، إلا أن كلامه يحتمل وجوها قد قررناها فى مباحث الأصوليه.

و كيفها كان فمناً تحقيقات هذا المحقق إنما هو شرح المحقق الآقا جمال و يحق فى حقهما أن ينشد ما أنشأه بعض الأعجمين:

برگ گل بلبل ببرد و شهرتش را باد برد

بيستون را عشق کند و شهرتش فرهاد برد

ثم إن مولانا جمال المحققين يروى عن والده الأفضل الأفخم أعلم علماء العالم أستاذ الكل فى الكل الآقا حسين بن الفاضل الكامل الآقا جمال الدين الخوانسارى-قدس الله روحه-عن الشيخ الأجل الأكمل الأتقى القدسى مولانا محمد تقى بن مقصود على العاملى النطنزى الاصبهانى المعروف بالمجلسى-أعلى الله مقامه-بطرقه المقرره المعلومه.

ثم من جمله مشايخ مولانا محمد أكمل الذين يروى عنهم:المحقق المدقق الشيخ جعفر الشهير بالقاضى صاحب الحواشى المعروفه المعلقه على شرح اللمعه، عن مشايخه المعروفين.

و منهم:الفاضل الكامل أفضل المدققين و أكمل المحققين مولانا الأميرزا محمد الشيروانى -أعلى الله مقامه-صاحب المصنّفات الكثيره التى منها:شرحاه على المعالم شرحه العربى و شرحه الفارسى، و منها:رسالته الشريفه المصنّفه فى أحكام خلل الصلاه، عن مشايخه المعروفين.

و من جمله مشايخ علامه الطباطبائى-رفع قدره-الشيخ الفاضل الكامل الفقيه النبيه المحدث شيخنا الجليل يوسف بن أحمد بن ابراهيم البحرانى-قدس الله روحه-صاحب الحدائق و الدرر النجفيه و كثير من المصنّفات الرائقه التى تزيد عن عشرين مؤلفاً، بطرقه

المقرره فى اجازته المبسوطه الموسومه بلؤلؤه البحرين،فإنه بسط الكلام فى تحقيق بيان أحوالهم و أطال الكلام فى تحقيق حال مشايخه البحرينيين بما لا مزيد عليه.

و هذا الشيخ كان معاصرا للمحقق البهبهانى و قد جرى بينهما مشاجرات و منازعات فى الأمور العلميه،فإنه و ان عدّ نفسه فى مقدمات الحدائق من المتوسطين بين الأخباريين و المجتهدين كالمجلسيين-على ما زعمه هنالك-إلا- أنّ طريقته فى كتبه المعروفه عين طريقه الأخباريين؛بل صوره اخبارى صرف،غير أنّ كتابه الحدائق كتاب مليح شريف كثير النفع لم يكتب مثله فى زبر المتأخرين و صار مقبولا- عند المحققين بحيث كان سيدنا صاحب الرياض-أعلى الله مقامه-مع ما كان عليه من الفقه و الفضل و التحقيق يكتبه بيده و يروّجه، و كان رحمه الله يأتى عند صاحبه الشيخ المذكور فى جوف الليالى لاستفاده مطالبه على وجه الاختفاء و الاستتار خوفا من منع خاله المحقق البهبهانى.

و أنت خير بأنّ أكثر فوائد الرياض مأخوذه منه و من كشف اللثام،بل لو تأملته وجدته مختصرا منهما فى كثير من المقامات،و هذا أمر واضح على من جاس خلال تلك الديار.

ثمّ من جمله مشايخ بحر العلوم-أعلى الله مقامه-جدى الأعلى قدوه المحققين الآقا سيد حسين الخوانسارى-قدّس الله روحه-بطريقه السابق ذكره.

و منهم:السيد السند الفقيه النبيه السيد حسين بن المحقق المدقق السيد ابراهيم القزوينى -أعلى الله مقامهما-بطريقه المعروف.

و قد كان السيد حسين المذكور من أجلاء علماء عصره،و له مصنّفات كثيره منها:

شرحه المبسوط على الشرايع،و قد شاهدت جمله من مجلّداته و هو شرح حسن إلاّ أنّه خال عن القواعد الأصوليه المتقنه،و قد كتبه على طريقه بحار الأنوار للمولى العلامه المجلسى فى الإقتصار على ذكر الأقوال و الأخبار و بيان وجوه الجمع و الترجيح بين الروايات، و منها:رسالته المبسوطه فى حكم صلاه الجمعة و هى-على ما رأيت-من أحسن ما كتب

فى هذه المسأله من الرسائل المفرده، و قد تصدى فى مقدمتها لبيان حال الإجماع و ذكر الأقوال فيه ما لا مزيد عليه، و منها: كتابه فى أجوبه المسائل من أول الفقه إلى آخره.

و كان والده السيد الرحيم من أعظم تلامذه المحقق الآقا جمال الخوانسارى، و قد شاهدت مجلدا مبسوطا من كتابه الذى صنفه فى الفقه و كان فى أحكام الطهاره، فوجدته مملوا من التحقيقات الرشيقه و التصرفات المليحه، و ظنى أنه أحسن من كتاب جواهر الكلام الفائت على أكثر كتب المتأخرين بكثير، و لعله مأخوذ من فوائد أستاذه جمال المحققين كالذى أشرنا إليه من فوائد المحقق البهبهانى رحمه الله.

ثم من جملة مشايخ والدى المبرور الذين يروى عنهم: سيدنا الأجل الأفيخم الأفقه، قدوه العلماء البارعين و أسوه الفقهاء المحققين، حجه الإسلام و المسلمین السيد محمّد باقر بن السيد محمّد تقى الرشتى - أعلى الله تعالى مقامه و أجزل فى الخلد إكرامه - فإن أول إجازته صدرت عن السيد المذكور على ما أفاده رحمه الله إجازته التى كتبها لوالدى المبرور، و هى إجازته مبسوطه متكفله لأكثر طرقه - قدس الله روحه -.

و له رحمه الله طرق كثيره إلى أصحاب الأخبار وفقهائنا الأخيار، و قد كان رحمه الله من أجل أهل زمانه و أعبدهم و أحرسهم على إقامه حدود الله و أشجعهم قلبا و أعظمهم حلما و أكثرهم علما و أشدهم عباده و أسخاهم كفا و أقدمهم فى أكثر مكارم الأخلاق و محاسن الآداب، و قد رأيت رحمه الله فى أواخر عمره الشريف و استفدت من بركات أنفاسه فى مجالس عديده.

و له من المصنّفات كتاب مطالع الأنوار شرح شرائع الإسلام خرج منه كثير من ابواب أحكام الصلاة تبلغ ست مجلّدات ضخمة لكنّها ليست مقتصره على خصوص أحكام الصلاة، بل متكفله ببيان كثير من الفوائد الأصوليه و الرجاليه و الكلاميه و غيرها، بل تكفّلت بذكر كثير من مباحث العبادات و المعاملات، و منها: كتاب الزهره البارقه فى المجاز و الحقيقه، و منها: كتاب تحفه الأبرار فى أحكام الصلاة، و منها: كتاب نفيس فى النحو على السيوطى شرح الألفيه، و منها: كتاب أجوبه المسائل تتضمن أكثر مسائل الفقه بترتيبه

المألوف تقرب من سبعين ألف بيت و فيها فوائد كثيره و رسائل نفيسه، و منها: رساله له فى تقديم اليد على الإستصحاب كتبها ردًا على صاحب القوانين تقرب من أربعة آلاف بيت، و منها: رسالته القديره فى طهاره الدم الذى يلقى فى القدر فيغلى حتى يستحيل كما ورد فى بعض الصحاح، و لعلها لا تخلو عن قوه، إلا أن ظاهر أكثر الأصحاب الاعراض عنها و اعراضهم من أقوى الموهنات، لكن السيد المبرور كان كثير الإعتدال على الأخبار و لم يكن يعتقد كثيرا من القواعد الأصوليه بين المتأخرين و المعاصرين، مع أنه كان من أعظم المجتهدين القائلين بالظنون الخاصه، فهو رحمه الله لم يكن يحسن الظن بأفكار المشايخ كما هو دأب أكثر أبناء الزمان، و كان كثير التصرف فى القواعد و الأحكام. و التحقيق عندى فى هذا الأمر إنما هو الطريقه الوسطى لتكون خروجًا عن حدى التفريط و الإفراط و هى أقرب إلى السداد و الإحتياط.

ثم من كتبه رحمه الله رساله فى أحكام الغساله، و منها: رساله فى اشتراط القبض فى الوقف، و منها: رساله فى حكم اقامه الحدود فى زمان الغيبه، و منها: رساله فى حكم الصلاه عن الميت، و منها: رسائله الرجاليه التى تزيد عن عشرين رساله منها: فى أحوال أبى بصير، و منها: فى اسحاق بن عمّار، و منها: فى سهل بن زياد، و منها: فى عدّه الكافى، و منها: فى أصحاب الإجماع، إلى غير ذلك. و قد كان رحمه الله من ناقدى علم الرجال و قد تحقّق مشكلات هذا العلم بما لا مزيد عليه.

و قد توفّى إلى [كذا] سنه الستين بعد المأتين و الألف ببلده اصبهان بعد أن صار مسلّمًا عند الخواص و العوام و دفن بها فى مسجد العظيم الذى بناه بها، و قد تجاوز عمره الشريف الثمانين - حشره الله تعالى مع المعصومين عليهم السلام -.

و هو - قدّس الله روحه - يروى عن جماعه منهم: الشيخ الأجل الأفقه الشيخ جعفر بن المرحوم الشيخ خضر الغروى - قدّس الله روحه - صاحب كشف الغطاء فى الفقه و الحق المبين فى ردّ الأخباريه، و بغيه الطالب فى رؤوس مسائل الطهاره و الصلاه، و شرح متاجر قواعد

العلامه و غيرها. و هذا الشيخ الجليل يشبهه كليم الله موسى بن عمران عليه السلام فى محاسن الصفات و اعلاء كلمه الحق.

و هو يروى عن بحر العلوم-أعلى الله مقامه-و عن المحقق البهبهاني بالأسانيد المقرره.

و منهم: السيد السند الفقيه النبيه المحقق التحرير الأمير السيد على الطباطبائي-أعلى الله مقامه-صاحب الرياض و الشرح الصغير و شرح المفاتيح و حاشيه المعالم و رساله الشهره و غيرها، عن خاله المحقق البهبهاني بطرقه المقرره.

و منهم: المحقق التحرير و المدقق الفقيه الخبير مولانا الأميرزا أبو القاسم بن المولى حسن الجيلاني-قدس الله روحه-صاحب القوانين، و الغنائم، و المناهج، و شرح تهذيب الأصول، و معين الخواص فى رؤوس المسائل، و مرشد العوام فيها أيضاً، و أجوبه المسائل التى لم يكتب مثلها فى نظائرها و هى كبيره جداً محتويه على الكتب الفقيهيه بترتيبها المألوف مشتمله على أمور طريقه من سائر العلوم أيضاً تقرب من ثمانين ألف بيت، و منها: رسائله الشريفه فى الأصول و الفقه و غيرها.

و هو يروى عن جماعه منهم: المحقق البهبهاني بطرقه المعروفه.

و منهم: جدى الأعلى سيد المحققين السيد حسين الموسوى الخوانسارى-قدس الله روحه-بطريقه السابق ذكره.

ثم من مشايخ والدى الذين يروى عنهم: السيد السند الفقيه النبيه السيد محمّد بن الأمير محمّد معصوم الرضوى المشهدى المعروف بالقصير-رفع الله قدره-عن شيخه الأجل الأكبر الشيخ جعفر-قدس الله روحه-بطرقه المعروفه.

و منهم: السيد السند الجليل و الفاضل الكامل النبيل سليل الأطائب و الأماجد سيدنا الأمير محمّد حسين بن العالم الفاضل الأمير عبد الباقي بن العلامه الفهّامه الناقد البصير جامع المعقول و المنقول الأمير محمّد حسين الكبير بن الفقيه النبيه العلامه الأمير محمّد صالح بن الأمير عبد الواسع الحسينى الخاتون آبادى الاصفهاني-قدس الله ارواحهم-.

وقد كان الأمير محمد صالح المذكور صهرا للعلامة المجلسي رحمه الله على ابنته، وكان من مشاهير فضلاء عصره، وقد تلمذ على أستاذ الكل في الكل الآقا حسين الخوانساري قريبا من عشرين سنة على ما ذكره في بعض رسائله، وقد أدرك صحبه العلامة المجلسي رحمه الله في سفر الحج و عمره حينئذ كان قريبا من سبع وعشرين سنة، فأجازته العلامة المذكور بأجازه نفسه، ثم لم يترك مصاحبته إلى أن أدركه الأجل المحتوم، وقد أوصى إليه العلامة المذكور عند وفاته بأن يكون قائما مقامه في التدريس وإقامه الجمعة والجماعة و تميم كتبه التي لم يتم تصنيفها أو تأليفها، وقد تعهد له جميع ذلك و وفي به كما ذكر نفسه في بعض رسائله، و بقي في نسله أمر الجمعة والجماعة ببلده اصبهان.

و له مصنفات شريفه منها: حواشيه المبسوطه على شرح اللمعه، و منها: كتاب روادع النفوس عملها في تفصيل أمر المعاصي، و منها: كتاب الذريعه في أعمال السنه، و منها: كتاب في أحكام المماليك، و منها: كتاب في أحوال الملائكه و قد تعرض في آخره لأحوال جمله من العلماء المتأخرين و المعاصرين له، و منها: رساله في تفصيل مصنفات العلامة المجلسي.

ثم إن لولده العلامة الأمير محمد حسين الكبير سبط العلامة المجلسي رحمه الله أيضا مصنفات رائقه منها: حواشيه على شرح اللمعه، و منها: رساله مناقب الفضلاء كتبها بطريق الإجازة للشيخ زين الدين الخوانساري، لكن فيها جمله وافر من أحوال العلماء، و قد تعرض فيها لطرق الإجازات بما لا مزيد عليه، و عندي نسخه الأصل منها بخطه رحمه الله، و منها: رساله حسنه في أمور متعلقه بساعات الليالي و الأيام و فيها أدعيه شريفه.

و ولده الأمير عبد الباقي لم يكن له كثير فضل إلا أنه كان في درجه عاليه من الزهد و التقوى.

و أميا والده الأمير محمد حسين الثاني شيخ والدي، فهو كان له فضل عظيم، و قد تلمذ على المحقق البهبهاني رحمه الله و له تصنيفات حسنه رأيت بعضها منها: رساله في منجزات المريض، و منها: رساله كبيره في أحكام الطهاره و الصلاه، و هو يروى عن أبيه المذكور، عن

جدّه المسطور، عن العلامة المجلسي بطرقه المقدّره. و عن جمع آخر أيضا ذكرهم في مناقب الفضلاء.

ثمّ من مشايخ والدى المبرور الذين يروى عنهم: السيد السند، الأديب الحسيب النسيب، قدوه الفقهاء المحقّقين و عمده العلماء الراشدين، العلامة التحرير سيّدنا السيّد صدر الدين محمّد بن السيّد صالح العاملي البغدادي-قدّس الله روحه-و قد كان هذا السيّد من أبصر أهل زمانه بالعلوم الأدبيه و أفصحهم في المنظومات الشريفه و أحفظهم لأشعار العرب و الدواوين المعروفه و التواريخ و الآثار المألوفه. و كان ماهرا في أكثر العلوم العقليه و النقليه، و قد أدرك مجلس بحر العلوم و تلمذ على السيّد العلامة المتقن السيّد محسن البغدادي-رفع الله قدره-شارح الوافيه بالشرح المعروف الذي لم يصنع مثله في تحقيق الأصول، و على أبي زوجته الشيخ الأكبر المتقدّم ذكره.

و هو رحمه الله يروى عن الشيخ المذكور بطريقه المتقدّم.

و له رحمه الله مصنّفات حسنه منها: كتاب القسطاس المستقيم في الأصول، و منها: كتاب المستطرفات، و منها: كتاب قره العين في النحو، و منها: رساله في حقيه الظن رجّح فيها القول بالظنون المخصوصه، و ذكر فيها أنّ القول بالظن المطلق من محدثات المحقق البهبهاني و لم يكن قبله منه أثر، لكنك قد عرفت ما سبق منّا من حكاية القول به من العلامة و غيره، و منها: رسالته الرضاعيه و هي متن و شرح و متنها منظوم قد نظمه بطبعه السليم على وجه لا يدانيه شيء من المنظومات المعموله في الفقه حتى منظومه بحر العلوم، و منها: رساله في رؤوس المسائل موسومه ب«قوت لا يموت»، و منها: رساله شريفه في شرح مقبوله عمر بن حنظله.

و قد كان رحمه الله رؤوفا بي و قد استفدت من عالي مجلسه كثيرا و هو أوّل من كتب لي ما يظهر منه تصديقه لاستنباطي و هو ما كتبه على ظهر رسالتي التي كتبتها في حكم ذبائح أهل الكتاب، و قد استحسنتها كثيرا و هي أوّل مصنّف عملته في الفقه قريبا من أوان حلمي، و أنّ لي نسبه مصاهره مع السيّد المذكور بواسطه بنته من بنت الشيخ الأكبر الشيخ جعفر.

و قد كان مده مديده متوطنا بالغرى السرى، ثم انتقل إلى اصبهان و بقى فيها برهه من الزمان، ثم انتقل إلى الغرى ثانيا و قد أدركه فيها أجله المحتوم و دفن بتلك التربه الشريفه- أعلى الله تعالى مقامه و أجزل فى الخلد إكرامه و إنعامه-.

ثم من مشايخى الذين أروى عنهم أستاذى الأفضل الأعلم السيد السند المفخم فخر المحققين و قدوه المدققين، عمده الفقهاء و المجتهدين الأمير السيد حسن بن الأمير السيد على الحسينى الاصبهانى- قدس الله روحه- و قد كان رحمه الله أعلم أهل زمانه فى تحقيق مباحث أصول الفقه، و قد تلمذت عليه قريبا من خمس عشر سنه، و له مصنّفات حسنه منها:

جوامع الأصول، و منها: شرحه على النافع خرج منه مجلد ضخّم فى الطهاره و بعض أحكام المتاجر، و منها: رسالته فى أصاله البراءه و الاشتغال، و منها: رسالته فى حكم الشرط فى ضمن العقد، و منها: رسالته فى قاعده الضرر و الضرار، و منها: رسالته الكبيره فى رؤوس مسائل الطهاره و الصلاه و فيها كتاب أجوبه المسائل قد تعرض فيها لكثير من مهمّات مسائل الفقه. و هو رحمه الله يروى عن والدى العلامه- أعلى الله مقامه- بطرقه المتقدمه.

و من جمله مشايخى الذين أروى عنهم الشيخ الإمام مقتدى الأنام مرجع الخواص و العوام، أعلم أهل زمانه و أكمل فضلاء أوانه، علم التحقيق و ميزان التدقيق، العلامه التحرير و الحبر الخبير شيخنا الشيخ المرتضى الأنصارى- أعلى الله مقامه و أجزل إكرامه- و هذا الشيخ الجليل كان فى العلم و الزهد و محاسن الصفات و مكارم الأخلاق و قوتى العلم و العمل بحيث ملأ ذكره الأسماع و الاصقاع.

و له مصنّفات مهذبه رائقه منها: أصوله المشتمله على المطالب الأربعة: حجه الظن و الإستصحاب و أصاله البرائه و التعادل و الترجيح، و هو- رفع الله قدره- يروى عن المولى الاولى المحقق فحل الفحول و أفضل العلماء فى المعقول و المنقول مولانا أحمد بن الفقيه النبيه العلامه مهدي النراقى الكاشانى- أعلى الله مقامه- صاحب شرح تجريد الأصول و المناهج

و عيون الاصول و أساس الأحكام و العوائد و المستند الذى هو كتاب كبير فى الفقه و معراج السعاده و سيف الأمه و غيرها من المصنّفات الفائقه.

و لأبيه رحمه الله أيضا مؤلفات حسنه منها: أنيس المجتهدين فى الأصول، و منها: جامع الأصول، و منها: تجريد الأصول، و منها: اللوامع فى الفقه، و منها: محرق القلوب فى المراثى، و منها: أنيس الموحّدين فى الكلام، و منها: أنيس التجار فى رؤوس مسائل التجاره.

و مولانا أحمد المذكور يروى عن السيد العلّامه بحر العلوم-أعلى الله مقامه-بطرقه المتقدّمه.

و أنّ لى مشايخ آخرين يطول بذكرهم الكلام و فيما ذكرناه الغنيه و الكفايه، و المسئول من حضره المستجيز-أدام الله تعالى أيامه-أن لا ينسانى فى مظان استجابته الدعوات و يشركنى فى خالص الأعمال و مندوب العبادات-وفقه الله تعالى و أيده و أدام عمره و شيّده-.

و كتب العبد المحتاج إلى عفو ربّه القويّ البارى محمّد هاشم بن المرحوم المبرور الأمير زين العابدين الموسوى الخوانسارى بأرض النجف الأشرف الغرى فى اليوم الثامن من ذى القعدة الحرام من عام احدى و ثمانين و مأتين بعد الألف، و الحمد لله أولا و آخرا و ظاهرا و باطنا و صلّى الله على محمّد و آله الطاهرين.

(٢)

اجازه به ميرزا على اكبر يزدى

(١)

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى رفع منازل الرجال بكثره رواياتهم عن أهل بيت العصمه و الطهاره و العلم و الكمال، و نصب أوليائه المقربين لارشاد العباد إلى منهج الاستقامه و الاعتدال، و خفض أجنحه أهل البدعه و الضلال بسعى المجتهدين فى احكام الدين المبين من اولى الفضل و الإفضال.

ص: ٥١٤

و أكمل الصلوات الناميات و أفضل التحيات الساميات على نبيه الأكمل الأفخم الأفضل معدن أسرار الفخر و الجلال و مظهر أنوار العز و الجمال أبي القاسم محمد، و عترته الطيبين الطاهرين الأقدسين الأكملين أمناء الله تعالى على الحرام و الحلال.

و بعد: فإن من نعم الله تعالى على هذا العبد الفقير أن وفقني الله سبحانه لا إدراك صحبه جناب المولى الاولى العالم العامل الفاضل الكامل، المحقق المدقق، المجتهد فى أحكام الدين، الأخ الموافق الصفى الوفى، الأ مجد الأرشد الأكرم، المستنبط لدقائق الشرع المبين، صاحب المقام الرفيع و الحظ الأوفر البهى مولانا الميرزا على أكبر اليزدى- أدام الله حراسته- و قد تشرفت بافاداته الشريفة و افاضاته اللطيفة، و لاحظت جملة من مصنفاته الرشيقه و مؤلفاته الرفيعة، فسررت بمصاحبه جنابه غايه السرور، و لما كان من حسن ظنه -دام مجده- بهذا العبد الضعيف طالبا لأن أجزى جنابه على الوجه الذى أنعم الله تعالى على من مشايخى العظام و أساتيدى الفخام.

فاستخرت الله سبحانه و أجزت لجنابه- دام علاه- أن يروى عنى جميع كتب الأخبار لا سيما الكتب الأربعة المتقدّمة التى عليها كان المدار فى سابق الأعصار: الكافى و الفقيه و التهذيب و الإستبصار، و الكتب الثلاثة المتأخره المشهوره اشتهار الشمس فى رابعه النهار: الوافى و الوسائل و بحار الأنوار، و سائر مصنّفات أصحابنا الأخيار عن مشايخى و أسلافي بأسانيدى التى منها: ما أرويه عن والدى المبرور العلامه و حيد عصره و فريد دهره فى الفضل و الزهد و التقوى الحاج الأمير زين العابدين الموسوى الخوانسارى- قدّس الله روحه- عن والده العالم العامل الزاهد العابد الآميرزا أبى القاسم بن السيد السند الفقيه النبيه المحقق المدقق أستاذ أفاضل عصره الآقا سيد حسين بن العلامه الجامع للمعقول و المنقول الأمير أبى القاسم الموسوى- طيب الله مضاجعهم- عن والده المذكور جدّى الأعلى صاحب الحواشى المعروفه على شرح اللمعه، عن المولى الاولى الفاضل الكامل المولى محمّد صادق بن العلامه التحرير المولى محمّد التنكابنى الشهير بالسراب، عن والده المذكور، عن

شيخه الأجل الأفخم الأفقه مولانا محمّد باقر بن محمّد مؤمن الخراسانى صاحب الذخيره و الكفايه، عن السيد الفقيه النبيه السيد حسين بن السيد حيدر الكركى العاملى، عن شيخ الاسلام و المسلمين شيخنا البهائى -روح الله- عن شيخ علماء الاسلام والده الشيخ حسين بن عبد الصمد الحارثى، عن أفضل المتأخرين شيخنا الشيخ زين الدين المعروف بالشهيد الثانى -قدس الله روحه- بأسانيده المعروفه المتصله إلى أصحاب العصمه و الطهاره- عليهم الصلاه و السلام- على التفصيل المذكور فى أوائل المعالم و المجلد الأخير من بحار الأنوار و فاتحه الأربعين لشيخنا البهائى.

ثم من جملة أسانيدى ما أرويه عن والدى العلامه، عن والده المبرور المتقدم، عن سيدنا بحر العلوم السيد محمّد مهدي النجفى، عن جدّى السيد حسين الموسوى بسنده المتقدم، و عن مروج المذهب أستاذ الأساتيد المحقق البهبهانى -طيب الله مرقدہ- عن والده الفاضل الكامل المولى محمّد أكمل، عن العلامه المجلسى -أعلى الله مقامه- بأسانيده المعروفه.

و من جملة أسانيدى ما أرويه عن أستاذى الأعظم الأفخم سيد المحققين الأمير السيد حسن بن السيد على الحسينى الاصفهانى المدرّس -طاب ثراه- عن والدى المبرور العلامه بسنده المتقدم.

و منها: ما أرويه عن شيخى الأعظم و أستاذى الأفخم قدوه المحققين الأعلام الشيخ مرتضى الأنصارى -قدس الله تربته- عن شيخه أفضل أهل التحقيق مولانا أحمد بن العلامه مولانا محمّد مهدي النراقى، عن بحر العلوم بسنده المتقدم.

و منها: ما أرويه عن شيخنا الفقيه النبيه الشيخ مهدي بن الشيخ على بن أفقه الفقهاء الشيخ جعفر النجفى -قدس الله أرواحهم- عن عمه الفقيه الأعظم الشيخ حسن، عن والده الأجل الأفقه، عن بحر العلوم بسنده المتقدم.

فله -أدام الله تأييده- أن يروى عنى بجميع هذه الأسانيد عن الأساتيد، و وصيتى لحضرتہ أن يأخذ بمجامع الاحتياط فى جميع امور الدين و الدنيا، فإنّه ساحل النجاه.

و يجوز لجنابه أن يعمل برأيه الشريف و يفتى بين الناس و يقضى بينهم بالحق، و يجوز للعوام تقليده فيما يفتى به باجتهاده، فقد وجدته مجتهدا مطلقا.

و أسأل الله أن يجعله قدوة للعلماء العاملين و أسوه للفضلاء الكاملين، و أتمس من جنابه أن يجعلني نصب عينيه في مظان استجابته الدعوات و عقيب الصلوات في الخلوات، و الحمد لله على ما آتاه الله من العلم و الحكمة.

و قد كتب بيده الخاسره الجانيه العبد المحتاج إلى عفو ربه الغنى القويّ الباري محمّد هاشم بن المبرور المغفور الأمير زين العابدين الموسوي الخوانساري-رفع الله عنهما عيئهما و غيئهما-في الرابع و العشرين من شعبان المعظم من عام تسعين و مأتين بعد ألف و الحمد لله.

(٣)

اجازه به سيد فخر الدين بن جمال الدين موسوي خوانساري

(١)

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي فضّل مداد العلماء على دماء الشهداء و الصلاة و السلام على سيد الأنبياء و أشرف أهل الأرض و السماء سيّدنا محمّد و عترته النقباء النجباء الأصفياء.

و بعد: فقد استجاز منّي السيد السند الموفق المؤيد العالم العامل الجليل النبيل الذكي الزكي التقى النقي جناب الميرزا فخر الدين بن المرحوم المبرور الأجل الأفخم المحقق المدقق الفقيه النبيه الآقا جمال الدين الموسوي الخوانساري-وفقه الله تعالى لمراضيه-بعد أن صرف برهه من عمره في تحصيل العلوم الشرعيه و القواعد الأصوليه المرعيه و الأحكام المتقنه الفرعيه، و حضر مجلسي و تلمذ على العبد في كثير من تلك المطالب، فاستخرت الله تعالى و أجزت لجنابه بعد أن وجدت فيه ملكه استنباط الأحكام اللازمه الشرعيه، و وقفت على بعض ما صنّفه في تحقيق جملة من المسائل المهمه على وجه الاجتهاد الصحيح،

ص: ٥١٧

١- (١) -مجموعه شخصي مرحوم حاج محمّد حسن فاضلي خوانساري.

أن يروى عنى جميع مصنفاتي و ما يجوز لى روايته من كتب الأخبار و مصنّفات العلماء الأبرار لا سيّما الكتب الأربعة المتقدمه التى كانت عليها المدار:الكافى و الفقيه و التهذيب و الاستبصار،و الكتب الثلاثة المتأخره التى اشتهرت اشتهار الشمس فى رابعه النهار:الوافى و الوسائل و بحار الأنوار،عن غير واحد من مشايخى و أساتيدي:

منهم:والدى المبرور العلامه،عن والده العالم الكامل الجليل الميرزا أبى القاسم بن المحقق النحرير سيد الفقهاء و المجتهدين الآقا السيّد حسين بن العلامه الفقيه النبيه الأديب الأمير أبى القاسم الموسوى-قدّس الله أرواحهم-عن والده المحقق المذكور،عن الفاضل الكامل المولى محمّد صادق بن العلامه النحرير مولانا محمّد التنكابنى المعروف بالسراب،عن والده المذكور،عن العلامه الفقيه النحرير المولى محمّد باقر الخراسانى صاحب الذخيره،عن السيّد السند الفقيه السيد حسين بن السيد حيدر الكركى العاملى،عن شيخ الاسلام و المسلمين الشيخ بهاء الدين محمّد بن الفقيه النبيه الشيخ حسين بن عبد الصمد العاملى،عن والده المذكور،عن أعظم فقهاء الاسلام الشيخ زين الدين العاملى الشهيد الثانى-قدس الله روحه- بطريقه المعروف المذكور فى أوائل معالم الأصول المتصله إلى أهل البيت عليهم الصلاه و السلام.

و من جمله مشايخى شيخى الأجل الأعظم الأعلام و أستاذى الأكمل الأفخم الشيخ مرتضى الأنصارى التستري-طيب الله مضجعه-عن شيخه المحقق العلامه المولى أحمد النراقى، عن شيخه أكمل علماء الفرقة الناجيه السيد محمّد مهدي المعروف ببحر العلوم،عن المحقق المحيى للطريقه المحقه الآقا محمّد باقر البهبهانى،عن والده العالم الكامل المولى محمّد أكمل،عن العلامه المجلسى،-رفع الله قدره-بجميع طرقه المعروفه المقرره فى إجازات البحار.

و من جمله مشايخى السيد السند المحقق المدقق الأستاذ الاستناد الأمير السيد حسن بن السيد على الحسينى الاصفهانى-قدّس الله ترتيبه-عن والدى المبرور بطريقه المتقدم.

و من جمله مشايخى الشيخ الفقيه النبيه الشيخ مهدي بن الشيخ الفقيه الكامل الشيخ

على بن الشيخ الأفقه الأكمل الشيخ جعفر النجفى، عن عمّه الفقيه الأوحى الشيخ حسن، عن والده الشيخ جعفر، عن سيدنا بحر العلوم بطريقه المذكوره.

ثم وصيتى إلى جنابه-وفقه الله تعالى- أن يأخذ بمجامع الاحتياط فى أمر دينه و دنياه و أن يواظب على مراجعه قواعد الأحكام و أن يمنّ على العبد بصالح الدعاء.

و كتبه الفقير إلى الله البارى محمّد هاشم بن زين العابدين الموسوى الخوانسارى-عفى الله عنهما-فى الخامس من جمادى الاولى لعام أربع و تسعين بعد مأتين و ألف و الحمد لله أولا و آخرا.

(٢)

اجازه به ميرزا محمود خوانسارى

(١)

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله ولى النعم، و الصلاة و السلام على سيدنا محمّد و آله اولى المحبه و الكرم.

و بعد: فقد وقفت على طرائف هذه الرساله الشريفه، و امعنت النظر فى لطائف تلك مقاله المنيفه، فوجدتها مملوءه من التحقيقات الأنيقه الرفيعه العليه، و التدقيقات الرشيقه الساميه السننيه، و هى كاشفه عن غايه استعداد مصنّفها العالم العامل الفاضل الكامل البارع المجتهد المحقق المدقق عمدّه الفضلاء الكاملين و زبده العلماء العاملين السيد المكرم المسعود جناب الأخ الشفيق الميرزا محمود الخوانسارى-أدام الله تعالى أيام افاضاته و أنعم على العباد من بركاته- فإنّ رموز العبارات تشيد بلطف قريحه صاحبها، و تحقيق المطالب المهمه يؤمى إلى علوّ ادراك المتصدى لكشف مراتبها، فالحمد لله على ما آتاه الله تعالى من العلم و الحكمه و السعاده الأبدية و رزقه من دقائق المعارف الحقه و استنباط الأحكام الشرعيه اللابديه، و قد ثبت عندى و تحقق لدى بعد المباحثات العلميه و المذاكرات الأصوليه و الفقهيّه فى

ص: ٥١٩

مجالس عديده أنه-دام مجده و علامه-قابل للاقتناء بين الناس و الحكم و القضاء و التصدي لاقامه ما يعتبر فيه النيايه العامه،و وصيتي إلى جنبه أن يأخذ بمجامع الاحتياط و الاجتناب عن طرفي التفريط و الافراط في مقام الاستنباط بل في جميع أمور المعاش و المعاد،و أن يجعل العبد بمرئى و منظر عنه في الدعوات الصالحات.

و قد كتب العبد الفقير الى الله الغنى القوي الباري محمّد هاشم بن زين العابدين الموسوى الخوانسارى-عفى عنهما عيها و غيها-فى الحادى و عشرين من جمادى الاولى سنه خامس و تسعين و مأتين بعد الألف.

(٥)

اجازه به محمّد حسن بن محمّد باقر يزدى

(١)

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى نور عالم الامكان بأنوار علوم العلماء الأعلام،و زين عرصه الوجود بأشعه شمس معارف اولى الحقائق و الأحلام،و أبان فضل أصحاب الفواضل و الفضائل بمساعى النقادين من أرباب العقول و الافهام،و شيّد أركان الأديان بارسال الرسل و انزال الكتب و تشريع الأحكام.

و الصلاه و السلام الأنميان الأكملان على خير من أرسله بالهدى و دين الحق لرفع غياهب الظلام و نشر شرائع الإسلام،البدر التمام و النبى القمقام و البحر الطمطم و سيّد الأنام سيّدنا و نبينا و وسيله نجوتنا و شفيع ذنوبنا محمّد و عترته الطيبين الطاهرين الأكرمين الأقدسين المعصومين الكرام،أولياء النعم و اصول المجد و الكرم و معادن الوحي و التنزيل و الهادين إلى سواء السبيل و الداعين إلى وسائل دار السلام،ثم رحمه الله و رضوانه و بركاته الناميات الزاكيات على أصحابنا الماضين و أسلافنا الصالحين و فقهاثنا البارعين و علمائنا العاملين إلى قيام الساعه و يوم القيام.

ص:٥٢٠

و بعد: فمّمّا لا- يخفى على اولى النهى، ولا- يريب فيه أحد من أصحاب الحجى، أنّ الشرف الأعلى و المزيّه الكبرى فى التحلى بحليه العلم و العرفان، و التخلى عن موارد الجهل و الغفله و النسيان، و التجلى بأنوار أسرار اولى الحقيقه و الايقان، و قد أقام الله فى كل عصر من الأعصار جمعا من عبادہ الفائزين بطى مراحل العلم و الحكمة لنشر هذه المعارف و العلوم اكمالا لدينه القويم و اتماما للنعمه فلم يألوا جهدا فى ارشاد الخلق و اظهار الحق و انقاذ ضعفاء العباد عن ورطه المهلكه، و هؤلاء هم العالمون العاملون المخلصون المذكورون فى نصوص أهل الخصوص الممدوحون فيها بأنهم فى كل خلف عدول ينفون عن هذا الدين انتحال المنتحلين و تأويل الجاهلين و تحريف الغالين و ابطال المبطلين و جحد الجاحدين.

ثمّ من أطفاف الله العظيمه و مّنته الجسيمه على هذه الأمه المرحومه أن نصب لهم فى كل زمان علماء يهدون إلى سواء السبيل و جعلهم ورثه الأنبياء و أشباه أنبياء بنى اسرائيل، فانتشرت فى الآفاق احكامهم الحقه الرفيعه و انطمست بمساعيهم الجميله آثار البدع الشنيعه، فاستراح حجه الزمان- فداه ارواحنا- عن صدمه حوادث أيام الظهور و احتجب عن الخلق تشخيصه و أضاء لهم بوجوده كالنور اللامع على شاهق الطور.

و مّمّن آتاه الله فى هذا الزمان علما و افرا كثيرا، و قد جعله الله تعالى باحكام الايمان خبيرا بصيرا، ففاق أقرانه فى قوتى العلم و العمل و اجتنب موارد العثره و الزلل و الخطل، جناب المولى الوفى الصفى الذكى الزكى التقى النقى اللوذعى الألمعى العالم العامل الكامل النقاد صاحب الرأى الصائب و الفكر الثاقب و الذهن الوقاد، المترقى من حضيض التقليد إلى أوج الاجتهاد، سليل عمده علماء الزمان و زبده فقهاء الأوان و أكمل المجتهدين الفخام و ملجأ الخواص و العوام من أهل الإيمان مولانا الحاج المولى محمّد باقر اليزدى- دام مجده و علاه- صديقنا و شفيقنا الشاب الموفق المسدّد المؤيد المؤتمن المستحسن المولى محمّد حسن- أحسن الله إليه فى الدارين و أذاقه حلاوه النشاطين و آتاه من رحمته كفلين و وفقه لادراك الحسنين- فإنه قد صرف برهه من شريف عمره فى تحصيل العلوم الشرعيه، و قد تمهّر فى

استنباط القواعد المهمه المرعيه، و تلمذ على العبد زمانا مديدا، و حضر عندي لائقان المطالب، و بذل جهده فى إحكام الأحكام بذلا شديدا حتى بلغ أشده فى استكمال مدارك الحلال و الحرام و ظهر منه المصنفات الرشيقه ما ينبىء عن سلوكه مسالك الفقهاء الاعلام، فوجدته بحمد الله من أهل الاستنباط و الاجتهاد على وجه الاطلاق، و ألفتة مستحقا للعمل بما يقتضيه نظره غايه الاستحقاق، فليشكر الله سبحانه على ما أتاه الله من القوه القدسيه الملكيه الملكوتيه و ما حباه الله به و حيّاه من العلم بالأحكام الشرعيه الفرعيه.

و لَمَّا أراد الدخول فى سلسله رواه أخبار أهل بيت الطهاره و العصمه، و الفوز بأسانيد الأساتيد و مشايخنا المحاكين عن المعصومين الأئمه استجازنى و أراد الإتصال بمشايخى و أسلافى الماضين-رضوان الله عليهم أبد الأبدین- فلَمَّا رأيت أهلا للإجازة استخرت الله سبحانه و أجزت لجنابه-سَلَّمَهُ اللهُ تَعَالَى- أن يروى عنى جميع كتب الأخبار و سائر مصنفات أصحابنا الأختيار لا سيما الصحيفه السجديه الملقبه بزبور آل محمد-عليهم الصلاه و السلام- و نهج البلاغه الذى هو دون كلام الخالق و فوق كلام المخلوق، و تمام الكتب الأربعة المتقدمه التى كان عليها المدار فى سالف الأعصار: الكافى و الفقيه و التهذيب و الاستبصار، و الكتب الثلاثه المتأخره التى اشتهرت اشتها الشمس فى رابعه النهار: الوافى و الوسائل و بحار الأنوار، بجميع أسانيدى عن مشايخى و أسانيدى و هى كثيره لا يفى بها هذا الوجيز إلا أنى أذكر منها هنا ما هو مهم عزيز:

فمنها: ما أرويه عن والدى المبرور العلامه قدوه العلماء العاملين و زبده العباد و الزهاد الكاملين الحاج الأمير زين العابدين بن العالم العامل الكامل التقى النقى الأميرزا أبى القاسم بن السيد السند علامه علماء الزمان و أستاذ الفقهاء الفخام فخر المحققين و عمده المجتهدين الآقا السيد حسين بن الفقيه النبيه العلامه جامع المعقول و المنقول حاوى الفروع و الأصول الأمير أبى القاسم الموسوى الخوانسارى-تغمدهم الله برحمته و أفاض عليهم من جليل بركاتة- عن

والده المبرور جدّی المذكور، عن والده المزبور جدّی الأعلى، عن المولى الفاضل الكامل المولى محمّد صادق بن العلامه الفهّامه الجامع للعلوم العقلية و النقلية المولى محمّد بن عبد الفتاح التنكابنى الشهير بالسراب، عن والده المذكور، عن أستاذه أفقه فقهاء زمانه و أعلم علماء أوانه مولانا محمّد باقر بن محمّد مؤمن الشريف السبزوارى الخراسانى صاحب الذخيره و الكفايه و غيرهما، عن السيد السند الفقيه النبيه السيد حسين بن السيد حيدر الكركى العاملى سبط المحقّق الثانى من قبل أمّه، عن شيخ الاسلام و المسلمين الشيخ بهاء الدين محمّد بن الفقيه العلامه الشيخ حسين بن عبد الصمد العاملى، عن أبيه المذكور، عن الامام الكامل فى العلوم فقيهه أهل البيت الشيخ زين الدين بن على العاملى الشهير بالشهيد الثانى -أعلى الله مقامه- عن مشايخه المعروفين المذكورين فى كتب الأربعينيات و الإجازات على التفصيل المذكور فى أول المعالم لولده المحقّق الشيخ حسن و فى اللؤلؤه و غيرهما.

ثمّ من أسانيدى و طرقى ما أرويه عن والدى العلامه المبرور، عن شيخه أفقه فقهاء الزمان حجه الاسلام الحاج السيد محمّد باقر بن محمّد نقى الرشتى -رفع الله درجته- عن شيخه الجليلين صاحبى القوانين و الرياض، عن شيخهما المحقّق المدقّق المحيى لما انظمس من أحكام الدين الآقا محمّد باقر بن العالم الكامل المولى محمّد أكمل البهبهانى -قدّس الله روحه- عن والده المذكور، عن جماعه من مشايخه الكرام منهم: العلامه المجلسى -جزاه الله من الاسلام خير الجزاء- عن والده الفقيه التقى النقى المحدّث العارف الكامل مولانا محمّد تقى بن مقصود على النطنزى الاصفهانى العاملى، عن شيخنا البهائى بسنده المتقدّم.

و منهم: أفضل أهل التحقيق و التدقيق جمال الدين محمّد بن العلامه المشتهر فى المشارق و المغرب أستاذ الكل فى الكل الآقا حسين الخوانسارى، عن أبيه، عن المولى التقى المجلسى بسنده المتقدّم.

و منهم: المدقّق الأكمل مولانا ميرزا محمّد الشيروانى، عن العلامه الآقا حسين بسنده المذكور.

ثم من أسانيدى و طرقي ما أرويه عن والدى المبرور، عن العالم العامل الكامل السيد السند الأمير محمد حسين بن العالم التقى النقى البارع الأمير عبد الباقي بن العلامة الأكمل الأمير محمد حسين بن الفقيه النبيه البارع الأمير محمد صالح أئمه الجمعه و الجماعه باصبهان، عن والده المذكور، عن والده المسطور، عن جدّه من قبل أمّه العلامة المجلسى بسنده المتقدم.

و من جمله أسانيدى ما أرويه عن أستاذى و شيخى قدوه أهل التحقيق و العلم و الكمال فخر المحققين و أستاذ الفقهاء و المجتهدين الأمير السيد حسن بن الأمير السيد على الحسينى الاصفهانى المدرّس -قدّس الله روحه و أكثر من فضله و كرمه فتوحه-، عن والدى المبرور بسنده المتقدم.

و من جمله أسانيدى ما أرويه عن الشيخ الأجل الأفخم الأكمل أعلم علماء الزمان و أكمل فقهاء الأوان أستاذ الأساتيد الأعيان شيخى و أستاذى و من به استنادى الشيخ مرتضى الأنصارى التستري -قدّس الله روحه- عن العلامة النحرير مولانا أحمد بن الفقيه النبيه العلامة المولى محمد مهدى النراقى الكاشانى، عن شيخه العلامة المعروف ببحر العلوم السيد محمد مهدى النجفى صاحب الدرّه المنظومه، عن المحقق البهبهانى بسنده المتقدم، و عن جدّى المحقق العلامة الآقا السيد حسين بسنده المزبور.

و من جمله أسانيدى ما أرويه عن شيخى الفقيه النبيه الشيخ مهدى بن الفقيه الكامل الشيخ على بن الأفقه الأكمل الأورع الشيخ جعفر النجفى -قدّس الله أرواحهم- عن عمّه الفقيه النبيه الشيخ حسن، عن جدّه الشيخ جعفر المذكور، عن المحقق البهبهانى و بحر العلوم بسنديهما المتقدمين.

فهذه بعض ما اقتضى المقام ذكره من أسانيدى و اجازاتى و قد ذكرت الجميع فى جمله من مصنّفاتى و مؤلّفاتى منها: كتاب اصول آل الرسول، و منها: كتاب الفوائد الرجاليه، و منها:

كتاب الأربعين، وقد أجزت لجنابه-دام فضله-أن يروى عنى بجميع طرقى بالشروط المقرره فى الروايه على النحو المذكور فى كتب الدرايه.

ثم وصيتى إليه أن يواظب على مباحثه العلوم الشرعيه مدّه عمره و أن لا- يقنع بما حصل له فى زمان التحصيل، فإن ملكه العلم تحصل بالمواظبه و تذهب بالاهمال و التعطيل، فكم من مجتهد صار عاميا بتركه للأشتغال بالتعليم و التعلم و اشتغاله بالأموال الدينويه الدينيه.

ثم وصيتى إليه أن يأخذ بمجامع الاحتياط فى أمور دينه و دنياه و أن تجتنب من الرياسات الباطله المعطله المغويه المهلكه، فكم من عالم زاهد بارع سقط محلّه عن القلوب باشتغاله بالرياسات الدينويه و جمع الأموال و الوقوع فى الشهوات، بل سلبت عنه ملكه العداله بالافتحام فى هذه الأمور، بل خرج من الدين بخذلان الله له من جهه الحماله الشنيعه، و أهم الأمور الدافعه لهذه المهالك التجنب عن مجالسه البطالين و الاشتغال بالمجاهدات و الرياضات و العبادات و التفصّى عن المرافعات الرديّه و مجالسه العوام المغرورين من أهل الحديث.

و الملتمس منه-سلمه الله تعالى-أن لا- ينسانى فى مظان اجابه الدعوات و عقيب الصلوات فإنّ من حقوق الاخوان رعايتهم بالدعاء لهم فى ظهر الغيب فقد حكى عن على بن مهزيار من أجلاء أصحاب الامام أبى محمّد العسكري-عليه الصلاه و السلام-أنّه كان يسجد كل يوم بعد صلاه الغداه و لا يرفع رأسه من السجود حتى يدعو لألف من اخوانه المؤمنين بأساميهم، رزقنا الله التوفيق لهذه الأعمال الصالحات.

و كتب بيمناه الخاطئه العبد الفقير إلى عفو ربّه القويّ البارىّ محمّد بن هاشم بن المبرور الأمير زين العابدين الموسوى الخوانسارى-عفى الله عنهما عيها و غيها-فى السادس عشر من شعبان لسنة ١٢٩٨ ثمان و تسعين و مأتين بعد الألف، و الحمد لله.

اجازته به سيد محمد باقر بن محمد علي حسيني أبطحي سدهي اصفهاني

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي فضل مداد العلماء على دماء الشهداء و جعلهم بفضلهم و كرمه العميم ورثه الأنبياء، و الصلاة و السلام على أشرف أهل الأرض و السماء، نبينا محمد و عترته الأئمة النقباء النجباء.

و بعد: فقد أجلت النظر في مطاوي هذه الرسالة الشريفة (٢) التي ألفها جناب العالم العامل، الفاضل الكامل، التقى النقى، الصفي اللوذعي الألمعي، صاحب التحقيق الرشيق، و التدقيق العميق، ذى الملكة القدسية الاجتهادية، و الفقاهة المبتنية على القواعد الشرعية، تلميذنا المعظم، السيد السند المفخم، الآقا السيد محمد باقر بن السيد محمد علي الحسيني - دام مجده و علاه - و قد وجدت هذه المقالة قابله لأن يكتب بالنور على و جنات حدود الحور، فلله درّه فيما أتى فيها من المطالب الشريفة الكاشفة عن خروج جناب صاحبها عن حضيض التقليد إلى أوج الاجتهاد و صحّ لي أن أقول في حقّه - دام مجده - إنه مجتهد يحرم عليه التقليد و يصحّ له العمل باجتهاده.

و قد استجاز مني روايه كتب الأخبار و مصنّفات العلماء الأخيار، فأجزت لجنابه بعد الإستخاره من الله تعالى أن يروى عنّي جميعها بطرق الجمه الكثيره التي أودعتها في مقدمات كتابي أصول آل الرسول، و منها: ما أرويه عن شيخى الأعلّم و أستاذى الأقدم،

ص: ٥٢٤

١- (١) - مجموعہ اجازات به خط سيد مصلح الدين مهدوي، ص ١٠٦-١٠٧.

٢- (٢) - المراد بالرسالة المشار إليها في الاجازة هي رساله ألفها في تعارض اليد و الاستصحاب كما ذكر لي السيد المجاز شفاها، قال: و النسخه بقي عند السيد المجيز و لم يردّها إليّ إلى أن مات و بقيت عند ورثته و ليس لي نسخه منها «محمد علي الحبيب آبادي».

علامه زمانه و رئيس الإماميه فى عصره و أوانه الشيخ مرتضى الأنصارى-قدّس الله روحه- بطريقه المعروف.

و وصيتى إلى جنابه أن يأخذ بمجامع الإحتياط فى أمر دينه و دنياه،و الملتمس منه الدعاء و الحمد لله.

و كتب العبد المحتاج إلى عفو ربّه القوى محمّد هاشم ابن المرحوم المبرور الحاج الأمير زين العابدين الموسوى-عفى الله عنهما-فى ١٥ جمادى الآخره من سنه ١٣١٥.

ثمّ كتب المرحوم الآقا النجفى فى حاشيه نسخه نقلنا منها بخطّه ما صورته:

ثمّ أجزت لجنابه العالى كلّ ما صحّحت لى روايته عن السلف الصالحين بالطرق المتصله إلى المعصومين-صلوات الله عليهم أجمعين-فإنّه العالم العامل الكامل الصالح البارع،و أرجو من الله سبحانه أن يجعله خالصا لوجهه الكريم علما للعباد و مرّوجا للشريعة المطهره،من أقلّ الطلاب و المحصلين-عفى عنه-.

(٧)

اجازه به ميرزا ابو القاسم بن محمّد باقر موسى زنجانى

(١)

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذى فضّل مداد العلماء العاملين على دماء الشهداء الصالحين،و رفع درجاتهم فجعلهم بمنزله الأنبياء المقربين و أنار براهينهم الساطعه و حججهم اللامعه ففاقوا بأنوار علومهم على جميع العالمين و أدركوا باجتهدهم فى معارف الدين المبين أسرار معالم الشرع المتين.

و الصلاه و السلام الأنميان الأكملان على سيد الأنبياء و المرسلين و أشرف الأولين و الآخرين نبينا محمّد خاتم النبيين و أشرف الخلق أجمعين و عترته الطيبين الطاهرين

ص:٥٢٧

الأقدسين و رضوان الله تعالى و رحمته على فقهاءنا الماضين و علمائنا السابقين الصالحين.

و بعد: فقد منّ الله تعالى بفضله الجسيم و كرمه العميم على كافة الأنام فى كل عصر و زمان بنصب عدول ينفون عن دين الحق و انتحال المتحليلين و جحد الجاحدين و تأويل الجاهلين و ابطال الغالين و اضلال المضلين و ازاله بدع المبتدعين من أعداء الدين، فأنزل كتباً و أرسل رسلاً و أقام حججاً و نصب موازين العدل و أكمل دينه الحق و أتم نعمته على العباد و أضاء بشمس المعارف و أقمار الحقائق أكناف الآفاق و أطراف البلاد، فالشكر لله على هذه النعمة العظمى و العطيّة الكبرى و الموهبه السنيه التى محاسنها لا تعد و لا تحصى.

و كان ممن أعطاه الله تعالى سلوك مسالك السالفين، و منّ عليه بادراك مدارك الحق و اليقين و خصّه الله تعالى بكرامته من بين أمثاله و أقرانه و حقيق بأن بثنى له الوساده و يستقر على مسند الإرشاد و الهدايه و الإفاده جناب السيد المؤيد المسدّد الممخّيد، العالم العامل الفاضل الكامل، عمده العلماء البارعين و زبده الفقهاء الكاملين، الذكى الزكى المصطفى الصفى، اللوذعى الألمعى، العارج إلى معارج الإجهاد بالقوه القدسيه الملكه الملكوتيه، صديقنا المعظم و شقيقنا المفخّم سليل العالم العامل الكامل، الفقيه النبيه التحرير الأميرزا محمّد باقر الموسوى الزنجانى - قدّس الله روحه - الحاج الأميرزا ابو القاسم الاصفهانى - أدام الله تعالى علامه و رزقه ممّا يتمنى احلاه و اعلاه - فإنّه - دام مجده - ممن أتاه الله سبحانه من العلم و الحكمة قسطاً و افراً و جعل نصيبه منهما نصيباً متكاثراً.

و قد استجاز من العبد روايه ما صحت لى روايته من كتب الأخبار و مصنّفات العلماء الأخيار، فامتثلت أمر جنابه فاستخرت الله تعالى و أجزت له بعد ما تحقق لى أنّه من المستنبطين للأحكام و المجتهدين فى مسائل الحلال و الحرام أن يروى عنى جميع ما رويته عن مشايخى و أساتيدى و أسلافى بأسانيدى العديده التى قد فضّينا فى جملته من مؤلّفاتى التى منها كتاب أصول آل الرسول و المقالات اللطيفه الكافله للقواعد الشريعه.

فمنها: ما أرويه عن شيخى و أستاذى الأعظم الأفخم، العلامة التحرير الأقدم، البحر

المؤاج و اليم العجاج، أستاذ أساتيد الزمان و حيد الدوران الشيخ مرتضى الأنصارى-قدس الله تعالى روحه الزكى-عن شيخه العلامة النحرير المحقق الخبير مولانا الحاج الملا أحمد النراقى الكاشانى-طيب الله رسمه-عن شيخه العلامة المشتهر فى الآفاق السيد محمد مهدي النجفى المعروف ببحر العلوم-طيب الله مرقدہ-عن شيخه أستاذ الأساتيد الذى انتهت إليه رئاسه الإماميه فى عصره و أوانه مولانا الآقا محمّد باقر البهبهانى-رفع الله قدره-عن والده العالم العامل الكامل مولانا محمّد أكمل، عن العلامة المجلسى-قدس الله تربته-بجميع طرقه المذكوره فى اجازات البحار.

و منها: ما أرويه عن والدى العلامة-قدس الله روحه-عن والده جدّى العالم المبرور الأميرزا أبى القاسم الموسوى الخوانسارى، عن جدّى الأعلى و حيد عصره و أوانه، عمده المحققين و قدوه المجتهدين الآقا السيد حسين (1) بن العلامة الفقيه النبیه الأمير أبى القاسم -طيب الله ثراهم- عن العالم الفاضل الكامل الملا محمّد صادق بن العلامة النحرير مولانا محمّد بن عبد الفتاح التنكابنى المعروف بالسراب، عن أبیه المذكور، عن أستاذہ فخر المجتهدين و الفقهاء مولانا محمّد باقر الخراسانى صاحب الذخيرہ و الكفايه، عن شيخه السيد الفقيه النبیه السيد حسين بن السيد حيدر الكركى العاملى، عن شيخ الاسلام و المسلمين بهاء الدين محمّد بن الفقيه الكامل الشيخ حسين بن عبد الصمد، عن والده المبرور، عن زين الفقهاء و المجتهدين الشيخ زين الدين العاملى الشهير بالشهيد الثانى-قدس الله تعالى روحه-بسندہ المعروف المذكور فى أول معالم ولده و غيره.

و منها: ما أرويه عن أستاذى المحقق المدقق الأمير السيد حسن الحسينى المدرس-اعلى الله مقامه-عن والدى العلامة بالسند المتقدم.

ثم وصيتى لجنابه-دام مجده-أن يأخذ بمجامع الإحتياط فى أمر دينه و دنياه و أن يواظب

ص: ٥٢٩

١- (١) - كان جدّى الأعلى أستاذ صاحب القوانين و شيخ إجازته و شيخ اجازہ بحر العلوم «منه».

على العلم و العباده و ارشاد العباد، و أن لا ينساني عند دعواته الصالحه، و الحمد لله أولا و آخرا و ظاهرا و باطنا.

و كتب بيده الجانيه الفانيه العبد الفقير إلى عفو ربه الغنيّ الباريّ محمّد هاشم بن المرحوم المبرور الحاج الأمير زين العابدين الموسوي الخوانساري الاصفهاني - عفى الله عنهما في الخامس و العشرين من ذى الحجه الحرام سنه ۱۳۱۶، و الحمد لله.

(۸)

عريضه در تأييد اجتهاد ملاّ محمّد

(۱)

بسم الله الرحمن الرحيم

عرض می شود خدمت سرکار عظمت و شوکتمدار، جلالت و نبالت اقتدار، امیر الامراء العظام ادام الله اجلاله و اقباله که امید است دولت و شوکت برقرار، ظل مرحمت بر رؤوس قاطبه ضعفاء انام پایه دار بوده باشد.

اگرچه داعی اخلاص شعار ادارک سعادت محضر مبارک عالی ننموده لکن از انتشار محامد و مکارم ذات با برکات در اطراف و اکناف نهایت اخلاص و خلوص داعی را نسبت به وجود مبارک حاصل است به دعاگوئی اشتغال می باشد.

معلوم است سدّ ثغور اسلام اعظم آنها در کف با کفایت عالی می باشد بر تمام خلق این دعا لازم است، توقع آنست که گاهی به مکاتبات رفیعه و دستخط عالی داعی را مشرف فرمایند ارجاع خدمتی باشد بفرمایند که حبل مودّت به علاقه مکاتبات برقرار بماند ان شاء الله.

ص: ۵۳۰

۱- (۱) - این عريضه را مرحوم چهارسوقی ظاهرا به امیر علم حاکم بیرجند و قائنات نگاشته که در پشت عريضه مهر بیضوی وی «عبد محمد هاشم بن زين العابدين الموسوي» دیده می شود و اصل آن در کتابخانه سید مهدی فقیه قائنی در قائن موجود است.

ضمناً معروض رأی انور می دارد که چون جناب شریعتآب، عمده العلماء العظام، فخر الفقهاء الفخام، زبیده المجتهدین الکرام آخوند ملاّ محمّد-دام مجده السامی- که از علماء اخیار و ابرار آن ناحیه می باشند بعد از زمان مدیدی که در این ولایت اشتغال به تحصیل علوم شرعیه داشتند، بحمد لله به حد کمال و فارغ التحصیل شده اند و مجتهد مطلق و حاکم شرع نافذ الحکم می باشند، بحمد الله قابل ترویج احکام و تصدّی امور شرعیّه جمیع صفحات خراسان می باشند، در مباحثات اصول و فقه داعی زمانی را حاضر شده اند و تصنیفات رشیکه از ایشان صادر شده، لهذا متوقع هستم که سرکار جلالتمآب نهایت التفات را در حق ایشان مرعی دارند و خلق را ترغیب و تحریص در اتباع ایشان بفرمایند که به مقتضای «الناس علی دین ملوکهم» (۱) ترویج کاملی از ایشان و در حقیقت از شریعت مطهره از برکات عالی بشود ان شاء الله.

معلوم است بعد از آنچه داعی معروض داشتم اظهار مرحمت چنانچه باید و شاید خواهد شد ان شاء الله، مترصد جواب رقیمه و ارجاع خدمتی که فرمایش شود هستم ان شاء الله، ادام الله دولتکم و شوکتکم و اجلالکم و اقبالکم و السلام.

ص: ۵۳۱

اشاره

آیات

روایات

چهارده معصوم و پیامبران علیهم السلام

اشخاص

کتاب ها

مکان ها

فرق، مذاهب، سلسله ها

ص: ۵۳۳

أفلا يتدبرون القرآن ام على قلوب أفقالها، ١٩،

أقم الصلاه لدلوك الشمس، ٤٠٩،

أقم الصلاه لذكرى، ٨٤،

إنّا أنزلناه فى ليله القدر، ١٩٣،

إنّا عرضنا الأمانه على السموات، ١٧٣،

إنّ الله اشترى من المؤمنین أنفسهم و، ١٧٣،

إنّ الله اصطفى آدم و نوحا، ٣٨٠،

إنّ الله يأمر بالعدل و الإحسان، ٤٥٧،

إنّ الله يحبّ التّوابین، ٤٢٢،

أن بورك من فى النار و من حولها، ٤٤٠،

إن جاءكم فاسق بنیا فتبينوا، ٢١٧،

إنّما الخمر و الميسر و الأنصاب، ٤٢٢،

إنّما أمره إذا أراد شيئا أن يقول، ١٥٣،

إنّما أنت منذر و لكلّ قوم هاد، ٤٨٤،

إنّما وليكم الله و رسوله، ٤٦٧،

إن من شيء إلا يسبح بحمده، ٨٤،

إنّى أنا ربّك فاخلع نعليك، ١٨٤،

إنّى و جهت و جهى للذى فطر، ٨٤،

أول بيت وضع للناس، ٣٨٥،

اذهب بكتابي هذا فألقه إليهم، ١٧٤،

الحمد لله الذي أنزل على عبده، ٤٥٧،

بأكواب و أباريق و كأس، ١٨٠، ٤٧٠،

بواد غير ذى زرع، ٣٨٦،

تعلمونهن مما علمكم الله، ٢٩٨،

تنزل الملائكة و الروح فيها، ١٩٣،

تولج الليل فى النهار، ٤٣٨،

تولج النهار فى الليل، ٤٣٨،

جنات تجرى من تحتها الأنهار، ٤٣٠،

خالدين فيها مادامت السموات، ٤٦٥،

ذكرى لمن كان له قلب، ٤٠٠،

ذلك الكتاب لا ريب فيه، ٤٥٠،

ذلك هو الخسران المبين، ٤٦٤،

سلام هى حتى مطلع الفجر، ١٥٧، ١٩٣،

على سرر موضونه متكئين عليها، ٤٦٤،

فإطعام ستين مسكينا، ٢٨٦،

فاعتبروا يا أولى الأبصار، ٤١٣،

فامشوا فى مناكبها، ٣٩٥،

فلما أتاها نودى من شاطئ، ١٦٠،

فلما أن جاء البشير ألقاه على وجهه، ١٧٤،

فلو لا نفر من كل فرقه، ٢١١،

فما ربحت تجارتهم و ما كانوا مهتدين، ٤٦٤،

فمن بدله بعد ما سمعه، ٤٦٠، ٤٥٤، ٤٨٥، ٤٨٤،

قيل ادخلوا الجنة قال يا ليت قومي، ١٩٠،

ص: ٥٣٥

كأمثال اللؤلؤ المكنون، ٤٣٠

كأنهم حمر مستنفره، ٥٠٤

لا تخف أنك من الامنين، ١٨٣

لا يأتون بمثله و لو كان بعضهم لبعض، ٤٣١

لذكرى لمن كان له قلب أو ألقى السمع، ٤٠٠

لعلكم تعقلون، ١٩

لعلكم يتفكرون، ١٩

لمن الملك، ٤٢٩

ليله القدر خير من ألف شهر، ١٩٣

مالك يوم الدين، ١٦١

مثل الذين ينفقون أموالهم، ٤٦٥

مرج البحرين يلتقيان، ٤١٩

من جاء بالحسنة فله عشر أمثالها، ٤٦٢

من ذا الذي يقرض الله قرضا، ٤٦٧، ٤٦١

من كان يريد حرث الآخرة نزد له، ٤٦٥

من كل فج عميق، ٣٨٦

نباتا حسنا، ٣٨٦

و إذ أخذ ربك من بنى آدم، ١٥٢

و أمّا بنعمه ربك فحدّث، ٣٨٠، ١٥١

و إن تعدّوا نعمت الله لا تحصوها، ٣٨٠

و إن من شيء إلا يسبح بحمده، ٨٤، ٤١٤،

و ان يكاد، ٤٤٢،

و الشمس تجرى لمستقر لها، ٤٥،

و بشر الذين آمنوا و عملوا الصالحات، ١٦٤،

و تعاونوا على البر و التقوى، ٤٧٥،

و حيث ما كنتم فولوا وجوهكم، ٤٠٩،

و سقاهم ربهم شرابا طهورا، ١٧٦، ١٨٠،

و عنده مفاتيح الغيب لا يعلمها إلا هو، ٤١٠،

و قالوا الحمد لله الذي أذهب عنا، ٤٦٥،

و قالوا الحمد لله الذي صدقنا وعده و أورثنا الأرض، ٤٦٤،

و كذلك أوحينا إليك روحا من أمرنا، ١٥٨،

و لقد آتيناك سبعا من المثاني، ١٥٦،

و لكن رسول الله و خاتم النبيين، ٣٧٨،

و لما جاء موسى لميقاتنا، ١٥٧،

و لو أن في الأرض من شجره أقلام، ٣٨٠،

و ما أدراك ما ليله القدر، ١٩٣،

و ما خلقت الجن و الإنس، ٤٠٩،

و ما ينطق عن الهوى، ١٣٦،

و هم في الغرفات آمنون، ٤٦٤،

هدى للناس و بينات من الهدى، ٤٥٤،

هل أدلكم على تجاره تنجيكم، ٤٦٣،

يا ليت قومي يعلمون، ١٣٨،

يا موسى إنني أنا الله رب العالمين، ١٨٣،

يطوف عليهم ولدان مخلدون، ٤٦٤،

ص: ٥٣٦

اييت عند ربى يطعمنى و يسقبنى، ١٧٦

اذا كان الماء فى الركى كزاً، ٤٨

اذا... كنس بيتا فدخل فى انفه و حلقه، ٨٠

اذا نزلت بكم حادثه لا تجدون حكمها، ٢٤٠

الدنيا مزرعه الآخره، ٤٦٥

اللّه من الماء نحو حبى هذا و اشار الى حب من الحباب، ٥٩

الناس على دين ملوكهم، ٥٣١

الناس على دين ملوكهم، ٥٣١

انّ الدنيا كانت بأيدى الفرس قبل هذا الخلق، ٣٠٩

انّ اللّه لا ينظر الى صوركم و لا الى اموالكم، ١٥٨

انّ الوصول الى اللّه عز و جل سفر، ١٥٤

انما مثل اهل بيتى فى هذه الامه سفينه نوح، ٤٦٣

ان ماء الحّمّام كماء النهر يطهر، ٥٤، ٥٠

ان من الشعر لحكمه و ان من البيان لسحر، ٤٢٥

اننى لا اکتّم جواهره، ١٤٦

خلق اللّه آدم على صورته، ١٥٢

خلق اللّه الماء طهورا لا ينجسه، ٤٧

سئل عن السطح يبال عليه فيصيبه... فقال: لا بأس به، ٥٧

سألته عن البيت يبال على ظهره و يغتسل فيه، ٥٧

سألته عن الصائم يتدخن بعود، ٨٠

سألته عن الكنيف يكون فوق البيت فيصبيه المطر، ٥٧

سألته عن المطر يجرى فى المكان فيه العذره، ٥٧

ستفترق امتى على ثلاث و سبعين فرقه، ٣٧٨

سلونى، ٣٧٩

فى طين المطر أنه لا بأس به ان يصيب، ٥٨

قلت: أمر فى الطريق فيسيل على... قال:

ليس به بأس، ٥٦

كان رسول الله لا يصلّى من النهار شيئاً حتى تزول، ١٢٠

كل شىء يراه المطر فقد طهر، ٥٦

كنت كنتاً مخفياً، ١٥٢

كنت نبياً و آدم بين الماء و الطين، ٣٧٨

لا يضرّ الصائم ما صنع اذا اجتنب اربعة

ص: ٥٣٧

خصال، ۷۹

ما تقول في ماء الحمام؟ قال: هو، ۵۰

ماء الحمام لا بأس به اذا كانت له مآده، ۵۰

من يذكركم الله رؤيته، ۳۲

و أنه ليتقرب الي بالنافله، ۱۶۹

و انهما لن يفترقا حتى يردا على الحوض، ۴۵۹

روایات فارسی

خداوند به من منت جداگانه گذاشت به فاتحه الكتاب و آن را در کنار، ۱۵۶

روح آفریده ای است از آفریدگان خدای تبارک و تعالی، ۱۵۸

ضرر به روزه دار نمی رساند آنچه...، ۷۹

نماز ستون خیمه دین است، ۸۳

ص: ۵۳۸

ائمه اطهار عليهم السلام، ۱۳۶، ۱۲۸، ۴۹، ۳۱، ۲۹، ۲۲۴، ۲۱۳، ۱۷۰، ۱۴۶، ۱۴۵، ۱۴۳، ۲۴۰، ۲۳۴، ۲۳۳، ۲۳۲، ۲۲۶، ۲۲۵، ۲۵۴، ۲۵۲، ۲۴۴، ۲۶۵، ۲۵۷، ۲۵۶، ۲۷۷، ۲۷۶، ۲۷۲، ۲۷۱، ۲۶۹، ۲۶۸، ۳۸۱، ۳۷۹، ۳۲۰، ۲۹۵، ۲۷۹، ۲۷۸، ۴۰۸، ۴۰۰، ۳۹۰، ۳۸۸، ۳۸۶، ۳۸۵، ۴۱۱، ۴۳۲، ۴۷۰، ۴۶۳، ۴۶۰، ۴۵۷، ۵۰۲، ۴۹۹، ۴۹۰، ۴۸۵، ۴۸۴، ۴۷۵، ۵۲۷، ۵۲۶، ۵۲۴، ۵۲۳، ۵۲۲، ۵۲۰، ۵۰۹

اهل بيت، امامان معصوم عليهم السلام - ائمه اطهار عليهم السلام

حضرت محمد صلی الله علیه و اله، ۱۲۹، ۱۲۸، ۱۲۰، ۸۱، ۱۵۸، ۱۵۶، ۱۵۲، ۱۵۰، ۱۴۳، ۱۳۷، ۱۷۹، ۱۷۶، ۱۷۵، ۱۷۰، ۱۶۴، ۱۶۶، ۱۸۳، ۲۱۷، ۲۱۶، ۲۱۳، ۲۱۲، ۱۸۹، ۲۳۴، ۲۲۴، ۲۲۳، ۲۲۱، ۲۲۰، ۲۱۹، ۲۶۶، ۲۵۲، ۲۵۱، ۲۴۴، ۲۴۲، ۲۳۶، ۳۷۹، ۳۷۸، ۳۲۰، ۲۷۹، ۲۷۴، ۲۶۷، ۳۹۳، ۳۸۹، ۳۸۸، ۳۸۶، ۳۸۵، ۳۸۱، ۴۵۳، ۴۲۵، ۴۲۰، ۴۱۵، ۴۰۹، ۳۹۵، ۴۹۷، ۴۸۴، ۴۷۴، ۴۷۰، ۴۶۹، ۴۵۸، ۵۲۶، ۵۲۰، ۵۱۹، ۵۱۸، ۵۱۵، ۴۹۹، ۵۲۷

امام علی علیه السلام، ۳۵۹، ۲۴۰، ۱۴۵، ۱۴۴، ۴۷۳، ۴۷۲، ۴۶۸، ۳۸۹، ۳۸۵، ۳۶۰، ۴۸۵، ۴۷۴

امام حسن علیه السلام، ۴۶۸

امام حسین علیه السلام، ۴۵۹، ۳۵۹، ۱۱۲، ۸۴، ۴۶۹

امام محمد باقر علیه السلام، ۱۲۰، ۷۹، ۵۱، ۵۰، ۲۸۹، ۲۴۰

امام صادق علیه السلام، ۱۲۳، ۸۰، ۵۹، ۵۷، ۵۶، ۲۴۳، ۲۴۰، ۲۳۴، ۱۵۸، ۱۲۸، ۱۲۴، ۴۹۰، ۳۰۶

امام موسی کاظم علیه السلام، ۲۵۰، ۲۴۷، ۵۷

امام رضا علیه السلام، ۴۵۴، ۸۰

امام جواد عليه السلام، ٢٥٧

امام هادي عليه السلام، ٥١

امام حسن عسكري عليه السلام، ٥١، ١٥٤

امام زمان عليه السلام، ١٣٦

*** حضرت آدم عليه السلام، ١٥٢، ٤٦٣، ٤٧٣

حضرت ابراهيم عليه السلام، ٤١٥، ٤١٧، ٤٧٣

حضرت اسماعيل عليه السلام، ٣٨٧، ٤١٥

حضرت خضر عليه السلام، ٤٢٥، ٤٧٣

حضرت سليمان عليه السلام، ١٧٤، ٣٨٠، ٤١٢

حضرت عيسى عليه السلام، ١٨٠، ٤٢٥، ٤٣٩

حضرت موسى عليه السلام، ٤١٥، ٤٥٩، ٤٦٢، ٤٧٣، ٥١٠، ١٦٠، ١٨٣، ٣٧٨

حضرت نوح عليه السلام، ٤٦٣، ٤٧٣، ٣٧٩، ٤١٥، ٤٣٥، ٤٥٦

حضرت يعقوب عليه السلام، ١٧٤

حضرت يوسف عليه السلام، ١٧٤، ٤٢٥

*** جبرئيل، ١٨٧، ١٧٥، ١٧٣، ١٧٠، ١٥٨، ٤٧٤، ١٨٩

حملة عرش، ٤٥٤

روح الامين، ١٧٥، ١٨٩، ٤٦٣، ٤٦٧

روح القدس، ١٨٧

روح (ملك)، ١٥٨، ١٨٥، ١٨٦، ١٩٣

فرشتگان، ٤٥٦

ملائکہ، ۴۵۶، ۱۹۳، ۱۷۸، ۱۳۶

میکائیل، ۱۵۸

ص: ۵۴۰

الف، ب، پ، ت

آباده ای، محمد جعفر، ۸۵، ۸۶، ۸۸

آخوند خراسانی، محمد کاظم، ۲۶، ۲۸، ۴۰

آخوند کاشی، ۱۳۶، ۱۴۲، ۱۴۳

آذر بیگدلی، لطفعلی بیک، ۳۱۱، ۴۸۶

آقا احمد بن محمد علی بهبهانی (صاحب مرآت الاحوال)، ۳۲۷

آقا اشرف، ۳۶۳، ۴۸۱

آقا بزرگ تهرانی، ۶۸، ۶۴، ۳۳، ۲۹، ۲۶، ۳۵۷، ۳۲۷، ۳۲۶، ۳۲۵، ۳۰۶، ۳۰۳، ۳۰۳، ۶۹، ۴۸۷، ۴۸۶

آقا جمال خوانساری، ۳۰۹، ۲۰۱، ۱۹۸، ۳۶۴، ۳۵۸، ۳۲۷، ۳۲۱، ۳۲۰، ۳۱۲، ۵۲۳، ۵۱۷، ۵۰۸، ۵۰۶، ۵۰۵، ۵۰۱

آقا حسین خوانساری، ۳۰۸، ۳۰۷، ۱۹۷، ۳۱۴، ۳۱۳، ۳۱۲، ۳۱۱، ۳۱۰، ۳۰۹، ۳۲۱، ۳۱۹، ۳۱۸، ۳۱۷، ۳۱۶، ۳۱۵، ۳۲۶، ۳۲۵، ۳۲۴، ۳۲۳

۳۲۸، ۳۲۷، ۳۴۰، ۳۳۹، ۳۳۸، ۳۳۷، ۳۳۶، ۳۳۰، ۳۴۶، ۳۴۵، ۳۴۴، ۳۴۳، ۳۴۲، ۳۴۱، ۳۵۲، ۳۵۱، ۳۵۰، ۳۴۹، ۳۴۸، ۳۴۷، ۳۵۴، ۳۵۳

۳۵۸، ۳۵۷، ۳۵۶، ۳۶۴، ۳۶۳، ۳۶۲، ۳۶۱، ۳۶۰، ۳۵۹، ۳۷۳، ۳۶۹، ۳۶۸، ۳۶۷، ۳۶۶، ۳۶۵، ۳۹۹، ۳۹۷، ۳۹۶، ۳۹۲، ۳۷۷، ۳۷۵، ۴۰۳، ۴۰۲

۴۳۹، ۴۳۱، ۴۲۴، ۴۱۳، ۴۷۵، ۴۷۴، ۴۷۲، ۴۶۰، ۴۵۰، ۴۴۳، ۴۸۷، ۴۸۴، ۴۸۳، ۴۸۱، ۴۷۹، ۴۷۷، ۵۱۱، ۵۱۰، ۵۰۷، ۵۰۶، ۵۰۱، ۴۸۸، ۵۱۵

(۱) ۵۱۸، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۹

ص: ۵۴۱

۱- (*) - تذکر دو نکته شایسته است ۱- از آوردن برخی از اشخاص که در متن همراه با ابهام بوده است خودداری شده است.
۲- نام برخی اشخاص با عناوین گوناگون آمده که همه عنوان ها جز یک یا دو مورد بقیه به یک نام ارجاع نشده است، اما تنها در یک گزینه آدرس داده شده است.

آقا رضی خوانساری، ۱۹۸، ۳۲۷

آقازاده، آقا محمد، ۳۳، ۳۴

آقا سید محمد باقر بن سید محمد علی حسینی، ۵۲۶

آقا محمد باقر بن محمد اکمل بهبهانی - وحید بهبهانی

آقا میرزا ابو تراب، ۴۸۴

آقا نجفی اصفهانی، شیخ محمد تقی، ۶۶

آل بحر العلوم، سید محمد صادق، ۳۰۵

آیت الله خامنه ای، سید علی، ۲۰، ۹۰

آیت الله مظاهری، شیخ حسین، ۲۴

ابان بن عثمان، ۲۴۳

ابرخس، ۱۲۳، ۱۲۱

ابطحی، سید محمد علی، ۵۱، ۶۴

ابن ابی الحدید، ۳۰۵، ۲۴۲

ابن ابی العاص، ۲۲۳

ابن ابی عذافر، ۲۵۰

ابن ابی عقیل، ۲۹۴، ۲۸۴، ۵۹، ۵۸، ۳۹

ابن ابی یغفور، ۵۴، ۴۹، ۵۰

ابن اثیر، ۱۳۲، ۸۴، ۶۳

ابن ادريس حلی، ۱۱۱، ۹۶، ۶۵، ۳۹، ۲۸۷، ۲۸۱، ۲۷۹، ۲۲۹، ۲۱۱، ۲۱۰، ۲۹۵، ۲۹۳، ۲۹۲، ۲۹۱، ۲۹۰، ۲۸۸، ۳۰۰، ۲۹۹، ۲۹۸، ۲۹۷، ۲۹۶

ابن بزاج، ٢٨٠، ٢٧٩، ٢١٠، ١٣٣، ٤٥، ٣٠٥، ٣٠٤، ٢٩٦، ٢٩٥، ٢٩٣، ٢٨٧، ٢٨١

ابن جنيد، ٢٩٥، ٢٩٣، ٢٩١، ٢٨٨، ٢٩٩، ٢٩٦

ابن حمزة طوسي، ١٣٣

ابن خلكان، ٦٩

ابن داود، ٤٩٠، ٣٠٥

ابن داود حلي، ٣٠٥، ٢١١

ابن داود همداني، ٤٩١

ابن زكريا، ٣٨٣

ابن زهره، ٤٩٢، ٣٠٦، ٢١٠، ١٣١، ٩٦

ابن سينا، ٣٨٣

ابن شهر آشوب، ٣٠٦، ٢١٠

ابن عباد، ٣٨٣

ابن عذاقه، ابراهيم بن خليفه، ٤٩٢

ابن عقيل، ٣٩

ابن عميد، ٣٨٣

ابن قبه، ابو جعفر، محمد بن عبد الرحمن، ٢١٠

ابن قدامه، ٦٨

ابن قولويه قمي، ١٣٢

ابن منظور مصري، ٦٧

ص: ٥٤٢

ابن ندیم، ۱۳۲، ۱۲۲، ۱۲۱

ابن یوسف شیرازی، ۴۸۸

ابو الحسنی «منذر»، علی، ۳۲

ابو الصلاح حلبی، ۳۰۴، ۲۹۸، ۲۹۴، ۲۹۳

ابو العباس نجاشی-نجاشی

ابو بصیر، ۵۰۹، ۱۵۸

ابو بکر، ۲۲۳، ۲۲۲، ۲۲۰

ابو ثمامه صائدی، ۸۴

ابو طلحه، ۲۲۱

ابو عبیده، ۲۲۱

ابو معشر، ۳۸۳

ابی بن کعب، ۲۲۱

احسائی، ابن ابی جمهور، ۱۳۱

احسائی، شیخ احمد، ۷۸

احسائی، شیخ سعدان، ۳۲۳، ۳۲۱

احسائی، شیخ ناصر، ۳۲۳، ۳۲۱

احسان بخش، شیخ صادق، ۱۹۴، ۱۵۴

احسان، عباس، ۶۹

احمد بن ادريس-ابن ادريس

احمد بن حنبل، ۳۰۶

احمد بن عبد الرضا، بصرى خراسانى، ۴۹۳

احمد بن على رازى جصاص، ۳۰۳

احمد بن غالب، ۳۲۳

احمد بن هلال عبرتائى، ۲۵۰

اديب حبيب آبادى، شيخ عباسعلى، ۳۰

اراكى، شيخ محمد على، ۳۳

اراكى، ميرزا حبيب الله، ۲۸

اردبيلى، شيخ محمد على (صاحب جامع الرواه)، ۳۱۱، ۳۰۵

ارسطو، ۴۰۲، ۳۹۲، ۳۸۳

استادى، رضا، ۳۰۴، ۱۳۴، ۱۳۲، ۶۹

استرآبادى، محمد امين، ۴۹۰

استرآبادى، ملا محمد، ۱۹۸

اسحاق بن عمّار، ۵۰۹

اسماعيل بن ابى زياد سكونى، ۲۴۰

اسماعيليان، اسد الله، ۴۸۶، ۳۰۵، ۱۳۴، ۶۵

اشكورى-حسينى اشكورى

اصفهانى، شيخ محمد تقى-رازى نجفى اصفهانى

اصفهانى، شيخ محمد حسين (صاحب مجد البيان)، ۲۸، ۲۷

اصفهانى، ملا باقر، ۵۰۳

اصفهانى، ميرزا ابو القاسم، ۵۲۹

اعتماد الدوله، محمد خان، ٣٤٢، ٣٤١، ٣١٣، ٣٩٥، ٣٤٤، ٣٤٣

اعتماد الدوله، ميرزا مهدي، ٣٩٢، ٣٤١، ٣٨٩

ص: ٥٤٣

افشار، ایرج، ۴۸۸، ۴۸۷، ۳۵۲

افلاطون، ۴۱۹

افندی اصفهانی، میرزا عبد الله، ۴۸۶، ۳۰۸

الواثق بالله، خلیفه عباسی، ۵۲، ۵۱

امام خمینی، ۸۴، ۶۹، ۶۶، ۴۰، ۳۱، ۳۰، ۱۹۴، ۱۵۲، ۱۳۴

امامی، محمد رضا، ۴۷۲

امیر بیک بن مرتضی، حسینی سلامی عریصی، ۳۴۶

امیر خسرو دهلوی، ۴۳۹، ۳۶۵

امیر عبد الباقي بن محمد حسین، ۵۱۱

امیر محمد حسین بن عبد الباقي، ۵۱۰، ۵۲۴، ۵۱۱

امیر محمد حسین بن محمد صالح بن عبد الواسع حسینی خاتون آبادی، ۵۱۰، ۵۲۴، ۵۱۱

امیر محمد حسین بن محمد صالح بن عبد الواسع حسینی خاتون آبادی، ۵۱۰، ۵۲۴، ۵۱۱

امین، سید حسن، ۴۸۶، ۳۱۰، ۶۳

امین عاملی، سید محسن، ۴۸۶، ۳۱۰، ۶۳

انس بن مالک، ۲۲۱

انصاری، شیخ اعظم مرتضی، ۳۱، ۲۷، ۲۶، ۵۱۳، ۶۶، ۵۴، ۵۱، ۴۷، ۴۴، ۴۳، ۴۲، ۴۰، ۵۲۹، ۵۲۷، ۵۲۴، ۵۱۸، ۵۱۶

انصاری قمی، محمد رضا، ۳۰۶

انصاری، محمد علی، ۱۳۲

انوار، سید عبد الله، ۴۸۷

انوری، حسن، ۱۹۵، ۱۶۱

انوشیروان، ۴۱۱

باقری بیدهندی، ناصر، ۱۳۳

باقری سیانی، مهدی، ۲۲، ۲۳، ۲۵، ۳۶، ۶۳، ۶۵، ۷۰، ۸۳، ۹۱

بامداد، مهدی، ۴۹۰

بتانی، محمد بن جابر بن سنان حرانی، ۱۲۲، ۱۲۸

بحر العلوم، سید محمد مهدی نجفی، ۴۰، ۵۱۰، ۵۰۷، ۵۰۶، ۵۰۳، ۶۸، ۶۴، ۴۴، ۴۳، ۵۲۹، ۵۲۴، ۵۱۹، ۵۱۸، ۵۱۶، ۵۱۴، ۵۱۲

بحرانی، سید ماجد، ۳۶۸، ۳۲۰

بحرانی، شیخ احمد، ۳۶۶

بحرانی، شیخ صالح، ۴۹۲

بحرانی، شیخ یوسف، ۷۳، ۹۷، ۵۰۶

بخشی، یوسف، ۴۸۶

برجیس، ۳۸۳

بروردی، آیت الله سید حسین طباطبایی، ۱۴۳، ۱۹۸

ص: ۵۴۴

بروجردی اصفهانی، حاج آقا منیر الدین، ۵۵، ۶۳،

بطلمیوس، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۸،

بغدادی، سید محسن، ۵۱۲،

بقال، عبد الحسین محمد علی، ۱۳۱،

بقراط، ۴۰۲،

بکر بن حبیب، ۵۱، ۵۰،

بکر بن محمد بن حبیب، ۵۱، ۵۲،

بلال، ۲۲۰،

بلقیس، ۱۷۴،

بهادر خان، ۴۷۲، ۴۷۱، ۴۱۲،

بهادری، ابراهیم، ۱۳۱، ۱۳۰، ۶۳، ۳۰۶، ۳۰۵،

بیات عبد الحسین، ۳۶۵، ۳۵۳، ۳۵۱، ۳۴۵،

بیرجندی، نظام الدین عبد العلی، ۱۲۴،

بیہقی کیدری، قطب الدین، ۱۳۰،

پاشا، حسین، ۴۸۳، ۳۶۳،

پاینده، ابو القاسم، ۱۴۷،

پور عصار، رضوان، ۱۹۵، ۱۴۳، ۱۳۳،

پهلوی، رضا خان - لعنه الله -، ۶۰،

تبریزی، ملا رجب علی، ۱۹۷،

تبریزی، ملا علا بیگ، ۴۵۲،

تجلی، علی رضا، ۳۶۴، ۳۲۵، ۲۰۱

تجلی، ملا غلامرضا، ۳۶۴

ترابی، علی اکبر، ۶۸

ترکی، قاسم، ۲۴

تفرشی، سید مصطفی، ۴۹۳

تنکابنی، سید محمد، ۱۹۹

تنکابنی، محمد نصیر بن مولی حسن، ۲۰۰

تنکابنی، مولی محمد صادق (فرزند فاضل سراب)، ۵۰۱

تونی، ملا عبد الله، ۲۰۱

ث، ج، ح

ثقفی تهرانی، میرزا محمد، ۳۰

جابلقی بروجردی، سید علی اصغر (صاحب طرائف المقال)، ۱۳۱

جابری، میرزا حسن خان، ۱۳۳، ۸۵

جزائری، سید نعمت الله، ۳۲۷، ۱۲۲، ۷۳

جزائری، سید نور الدین، ۳۲۷، ۱۲۲

جزائری، فرج الله بن محمد بن درویش، ۴۹۲

جعفری، بهزاد، ۱۳۲

جعفری زنجانی، سید حسین، ۶۶

جلیلی، نعمت الله، ۶۵

جمشید خان (حاکم استرآباد)، ۴۷۹، ۳۶۲

جناب، سيد علي، ١٩٥، ١٤٣، ١٣٣

جواهر الكلام، عبد الحسين، ٧٠

چهارسوقی اصفهانی، میرزا محمد هاشم، ٥٢٠، ٥١٩، ٥١٧، ٥١٤، ٤٩١، ٤٨٩، ٥٣٠، ٥٢٧، ٥٢٥

چهارسوقی، میرزا محمد باقر، ١٤٢

حائری، عبد الحسين، ٤٨٧، ١٣٤

حائری یزدی، شیخ عبد الکریم، ٣٠، ٣٣، ٣١

حاجی خلیفه، ١٣٢

حاجی محمد خان، ٣٥٠

حافظ رجب برسی، ١٤٥

حافظیان، ابو الفضل، ٤٨٨، ٣٤٠

حاکمی، اسماعیل، ٤٨٨

حیب نجّار، ١٩٠

حجت نجف آبادی، سید ناصر الدین، ٢٣، ١٤٧، ١٤٢، ١٤١، ١٣٧، ١٣٦، ١٣٥، ١٩٥، ١٥١، ١٥٠، ١٤٩، ١٤٨

حجتی نجف آبادی، سید حسن، ١٣٩، ١٩٥، ١٤٨

حججی، آیت الله شیخ احمد، ١٤٧، ١٤٩، ١٤٨

حججی، حاج آقا رضا، ١٤٩

حزین علی، ٣٢٥

حسن بن اخی الضبی، ١١٢

حسن بن اسحاق تمیمی، ١١٢

حسن بن زیاد ضبی، ١١٢

حسن بن زين الدين عاملی-صاحب معالم

حسن بن صالح شوری، ۴۸

حسن بن موسی الخشاب، ۱۱۱

حسن زاده آملی، حسن، ۱۳۱

حسون، شیخ محمد، ۱۳۳، ۱۳۰، ۶۴

حسین بن عبد الصمد، عاملی، ۵۱۶، ۵۰۲، ۵۲۹، ۵۲۳، ۵۱۸

حسین پاشا، ۴۸۲

حسین علی خان، ۳۲۶

حسینی ابطحی سدهی اصفهانی، سید محمد باقر بن محمد علی، ۵۲۶

حسینی اشکوری، سید احمد، ۳۰۳، ۱۳۱، ۴۸۸، ۴۸۷، ۴۸۶، ۳۰۸، ۳۰۵

حسینی اشکوری، سید جعفر، ۴۸۷، ۲۴، ۴۹۳، ۴۸۸

حسینی اشکوری، سید صادق، ۴۸۸، ۶۳

حسینی اصفهانی، سید حسن بن سید علی، ۵۲۹، ۵۲۴، ۵۱۸، ۵۱۶، ۵۱۳

ص: ۵۴۶

حسینی تهرانی، سید محمد حسین، ۱۴۵، ۱۹۵

حسینی زنجانی، سید احمد (والد آیت الله سید موسی شبیری زنجانی) - زنجانی، سید احمد، ۲۲

حسینی، سید علی اکبر، ۲۴

حسینی، سید محسن، ۳۰۴

حسینی، سید محمد باقر، ۱۹۹

حسینی، سید محمد صادق، ۱۹۹

حسینی، ضیاء الدین، ۳۳۹، ۳۴۱، ۳۴۹

حسینی، عبد اللطیف، ۶۴

حسینی، محمد بن ابی تراب، ۱۹۹

حسینی نجف آبادی، آقا سید هاشم، ۱۴۱

حسینی همدانی، سید محمد (صاحب انوار درخشان)، ۲۸

حضرت خدیجه، ۴۸۵

حضرت مریم، ۴۲۷، ۲۷۴، ۴۸۵

حفص بن غیاث، ۲۴۸، ۲۴۰

حکیم، سید محسن، ۶۷

حکیم میر غیاث، ۳۴۳

حلبی، ابو الصلاح، ۱۳۲، ۹۷

حلی، سید جعفر، ۲۸

حلی، یحیی بن سعید، ۳۰۳، ۱۳۰

حمّصی رازی، محمود بن علی بن حسن، ۲۷۰

حمیری، عبد اللہ بن جعفر، ۶۶

خ، د، ذ، ر

خاتون آبادی، علی نقی، ۳۵۹، ۳۵۰

خاتون آبادی، میرزا محمد صادق، ۳۳

خاتون آبادی، میر محمد حسین، ۱۹۹

خالصی، شیخ مهدی، ۴۰

خالصی، محمد باقر، ۶۸

خداوردی بن قاسم افشار، ۴۹۲

خراسانی، سید علی، ۱۳۰، ۲۹

خراسانی، ملا هاشم، ۴۸۸، ۳۱۱

خلیل جز، ۱۹۵

خمینی، شهید سید مصطفی، ۶۷، ۵۹، ۴۵

خوئینی زنجانی، شیخ عبد الکریم، ۳۳

خواجهوی، ملا اسماعیل، ۷۳، ۶۳، ۵۹

خواجه نصیر الدین طوسی، ۴۹۹

خوانساری، آقا جمال - آقا جمال خوانساری

خوانساری، آقا حسین - آقا حسین خوانساری

خوانساری اصفهانی، سید محمد باقر

(صاحب روضات)، ۳۰۵، ۸۵، ۶۶، ۶۵، ۴۸۹، ۴۸۶، ۳۱۰

خوانساری، حسین، ۳۶۶

خوانساری، زین الدین بن عین علی، ۱۹۹، ۵۱۱

خوانساری، محمد علی، ۳۶۷

خوانساری، محمد هاشم بن زین العابدین موسوی-چهارسوقی اصفهانی

خوانساری، میرزا محمود، ۵۱۹

خویی، آیت الله سید ابو القاسم، ۶۸، ۲۳

خیام، ۳۱۳، ۳۰۹

داروین، ۲۹

دانش پژوه، محمد تقی، ۴۸۸، ۴۸۷

داود بن سرحان، ۵۳، ۵۰، ۴۹

داودی، حاج آقا کاظم، ۴۸۴

درب امامی، میرزا بدیع، ۸۵

درچه ای، سید محمد باقر، ۱۹۵، ۱۴۳، ۱۴۲

درویش، مهدی، ۳۶۴

دستگردی، وحید، ۴۸۶

دشتی، محمد، ۳۷۹

دیوان اشعار آیت الله سید ناصر الدین حجت نجف آبادی، ۱۹۵

ذو القرنین، ۴۲۰، ۳۹۴

ذهبی، محمد بن احمد بن عثمان، ۶۵

رازی نجفی اصفهانی، شیخ محمد تقی، ۲۸، ۸۵، ۸۶، ۷۱، ۷۰، ۶۳، ۴۹، ۴۳، ۳۹

رافع، رفیع الدین، ۳۵۳، ۳۵۱، ۳۴۵

رجایی، سید مهدی، ۱۳۱، ۶۹، ۶۸، ۶۳، ۳۰۳، ۱۳۳

رشتی، میرزا حبیب الله، ۱۴۲

رضوی، محمد حسین، ۳۰۶

رضوی مشهدی، محمد معصوم، ۵۱۰

رضوی، مهدی، ۲۰۴، ۱۹۷، ۲۳

رضوی، نصیر الدین محمد، ۳۳۹، ۳۳۸، ۳۴۷، ۳۴۶، ۳۴۵، ۳۴۴، ۳۴۳، ۳۴۱، ۳۶۰، ۳۵۹، ۳۵۷، ۳۵۳، ۳۵۰

رفیعی مهرآبادی، ابو القاسم، ۱۴۱

روضاتی، سید محمد علی، ۱۳۴، ۳۳۷، ۴۸۹، ۳۴۹

ز، ژ، س، ش

زاهدی، مولی ابو طالب، ۳۲۵

زراره، ۲۵۷، ۱۲۰، ۵۹

زمانی نژاد، علی اکبر، ۳۷۰، ۳۰۷، ۲۳

زمخشری، ابو القاسم، محمد بن عمر، ۳۰۴

ص: ۵۴۸

زنجانی، سید احمد، ۳۴، ۳۳، ۳۲، ۳۰، ۲۵، ۵۳، ۴۸، ۴۶، ۴۵، ۴۲، ۴۱، ۳۶، ۳۵، ۵۶، ۵۴

زنجانی، سید حسن، ۳۳

زنجانی، سید عنایت اللہ، ۳۲

زنجانی، شیخ زین العابدین، ۳۳

زنجانی، ملا قربانعلی، ۳۲

زنجانی، میرزا احمد، ۳۳

زهرائی، محمد، ۴۸۴

زین الدین بن علی عاملی - شهید ثانی سامری، ۳۵۶

ساوجی نظام الدین، ۴۹۳

سبزواری، حکیم حاج ملا هادی، ۱۹۴، ۱۵۲

سبزواری، شیخ محمد، ۱۳۰

سبزواری، ملا عبد الباقی، ۲۰۰

سبزواری، ملا محمد باقر - محقق سبزواری

سجادی، سید احمد، ۲۴

سجادی، سید جعفر، ۴۱۶، ۱۹۵، ۱۶۴

سخت سری سبزواری، ملا سلیمان، ۲۰۰

سخت سری سبزواری، ملا شریف، ۲۰۰

سعد بن زید، ۳۲۳، ۳۲۱

سقراط، ۴۰۲

سلار بن عبد العزیز، ۳۰۴، ۲۹۳، ۲۹۱، ۲۸۱

سلطان حسين ميرزا بايقرا، ۴۹۱

سليمان، ۴۲۵

سليمان بن جعفر مروزي، ۸۰

سماعه بن مهران، ۲۴۸، ۲۴۹

سمره بن جندب، ۲۴۲

سهل بن زياد، ۵۰۹

سيويه، ۵۱

سيد ادريس عرب، ۳۳۷

سيد امير عالم کرمانی، ۳۲۲

سيد بحر العلوم-بحر العلوم، سيد محمد مهدي

سيد بن طاوس، ۲۷۰، ۱۳۱، ۱۳۰، ۱۲۱

سيد حسن بن سيد جعفر (معاصر شهيد ثاني)، ۵۶

سيد رشيد، ۳۲۱

سيد رضی الدين محمد، ۳۶۷

سيد عيد بن هبه الله خان (والی هویزه)، ۳۲۳

سيد فرج الله خان (والی هویزه)، ۳۲۳، ۳۲۱

سيد ماجد قاضي القضاء، ۳۲۳

سيد محمد باقر بن محمد نقی رشتی (سيد شفتی)، ۵۲۳، ۵۰۸، ۱۳۳، ۱۳۲، ۹۰

ص: ۵۴۹

شهيد مطهري، ٤٨٨،

شهيدى، سيد جعفر، ٤٨٦،

شيخ الشريعه اصفهاني، ٢٨،

شيخ بنى خالد، ٣٢١،

شيخ بهائى، ٦١، ٥٢، ٤٤، ٣٩، ٣٦، ٣١، ٣٠، ١٣، ١٢٤، ١٢١، ١١٣، ٩٠، ٦٣، ٥٢٩، ٥٢٣، ٥١٨، ٥١٦، ٥٠٢، ٣٧٨،

شيخ حرّ عاملى، ٤٨٦، ٤٢٥، ٣٠٨، ٦٩،

شيخ صدوق، ٢٨٤، ٢٤٤، ١٣١، ١١١، ٦٨، ٥٠، ٤٨٨، ٤٥٩، ٣٠٦، ٣٠٤، ٢٩٥، ٢٩٤،

شيخ طوسى، ١١٣، ٦٧، ٦٥، ٥١، ٤١، ٢١٠، ١٣٣، ١٣٢، ١٣١، ١٣٠، ١٢٠، ٢٣٣، ٢٣٢، ٢٣٠، ٢٢٩، ٢٢٦، ٢٢٥،

ص: ٥٥٠

٢٨٢،٢٨٥،٢٨٦،٢٩٠،٢٩١،٢٩٢،٢٧١،٢٧٥،٢٧٦،٢٧٩،٢٨٠،٢٨١،٢٥٦،٢٥٧،٢٥٨،٢٦٠،٢٨٧،٢٧٠،٢٣٨،٢٣٩،٢٤٠،٢٤١،٢٤٨،٢٥٥
٢٩٩،٣٠٠،٣٠٣،٣٠٤،٣٠٥،٣٠٦،٢٩٣،٢٩٤،٢٩٥،٢٩٦،٢٩٧،٢٩٨

شیخ عباس قمی-محدث قمی

شیخ کلینی، ٤٥٩، ١٩٤، ٦٦

شیخ محمد جعفر، ٣٢٣، ٣٢١، ٧٨

شیخ مفید، ٢٩٥، ٢٩١، ٢٨٤، ٢٨١، ٣٠٤، ٢٩٦

شیخ منتجب الدین، علی بن بابویه رازی، ٣٠٤

شیرازی، عبد الحسین، ٤٨٦

شیرازی غروی، مولی فتح اللہ، ٤٠

شیرازی، میرزا محمد حسن، ٦٩، ٢٦، ١٤٢، ٨٥

شیروانی، میرزا محمد، ٥٢٣، ٥٠٦، ٣٩٩

شیرین، ٤٢٧، ١٩٢، ١٦١

ص، ض، ط، ظ

صاحب جواهر، شیخ محمد حسن نجفی، ٧٧، ٩٦، ٤٦

صاحب معالم، ٢٣٢، ٢٣٠، ٢٢٨، ٢٢٧، ٢٧٠، ٢٦٩، ٢٦٣، ٢٦٠، ٢٥٦، ٢٣٤، ٤٩٢، ٣٠٦، ٢٧٧، ٢٧٦، ٢٧٥، ٢٧٢، ٥٠٥، ٥٢٣

صادقی، محسن، ١٣١

صادقی، مصطفی، ٢٤

صانعی، فخر الدین، ٦٨

صحتی سردرودی، محمد، ٣١٨

صدر المتألهین، ١٤٣، ٨٩

صدر، سيد اسماعيل، ۲۸، ۱۴۳

صدر، سيد صدر الدين، ۴۰

صدر كاظمي، سيد حسن، ۳۱

صدر هاشمي، محمد، ۳۱۵، ۳۱۴، ۳۱۲، ۳۵۷، ۳۵۳، ۳۴۴، ۳۴۲، ۳۴۰، ۳۳۹، ۳۶۱، ۳۶۰

صدری، ليلا، ۲۴

صدوقي «سها»، منوچهر، ۱۹۴، ۱۴۳

صغير، شيخ علي، ۱۹۸

صفا، ذبيح الله، ۴۸۶

صفایي خوانساری، سيد احمد، ۲۳، ۹۰

صفایي خوانساری، سيد مصطفى، ۹۰

صفدي (صاحب الوافي بالوفيات)، ۱۳۳

صفوان بن يحيى، ۵۱

صفی قلی بيك، ۳۶۲، ۳۵۸، ۳۵۷

ص: ۵۵۱

صمیری، شیخ مفلح، ۶۷

طالش، حبیب اللہ، ۳۶۰

طباطبائی، سید علی (صاحب ریاض)، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۱۰

طباطبائی بروجردی، سید محمود، ۶۸

طبسی حائری، ۳۲۲، ۳۴۰

طبیان، سید حمید، ۱۹۵

طیب، ملا مجید، ۳۲۲

طغرای مشہدی، ۳۵۵، ۳۵۶

طنطرائی، ابو نصر، معین الدین، ۳۲۸

ع، غ، ف، ق

عادل احمد عبد الوجود، ۳۰۵

عاطفی، حسن، ۳۵۲، ۴۸۷

عاملی اصفہانی، سید مرتضیٰ، ۳۲۰

عاملی، سید جواد، ۶۸

عاملی، سید محمد (صاحب مدارک الاحکام)، ۶۷، ۷۳

عاملی مشہدی، شیخ علی، ۳۲۱، ۳۲۰، ۳۲۳

عاملی، میر محمد اشرف، ۱۹۹

عاملی، یوسف بن محمد حسین، ۴۹۱

عائشہ، ۲۲۰

عبد الحسین محمد علی بقال، ۳۰۶

٣٢٥،٣٢٨،٣٧٨،٤٩١،٥٠١،، ١٣٠،١٩٤،١٩٨،٢٠٠،٣٠٥،٣١٢، ١٠٨،١١١،١١٣،١١٧،١١٨،١٢٧، ٩٠،٩٩،١٠٠،١٠١،١٠٢،١٠٥،١٠٧

٥١٧،٥١٨،٥٢٣،٥٢٤،٥٢٩، ٥٠٣،٥٠٥،٥٠٧،٥٠٨،٥١١،٥١٢، ٥٠٢

علّامی،ابو الفضل،٣٦٦،

علاء آل جعفر،١٣٠،

علومى،شيخ محمود،٥١٤،٥٢٠،

علوى،على،٦٩،

على بن ابى حمزه،٢٤٧،٢٤٨،٢٥٠،٢٥١،

على بن جعفر،٥٧،٤١،

على بن جعفر عريضى،٦٧،

على بن حسن بن فضال،٢٤٩،

على بن حيدر على،منعل قمى،٤٩١،

على بن مهزيار،٥٢٥،

على بن يقطين،٤٨،

على نقى خاتون آبادى،٣٣٨،

عمار ساباطى،٤٨،

عمر بن حزم،٢٢٠،

عمر بن حنظله،٥١٢،

عمر بن خطاب،٢٢٠،٢٢٢،٢٢٣،

عمرو بن سعيد،٤٨،

عميد،حسن،١٦٤،١٩٥،

غزالی، ابو حامد، ۳۰۴

غزنوی، محمود، ۴۳۱

غفاری، علی اکبر، ۱۳۲، ۱۳۱، ۶۸، ۶۶، ۴۸۸، ۳۰۶، ۱۹۴

غیاث بن کلوب، ۲۴۰

فارس حسون، ۳۰۳، ۱۳۰

فاضل آبی، ۱۳۲

فاضل اردکانی، ۸۵

فاضل اصفهانی، محمد بن تاج الدین حسن، ۶۷، ۵۴

فاضل، جواد، ۱۳۴

فاضل سراب، ۲۰۲، ۱۹۹، ۱۹۸، ۱۹۷، ۲۳، ۵۲۹، ۵۲۳، ۵۱۸، ۵۱۵، ۳۰۲، ۲۰۹، ۲۰۳

فاضل سرابی محمد حسین بن عبد الباقي، ۵۱۰

فاضل مقداد، ۶۴

فاضل نراقی-نراقی

فاضل هندی-فاضل اصفهانی

فاضلی خوانساری، ۳۱۶

فاضلی خوانساری، محمد حسن، ۵۱۷، ۴۸۸

فخر الدین بن آقا جمال خوانساری، ۵۱۷

ص: ۵۵۳

فخر رازی، محمد بن عمر، ۳۰۴، ۱۶۸

فرزانه، عقیل، ۳۷۰

فرهاد، ۴۲۶، ۱۸۴، ۱۶۱

فرهاد میرزا، ۷۰

فسائی شیرازی، محمد مسیح، ۳۲۰، ۳۱۹، ۳۲۷، ۳۲۶، ۳۲۵، ۳۲۳، ۳۲۱

فشارکی، سید محمد، ۲۸

فضل بن سهل، ۳۸۳

فقاہتی، میرزا عبد الرحیم، ۳۳

فقیہ امامی، سید عطاء اللہ، ۳۰

فقیہ قائنی، سید مهدی، ۵۳۰

فلکی حکمی زنجانی، میرزا ابراہیم، ۳۳

فیاض علوانی، طہ جابر، ۳۰۴

فیاض فروشانی، شیخ احمد، ۳۰

فیروز آبادی، مجد الدین، ۱۳۲

فیض قمی، میرزا محمد، ۶۶، ۳۹

فیض کاشانی، ملا محسن، ۶۸، ۴۰، ۴۶۵، ۶۹

فیضی، آصف بن علی اصغر، ۱۳۱

فیومی (صاحب مصباح المنیر)، ۶۸

قاسمی، رحیم، ۱۳۳، ۹۱، ۷۰، ۶۹، ۶۵، ۲۰۴، ۱۹۴، ۱۴۳

قاضی ابن براج - ابن براج

قاضی اصفهان، سید ماجد، ۳۲۳، ۳۲۱

قاضی کمره ای، شیخ جعفر، ۱۹۸، ۵۰۶، ۳۲۸

قاضی نظاما، ۴۴۷، ۴۴۶، ۳۵۵

قاضی نعمان مصری، ۱۳۱

قزوینی، سید ابراهیم (صاحب ضوابط)، ۲۸، ۵۰۷، ۷۳

قزوینی، سید علی، ۵۵

قزوینی، عبد النبي، ۴۸۶

قزوینی، ملا خلیل، ۳۴۲

قشقای، جهانگیر خان، ۱۴۳

قهبایی، مولی عنایت الله، ۱۳۲

قیصریه ها، غلامحسین، ۶۵

قیومی، جواد، ۳۰۵، ۳۰۳، ۱۳۰، ۶۴، ۶۵

ک، گ، ل، م

کاشانی، محمد مسیح، ۳۲۴، ۳۲۳، ۳۲۲، ۳۵۷، ۳۴۰، ۳۲۷، ۳۲۶

کاشانی، ملا حبیب الله، ۶۸

کاشف الغطاء، شیخ جعفر، ۷۸، ۷۳، ۶۷، ۲۰، ۵۲۴، ۵۱۹، ۵۱۶، ۵۱۲، ۵۰۹

کاشف الغطاء، علی، ۵۱۹، ۵۱۶، ۷۳، ۲۹

کاشف الغطاء، مهدی بن علی بن جعفر، ۷۳، ۵۲۴، ۵۱۸، ۵۱۶

کاهلی، عبد الله بن یحیی، ۵۶

کرباسی، شیخ محمد، ۷۱

کرکی عاملی، سید حسین بن سید حیدر، ۵۲۹، ۵۲۳، ۵۱۸، ۵۱۶، ۵۰۲

کرمانشاهی، آقا محمد علی، ۱۳۴

کرمانی خراسانی، محمد جعفر، ۱۹۹

کشفی، سید محمد تقی، ۳۰۴

کشمیری، سید مرتضی، ۲۸

کلانتر، سید محمد، ۶۵

کلباسی، محمد ابراهیم، ۸۵، ۷۲

کلباسی، میرزا ابو المعالی، ۱۴۲

کلینی، محمد بن یعقوب-شیخ کلینی کمره ای، حاج میرزا خلیل، ۳۰

کمره ای، شیخ محمد باقر، ۳۰

کورانی، شیخ علی، ۱۳۲

کوه کمره ای، سید حسین، ۱۴۲

گرچی، ابو القاسم، ۳۰۳

گلپایگانی، سید محمد رضا، ۳۰

گلستانه، امیر علاء الدین، ۳۱۲، ۱۹۸

گلستانه، محمد باقر، ۲۰۰

گیلانی، آقا حسین، ۵۰۱

گیلانی، محمد بن حبیب، ۱۹۹

گیلانی، مولی حسن (پدر صاحب قوانین)، ۵۰۱،

لاهیجی، قاضی عضد الدین، ۲۰۱،

لاهیجی، محمد شفیح، ۱۹۹،

لواسانی، محمد حسین، ۳۴۸،

لیلی، ۱۹۲، ۱۸۲، ۱۷۸، ۱۷۷، ۱۷۳، ۱۶۵، ۴۴۸، ۴۳۷، ۴۳۲،

مازندرانی امیر کلاهی، ملا محمد طالب، ۲۰۰،

مازندرانی، محمد صالح، ۵۰۵، ۱۹۵، ۱۵۲، ۵۳۱، ۵۱۱،

مازندرانی، میرزا محمد تقی علی آبادی، ۳۶۶،

مالک بن انس، ۳۰۴، ۵۹،

مالک بن حارث اشتر، ۲۷۰،

مامقانی، شیخ محی الدین، ۱۳۰، ۱۱۲،

مامقانی (صاحب تنقیح المقال)، ۱۳۰،

مبّرد، ۵۲، ۵۱،

مجاهد، سید محمد، ۸۵،

مجدد شیرازی-شیرازی، میرزا محمد حسن

مجلسی، ملا محمد تقی، ۵۰۲، ۱۹۷، ۷۳، ۵۲۴، ۵۲۳، ۵۱۸، ۵۰۷، ۵۰۶، ۵۰۵،

مجنون، ۱۸۲، ۱۷۸، ۱۷۷، ۱۷۳، ۱۶۵، ۴۲۶، ۱۹۲،

محب علی بیگ بن کلب علی بیگ، ۴۷۰،

ص: ۵۵۵

محدث ارموی، سید جلال الدین، ۳۰۴

محدث قمی، شیخ عباس، ۵۱، ۲۹، ۲۷، ۴۸۶، ۴۶۳، ۳۱۱، ۶۷

محدث کاشانی-فیض کاشانی

محقق اردبیلی-مقدس اردبیلی

محقق ثانی-محقق کرکی

محقق حلّی، ۲۱۰، ۱۳۲، ۱۳۱، ۹۶، ۶۸، ۲۸۰، ۲۷۹، ۲۷۷، ۲۷۵، ۲۳۴، ۲۳۳، ۲۸۷، ۲۸۶، ۲۸۵، ۲۸۴، ۲۸۲، ۲۸۱، ۳۰۰، ۲۹۷، ۲۹۴، ۲۹۰، ۲۸۸

۳۰۴

محقق خراسانی، ۱۹۷

محقق خواجهوی-خواجهوی

محقق سبزواری، ۷۳، ۶۷، ۶۴، ۵۵، ۳۹، ۵۱۶، ۵۰۲، ۳۲۸، ۳۱۱، ۲۰۱، ۱۹۸، ۵۲۹، ۵۲۳، ۵۱۸

محقق شوشتری، علامه شیخ محمد تقی، (صاحب قاموس الرجال)، ۶۸، ۶۶، ۵۹، ۵۱

محقق، شیخ حیدر علی، ۳۰

محقق قمی-میرزای قمی

محقق کاظمی، سید محسن، ۶۹، ۴۳

محقق کرکی، علی بن عبد العال، ۹۶، ۶۴، ۴۹۱، ۳۰۵، ۲۹۸، ۲۹۷

محمد ابو الفضل ابراهیم، ۳۰۵

محمد باقر بن محمد مؤمن، خراسانی - محقق سبزواری

محمد بن ابی زینب، ۲۵۰

محمد بن اسماعیل، ۵۸

محمد بن اسماعیل بن بزيع، ۴۸، ۴۴

محمد بن خاوند شاه، ۴۹۱

محمد بن عبد الفتاح، تنكابنی - فاضل سراب

محمد بن عبد الوهاب، همدانی، ۷۲، ۴۹۸، ۴۹۷

محمد بن علی تبینی عاملی، ۴۹۲

محمد بن علی شریف، بغدادی (صاحب کتاب الرواه)، ۴۹۱

محمد بن عمران اشعری، ۱۱۱

محمد بن محمد بصروی، ابو الحسن، ۴۷

محمد بن مسلم، ۵۹

محمد بن مسلمه، ۲۲۳

محمد تقی بن علی محمد، نوری طبرسی، ۷۲

محمد تقی بن محمد مجید یزدی، ۳۲۸

محمد تقی بن محمد هادی، مازندرانی، ۳۶۶

محمد حسین بن خلف، تبریزی، ۱۹۴

محمد رضا (فرزند فاضل سراب)، ۱۹۹

محمد رفیع، بن جمال الدین محمد خوانساری، ۴۸۴

ص: ۵۵۶

محمد شاه غازى هندی، ۱۲۲، ۱۲۸،

محمد صادق بن محمد بن عبد الفتاح تنكابنی، ۵۱۸، ۵۱۵، ۵۰۲، ۵۰۱، ۱۹۹، ۵۲۹

محمد عبد السلام عبد شافی، ۳۰۴

محمد فؤاد عبد الباقي، ۳۰۴

محمد قاسم، ۳۵۴

محمد هاشم بن زين العابدين، موسوی خوانساری اصفهانی - چهارسوقی اصفهانی

مختاری، رضا، ۱۵۸، ۱۳۱، ۸۷، ۶۶، ۳۳۶، ۱۹۵

مدرسی، سيد صالح، ۶۷

مدرسی طباطبایی، سيد حسين، ۶۹

مدنی کاشانی، حاج آقا رضا، ۳۰

مدیر شانه چی، کاظم، ۶۵

مرعشی، سيد محمود، ۴۸۸

مرعشی نجفی، سيد شهاب الدين، ۳۰، ۱۹۴، ۱۴۲

مستوفی میرزا محمد امین، ۳۲۵

مسلم بن حجاج نیشابوری (صاحب صحیح مسلم)، ۳۰۵

مشکوه سدهی، شيخ علی، ۳۰

مصاحبی شهدادی نائینی، میرزا محمد، ۲۳، ۱۲۹، ۹۵، ۹۱، ۸۹، ۸۷، ۸۵، ۸۳

مظاهری، جمشید، ۱۳۳

معاویه بن عمار، ۵۹

معمد الدوله، ۳۴۲

معلم حبیب آبادی، محمد علی، ۸۶، ۸۸، ۵۲۶، ۱۳۴، ۱۹

معینای اردوبادی، محمد، ۳۴۸، ۳۵۰

معین، محمد، ۱۹۴

مغنیه، محمد جواد، ۶۶

مغیره بن شعبه، ۲۲۳، ۲۲۰

مفتاح، دکتر حسین، ۳۶۶، ۳۶۵

مقدس اردبیلی، ملا احمد، ۶۷، ۹۷، ۳۱۱، ۲۰۱

مقدس غریفی، سید محمود، ۷۲

مکی، سید عبد المحسن، ۳۲۳، ۳۲۱

مکی، شیخ یحیی، ۳۲۳

ملا الفتی، ۳۵۶، ۳۵۵

ملا صدرا-صدر المتألهین

ملا محمد اکمل اصفهانی (والد وحید بهبهانی)، ۵۱۸، ۵۰۶، ۵۰۵، ۵۰۳، ۲۰۰، ۵۲۹، ۵۲۳

ملا مظفر گنابادی، ۱۲۴

ملائی رومی-مولوی

منزوی، احمد، ۴۸۷، ۶۸،

منزوی، علی نقی، ۴۸۸، ۴۸۷، ۳۰۶،

منصور بن حازم، ۵۱،

موسوی بجنوردی، کاظم، ۴۸۶،

موسوی خراسان، سید حسن، ۶۴، ۶۳،

موسوی خوانساری، سید ابو القاسم، ۵۰۰، ۵۲۹، ۵۲۲، ۵۱۸،

موسوی خوانساری، سید حسین (آقا حسین خوانساری)، ۵۰۰،

موسوی خوانساری، سید فخر الدین بن جمال الدین، ۵۱۷،

موسوی خوانساری، میرزا زین العابدین، ۵۲۷، ۵۲۵، ۵۲۰، ۵۱۹، ۵۱۷، ۵۱۵، ۴۹۹،

موسوی درچه ای، سید تقی، ۱۹۵، ۱۴۳،

موسوی زنجانی، میرزا ابو القاسم بن محمد باقر، ۵۲۷،

موسوی زنجانی، میرزا محمد باقر، ۵۲۸،

موسوی، سید ابو القاسم جعفر بن سید حسین، ۵۰۳، ۵۰۱،

موسوی، سید حسن، ۳۰۵، ۳۰۳،

موسوی قزوینی، سید علی، ۶۹،

موسی بن بکر، ۱۲۰،

مولا خلیل الله، ۳۹۸، ۳۹۷،

مولوی، جلال الدین محمد، ۳۵۴، ۱۴۷،

مولوی، عبد المجید، ۳۶۵،

مولی محمد حسن، ۵۲۱،

مهدوی، سید مصلح الدین، ۶۹، ۶۰، ۳۰، ۵۲۷، ۵۲۶، ۱۹۵، ۱۹۴، ۱۵۰، ۱۴۳، ۱۳۳

مهدوی هرستانی، سید مصطفی، ۳۰

میر حسین بن شاه رضا سنگچاره پشته، ۲۰۴

میر خواند (مؤلف حبیب السیر)، ۴۹۱

میر داماد، ۱۲۷، ۶۵

میرزا ابو الفتوح، ۴۰۴، ۳۴۴، ۳۱۳

میرزا اشرف حکیم، ۳۲۵

میرزا تیمور خان، ۴۴۷

میرزا جان باغوی شیرازی، ۳۶۴

میرزا ذو الفقار، ۴۰۴، ۴۰۳، ۳۴۴، ۳۴۳

میرزا رضی، ۴۶۰، ۳۵۹، ۳۵۸، ۳۴۹

میرزا رضیا-میرزا رضی

میرزا سعید حکیم، ۳۱۵، ۳۱۴، ۳۱۳

میرزا سید مرتضی، ۳۲۳، ۳۲۱

میرزا شروانی، ۳۹۹، ۳۴۳

میرزا شفیع، ۴۵۴، ۳۵۷

ص: ۵۵۸

میرزا صائب، ۳۱۴، ۳۳۸، ۳۷۵

میرزا علی خان، ۳۶۵

میرزا علی نقی بن محمد تقی علی آبادی، ۳۶۷

میرزا محمد امین، ۳۲۵

میرزا محمد بیک وزیر، ۳۲۵

میرزا محمد سعید، ۳۱۵

میرزا مهدی وزیر، ۳۲۵

میرزا نظام، ۳۶۲، ۴۷۸

میرزای قمی ابو القاسم بن حسن (صاحب قوانین)، ۵۰۹، ۵۰۵، ۵۰۰، ۳۹، ۶۶، ۵۲۹، ۵۲۳

میر غیاث حکیم، ۴۰۲، ۳۴۳

میر محمد صادقی، سید مجتبی، ۳۰

میر نعمتی، سید محمد باقر، ۳۷۰

ن، و، ه، ی

نائینی، علامه شیخ محمد حسین، ۲۷

نبیل زاده بهایی، ۱۴۸، ۱۴۴

نجاشی، ۳۰۵، ۲۴۸، ۲۴۷، ۱۱۲، ۶۵، ۵۱

نجفی اصفهانی، شیخ محمد باقر، ۳۰، ۲۷

نجفی اصفهانی، شیخ محمد رضا، ۲۲، ۲۵، ۷۰، ۶۹، ۶۵، ۳۶، ۳۳، ۳۱، ۲۹، ۲۸، ۲۶

نجفی، شیخ محمد تقی - رازی نجفی

نجفی، شیخ هادی، ۹۱، ۷۰، ۳۶، ۳۵، ۲۲

نجفی، میرزا محمد حسن، ۱۴۲

نجمی، محمد صادق، ۱۳۴

نراقی، احمد، ۵۱۳، ۹۷، ۶۷، ۶۲، ۵۵، ۴۵، ۵۲۹، ۵۲۴، ۵۱۸، ۵۱۶، ۵۱۴

نراقی، ملا محمد مهدی، ۵۱۳، ۵۱۶، ۵۲۴

نصرآبادی، میرزا محمد طاهر، ۳۵۵، ۳۱۰، ۴۸۶، ۳۵۸، ۳۵۶

نمرود، ۱۲۱

نوح بن درّاج، ۲۴۰

نور الدین، محمد شفیع، ۲۰۳

نور محمدی، محمد جواد، ۱۴۰، ۱۳۵، ۲۴، ۳۷۰، ۱۹۴، ۱۴۷

نوری، میرزا حسین (صاحب مستدرک الوسائل)، ۷۲، ۶۷، ۲۸

نوری، میرزا محمد تقی، ۷۲

نووی، محیی الدین، ۳۰۵

نیریزی، میرزا احمد، ۳۴۲، ۳۳۹، ۳۱۳، ۳۶۵، ۳۶۱، ۳۶۰، ۳۵۳، ۳۵۱، ۳۴۷، ۳۴۴

نیشابوری، محمد باقر، ۲۰۰

نیشابوری، محمد صادق، ۱۹۹

ص: ۵۵۹

نیلفروشان، محمد رضا، ۱۹۴، ۱۴۳، ۱۳۳

واحدی نیشابوری (صاحب اسباب النزول)، ۳۰۳

واعظزاده خراسانی، محمد، ۱۳۰

واعظی، شیخ مرتضی، ۶۷

وحید بهبهانی، ۶۸، ۶۴، ۵۵، ۴۹، ۳۹، ۵۱۰، ۵۰۸، ۵۰۷، ۵۰۵، ۵۰۰، ۱۳۴، ۵۲۹، ۵۲۴، ۵۲۳، ۵۱۸، ۵۱۶، ۵۱۲، ۵۱۱

ورام بن ابی فراس، ۲۷۰

ولید بن عقبه، ۲۱۸، ۲۱۷

هادی زاده، مجید، ۷۳، ۷۱، ۶۵، ۲۲

هزار جریبی، محمد علی، ۷۳

هشام بن سالم، ۵۷

همایی، جلال الدین، ۱۴۳، ۱۳۳، ۸۵

همایی، ماهدخت، ۱۳۳

همدانی، حاج آقا رضا، (صاحب مصباح الفقیه)، ۶۸، ۵۵، ۴۴، ۴۰، ۲۸

همدانی، سید صدر الدین، ۵۰۵، ۵۰۲

یحیی بن حسین یزدی، ۴۹۱

یزدی، سید محمد کاظم (صاحب عروه الوثقی)، ۲۸

یزدی، محمد حسن بن محمد باقر، ۵۲۰

یزدی، ملا محمد باقر بن زین العابدین، ۳۴۵، ۵۲۱، ۴۱۲، ۴۰۷، ۳۵۴، ۳۵۲، ۳۴۶

یزدی، میرزا علی اکبر، ۵۱۵، ۵۱۴

یوسف بن احمد بن ابراهیم، بحرانی، ۵۰۶

يوسف بن محمد حسين، عاملی، ۴۹۱

يوسف علی طویل، ۱۳۲

ص: ۵۶۰

الف، ب، پ، ت

آتشکده آذر، ۴۸۶، ۳۱۱، ۳۱۰

آثار الصادقین، ۱۹۴، ۱۵۴

آثار ملى اصفهان، ۱۹۴، ۱۴۱

آداب الصلاه، ۱۹۴، ۱۵۶، ۱۵۲

آشنائى با چند نسخه خطى، ۶۹، ۳۴

آينه پژوهش (مجله)، ۷۰

ابواب الجنان، ۳۵۵

اثبات البارى، ۲۰۰

اثنا عشریه، ۳۹

اجازات خاندان روضاتيان، ۴۸۹، ۲۴

اجازات شهيد اول، ۴۹۲

اجسام هندسى، ۲۰۰

اجوبه المسائل (سيد حسين قزوینی)، ۵۰۸، ۵۱۳، ۵۱۰

اجوبه المسائل (ميرزا ابو القاسم)، ۵۱۰

احكام المتاجر، ۵۰۴

أحكام المياه، ۲۵، ۲۲

احوال ملائكه، ۵۱۱

اختيار معرفه الرجال، ۳۰۳، ۲۴۹

اربعين حديث (امام خميني)، ٣١، ٤٩،

اربعين حديث (سيد احمد زنجاني)، ٣٤،

اربعين (شيخ بهائي)، ٥٠٣، ٥١٦،

ارشاد الاذهان، ٢٩٠، ٢٨٠، ٢٨٠، ١٣٠، ٩٦، ٣٠٣، ٢٩٢، ٢٩١،

استله و اجوبه الفقيهه، ٥٥، ٤٣،

اساس الأحكام و العوائد، ٥١٤،

اسباب النزول، ٣٠٣، ٢٦١، ٢١٧،

استبصار، ٢٨٠، ٢٧٩، ٤٣، ٥١، ٤٤، ٤١، ٥٢٢، ٥١٨، ٥١٥، ٤٩٩، ٣٠٣،

اسرار الحكم، ١٩٤، ١٥٢،

اسرار النجوم، ١٢١،

اشارات الاصول، ٨٥،

اصباح الشيعه بمصباح الشريعه، ٩٧، ٩٦، ٢٩٢، ١٣٠،

اصلاح ذات البين، ٨٨،

ص: ٥٤١

اصول آل الرسول، ٥٢٨، ٥٢٦، ٥٢٤

اصول الدين و العقائد، ٢٠٠

اصول كافي، ٤٩٩، ١٩٤، ١٦٩، ١٥٨

ايعان الشيعة، ٤٩٠، ٤٨٦، ٣٦٧، ٣١٠

افواه الرجال (سيد احمد زنجاني)، ٣٣، ٣٥، ٣٤

اقبال الاعمال، ١٣٠، ٨٤

الاثنا عشريات الخمس، ٦٣

الاربعون حديثا (خواجويي)، ٦٣، ٥٩

الاصول الاصلية، ١٤٦

الاعتقادات، ١٣٠، ٨٣

الاقتصاد الهادي الى طريق الرشاد، ٣٧٨

الاقطاب الفقهيّة، ٧٨

الانتصار، ٢٩٠، ٢٨٨، ٢٨٢، ٢٨١، ٣٠٣، ٢٩٨، ٢٩٧، ٢٩٥، ٢٩٤، ٢٩٣، ٢٩٢

الأنوار النعمانية، ٧٣

البدايه و النهايه، ٦٣، ٥١

البهجه لثمره المهجه، ٢٧٠

البيان، ١٣٠، ٩٧، ٩٦

التحرير الطاوسي، ٤٩٢

التحفه السلعيانية، ٣٢٧

التدخين و الصيام، ٧٢

التراث العربى، ٣٤٠

التعليقه على الرساله الصوميه، ٧٣

التفقيح الرائع، ٤١، ٤٤

الجامع للشرايع، ٣٠٣، ٢٩٣، ١٣٠، ٩٤

الجمعه و القول بوجوبها العينى، ٢٠١

الجمل و العقود، ١٣٠، ٩٤

الحبل المتين، ١١٣، ٤٤، ٥٢، ٤١

الحجه البالغه فى تنبيه القلوب الزائقه، ١٤٨

الحديقه الهاليله، ١٣٠، ١٢١

الحركه فى المعقولات (فاضل سراب)، ٢٠١

الحق المبين، ٥٠٩

الخصال، ١٣١، ١١٢، ١١١

الخلاف، ٢٨٧، ٢٨٤، ٢٨٥، ٢٧٩، ٢٧٥، ٢٩٥، ٢٩٤، ٢٩٢، ٢٩١، ٢٩٠، ٢٨٨، ٣٠٣، ٣٠٠، ٢٩٨، ٢٩٧، ٢٩٦

الدّر الثمين (حافظ رجب برسى)، ١٤٥

الدروس الشرعيه، ٢٩٦، ٢٩٤، ١٣١، ٩٧، ٣٠٣

الدره الحمراء، ٨٨، ٩٠

الدّرّه النجفيه، ٥٢٤، ٥٠٣، ٤٤، ٤٤، ٤٠

الذخيره (سبزوارى) - ذخيره المعاد

الذريعه الى تصانيف الشيعه، ٣٣، ٣١، ٢٦

٣٠٣، ٢٣١، ١٩٩، ١٩٨، ١٢٤، ١٢٢، ٦٤، ٣٥١، ٣٤٩، ٣٤٥، ٣٢٧، ٣٢٦، ٣٢٥، ٤٨٦، ٣٧٠، ٣٦٩، ٣٦٧، ٣٦٤، ٣٥٧

الذريعة فى اعمال السنه، ٥١١

الذكرى فى تفسير آيه الخمر، ٤٤، ٩٦، ٣٥١، ٢٧٨، ٢٦٩

الرسائل العشر، ٣٠٣، ٢٩٥، ١٣١

الرساله الخلافيه، ٥٠٢

الرساله الكريه، ٨٨

الرساله الهالليه، ٨٧، ٩٠

الرعايه، ٢٦٩، ٦٥، ٤٤

الرواشح السماويه، ٤٤، ٦٥

الروضه البهيه، ٩٦، ٦٥، ٤٧، ٤٤

الروضه العباسيه، ٥٠٢

الرياض، ٥٢٤، ٥١٠، ٥٠٧، ٥٠٥

الزهره البارقه (فى المجاز و الحقيقه)، ٥٠٨

السرائر، ٢٨١، ٢٧٩، ٩٦، ٦٥، ٤٧، ٤٠، ٢٩٥، ٢٩٣، ٢٩٢، ٢٩١، ٢٩٠، ٢٨٧، ٣٠٣، ٢١٠، ٢٩٩، ٢٩٨، ٢٩٧، ٢٩٦

السيف الصنيع، ٦٥، ٣١، ٢٩

الشجره المورقه و المشيخه المونقه، ٤٩٧

الشرح الكبير، ٥٩

الصحاح، ٣٢١، ٣٢٠

الطهاره (امام خمينى)، ٦٦، ٦٠، ٤٠

الطهاره (سيد مصطفى خمينى)، ٦٧، ٦٠، ٤٥

الطهاره (شيخ الانصارى)، ٤٣، ٤٢، ٤٠، ٤٦، ٥٤، ٥١، ٤٧، ٤٥، ٤٤

العرايس البكريه، ٨٨

العوائد و المستند، ٥١٤

الغدیر، ١٤٥، ١٩٤، ٤٢٥

الغنائم-غنائم الايام

الغنيه-غنيه النزوع

الفصول فى الاصول، ٣٠٣، ٢٢٣

الفقه على المذاهب الخمسه، ٥٩، ٦٦

الفقيه-من لا يحضره الفقيه

الفوائد الرجاليه، ٥٢٦، ٥٢٤

الفوائد (مهدي طباطبائي)، ٥٠٣

الفهرست، ٢٤٨

الفهرست (شيخ طوسى)، ٣٠٣، ٢٥٠، ٢١٠

الفهرست (شيخ منتجب الدين)، ٣٠٤، ٢٧٠

الفهرست لابن نديم، ١٣٢، ١٢٢، ١٢١

الفهرست لمشاهير و علماء زنجان، ٦٦، ٣٤

الفيض، ٦٦، ٣٩

القاموس المحيط، ١٣٢، ١٢١

ص: ٥٦٣

القسطاس المستقيم فى الأصول، ٥١٣

القوانين، ٥٢٤، ٥١٠

الكافى، ٥٨، ٥٦، ٥١، ٥٠، ٤٨، ٤١، ٣٢، ٥٢٢، ٥١٨، ٥١٥، ٩٧، ٨٣، ٤٦، ٥٩

الكافى فى الفقه (حلبى)، ٢٩٣، ١٣٢، ٩٧، ٣٠٤، ٢٩٨، ٢٩٤

الكامل فى التاريخ، ١٣٢، ٨٤

الكشاف عن حقايق التنزيل، ٣٠٤، ٢١٧

الكفايه، ٥٢٣، ٥١٤، ٥٠٢، ٩٦

الكلام يجر الكلام، ٣٤

الكنى و الالقب، ٨٤، ٦٧، ٥١

الكواكب المنتشره، ٣٢٧، ٣٢٥

اللمعات التيره، ٦٧، ٤٠

اللمعه الدمشقيه، ٢٩٢، ٢٩١، ١٣٢، ٩٦

اللوامع فى الفقه، ٥١٤

اللؤلؤ المكنون فى وقت فضيله الظهرين، ٢٢، ٤٣٥، ١٢٩، ٩٥، ٨٨

المآثر و الآثار، ٤٩٠

المبسوط، ٢٨١، ٢٧٩، ٩٦، ٦٧، ٤٢، ٢٩١، ٢٩٠، ٢٨٨، ٢٨٧، ٢٨٦، ٢٨٢، ٢٩٨، ٢٩٧، ٢٩٦، ٢٩٥، ٢٩٣، ٢٩٢، ٣٠٤، ٢٩٩

المحصول، ٣٠٤، ٢٢٣، ٢٢٠

المختصر النافع، ٢٩١، ٢٨١، ٢٧٩، ١٣٢، ٣٠٤

المراسم، ٣٠٤، ٢٩٣، ٢٩١، ٢٨١

المسائل الناصريات، ٦٧، ٤٠

المستصفى، ٣٠٤، ٢٢١، ٢٢٠

المستطرفات، ٥١٣، ٥١٢

المستند فى الفقه، ٥١٤

المعتبر فى شرح المختصر، ٤٧، ٤٤، ٤١، ٣٠٤، ٢٨٣، ٢٧٥، ٢٧٤، ٩٦، ٦٨

المعتمد، ٩٧

المعجم الوسيط، ١٢٢

المغنى، ٣٠٤، ٢٢٣، ٦٨، ٥٩

المفتاح، ٩٦

المقنع، ٣٠٤، ٢٩٦

المقنعه، ٢٩٦، ٢٩٣، ٢٩٢، ٢٩١، ٢٨١، ٣٠٤

المكاتب المكيه، ٣٢٢، ٣٢١، ٣٢٠، ٣١٨، ٣٢٤، ٣٢٣

الملاحم، ١١٢

المناهج، ٥١٤، ٥١٠

المنتهى، ٩٦

ص: ٥٦٤

المنقذ من التقليد و المرشد الى التوحيد، ٢٧٠

المنهاج، ٥١٠

المواهب السنيه، ٣٥، ٤٤، ٤٨

الموطأ، ٣٠٤، ٢٢٢

المهذب، ٢٨١، ٢٨٠، ٢٧٩، ١٣٣، ٩٦، ٣٠٤، ٢٩٦، ٢٩٥، ٢٩٣، ٢٩٢، ٢٨٧

المؤتلف و المختلف، ٢٩٣

النافع، ٩٦

النجعه فى شرح اللمعه، ٥٩، ٤٨

النحو على السيوطى، ٥٠٩

النهايه، ٢٨٠، ٢٧٩، ٢٣٢، ١٣٣، ٩٦، ٤٨، ٢٩٥، ٢٩٣، ٢٩٢، ٢٩٠، ٢٨٥، ٢٨١، ٥٠٦، ٣٠٤، ٢٩٦

الوافى، ٤٩٩، ١٣٣، ١١٩، ١١٤، ٤٩، ٥٦، ٥٢٢، ٥١٨، ٥١٥

الوافيه، ٥٠٥، ٥٠٢

الوسائل، ٥٢٣، ٥١٨، ٥١٦، ٢٩٥

الوسيله الى نيل الفضيله، ٢٩٢، ١٣٣، ٩٦

امل الآمل، ٤٨٦، ٣٠٨، ٢٧٠

انديشه سياسى و تاريخ نهضت بيدار گرانه حاج آقا نور الله اصفهانى، ٦٠

انوار الرياض، ٨٥

انوار الفقاهه، ٧٣

انوار درخشان، ٢٨

انيس التجار، ٥١٤

انيس المجتهدين، ٥١٤

انيس الموحدين فى الكلام، ٥١٤

ايجاز المقال فى معرفه الرجال، ٤٩٢

ايضاح الاشتباه، ٤٩١

ايضاح الفوائد، ٢٩٦، ٢٩٣، ٢٩١، ٢٧٩، ٣٠٥، ٢٩٧

ايمان و رجعت، ٣٤

بحار الانوار، ١٠٥، ١٠٠، ٩٩، ٩٠، ٩٣، ١٢٨، ١٢٧، ١١٧، ١١٤، ١١٣، ١٠٨، ٤٦٥، ٣٧٨، ٣٠٥، ٢٠٠، ١٩٤، ١٥٤، ٥٠٧، ٥٠٣، ٤٩٩، ٤٩٢، ٤٧٢

٥١٥، ٥١٨، ٥١٦

بحر الغرايب، ٣٢١

بدايه المجتهد، ٥٩

برهان قاطع، ١٩٤، ١٦٦، ١٦٤

بقيه الطالب، ٥٠٩

بيان المفآخر، ١٣٣، ٩٠

بيت الشرف، ٨٩

ص: ٥٦٥

پاسخ به شبهه قائلین به وحدت وجود، ۲۰۱

تاریخ ادبیات در ایران، ۳۱۸، ۳۱۷، ۳۱۵، ۴۸۶، ۴۹۳

تاریخ اصفهان (جابری)، ۸۵، ۱۳۳

تاریخ اصفهان (همایی)، ۸۵، ۱۳۳

تاریخچه اوقاف اصفهان، ۴۸۶، ۳۷۰، ۳۶۸

تاریخ حکما و عرفای متأخر بر صدر المتألهین، ۱۹۴، ۱۴۳

تاریخ علمی اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر، ۶۹، ۶۰، ۳۰

تبصره الفقهاء، ۶۳، ۵۵، ۴۹، ۴۳

تتمیم امل الآمل، ۴۸۶

تجريد الاصول، ۵۱۴، ۵۱۳

تحریرات فی الفقه (شهید حاج آقا مصطفی خمینی)، ۵۶۰

تحریر الاحکام، ۲۹۰، ۲۸۳، ۲۸۰، ۶۳، ۴۰، ۳۰۵، ۲۹۶، ۲۹۴، ۲۹۱

تحریر التوحید، ۲۰۱

تحفه الابرار، ۵۰۸، ۱۳۳، ۹۵

تحفه العراقین، ۴۳۵، ۴۳۰

تذکره شعرای خوانسار، ۳۶۹، ۳۶۸، ۳۶۷، ۴۹۳، ۳۷۰

تذکره شعرای خوانسار، ۴۸۶

تذکره شعرای معاصر اصفهان، ۱۹۴، ۱۵۰

تذکره مشایخ قم، ۴۹۱

تذکره نصرآبادی، ۴۸۶، ۳۲۷، ۳۱۰

تذكرة الفقهاء، ٢٨٤، ٢٨٢، ٩٦، ٦٣، ٤٦، ٣٠٥، ٢٩٧، ٢٩٤، ٢٨٩، ٢٨٥

تذكرة القبور، ٤٨٦، ١٩٤، ١٤٢، ١٣٣، ٨٥

تذكرة القبور مهدوي، ٣٧٠، ٣٦٨

تربت پاكان، ٧٠، ٣٢

ترجمة صحيفه سجادية (آقا حسين خوانساري)، ٣١٢

ترجمة قرآن (آقا حسين خوانساري)، ٣١٢

تعليقات الرجاليه، ٥٠٤

تعليقه الكبير على شرح العضدي، ٥٠٥

تعليقه شرح عضدي، ٥٠٥

تعليقه امل الآمل، ٤٩٣، ٤٨٦، ٣٠٨

تفسير آيه الكرسي، ٢٠١

تفسير سورة تين، ١٤٩

تلامذه العلامة المجلسي، ٤٩١، ٣٠٥، ١٩٩

تلخيص المقال، ٤٩٠

تنبيه الخواطر و نزهه النواظر، ٢٧٠

تنقيح المقال، ١٣٠

ص: ٥٦٦

توضیح المقال، ۴۹۰

تهذیب الاحکام، ۹۶، ۶۴، ۵۹، ۵۱، ۴۸، ۵۰، ۳۰۵، ۲۸۵، ۲۸۰، ۲۷۹، ۱۲۰، ۱۱۳، ۵۲۲، ۵۱۸، ۵۱۵، ۴۹۹

تهذیب المقال، ۵۱، ۶۴

ث، ج، چ، ح

جام جهان نما، ۳۵۱

جامع الاخبار، ۱۳۰، ۸۳، ۸۴

جامع الاقوال فی علم الرجال، ۴۹۲، ۴۹۱

جامع الرواه، ۳۰۵، ۳۱۱، ۱۹۸

جامع المقاصد، ۲۸۸، ۹۶، ۷۷، ۶۴، ۴۰، ۳۰۵، ۲۹۸، ۲۹۷، ۲۹۰

جامعه الاصول، ۵۱۴

جوامع الاصول، ۵۱۳

جواهر الفقه، ۳۰۵، ۲۹۸

جواهر الکلام، ۹۵، ۷۷، ۶۴، ۵۰، ۴۶، ۳۳، ۱۱۴، ۹۷

حاج آقا نور الله اصفهانی، ستاره اصفهان، ۶۰

حاشیه بر آداب البحث قاضی عضد الدین لاهیجی، ۲۰۱

حاشیه بر اصول دین شیخ جعفر شوشتری، ۱۴۳

حاشیه بر ذخیره المعاد محقق سبزواری، ۲۰۱

حاشیه بر زبده البيان (فاضل سراب)، ۲۰۱

حاشیه بر زبده البيان مرحوم اردبیلی، ۲۰۱

حاشیه بر شرح لمعه شهید ثانی، ۲۰۱

حاشیه بر شرح مطالع (فاضل سراب)، ۲۰۱

حاشیه بر متاجر (آیت الله درچه ای)، ۱۴۳

حاشیه بر معالم الاصول، ۲۰۱

حاشیه بر مناسک (آیت الله درچه ای)، ۱۴۳

حاشیه علی مطالع الانوار، ۱۲۱

حاشیه اصول المعالم، ۵۰۲

حاشیه درر الاصول، ۳۴

حاشیه شرح اللمعه، ۵۱۱، ۵۰۱، ۲۰۱

حاشیه عروه الوثقی (زنجانی)، ۳۴

حاشیه فرائد الاصول (زنجانی)، ۳۴

حاشیه کفایه الاصول (زنجانی)، ۳۴

حاشیه مجمع الفائده و البرهان، ۵۰۴

حاشیه مدارک الاحکام، ۵۰۴

حاشیه مدارک الاحکام (وحید بهبهانی)، ۶۴، ۶۲

حاشیه وسیله النجاه (زنجانی)، ۳۴

حاشیه ارشاد الاذهان، ۶۴، ۹۶

ص: ۵۶۷

حاشيه الروضه البهيه (شيخ جعفر قاضى)، ٥٠٦

حاشيه المعالم، ٥١٠، ٥٠٥، ٥٠٤، ٥٠٠

حاشيه ذخيره المعاد، ٥٠٤، ٢٠١

حاوى الاقوال فى معرفه الرجال، ٤٩٢

حبيب السير، ٤٩١

حجه البالغه، ١٤٤

حجيه الاجماع و خبر الواحد، ٢٠١

حجيه الاخبار و الاجماع، ٢٠١، ١٩٧، ٢٣، ٥٠٢، ٢٠٣

حجيه الظن، ٥١٣

حدائق الناضره (بحرانى)، ٧٣، ٦٤، ٥٦، ٥٠٧، ١١٤، ٩٧

حديقه سنائى، ٤٣٥، ٤٣٠

حركت و زمان در فلسفه، ٢٠٢

حق اليقين، ٥٠٢

حكايه پارسايى، ١٩٤، ١٤٧

حكم الشرط فى ضمن العقد، ٥١٤

حكم رؤيت هلال قبل از زوال، ٢٠١

حكمه العين، ٤٥٥

حل شبهه الجذر الأصم، ٢٠٢

حلى الذهر العاطل، ٢٩

حليه الآداب و حليه الكتاب، ٣٢٦، ٣٢٥، ٣٢٧

حليه الكتاب، ٣٢٧

حملة عرش، ٤٥٣

حوزه (مجله)، ٢٧، ٣١، ٧٠

حياه المحقق الكرکي و آثاره، ٦٤

خ، د، ذ، ر

خلاصه الاقوال، ٤٩١، ٤٩٠، ٤٩٤، ٥٢، ٥١

خلاصه الحساب، ٣٦، ٩٠

خليجه المقال في علم الرجال، ١٤٩، ١٤١

خمسة نظامي، ٤٣٥، ٤٣٠

دائرة المعارف بزرگ اسلامي، ٣٥٤، ٣٥١، ٤٩٣، ٤٨٦، ٣٥٧، ٣٥٤

دانشمندان خوانسار، ٣٠٧

دانشمندان و بزرگان اصفهان، ١٣٣، ٨٥، ١٩٤، ١٥٠

درر الاصول، ٣٤

دروس في معرفة الوقت و القبلة، ١٢٢، ١٤٣، ١٣١

دره الاسلاك، ٧٢

دره المنظومه، ٥٠٣

دعائم الاسلام، ١٣١، ٨٣

ص: ٥٦٨

دفتر نسخه های خطی، ۳۴۵، ۳۴۷، ۳۴۸،

دفتر نشریه های دانشگاه، ۳۵۳،

دیوان آقا حسین خوانساری، ۳۶۴، ۳۶۷،

دیوان اشعار آیت الله سید ناصر الدین حجت نجف آبادی، ۱۴۴، ۱۴۸، ۱۹۵،

دیوان صاحب کاشانی، ۳۲۶، ۳۲۸،

دیوان قدریّه، ۱۳۹، ۱۳۵، ۲۳،

دیوان قصائد، ۱۴۸،

ذخائر المجتهدین، ۲۹،

ذخیره المعاد، ۳۰۸، ۷۳، ۶۴، ۵۵، ۴۴، ۵۲۳، ۵۱۶، ۵۰۲، ۵۰۱، ۳۱۱،

ذریعه، ۳۲۶، ۳۲۸،

ذکری الشیعه فی احکام الشریعه، ۴۴، ۴۰، ۳۰۵، ۲۷۵، ۲۶۸، ۹۶، ۶۴، ۵۱،

رجال ابراهیم بن خلیفه، ۴۹۲،

رجال ابن داود، ۴۹۰، ۳۰۵، ۲۵۰، ۲۱۱،

رجال ابن عذاقه، ۴۹۲،

رجال ابن غضائری، ۴۹۰،

رجال اصفهان، ۱۹۵، ۸۵،

رجال الوسیط-تلخیص المقال

رجال امام صادق، ۴۹۰، ۵۱،

رجال ایران، ۴۹۰،

رجال برقی، ۴۹۰،

رجال شیخ طوسی، ۲۴۸، ۱۲۰، ۶۵، ۵۱، ۴۹۱، ۴۹۰، ۳۰۵، ۲۵۰

رجال صغیر- توضیح المقال

رجال قم، ۴۹۱

رجال کبیر- منهج المقال

رجال کشی، ۴۹۱، ۲۴۹

رجال و مشاهیر اصفهان، ۳۲۴، ۱۴۳، ۱۳۳

رجال نجاشی، ۲۴۷، ۲۱۰، ۱۱۲، ۶۵، ۵۱، ۴۹۱، ۴۹۰، ۳۰۵، ۲۴۸

رسائل الرجالیه، ۵۰۹

رسائل المرتضی، ۳۰۳، ۲۷۲، ۲۳۱، ۱۳۱

رسائل شهید ثانی، ۱۹۵، ۱۵۸، ۶۵، ۵۶

رسائله الشریفه فی الاصول و الفقه، ۵۱۰

رساله اجتهاد و اخبار، ۵۰۴

رساله اجماع، ۵۰۴

رساله استصحاب، ۵۰۴

رساله اصل البرائت، ۵۰۴

رساله ای در جبر و تفویض (آیت الله درچه ای)، ۱۴۳

رساله ای در طهارت آب قلیل، ۱۴۹

رساله ای در طهارت آب قلیل، ۱۴۹

رساله ای در کلام (فاضل سراب)، ۲۰۲

رساله ای در نذر و تصدق، ۲۰۲

رساله صلاتيه، ٢٨،٧٠

رساله صوميه، ٧٣

رساله فى عينيه وجوب صلاه الجمعه، ٥٠١

رساله قرق شراب، ٣٥٠، ٣٦٧

رساله امجديه، ٢٩، ٣١، ٧٠

رساله فى تفصيل مصنفات علامه المجلسى، ٥١١

رساله اجماع و الاخبار، ٥٠٢

رساله الرضايه، ٥١٢

رساله الشهره، ٥١٠

رساله القدريه فى طهاره الدم، ٥٠٩

رساله حليه جمع بين فاطميتين، ٥٠٤

رساله صاحب المعالم و شرحها، ٩٦

رساله فى احكام الغساله، ٥٠٩

رساله فى احكام الوارده عن الائمه، ٤٩٩

رساله فى احكام خلل الصلاه، (ميرزا محمد شيروانى)، ٥٠٦

رساله فى اشتراط القبض فى الوقف، ٥٠٩

رساله فى اصاله البراءه و الاشتغال، ٥١٣

رساله فى اصاله البراءه و الاشتغال، ٥١٣

رساله فى التوحيد، ١٤٥

رساله فى الزكاه، ٥٠٢

رساله فى تقديم اليد على الاستصحاب، ٥٠٩

رساله فى حجه الظن، ٥١٢

رساله فى حكم اقامه الحدود فى زمان الغيبه، ٥٠٩

رساله فى حكم الشرط فى ضمن العقد، ٥١٣

رساله فى حكم الصلاه عن الميت، ٥٠٩

رساله فى حكم ذبائح اهل الكتاب، ٥١٢

رساله فى حكم رؤيت هلال قبل الزوال، ٥٠٢

رساله فى حكم صلاه الجمعه، ٥٠٧، ٥٠٢

رساله فى حكم صلاه العيدين (سيد حسين)، ٥٠٧

رساله فى ساعات الليالى و الايام، ٥١١

رساله فى شرح مقبوله عمر بن حنظله، ٥١٢

رساله فى عدم تنجيس المتنجس، ٦٥

رساله فى قاعده الضرر و الضرار، ٥١٣

رساله فى قولهم:الجمع مهما امكن اولى من الطرح، ٥٠٤

رساله كبيره فى احكام الطهاره و الصلاه، ٥١١

ص: ٥٧٠

[رساله فى الصلوات على النبى و آله] ١٤٥

روادع النفوس، ٥١١

روادع نفوس عملها فى تفصيل امر معاصى، ٥١٢

روح مجرد، ١٩٥، ١٤٥

روضات الجنات، ٣٠٥، ١٩٩، ٢٨، ٦٥، ٨٥، ٤٩٤، ٤٨٦، ٣٤٩، ٣١٢، ٣٠٨

روض الجنان، ٩٦، ٦٥، ٥٦، ٤٦

روضه الصفا فى سيره الانبياء، ٤٩١

روضه الطالبين، ٣٠٥، ٢٨٢

رياض، ٥٠٦

رياضى، ٤٥٥

ريحانه الادب، ٣٥١، ٣٤٩

رؤوس المسائل موسومه بقوت لا يموت، ٥١٣

رؤوس مسائل الطهاره و الصلاه، ٥١٤

رؤيت هلال (مجموعه رسائل، رضا مختارى)، ١٣١، ٨٧

ز، ژ، س، ش

ز آن كه شمشير آشنایى مى زند، (مقاله)، ٢٩

زبده الرجال، ٤٩٢

زندگانی چهارسوقى، ٤٨٩

زندگانی حكيم جهانگیر خان قشقاىى، ١٤٣

زهره البارقه، ٥٠٩

سبحه جامی، ۴۳۵، ۴۳۰

ستاره ای از شرق (سید تقی درچه ای)، ۱۹۵، ۱۴۳

سخنان حسین بن علی، ۱۳۴، ۸۴

سرّ الصلوه، ۱۳۴، ۸۴

سفینه نظم و نثر، ۳۶۸، ۳۶۵، ۳۴۵

سفینه البحار، ۴۶۳

سفینه النجاه (فاضل سراب)، ۲۰۱

سفینه النجاه فی کلام معروف، ۵۰۲

سلسله الذهب، ۴۳۵، ۴۳۰

سلطنت علم و دولت فقر، ۳۲

سهل التناول فی مسئله التداخل، ۴۹۹

سیر اعلام النبلاء، ۶۵، ۵۱

سیف الامه، ۵۱۴

شبهه المیزان، ۲۰۲

شرائع الاسلام، ۵۲۱، ۵۰۹، ۱۳۱، ۹۶

شرب الغلیان فی شهر رمضان، ۷۱، ۲۲

شرح احوال محقق خوانساری، ۳۷۰، ۳۶۳

شرح اصول کافی، ۵۳۱، ۵۰۵، ۱۹۵، ۱۵۲

شرح الزبده، ۵۰۵

شرح الصغير، ۵۱۰

شرح الفيه (سيد محمد تقى شفتى)، ٥٠٨

شرح اللمعه، ٥١٦، ٥١١، ٥٠٧، ٥٠١

شرح المبسوط على الشرايع (سيد حسين)، ٥٠٧

شرح المفاتيح، ٥١٠، ٥٠٤

شرح الوافيه، ٥٠٣

شرح بيست باب، ١٢٤

شرح تجريد الاصول، ٥١٣

شرح تهذيب الاصول، ٥١٠

شرح جمل العلم و العمل، ٤٤، ٤٥

شرح حال محقق خوانسارى، ٣٤٧، ٣٤٨، ٣٦٧، ٣٦٠

شرح خلاصه الحساب، ٤٩٩

شرح زبده، ٥٠٥

شرح صغير، ٥١٠

شرح على النافع، ٥١٣

شرح كبير معلق على كافى، ٥٠٥

شرح متاجر قواعد الاحكام، ٥٠٩

شرح معالم (صاحب روضات)، ٤٩٩

شرح معالم (عربى) ميرزا محمد شيروانى، ٥٠٦

شرح معالم (فارسى) ميرزا محمد شيروانى، ٥٠٦

شرح مقبوله عمر بن حنظله، ٥١٣

شرح نهج البلاغه (ابن ابى الحديد)، ۲۴۲، ۳۰۵

شرح وافيه، ۵۰۳

شرح هدايه المسترشدين، ۲۷، ۶۱، ۶۵

ص، ض، ط، ظ

صحيح مسلم، ۲۲۱، ۳۰۵

صحيفه سجديه، ۵۰۲، ۵۰۱، ۴۹۹، ۳۲۴، ۵۲۳، ۵۲۲

صراط مستقيم در ردّ بهائيت، ۱۴۹

ضوابط، ۷۳

ضياء الابصار، ۴۹۰

ضياء القلوب، ۲۰۱

طبقات اعلام الشيعة، ۳۲۵، ۳۰۶، ۲۰۰، ۴۹۴، ۴۸۷، ۳۲۸، ۳۲۶

طرائف المقال، ۱۳۱، ۱۱۳، ۱۱۲

ع، غ، ف، ق

عده الاصول، ۲۴۸، ۲۴۰، ۲۳۶، ۲۲۶، ۳۰۶، ۲۵۸، ۲۵۶، ۲۵۰، ۲۴۹

عده الكافي، ۵۱۰

عروه الوثقى (سيد محمد كاظم يزدي)، ۲۸، ۳۴

ص: ۵۷۲

عروه الوثقی (شهشهانی)، ۸۵،

علماء الأسره، ۲۸، ۶۶،

عوالی اللثالی، ۸۳، ۱۳۱،

عیون اخبار الرضا، ۱۵۶،

عیون الاصول، ۵۱۴،

عیون الحساب، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸،

غایه المراد، ۴۷، ۶۶،

غنائم الايام، ۳۹، ۴۴، ۴۹، ۶۰، ۶۶، ۵۱۰،

غنیه التروع، ۲۹۲، ۲۹۶، ۳۰۶، ۵۱۴، ۴۴، ۹۶، ۹۷، ۱۳۱، ۲۱۰،

فائق المقال فی علم الحدیث و الرجال، ۴۹۲،

فتوحات غیبیه، ۳۴۶،

فرائد الاصول، ۳۴، ۴۲، ۶۶،

فرازی از زندگی سیاسی حاج آقا نور الله اصفهانی به روایت اسناد، ۶۰،

فرج المهموم، ۱۲۱، ۱۳۱،

فروق اللغات، ۳۲۷، ۳۲۸،

فروق اللغات، ۳۲۷،

فرهنگ ایران زمین، ۳۵۲، ۳۵۴، ۴۸۷،

فرهنگ بزرگ سخن، ۱۶۱، ۱۹۵،

فرهنگ عمید، ۱۶۴، ۱۹۵،

فرهنگ لاروس، ۱۶۳، ۱۹۵،

فرهنگ معارف اسلامی، ۱۹۵، ۱۶۴، ۴۲۰، ۴۱۶

فرهنگ معین، ۴۲۸، ۴۲۶، ۴۱۶، ۴۱۴، ۴۴۲، ۴۴۰، ۴۳۱

فضائل السادات، ۳۷۰

فضل السادات، ۳۷۰

فقه الامامیه، ۵۵، ۶۶، ۵۰، ۳۹

فقه (مجله)، ۷۰

فوائد الرضویه، ۴۸۶، ۳۱۲، ۳۱۱، ۲۷

فوائد الرياض، ۵۰۸، ۵۰۷

فوائد لطیفه فی ابطال الحرکه، ۲۰۲

فهرست دو کتابخانه آستان قدس رضوی، ۴۸۷، ۳۶۴

فهرست طوسی، ۲۵۰، ۲۱۰

فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، ۳۵۲، ۳۴۷، ۳۴۳، ۳۴۱، ۳۳۸، ۳۳۷، ۴۸۷، ۳۶۶، ۳۶۳، ۳۶۲، ۳۶۱

فهرست کتابخانه بیات، ۳۵۳، ۳۵۱

فهرست کتابخانه سنا، ۳۶۶

فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۳۵۰، ۳۴۸، ۳۴۴، ۱۳۳، ۸۹، ۸۷، ۸۶، ۴۸۷، ۳۶۸، ۳۶۶، ۳۶۰، ۳۵۳

فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۳۳۹، ۳۳۸، ۳۳۷، ۳۲۸، ۳۲۶، ۳۲۵

ص: ۵۷۳

۳۶۲،۳۶۴،۳۶۵،۳۶۶،۳۶۷،۳۶۸،۳۵۴،۳۵۶،۳۵۷،۳۵۸،۳۵۹،۳۶۰،۳۴۷،۳۴۸،۳۴۹،۳۵۰،۳۵۲،۳۵۳،۳۴۱،۳۴۲،۳۴۳،۳۴۴،۳۴۵،۳۴۶

۴۷۱،۴۷۴،۴۸۷

فهرست کتابخانه مسجد گوهرشاد، ۸۹، ۱۳۴

فهرست کتابخانه مشکوه، ۵۱۹

فهرست میکروفیلم های دانشگاه تهران، ۳۳۸،۳۵۰،۳۵۹،۳۶۵،۴۸۷

فهرست نسخه های خطی، ۳۴۹،۳۵۱

فهرست نسخه های خطی سپهسالار، ۳۳۸، ۳۴۷،۳۵۰،۳۵۴،۳۵۵،۳۵۶،۴۸۸

فهرست نسخه های خطی فارسی، ۳۴۵، ۳۴۷،۳۴۸،۳۵۱،۳۵۳،۳۵۴،۳۵۶

فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ۳۲۰،۳۲۱،۳۲۲،۳۲۳،۳۳۹، ۳۵۱،۳۵۳،۳۵۴، ۳۴۰،۳۴۱،۳۴۲،۳۴۴،۳۴۷،۳۴۹

۳۶۵،۴۸۷،۳۵۷،۳۵۸،۳۵۹

فهرست نسخه های خطی کتابخانه مدرسه جعفریه قائن، ۳۶۷،۳۶۹،۴۸۷

فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی، ۳۳۷،۴۸۷

فهرست نسخه های خطی کتابخانه های گلپایگان، ۳۲۲،۳۲۳،۳۴۰،۴۸۷

فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک، ۳۴۶،۳۵۱،۳۵۳،۳۶۱،۳۶۸،۴۸۸

فهرست نسخه های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی، ۳۴۵،۳۵۴،۴۸۸

فهرست نسخه های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ۳۴۳،۴۸۸

فهرست هزار و پانصد نسخه اهدایی مقام معظم رهبری، ۹۰، ۱۳۴

فی احکام الممالیک، ۵۱۲

فی تفسیر القرآن الاصفی، ۴۶۵

قاعده الضرر و الضرار، ۵۱۴

قاموس الرجال، ۵۱، ۵۲، ۶۶، ۱۱۲

قبالة نکاح، ۳۲۴

قبس الانوار (ابن زهره)، ۲۱۰

قبيله عالمان دين، ۷۰، ۳۰، ۲۸، ۲۷

قرب الاسناد، ۶۶، ۵۷

قره العين في النحو، ۵۱۳، ۵۱۲

قسطاس المستقيم في الاصول، ۵۱۲

قصه های خواندنی از چهره ای ماندنی (سید تقی درچه ای)، ۱۹۵، ۱۴۳

ص: ۵۷۴

قناطر الوصول، ٨٧

قواعد الاحكام، ٢٩١، ٢٨٢، ٦٦، ٤٧، ٤٠، ٥١٩، ٣٠٦، ٢٩٧، ٢٩٦، ٢٩٢

قواعد اللغويه، ٤٩٩

قواعد شريعته، ٥٣٠

قوانين، ٥٠٦

ك، گ، ل، م

كافي، ٥١٦، ٤٩٢، ٤٨٨، ٤٥٩

كامل الزيارات، ١٣٢، ٨٤

كبيره في احكام الطهاره و الصلاه، ٥١٢

كتاب الاربعين، ٥٢٥، ٥٠٣

كتاب الالفين، ١٤٥

كتاب الامامه، ١١٢

كتاب الايمان و الكفر، ١٦٨

كتاب الحجه، ١٥٨

كتاب الرواه، ٤٩١

كتاب الزيغ، ١٢٢

كتاب الطهاره، ١١٤

كتاب في اجوبه المسائل (سيد حسين)، ٥٠٨

كتاب في احكام الملائكه، ٥١١

كتاب في احكام المماليك، ٥١١

كتاب في اصول الدين، ٥٠٢

كتاب في الفقه (احكام الطهاره)، ٥٠٨

كتاب في مناقب المعصومين، ٤٩٩

كتب الاربعينيات، ٥٢٣

كتيبه تعمير عمارت، ٣١٤

كشف الالتباس، ٤٧، ٤٧

كشف الاوهام، ٧٢

كشف الرموز، ٣٠٦، ٢٩٦، ١٣٢، ٩٦

كشف الظنون، ١٣٢، ١٢١

كشف الغطاء، ٧٩، ٤٧، ٤٦

كشف الغطاء (شيخ خضر غروي)، ٥٠٩

كشف اللثام، ٥٠٧، ٩٧، ٤٧، ٥٤، ٤٩

كشف النهايه، ٨٩

كشكول بهائي، ٤٣٠

كفايه الاحكام، ٥٠٢، ٩٦، ٤٧، ٣٩، ٥٢٩، ٥١٦

كفايه الاصول، ٣٤، ٢٨

كلثوم ننه، ٣٠٩

كمال الدين و تمام النعمه، ٤٨٨، ٤٥٩

كنز الحساب، ١٢٦، ٧٠

كنز العمال، ٣٠٦، ٢٢٢

گلشن اهل سلوک، ۳۱، ۳۲، ۳۰، ۲۸، ۸۶، ۷۰

ص: ۵۷۵

گلشن نصرآبادی، ۳۶۴

لسان العجم، ۱۵۰

لسان العرب، ۴۸، ۶۷

مبادئ الوصول، ۳۰۶

مجد البيان، ۲۷، ۲۸

مجلاه المشاعر، ۸۹

مجمع الرجال، ۱۳۲

مجمع الزوائد، ۲۲۳

مجمع الفوائد و البرهان، ۴۷، ۶۷، ۹۷

مجموعه اجازات، ۵۲۶، ۵۲۷

مجموعه مكاتیب و اشعار فارسی (محمد مسیح فسائی)، ۳۲۵

محاسن الآداب، ۵۰۹

محاضرات (راغب)، ۳۰۹

محرق القلوب، ۵۱۴

محقق خوانساری، ۳۶۷، ۳۷۰، ۴۸۸، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۴۷

مختصر در علم معانی و بیان، ۸۸

مختلف الشیعه، ۲۸۲، ۲۷۹، ۶۷، ۵۸، ۴۷، ۲۹۶، ۲۹۵، ۲۹۳، ۲۹۲، ۲۹۱، ۲۸۸، ۳۰۶، ۲۹۹، ۲۹۸، ۲۹۷

مخزن اسرار، ۴۳۵، ۴۳۰

مدارك الاحكام، ۷۷، ۷۳، ۶۷، ۵۱، ۴۴

مدینه الادب، ۱۳۳، ۸۵

مرآت الاحوال، ٣٢٧، ٣٢٨

مرشد العوام، ٥١٠

مرّوج المذهب، ٥١٧

مسائل على بن جعفر، ٥٧، ٦٦

مسالك الافهام، ٢٨٠، ٢٧٩، ٢٧٧، ٦٧، ٤٤، ٢٨٦، ٢٨٥، ٢٨٤، ٢٨٣، ٢٨٢، ٢٨١، ٢٩٢، ٢٩١، ٢٩٠، ٢٨٩، ٢٨٨، ٢٨٧، ٢٩٦، ٢٩٥، ٢٩٤، ٢٩٣

٢٩٨، ٢٩٧، ٣٠٦، ٣٠٠، ٢٩٩

مسالك الفقهاء، ٥٢٣

مسالك النهج، ٨٩

مستثنيات الاحكام، ٣٤

مستدرک الوسائل، ١٢٨، ٦٧

مستدرک تنقيح المقال، ١١٢

مستمسک العروه الوثقى، ٦٦، ٦٠

مستند الشيعة، ٩٧، ٦٦، ٦٢، ٥٥

مسند احمد، ٣٠٦، ٢٢٣، ٢٢٢، ٢٢٠

مشارك انوار اليقين، ١٤٦، ١٤٥

مشارك انوار اليقين فى اسرار امير المؤمنين، ١٤٥

مشايخ الشيعة، ٤٩١

مصاييح الاحكام، ٥٠٣، ٦٨، ٤٣

ص: ٥٧٦

مصايح الظلام، ٥٥، ٤٩، ٣٩، ٤٨، ٥٥، ٤٩، ٣٩

مصباح الفقيه، ٥٥، ٤٧، ٤٤، ٤٠، ٢٨، ٤٠، ٤٤، ٤٧، ٥٥، ٤٨

مصباح المجتهد، ٨٤، ١٣٢

مصباح المنير، ٤٨، ٤٨

مصنفى المقال، ٤٨

مصنفات علامه مجلسى، ٥١٢

مطالع الانوار، ٥٠٨، ١٣٢، ١٠٠، ٩٠

مطالع الانوار فى الهيئه، ١٠٦، ١٠٥، ١٠٠، ٥٠٨، ٣٤٦، ٣٤٨

مطلع الانوار، ٣٤٨، ٣٤٧، ٣٤٥، ٣١٣، ٤٠٧، ٣٥٤، ٣٤٦، ٣٥٥، ٣٥٢، ٣٤٩، ٤٣٥، ٤١٦، ٤١١

معارض الاصول، ٣٠٦، ٢٣٣، ٢٢٠، ٢١٠

معالم الاصول، ٥١٨

معالم الدين و ملاذ المجتهدين، ٢٢٧، ٢١٠، ٢٥٦، ٢٥٣، ٢٣٩، ٢٣٣، ٢٣٢، ٢٣١، ٢٧٦، ٢٧٢، ٢٧١، ٢٧٠، ٢٦٩، ٢٦٣، ٥١٨، ٣٠٦، ٢٧٨

معالم العلماء (ابن شهر آشوب)، ٣٠٦، ٢١٠

معجم رجال الحديث، ١١٢، ٤٨، ٥٢، ٥١

معراج السعاده، ٥١٤

معين الخواص فى رؤوس المسائل، ٥١٠

مفاتيح الاصول، ٨٥

مفاتيح الشرايع، ٩٧، ٩٦، ٤٨، ٤٠

مفاتيح النجاه، ٥٠٢

مفتاح الفلاح، ٣٧٨، ٣٢١، ٣٢٠

مفتاح الكرامه، ٩٧، ٩٦، ٩٥، ٩٨، ٤٧، ٤٤

مقالات للقواعد الشريعه، ٥٢٨

مقامع الفضل، ١٣٤، ١٢١

مكاتب، ٣٢٢، ٣٢١، ٣١٦، ٣٠٨

مكاتب، ٣١٢

مكارم الآثار، ٤٩٠، ١٣٤، ٨٧، ٨٦، ٨٥

مكارم الاخلاق، ٥٠٩

مناسك حج (فاضل سراب) ٢٠٢

مناسك منظومه، ٣٢٦

مناقب الفضلاء، ٥١١

مناقب معصومين، ٥٠٠

منتخب التواريخ، ٤٨٨، ٣١١

منتقى الجمان، ١٣٢، ١٢١، ١١٩

منتقد المنافع، ٤٩، ٦٨

منتهى المطلب، ١١٣، ٩٦، ٦٨

منجزات مريض، ٥١١

ص: ٥٧٧

منشآت و مکاتبات، ۳۰۸، ۳۰۷، ۲۴، ۲۳، ۳۶۷، ۳۱۷، ۳۱۶

منطق الطير عطار، ۴۳۵، ۴۳۰

منظومه، ۴۴، ۴۰

منظومه في الفقه، ۵۰۲

من لا يحضره الفقيه، ۲۹۵، ۲۹۴، ۶۸، ۵۸، ۵۲۲، ۵۱۸، ۵۱۵، ۴۹۹، ۳۰۶

منهاج و عيون الاصول، ۵۱۳، ۵۱۰

منهج المقال، ۵۰۴، ۴۹۰

موسوعه الرجاليه الميسره، ۱۱۲، ۶۸، ۵۱

موسوعه مؤلفي الاماميه، ۶۸

مهج الدعوات، ۱۲۸

ميراث حديث شيعه، ۴۹۲، ۸۸

ميراث حوزة علميه اصفهان، ۷۰، ۲۴، ۲۱، ۴۸۹

ميراث ماندگار، ۴۸۸، ۳۲۰، ۳۱۸

ن، و، ه، ی

نجعه المرتاد، ۶۹، ۳۱، ۲۹

نسخه پژوهشی، ۴۸۸، ۳۴۰، ۳۲۳، ۳۲۲

نشریه نسخه های خطی دانشگاه تهران، ۴۸۸، ۳۶۶، ۳۶۵، ۳۵۳، ۳۵۱

نظام الاقوال، ۴۹۲

نظم الدرر، ۸۸

نفحات روح القدس، ۱۴۸

نقباء البشر، ٢٧، ٣٣، ٤٨

نقد الرجال، ٤٩٢

نقد فلسفه داروین، ٢٩

نوادير الحكمة، ١١٢

نور علم (مجله)، ٣٥، ٧٠، ٣٣، ٣٢

نهاية الاحكام، ٤٦، ٤٩

نهاية القصوى، ٨٥

نهاية الوصول الى علم الاصول، ٢٢٦، ٢٢١، ٣٠٦، ٢٦٦، ٢٦٤، ٢٦١

نهج البلاغه، ٥٢٣، ٣٧٩

وجوب الصلاه الجمعه (فارسی)، ٢٠١

وجوب عینی نماز جمعه، ٢٠١

وسائل الشيعه، ٥٠، ٤٩، ٤٨، ٤٧، ٤٤، ٤١، ١١٢، ٨٠، ٧٩، ٦٩، ٥٩، ٥٨، ٥٧، ٥٦، ٥٢٢، ٥١٨، ٥١٥، ٤٩٩، ٤٢٥، ٢٩٥، ٢٤٠

وسائل الشيعه (سيد محسن كاظمي بغدادی)، ٤٣، ٦٩

وسيله النجاه، ٣٤

ص: ٥٧٨

وفیات الاعیان، ۱۲۲، ۶۹، ۵۱

وقایه الاذهان، ۲۹

وقوع حرکت در «آن» در فلسفه ۲۰۲

هدایه المسترشدین، ۲۷، ۲۸، ۴۳

هدیه الاحباب، ۳۴۹، ۳۵۱

هدیه الزازی، ۲۶، ۶۹

هدیه العارفین، ۳۴۹، ۳۵۱

یادگار (مجله)، ۳۱۲، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۳۹، ۳۵۳، ۳۵۷، ۳۴۰، ۳۴۲، ۳۴۴، ۳۴۷، ۳۶۱، ۳۶۴، ۴۸۸، ۳۶۰

ینابیع الاحکام، ۵۵، ۶۹

ص: ۵۷۹

آتشکده فارس، ۴۶۳

آستان قدس رضوی، ۳۶۲، ۳۶۰، ۲۰، ۴۷۱، ۳۶۳

احساء، ۳۲۱، ۳۲۰

استرآباد، ۴۷۹، ۳۶۲

اشترجان (اشترگان)، ۱۴۱

اصفهان، ۷۰، ۶۶، ۶۱، ۳۶، ۳۰، ۲۸، ۲۷، ۱۲۴، ۱۲۱، ۱۱۶، ۱۰۷، ۱۰۲، ۸۵، ۷۳، ۱۴۱، ۱۳۹، ۱۳۴، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۳۰، ۱۴۷، ۱۴۴، ۱۴۳، ۱۴۲

۱۹۵، ۱۹۴، ۳۱۱، ۳۰۹، ۳۰۴، ۲۰۲، ۱۹۹، ۱۹۷، ۳۵۱، ۳۴۹، ۳۳۹، ۳۳۷، ۳۲۳، ۳۱۹، ۴۸۶، ۴۸۳، ۴۷۱، ۴۷۰، ۳۷۰، ۳۶۸، ۵۰۲، ۵۰۱، ۵۰۰

۵۱۳، ۵۱۱، ۵۰۹، ۵۰۳

اکبرآباد، ۳۶۶

انتشارات دانشگاه تهران، ۳۲۵، ۳۰۶، ۴۸۸، ۴۸۷

ایران، ۴۹۳، ۴۳۴، ۳۲۰، ۱۴۳، ۱۲۴، ۶۰

بازار اصفهان، ۳۱۱

بصره، ۳۹۱، ۳۸۸، ۳۸۷، ۳۲۳، ۳۲۰

بطحاء، ۴۷۲، ۳۸۵

بغداد، ۳۰۸

بهبهان، ۵۰۳

بیابان حجاز، ۱۸۱

بیت الله الحرام، ۳۹۰، ۳۸۸، ۳۸۶، ۳۲۰، ۳۹۵

بیت المعمور، ۴۱۷

بیت المقدس، ۱۷۰

بیداء، ۳۸۵

بیرجند، ۵۳۰

بیروت، ۱۳۳، ۱۳۲، ۶۷، ۶۵، ۶۴، ۶۳، ۴۸۶، ۴۶۵، ۳۰۶، ۳۰۵، ۳۰۴، ۳۰۳

پیربکران، ۱۴۱

تخت فولاد اصفهان، ۳۱۲، ۲۰۲، ۸۶، ۵۰۲، ۵۰۰

تکیه آقا حسین خوانساری، ۳۱۲

تهامه (ناحیه)، ۴۳۲، ۳۹۰، ۳۸۷

تهران، ۷۰، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۴، ۶۳

ص: ۵۸۰

۳۵۲،۳۵۴،۳۷۰،۴۸۶،۴۸۷،۴۸۸،۱۹۵،۳۰۴،۳۰۵،۳۱۰،۳۱۱،۳۵۱،۱۳۰،۱۳۲،۱۳۳،۱۳۴،۱۴۲،۱۹۴

جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۳۳

چین، ۴۴۱

حجاز، ۴۳۲، ۴۷۷، ۳۹۰

حجر اسماعیل، ۴۱۷

حرم نبوی، ۴۷۱

حسن آباد، ۴۸۳

حلّه، ۲۱۱

حمام نقش جهان، ۳۱۲

حوزه علمیه اصفهان، ۲۱، ۲۲، ۲۴، ۲۷، ۳۰

حوزه علمیه قم، ۲۵، ۳۰

حوزه علمیه نجف، ۱۴۲

خراسان، ۳۰۹، ۵۳۱

خوانسار، ۵۰۰، ۳۷۲، ۳۷۰، ۳۱۱، ۳۱۰، ۵۰۱

خوزستان، ۴۲۴

دارابگرد شیراز، ۳۴۴، ۳۵۸، ۳۵۴، ۳۴۲

دار السلطنه اصفهان، ۴۷۰

دانشگاه اصفهان، ۳۱۲

درچه (اصفهان)، ۱۴۳

دروازه حسن آباد اصفهان، ۴۸۳

دریای سرخ، ۱۶۴

دریای مغرب، ۴۰۷

دفتر تبلیغات، ۱۹۵، ۴۶۵

رامسر، ۱۹۷

رشت، ۱۹۴

رود نیل، ۱۶۴

روم، ۱۲۲، ۳۱۳، ۳۹۲، ۳۹۷، ۴۲۰

زنجان، ۳۲، ۳۴

سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان، ۱۹۴، ۱۹۵

سدره المنتهی، ۳۸۵، ۴۵۹

سراب، ۱۹۷

سمرقند، ۵۰۱

سومنات (بتخانه ای در هند)، ۴۳۱

شام، ۱۱۳

شیراز، ۳۵۴، ۳۵۸

عتبات عالیات، ۵۰۱

عراق، ۱۱۳، ۱۱۴، ۴۲۲، ۴۷۷، ۴۹۷

فردوس، ۱۶۰

قائن، ۳۶۷

قائنات، ۵۳۰

قاهره، ۳۰۳

قبرستان شش جويه (نجف آباد)، ۱۵۰

ص: ۵۸۱

قطیف، ۳۲۰

قلزم-دریای سرخ

قم، ۳۰۶، ۳۰۸، ۳۱۰، ۳۷۰، ۳۷۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۴۳، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۶، ۶۰، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۳۷۳، ۴۹۵، ۴۹۴، ۴۹۳، ۴۹۱، ۴۸۸، ۴۸۷

قودجان، ۵۰۲

کازرون، ۳۴۶

کتابخانه آیت الله حاج شیخ احمد حججی، ۱۴۲، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰

کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۳۰۴، ۳۰۵، ۴۸۷، ۴۸۶، ۳۵۹، ۳۵۷، ۳۴۰، ۳۲۲، ۴۹۷، ۴۸۸

کتابخانه امیر المؤمنین (اصفهان)، ۳۰۴

کتابخانه جامع چهل ستون تهران، ۳۷۸

کتابخانه حضرت آیه الله سید محمد علی روضاتی (اصفهان)، ۳۳۷، ۳۴۹

کتابخانه دانشگاه تهران، ۳۶۶، ۳۶۴، ۳۲۵، ۴۷۴، ۳۶۷

کتابخانه دکتر حسین مفتاح، ۳۶۶، ۳۶۵

کتابخانه طبسی حائری (قم)، ۳۴۰، ۳۲۲

کتابخانه عبد الحسین بیات، ۳۵۱، ۳۶۸، ۳۶۵

کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۴۸۷، ۴۸۸

کتابخانه مدرسه جعفریه قائن، ۳۶۷

کتابخانه مدرسه علمیه آیت الله خویی (مشهد)، ۲۳

کتابخانه حوزه حسن آباد اصفهان، ۴۸۴

کتابخانه مرتضویه، ۳۰۴

کتابخانه مصطفی بابی مصر، ۳۰۴

کتابخانه ملی تهران، ۳۳۸، ۲۳

کتابخانه ملی و دانشگاهی اورشلیم، ۳۴۸، ۳۴۹

کتابخانه های گلیایگان، ۳۴۰، ۳۲۳، ۳۲۲

کتابخانه آستان قدس رضوی، ۳۳۷، ۹۰، ۳۶۴، ۳۶۳، ۳۴۳

کتابخانه آیه الله گلیایگانی (قم)، ۳۴۰، ۳۲۲

کتابخانه حجه الاسلام گلیایگانی (گلیایگان)، ۳۴۰، ۳۲۴

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۴۷۴، ۳۶۷

کتابخانه مشکوه، ۵۱۹

کرمان، ۳۹۴

کعبه، ۴۲۸، ۴۱۷، ۴۰۱، ۴۰۰، ۳۱۳، ۱۷۰، ۴۷۲، ۴۶۹، ۴۳۲، ۴۳۱

ص: ۵۸۲

کوفه، ۴۵۴، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۷، ۱۱۲

کوه طور، ۱۸۶، ۱۸۰

گلبایگان، ۳۲۲

لنجان، ۱۴۱

مازندران، ۳۶۶

مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام، ۲۱

محمدیه (از توابع ناین)، ۸۵

مدرسه سپهسالار، ۴۸۸

مدرسه علمیه قرچخای (اصفهان)، ۳۶۸

مدرسه مریم بیگم (اصفهان)، ۳۶۸

مدرسه جدۀ کوچک (اصفهان)، ۳۶

مدینه، ۳۲۱، ۳۲۰، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۷

مرکز تحقیقات رایانه ای اصفهان، ۲۱، ۲۴، ۲۲

مسجد الحرام، ۳۸۵

مسجد خیف، ۴۷۲

مسجد نصیر، ۱۴۷

مشهد، ۶۹، ۶۸، ۶۷، ۶۵، ۶۴، ۳۴، ۳۳، ۳۷۰، ۳۶۰، ۳۴۳، ۳۱۳، ۱۴۳، ۱۳۴، ۴۹۴، ۴۸۷، ۳۷۲

مصر، ۱۳۱

مکه، ۴۴۶، ۳۸۸، ۳۸۵، ۳۲۱، ۳۲۰، ۱۱۲، ۴۹۰، ۴۶۷

منی، ۴۷۲، ۳۸۸

مؤسسه امام صادق عليه السلام، ۱۳۰، ۶۸، ۶۳، ۳۰۶

مؤسسه نشر اسلامي، ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۵، ۳۰۳، ۱۳۳، ۱۳۲، ۱۳۱، ۱۳۰، ۶۹، ۳۰۶، ۳۰۵

مؤسسه نشر آثار امام خميني، ۶۹، ۶۷، ۶۶، ۱۹۴، ۱۵۲

نجد، ۳۹۰

نجد آباد، ۱۴۶، ۱۴۵، ۱۴۴، ۱۴۲، ۱۴۱، ۱۵۰، ۱۴۹، ۱۴۷، ۱۴۵

نجد اشرف، ۷۱، ۶۰، ۲۹، ۲۸، ۲۷، ۲۲، ۳۱۲، ۳۱۱، ۳۱۰، ۱۴۴، ۱۴۲، ۱۳۱، ۷۲، ۵۱۴، ۴۹۰، ۴۸۶، ۴۵۶، ۳۹۹، ۳۵۸

وادي السلام، ۴۵۴

همدان، ۴۹۸، ۳۶۱

هند، ۴۳۶، ۴۳۴، ۴۳۱، ۴۲۴، ۴۱۹، ۳۶۳، ۴۸۲، ۴۴۳

هويزه، ۳۲۳، ۳۲۲، ۳۲۱

يثرب، ۴۶۷

يزد، ۵۲۰، ۵۱۴

يمامه، ۳۹۰

ص: ۵۸۳

فرق، مذاہب، سلسلہ ہا

آل ابراہیم، ۳۸۰

آل العلامہ، ۳۱

آل جعفر، ۱۳۰

آل داود، ۴۵۴

آل عمران، ۳۸۰

اخباریین، ۵۰۷، ۲۲۶

اصولین، ۲۵۳

امامیہ، ۲۵۲، ۲۳۸، ۲۲۶، ۲۱۰، ۱۴۵، ۴۸۳، ۳۷۸، ۲۶۸، ۲۶۱، ۲۵۵

اہل اجتہاد، ۵۰۷، ۲۱۶

اہل ذمہ، ۵۱

اہل سنت، ۲۲۳

اہل ظاہر، ۲۶۱

اہل کتاب، ۵۱۲، ۲۲۰

بنو فضال، ۲۴۹، ۲۴۸

بنی العباس، ۴۲۲

بنی سماعہ، ۲۴۹

پہلوی، ۶۰

ترسا، ۴۱۵، ۳۹۵

حنفیہ، ۳۸۹، ۲۶۱

صفویه، ۳۱۹، ۳۱۷، ۳۱۶، ۳۱۵، ۳۱۳، ۳۷۹، ۳۷۷، ۳۶۵، ۳۳۹، ۳۳۸، ۳۲۳، ۳۸۸، ۳۸۷

طاطریون، ۲۴۸

غالین، ۵۲۱

فطحیه، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰

قاجاریه، ۱۵۰

گیر (آتش پرست)، ۳۹۵، ۴۱۵

مجوس، ۲۲۰، ۲۹۸

معتزله، ۲۱۰

ناووسیه، ۲۴۸، ۲۴۳

نصاری، ۳۹۵

واقفیه، ۲۵۷، ۲۵۰، ۲۴۹، ۲۴۸، ۲۴۷

یهود، ۳۹۵، ۴۱۵

ص: ۵۸۴

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می‌دانند و کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟

سوره زمر / ۹

مقدمه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، از سال ۱۳۸۵ هـ. ش تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن فقیه امامی (قدس سره الشریف)، با فعالیت خالصانه و شبانه روزی گروهی از نخبگان و فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

مرامنامه:

موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان در راستای تسهیل و تسریع دسترسی محققین به آثار و ابزار تحقیقاتی در حوزه علوم اسلامی، و با توجه به تعدد و پراکندگی مراکز فعال در این عرصه و منابع متعدد و صعب الوصول، و با نگاهی صرفاً علمی و به دور از تعصبات و جریان‌های اجتماعی، سیاسی، قومی و فردی، بر مبنای اجرای طرحی در قالب «مدیریت آثار تولید شده و انتشار یافته از سوی تمامی مراکز شیعه» تلاش می‌نماید تا مجموعه ای غنی و سرشار از کتب و مقالات پژوهشی برای متخصصین، و مطالب و مباحثی راهگشا برای فرهیختگان و عموم طبقات مردمی به زبان های مختلف و با فرمت های گوناگون تولید و در فضای مجازی به صورت رایگان در اختیار علاقمندان قرار دهد.

اهداف:

۱. بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام)
۲. تقویت انگیزه عامه مردم بخصوص جوانان نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی
۳. جایگزین کردن محتوای سودمند به جای مطالب بی محتوا در تلفن های همراه، تبلت ها، رایانه ها و ...
۴. سرویس دهی به محققین طلاب و دانشجو
۵. گسترش فرهنگ عمومی مطالعه
۶. زمینه سازی جهت تشویق انتشارات و مؤلفین برای دیجیتالی نمودن آثار خود.

سیاست ها:

۱. عمل بر مبنای مجوز های قانونی
۲. ارتباط با مراکز هم سو
۳. پرهیز از موازی کاری

۴. صرفا ارائه محتوای علمی

۵. ذکر منابع نشر

بدیهی است مسئولیت تمامی آثار به عهده ی نویسنده ی آن می باشد .

فعالیت های موسسه :

۱. چاپ و نشر کتاب، جزوه و ماهنامه

۲. برگزاری مسابقات کتابخوانی

۳. تولید نمایشگاه های مجازی: سه بعدی، پانوراما در اماکن مذهبی، گردشگری و...

۴. تولید انیمیشن، بازی های رایانه ای و ...

۵. ایجاد سایت اینترنتی قائمیه به آدرس: www.ghaemiyeh.com

۶. تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و...

۷. راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی

۸. طراحی سیستم های حسابداری، رسانه ساز، موبایل ساز، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک، SMS و...

۹. برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم (مجازی)

۱۰. برگزاری دوره های تربیت مربی (مجازی)

۱۱. تولید هزاران نرم افزار تحقیقاتی قابل اجرا در انواع رایانه، تبلت، تلفن همراه و... در ۸ فرمت جهانی:

JAVA.۱

ANDROID.۲

EPUB.۳

CHM.۴

PDF.۵

HTML.۶

CHM.۷

GHB.۸

و ۴ عدد مارکت با نام بازار کتاب قائمیه نسخه :

ANDROID.۱

IOS.۲

WINDOWS PHONE.۳

WINDOWS.۴

به سه زبان فارسی ، عربی و انگلیسی و قرار دادن بر روی وب سایت موسسه به صورت رایگان .

در پایان :

از مراکز و نهادهایی همچون دفاتر مراجع معظم تقلید و همچنین سازمان ها، نهادها، انتشارات، موسسات، مؤلفین و همه

بزرگوارانی که ما را در دستیابی به این هدف یاری نموده و یا دیتا های خود را در اختیار ما قرار دادند تقدیر و تشکر می
نماییم.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آواده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک ۱۲۹/۳۴ - طبقه
اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: ۰۳۱۳۴۴۹۰۱۲۵

دفتر تهران: ۰۲۱ - ۸۸۳۱۸۷۲۲

بازرگانی و فروش: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

امور کاربران: ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹

مرکز تحقیقاتی و ترجمانی

اصفهان

گام‌های

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

